

dhS

ISSN 2490-3604

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:
Izazovi i perspektive savremene humanistike

Tuzla, God. II, br. 2, juli 2017.

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Sead Nazibegović

Zamjenici glavnog i odgovornog urednika:

Mirza Mahmutović i Vedad Spahić

Urednički odbor:

Adisa Imamović, Tuzla
Tamara Efendić-Spahić, Tuzla
Hariz Šarić, Tuzla
Izet Šabotić, Tuzla
Vedada Baraković, Tuzla
Adib Đozić, Tuzla
Jasmina Donlagić, Tuzla
Azra Bešić, Tuzla
Refik Bulić, Tuzla
Anisa Avdagić, Tuzla
Vanda Babić, Zadar
Dijana Tiplić, Oslo
Jurij Toplak, Maribor

Naučni odbor:

Krystyna Pieniazek-Marković, Poznanj
Mario Brdar, Osijek
Danijela Majstorović, Banja Luka
Vladislava Gordić-Petković, Novi Sad
Vahid Kljajić, Sarajevo
Miroslav Brkić, Beograd
Esat Harmanci, Zagreb
Viktorija Car, Zagreb
Jelenka Vočkić-Avdagić, Sarajevo
Amela Mujagić, Bihać
Jure Zovko, Zagreb
Sanela Mešić, Sarajevo
Darko Gavrilović, Zagreb
Adnan Velagić, Mostar
Omer Hamzić, Travnik
Mateo Žagar, Zagreb
Tanja Kuštović, Zagreb

Design:

Maja Hrvanović

Lektori:

Indira Smajlović
Ibnel Ramić
Bernes Aljukić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi dva puta godišnje

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina II
Broj 2

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, juli 2017.

SADRŽAJ

CONTENTS

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SAVREMENE HUMANISTIKE

Željko Kaluđerović

NAUKA I ETIKA, NAČELA I VREDNOSTI /

SCIENCE AND ETHICS, VALUES AND PRINCIPLES 13

Srebren Dizdar

POKUŠAJ IZLASKA IZ KRIZE HUMANISTIČKIH NAUKA IZ UGLA

PROUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI U INFORMATIČKOM DOBU 21. STOLJEĆA /

ATTEMPT TO OVERCOME THE CRISIS IN HUMANITIES FROM THE

VIEWPOINT OF LITERARY STUDIES IN THE 21ST CENTURY

INFORMATION AGE 33

Sead Alić

VELIKI INKVIZITORI / GRAND INQUISITORS 67

Mirsad Kunić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH STUDIJA /

THE CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF HUMANITIES

AND SOCIAL STUDIES 79

BOSNISTIKA

Marina Katnić Bakaršić

OSOBENOSTI INDIVIDUALNOGA STILA MUHSINA RIZVIĆA /

CHARACTERISTIC STYLE OF MUHSIN RIZVIC'S 87

Muhidin Džanko

NA MARGINAMA JEDNOG „TERMINOLOŠKOG ČIŠĆENJA“ /

ON THE MARGINS OF A 'TERMINOLOGICAL CLEANSING' 97

ANGLISTIKA

Demir Alihodžić

GENDERED DYSTOPIA: GENDER POLITICS IN YEVGENY ZAMYATIN'S *WE* /
RODNA DISTOPIJA: RODNA POLITIKA U DJELU *MI JEVENIJA ZAMJATINA*111

Suzana Marković

GOVORNI ČIN ŽALBE U DIREKTIVNOJ FUNKCIJI U POLITIČKOM
DISKURSU / SPEECH ACT OF COMPLAINT IN POLITICAL DISCOURSE 141

TURKOLOGIJA

Melinda Botalić, Mirza Bašić

KO SE KRIJE IZA SUBJEKTA: ODNOS RODA / SPOLA I JEZIKA U
PRIPOVIJETKAMA TURSКИH SPISATELJICA ERENDIZ ATASŪ
I FÜRÜZAN / WHO HIDES BEHIND THE SUBJECT:
GENDER – LANGUAGE RELATION IN THE NOVELS OF THE
TURKISH WRITERS ERENDIZ ATASŪ AND FÜRÜZAN 157

HISTORIOGRAFIJA

Mersiha Imamović, Bego Omerčević

REFLEKSIJE RIMSKE VLADAVINE NA KULTURNO--POLITIČKE
PRILIKE U PROVINCIJI DALMACIJI / IMPACTS OF ROMAN REIGN
ON THE CULTURAL-POLITICAL CIRCUMSTANCES
IN THE PROVINCE OF DALMATIA 179

Bego Omerčević

STANJE U PROVINCIJI DALMACIJI U PRVOJ POLOVINI V STOLJEĆA /
PROVINCE OF DALMATIA IN THE FIRST HALF OF THE 5TH CENTURY 195

Adnan Jahić

IZ BOSANSKOHERCEGOVAČKE POLITIKE ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG
RATA. NESTANAK UJEDINJENE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE I USPON
“NEZNATNIH I NEOZBILJNIH ELEMENATA” / POLITICS OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA DURING THE FIRST WORLD WAR – THE DISAPPEARANCE
OF THE UNITED MUSLIM ORGANIZATION AND THE RISE
OF ‘INSIGNIFICANT AND FRIVOLOUS ELEMENTS’ 211

SOCIOLOŠKE I SOCIJALNO-KULTURALNE STUDIJE

Hariz Šarić, Zlatan Delić

STAVOVI STUDENATA O VEZI IZMEĐU TURSKIH SERIJA I ESTETSKI
OBILJEŽENOG DRUŠTVENOG PONAŠANJA MLADIH / STUDENTS'S
ATTITUDES TOWARDS THE RELATION BETWEEN THE TURKISH SOAP
OPERAS AND THE AESTHETICALLY-MARKED SOCIAL
BEHAVIOUR IN YOUTH 231

Dženan Skelić

DISKURS TIJELA NA FILMU: NEKI ASPEKTI /
DISCOURSE OF THE BODY IN MOVIES: SOME ASPECTS 253

POLITOLOŠKE I SIGURNOSNE TEME

Emir Džambegović

REDEFINIRANJE ISLAMSKJE TRADICIJE BOŠNJAKA I ISLAMOFBIJA /
REDEFINING THE ISLAMIC TRADITION OF BOSNIACS AND ISLAMOPHOBIA 267

Zlatan Lukić, Samir Arnaut

TERORISTIČKE AKTIVNOSTI I BEZBJEDNOSNE PRIJETNJE NA POČETKU
21. VIJEKA / TERRORIST ACTIVITIES AND SECURITY THREATS AT
THE BEGINNING OF 21ST CENTURY 285

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Mirela Karahasanović

LEUKIPOVO I DEMOKRITOVO POIMANJE PRAZNINE KAO ELEMENTA
KOSMOSA / LEUCIPPUS AND DEMOCRITUS'S UNDERSTANDING
OF EMPTINESS AS AN ELEMENT OF THE COSMOS 303

Mate Penava, Zoran Pervan, Dražen Barbarić

NAPREDAK KAO EVOLUCIJA ILI REVOLUCIJA: ULOGA TRADICIJE I
AUTORITETA U DRUŠTVU / PROGRESS AS AN EVOLUTION OR
REVOLUTION: THE ROLE OF TRADITION AND AUTHORITY IN SOCIETY 319

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Mirzeta Suljkić i ostali

POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA, UČENJA ŽIVOTNIH UMIJEĆA I
ODGOJNO-OBRAZOVNIH AKTIVNOSTI U ŠKOLI I LOKALNOJ
ZAJEDNICI / SELF-ESTEEM, LIFE-LEARNING AND EDUCATIONAL
ACTIVITIES IN SCHOOLS AND LOCAL COMMUNITIES 335

Iljaz Osmanlić, Mirsada Zukorlić

GLOBALNE PROMENE I MEĐUNARODNO USMERENO OBRAZOVANJE /
GLOBAL CHANGES AND INTERNATIONALLY-ORIENTED EDUCATION 357

Nedim Čirić, Selma Porobić, Ramiz Nurikić

INTERDISCIPLINARNOST AKADEMSKIH STUDIJA I KVALITETA
UNIVERZITETSKE NASTAVE / INTERDISCIPLINARITY OF ACADEMIC
STUDIES AND QUALITY OF TERTIARY EDUCATION 369

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Jelena Ilić, Selma Kešetović

PANTOMIMA KAO PEDAGOŠKA METODA ZA USVAJANJE ENGLLESKIH
IDIOMATSKIH FRAZA / PANTOMIME AS A TEACHING METHOD
FOR SUCCESSFUL ENGLISH IDIOM ACQUISITION 393

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Anida Dudić

PLAY TERAPIJA: PRIMJENA TERAPEUTSKE IGRE U RADU S DJECOM
S RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA / PLAY THERAPY: THERAPEUTIC GAMES FOR
CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES 405

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana

JEZIK TELEVIZIJSKIH VIJESTI / LANGUAGE OF TELEVISION NEWS 427

Miomir Maroš

ODNOS MEDIJA I PUBLIKE U CRNOJ GORI /
MEDIA – AUDIENCE RELATION IN MONTENEGRO 443

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Sabira Šašić Gadžo

OBRAZOVANJE SOCIJALNIH RADNIKA U 21. VIJEKU: IZAZOVI I

POTEŠKOĆE / EDUCATION OF SOCIAL WORKERS IN THE

21ST CENTURY: CHALLENGES AND DIFFICULTIES 455

Natalija Perišić

ANALIZA SOCIJALNE POLITIKE ZA PRAKSU / U PRAKSI – STUDIJA

SLUČAJA SRBIJE / SOCIAL POLICY ANALYSIS FOR/IN PRACTICE –

CASE STUDY FROM SERBIA 477

UPUTSTVO ZA AUTORE 495

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

IZAZOVI I PERSPEKTIVE SAVREMENE HUMANISTIKE

Željko Kaluđerović

NAUKA I ETIKA, NAČELA I VREDNOSTI /
SCIENCE AND ETHICS, VALUES AND PRINCIPLES13

Srebren Dizdar

POKUŠAJ IZLASKA IZ KRIZE HUMANISTIČKIH NAUKA IZ
UGLA PROUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI U INFORMATIČKOM
DOBU 21. STOLJEĆA / ATTEMPT TO OVERCOME THE CRISIS IN
HUMANITIES FROM THE VIEWPOINT OF LITERARY STUDIES IN
THE 21ST CENTURY INFORMATION AGE 33

Sead Alić

VELIKI INKVIZITORI / GRAND INQUISITORS 67

Mirsad Kunić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH
STUDIJA / THE CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF
HUMANITIES AND SOCIAL STUDIES 79

UDK 001.3:17'
Originalni naučni rad
Original scientific paper

Željko Kaluđerović

NAUKA I ETIKA, NAČELA I VREDNOSTI

Moderna građanska epoha fundirana je na logocentričkoj slici sveta, čiji smisao se izvodi iz visokog poverenja u ljudske duhovne sposobnosti. Logocentrizam, drugačije rečeno, reprezentuje stav da se umni princip nalazi u osnovi čovekovog sveta ali i sveta u celini. Homocentrizam, sa druge strane, kao moderni pogled na svet utemeljen je na antičkoj viziji čoveka kao posebnog bića među drugim prirodnim bićima. Ovakvo shvatanje proističe iz uverenja da krajnju osnovu čovekovog sveta ne određuje priroda, bog, nužnost ili slučajnost, nego da se čovek, kao slobodni pojedinac, sa svojim moćima nalazi u osnovi ljudskog povesnog sveta. Rezultati naučnih dostignuća i opservacija, iako primarno inkliniraju ka progresu i ostvarenju najviših ljudskih vrednosti, baš zbog pomenute slobode i mogućnosti izbora, mogu imati i negativne pa i dramatične posledice. Markuze (H. Marcuse) je u jednoj svojoj fazi čak smatrao da se naučno-tehnički proces gotovo u potpunosti oteo ljudskoj kontroli, i da će o dilemi da li će naša planeta opstati ili propasti odlučiti čista slučajnost. Bliže istini, po autorovom uverenju, je stanovište da, bez obzira na svu svoju ambivalenciju, naučna dostignuća još uvek stoje pod kontrolom čoveka, i da u različitim modalitetima ta kontrola u budućnosti može biti i efikasnija i diferenciranija. Autor misli i da je u epohi rapidnog jačanja socijalnih i tehničko-tehnoloških efekata nauke, potrebno (bio)etički kodifikovati pitanje društvene odgovornosti naučnika, koje, da bi adekvatno bilo interiorizovano, mora biti integralni deo njihovog vaspitanja i obrazovanja od najranijih dana. Veoma je važno da naučnici u svojim spoznajama i uvidima, koji osobito u humanističkim naukama imaju karakter vrednosnih uverenja, ne idu ispod dostignutih civilizacijskih standarda etičko-moralne kulture i da različite teme promišljaju uz dužan oprez i svesnost dilema sa kojima se mogu susresti u svom profesionalnom radu. Zato je pitanje njihove odgovornosti od krucijalne važnosti, ono je suštinsko pitanje njihovog delanja,

a ne neko uzgredno pitanje koje se može ali i ne mora vezivati za ono što se događa na polju nauke i tehnike. Odgovarajući interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup, kao i svest o bivstvenoj kompatibilnosti naučne slobode i odgovornosti, konačno, treba da rezultiraju drugačijim i sofisticiranijim odnosom samih naučnika prema mogućnostima sopstvene discipline i značaju njenih učinaka.

Ključne reči: logocentrizam, homocentrizam, sloboda, odgovornost, nauka, (bio)etika, paideia

Nemački fizičar i filozof Verner Hajzenberg (W. Heisenberg) u delu *Fizika i metafizika* je zapisao:

Nauku stvaraju ljudi. Ova činjenica razumljiva sama po sebi, često se zaboravlja, pa će možda podsećanje na nju doprineti da se suzi jaz između dveju kultura: duhovno-naučne i umetničke s jedne strane, i prirodno-naučne i tehničke sa druge strane, jaz na koji se ljudi tako često žale. Nauka o prirodi počiva na opitima, ali svoje rezultate i ona postiže dogovaranjem njenih poslenika, koji se međusobno savetuju u tumačenju tih opita. Takva savetovanja očigledno treba da pokažu kako nauka nastaje u razgovoru... Reč je prvenstveno o ljudskim, filozofskim i političkim problemima, i pisac se nada da će se upravo u tome jasno pokazati kako se i prirodna nauka teško može odvojiti od tih opštih pitanja (Hajzenberg 1974: 8).

Ova samorazumljiva činjenica najčešće se ispušta iz vida, premda ona predstavlja ključni momenat u prilazu fenomenu nauke i naučnom stvaranju, uopšte u naučnom odnosu čoveka prema svetu. Upozorenje i insistiranje na jednoj gotovo trivijalnoj stvari verovatno ne bi ni imalo smisla da se ona po pravilu ne zaboravlja, iako je fundamentalna u čitavom naučnom razvoju i njenoj ukupnoj ulozi i smislu. Na Hajdegerovom (M. Heidegger) tragu moglo bi se reći da je zaborav onog bitnog uslov i pretpostavka svakog mišljenja (Hajdeger 1982), pa verovatno u tom smislu i Hajzenberg upozorava na nužan zaborav najrazumljivijeg fakta da nauku stvaraju ljudi. Taj zaborav je pretpostavka celokupnog naučno-tehničkog¹ progressa, odnosno svih modela naučnog pristupa životnoj zbilji tj. stvarnosti. Bez njega verovatno ne bi ni bilo intenzivnog progressa kakav je zabeležen u poslednjih nekoliko vekova u

¹ Danas se često upotrebljava sintagma „naučno-tehničko“, iako ne treba zaboraviti da je tek moderna epoha omogućila i etablirala ovu zajedničnost „nauke“ i „tehničke“. U ranijim vremenima ovaj skoro podrazumevajući spoj nauke i tehnike nije bio samorazumljiv. Iako su, na primer, pronalazak i upotreba parne mašine uzrokovali prvu industrijsku revoluciju, ona nije bila rezultat naučnog otkrića već pre tehnički izum nastao sa vrlo jasnom praktičnom primenom u zanatstvu, poljoprivredi i rudarstvu. Za pretpostaviti je da će se u budućnosti nauka vratiti svom izvoru tj. traganju za istinom, dok će se tehnika usmeriti na korekciju sveta u smislu kreiranja adekvatnih pretpostavki i uslova za unapređenje čovekovog života.

evropskoj povesti. Nauka, stoga, jeste jedan ambivalentan i dvosmislen fenomen, što je njena karakteristika koja obeležava evropsku kulturu i civilizaciju, i što joj istovremeno omogućava da se širi i uzdiže na planetarni i univerzalni rang.

Ambivalencija je uočljiva gotovo u svakom naučnom činu i svakom naučnom rezultatu.² Moglo bi se reći kada je atomska fizika, genetika ili neka druga savremena disciplina u pitanju, da od njih u značajnoj meri zavisi čovečanstvo kao zajednica jedne vrste bića, ali i više od toga, od njihovih rezultata može da zavisi i sudbina same planete odnosno njen opstanak. Ono što postižu ove discipline omogućava razvoj u oba pravca gotovo u istoj meri: naime, rezultati naučnih dostignuća premda primarno tendiraju ka progresu i ostvarenju najviših ljudskih vrednosti, mogu u isti mah imati i krajnje negativne pa i katastrofalne posledice. Herbert Markuze (H. Marcuse) je u jednoj svojoj fazi čak smatrao da se naučno-tehnički proces gotovo u potpunosti oteo ljudskoj kontroli, i da će o dilemi da li će planeta opstati ili propasti odlučiti čista slučajnost. Bliže istini, po autorovom uverenju, jeste činjenica da bez obzira na svu svoju ambivalenciju naučna dostignuća još uvek stoje pod kontrolom čoveka, i da u različitim modalitetima ta kontrola u budućnosti može biti i efikasnija i diferenciranija. Zato je pitanje odgovornosti naučnika od krucijalne važnosti, ono je suštinsko pitanje njihovog delanja, a ne neko uzgredno pitanje koje se može ali i ne mora vezivati za ono što se događa na polju nauke. Ovo pitanje, drugačije rečeno, mora biti ono od čega se polazi u svakom naučnom aktu, uz punu svest o mogućim zloupotrebama i negativnim posledicama koje mogu slediti iz gotovo svakog rezultata. Nedostatak pune svesti o odgovornosti može se ilustrovati i nesrazmerno velikim ulaganjem sredstava u naučne programe i projekte koji imaju praktičnu primenu, a značajno manjim sredstvima u tzv. čistu nauku odnosno u fundamentalna istraživanja, ili u društveno-humanističke nauke, koja ne donose trenutnu korist već omogućavaju razvoj nauke kao takve.

U huku samozadovoljstva tehničko-tehnološkim progresom koje su XX i XXI vek doneli sa sobom kao da se zaboravilo da nauka i filozofija započinju čuđenjem odnosno zadivljenošću (Aristotel 2007: 7–8).³ Čuđenje je najpre bilo oko neobičnih pojava koje su ljudima stajale pred očima, da bi se prelazilo preko većih stvari, poput nebeskih tela, i stizalo sve do čuđenja oko nastanka čitavog univerzuma. Čuđenje,

² Albert Ajnštajn (A. Einstein) je govorio da je nauka moćan instrument. Da li je taj instrument upotrebljen u slavu čovečanstva ili za njegovu propast zavisi od čovečanstva, a ne od instrumenta. Konsultovati: Infeld 1983.

³ O čuđenju kao onome što pokreće na filozofiranje Aristotel, osim u *Metafizici*, piše i u spisu *O nebu* 294a 1-28, ali i na drugim mestima (Bonitz 1975: 323a45-59). O istoj temi piše i Platon, recimo u *Teetetu* 155d i *Filebu* 14c-e. Kod Platona čuđenje je pre svega usmereno na ideje (*Parmenid* 129c), dok je kod Aristotela to slučaj sa čulnim svetom (što je vidljivo i iz njegove beleške u spisu *O delovima životinja* 645a5-17, gde na

svakako, sadržava u sebi i dimenziju neznanja, koje je, opet, najčešće vezano za neznanje uzroka. Ljudi su se uvek čudili kada vide posledicu a ne mogu da uoče uzrok njenog događanja. Svesnost ovog neznanja najčešće nastupa u trenutku kada čovek zaključi da se nešto odigrava na način koji je suprotan od uobičajenog. Primer koji Aristotel navodi su marionete od kojih niko ne očekuje da se kreću ili čak da igraju uz odgovarajuću muziku. Tada postaje jasno da postoji neki skriveni uzrok. Čovekova prirodna težnja za znanjem potpomognuta i nekom vrstom bojazni od neznanja, kao i neophodnom dozom smelosti, nagoni ljude da traže uzroke pomenutih pojava. Slični procesi se dešavaju i prilikom rešavanja geometrijskih, astronomskih ili mikrobioloških problema. Nesumnjivo je da su dramatične promene u svetu u poslednjim decenijama rezultat razvoja nauke, ali ne treba smetnuti sa uma da to nije primarni cilj nauke. Bitan motiv zbog kojeg su ljudi ulazili u nauku bio je, a to bi nesumnjivo trebao biti i danas, traganje za istinom, aristotelovski kazano jedno znanje radi znanja.

U toj konekciji motiva koji su vezani za istinu i traganje za njom, kao i njene praktične pretenzije, može se detektovati suštinska dvojaka vrednost nauke i naučnog razvoja. Savremeni svet je nesumnjivo obeležen prevalencijom ovog drugog, praktičnog aspekta nauke, odnosno efikasnošću primene njenih rezultata u svakodnevnom životu ljudi, pa je briga nauke i naučnika najčešće fokusirana na što brže postizanje što boljih rezultata.⁴ U pravu je drugi nemački fizičar i filozof Karl fon Vajczeker (C. F. von Weizsäcker) kada kaže da sve dok se ista briga i obzir ne budu pridavali rezultatima i negativnim konsekvencama nekog naučnog eksperimenta, ljudski rod neće biti zreo za život u tehničkoj civilizaciji. Utilitaristički momenat, dakako, nije bio večno obeležje nauke i naučnog razvoja. Tu stranu ona zadobija sticajem određenih istorijskih okolnosti i stanja koje karakterišu duh vremena, osobito u poslednjih stotinak godina. Traganje za istinom, čuđenje i radoznalost predstavljaju trajne osobenosti naučne delatnosti, nešto bez čega nauka

kraju pasusa navodi: „*Jer u svim prirodnim [bićima] postoji nešto začuđujuće*“ (Aristotel 2011: 27–28, prev. Ž. Kaluđerović). O ovoj temi konsultovati i zaključno razmatranje Kantove (I. Kant) *Kritike praktičnog uma* (Kant 2004a: 172).

⁴ Što je, u izvesnom smislu, na Bekonovom (F. Bacon) tragu, koji tvrdi da je pravi cilj svake nauke praktična korist. Praktična korist za koju se zalaže Bekon jeste vlast čoveka, odnosno čovečanstva nad prirodom. Za razliku od nekih svojih savremenika koji su odnose sa prirodom želeli da regulišu posredstvom mistike, magije i astrologije, Bekon je smatrao da se vlast nad prirodom može postići samo naučnom spoznajom kauzalnih veza u njoj: „*Stoga, one dvije ljudske težnje, tj. težnja za znanjem i moći, uistinu se podudaraju; a djela ne uspijevaju ponajviše zbog nepoznavanja uzroka*“ (Bacon 1986: 26). Vlast nad prirodom, odnosno praktičnu korist, Bekon je smatrao osnovnim i krajnjim, a ne neposrednim i trenutnim ciljem nauke. Želeći da se ogradi od tumačenja svoje filozofije u smislu grubog prakticizma i pragmatizma, Bekon je čak ustvrdio da „*dela treba činiti više kao zalag istine, nego radi udobna života*“, te da je „*kontemplacija stvari kakve jesu, bez praznoverja ili prevare, bez zablude ili zbrke, vrednija sama po sebi nego svi plodovi pronalazaka*“.

naprosto ne može. Praktična strana je, sa druge strane, ono uzgredno nauke, dok su pitanja o biti čoveka i ljudskog sveta njena permanentna preokupacija. Ta specifično ljudska pitanja igraju glavnu ulogu u svakom naučnom zahvatu, istraživanju i eksperimentu. Njihovo prisustvo svakako utiče i na rezultate koje beleže savremene nauke. Edmund Huserl (E. Husserl) je u tom smislu u Krizi evropskih nauka zabeležio:

Nisu oduvek iz carstva nauke bila prognana specifično ljudska pitanja, niti je iz razmatranja bila isključena njihova unutrašnja veza sa svim naukama, pa i sa onima u kojima čovek nije tema (kao u prirodnim naukama). Dok su stvari još drugačije stajale, mogla je nauka da pretenduje na značajnu ulogu u evropskom čoveštvu, koje se od renesanse na sasvim nov način oblikovalo, i kao što znamo, čak na vodeću ulogu u tom preoblikovanju. Zbog čega je ona tu vodeću ulogu izgubila, zbog čega je došlo do bitne promene, do pozitivističkog ograničenja ideje nauke – razumevanje dubljih motiva ovih zbivanja značajno je za nameru ovih predavanja (Husserl 1991: 16).

Moglo bi se reći da je za čoveka plodotvornija izvorna ideja nauke u njenom vidu čuđenja i radoznalosti, nego sva praktična otkrića koja nesumnjivo radikalno menjaju svet i uspostavljaju često jednu neočekivanu stvarnost za samog čoveka. Nevolja je u tome što novouspostavljena stvarnost nikada ne može da zadovolji ljudsku prirodu, što je naučno-tehnički univerzum proterao upravo ono za čim ta priroda traga i šta oseća kao svoje izvorno udomaćenje. S druge strane, sva tehničko-tehnološka dostignuća sa praktičnom aplikacijom su rezultat čisto teorijskih, čisto naučnih istraživanja, a ne nekakvog racionalnog plana samih naučnika. U osnovi jeste nastojanje da se pronikne u čudesni red u prirodi, a praktične pretenzije bi samo onemogućavale ove velike naučne ambicije.⁵

Moderna građanska epoha utemeljena je na logocentričkoj i homocentričkoj slici sveta, čiji smisao se, na Aristotelovom tragu, izvodi iz visokog poverenja u ljudske razumske i umske sposobnosti. Stagiranin, štaviše, naglašava da se *logoske* sposobnosti mogu pripisivati isključivo ljudima.⁶ Tvrđenjem da jedino čovek ima govor (*λόγος*) među svim živim bićima, on naglašava razliku između ljudi i drugih živih bića i u segmentu organizovane zajednice za život (Aristotel 1988: 4–5). Određenjem čoveka kao jedinog živog bića koje ima govor, Aristotel je na početku *Politike*, u

⁵ Britanski fizičar Ernest Raderford (E. Rutherford), koji je definisao nuklearnu prirodu atoma 1932. godine, govorio je da fizičari nisu tražili nove izvore energije niti nove i upotrebljive elemente. Pravi razlog onoga što su oni učinili leži u impulsu i fascinaciji istraživanja i poniranja u najdublje tajne prirode.

⁶ Detaljnije videti u autorovom članku (Kaluđerović 2011: 311–321). Dostojanstvo nekog individuumu posmatra se iz perspektive razumnosti nečije prirode, a takva priroda pripisuje se jedino čoveku. Samo je on oslobođen

stvari, izložio jedno od njegova tri poznata izvorna određenja čoveka. Drugo određenje čoveka je da je on jedino živo biće koje je sposobno za razlikovanje dobra i zla odnosno pravednog i nepravednog (Aristotel 1988: 5). Treće, i svakako najpoznatije, Stagiraninovo određenje čoveka je da je on po prirodi socijalna ili politička životinja (Aristotel 1988: 4). Čovek je „po prirodi“, odnosno po svom izvornom ustrojstvu, koje ga razlikuje od ostalih prirodnih vrsta, biće koje sopstvenu ljudskost može realizovati samo u zajednici s drugim ljudima. Ova zajedničnost ljudi nije identična sa zajedničnošću mrava, pčela ili nekih drugih životinja koje takođe žive u organizovanim formama življenja. Ljudi sopstvenu zajedničnost, smatrao je Aristotel, temelje na *logosu* u zajednici kao zajednici, uređujući je dogovorenim i prihvaćenim pravilima, običajima i zakonima.

Antropocentričnost⁷ ovog pogleda na svet bila je važan razlog za to što se naša dominantno tehnička civilizacija nije razvijala u skladu s prirodom, nego mnogo češće u opreci s njom. Nijedan čovekov čin u prošlosti nije mogao u suštastvenom smislu uticati na spontanitet bivstvovanja naše planete. Koliko god on menjao prirodni ambijent u kome je živeo, to nije ostavljalo većeg traga na samoj Zemlji. Ubrzani razvoj tehnike u poslednjem stoleću stavio je čoveka u jednu sasvim novu moralnu situaciju. Nova situacija se ogleda u tome što savremeni čovek mora primiti na sebe odgovornost za učinke koji nisu rezultat delovanja nijednog pojedinca, nego su kolektivni čin, huserlovski rečeno, „anonimnog subjekta“. Učinci moderne tehnike nagoveštavaju potpuno novu situaciju za tradicionalne društveno-humanističke nauke, pošto se u bitnom derogira postulat antropocentričke slike sveta da su ljudi kao vrsta neupitni u svojoj egzistenciji na Zemlji. Osiguranje opstanka ljudske vrste u doglednoj budućnosti jeste zadatak čijem ostvarenju treba da doprinesu nova saznanja u nekima od njih osobito u etici⁸ odnosno bioetici.⁹ Da bi ta činjenica bila potvrđena, one treba da preispituju moć tehnike, čija dela tako dobijaju filozofski predznak s obzirom na to koliki značaj imaju po život ljudske vrste.

carstva ciljeva, dok su tzv. ne-ljudska živa bića vezana za veze i odnose koji postoje u prirodi. Jedino je čovek svestan samog sebe i u stanju je da se distancira od samog sebe u korist viših ciljeva, da relativizuje svoje sopstvene interese, sve do samopredavanja. To mu, kao moralnom biću, daje apsolutni status koji utemeljuje njegovo neponovljivo dostojanstvo, koje mu daje pravo da ni od koga ne bude „porobljen“ i da kao moralna osoba ne bude lišen svojih sopstvenih ciljeva.

⁷ O korenima antropocentrizma detaljnije videti u koautorskom radu pisca ovog članka (Kaluđerović, Delić 2015: 123-137).

⁸ O etici kao mišljenju delatnog mišljenja odnosno kao filozofskoj disciplini o moralu detaljnije videti u autorovom tekstu (Kaluđerović 2016: 135–147).

⁹ Bioetika se može definisati „kao sistematsko izučavanje moralnih dimenzija – uključujući moralne poglede, odluke, ponašanje i delovanje – u sklopu nauka o životu i zdravstvene zaštite, koje pritom primenjuje različite etičke metodologije u interdisciplinarnom ambijentu“ (Reich 1995: XXI, prev. Ž. Kaluđerović).

U međuvremenu, priroda je počela da se najoštrije „buni“ protiv neodmerenog čovekovog delovanja promenom klime na Zemlji („globalno zagrevanje“), ali i povećavanjem broja bolesti i pošasti kod ljudi i životinja. Goruće lomače za vreme krize tzv. „ludih“ krava, „ptičji grip“ ili „svinjski grip“, da pomenemo neke, predstavljaju samo upozorenje ljudima i nagoveštaj mnogo ozbiljnijih problema s kojima mogu biti suočeni. Kao imperativ nameće se jedan novi red u životu, gde će čovek postati svestan da Zemlja više ne može podnositi njegove često nepromišljene akte, već zahteva kooperaciju čoveka sa svetom koji ga okružuje. Uobičajeno ponašanje tipičnog naučnika, naročito u prirodnim i tehničkim naukama, sve do nedavno karakterisalo je simplifikovano utilitarističko rezonovanje i naučni redukcionizam, razmišljanje i odlučivanje o nauci u njenom najužem delu, isključujući ili ovlaš pominjući saradnju između različitih oblasti i kompatibilnosti njihovih metoda. Na sreću, sve je više naučnika koji menjaju prvobitni stav, može se reći i zbog holističkog pristupa određenih društvenih i humanističkih nauka, i počinju celovitije posmatrati probleme, uzimajući u obzir znanja iz više disciplina prilikom donošenja sudova o upotrebi ili neupotrebi određene metodologije i tehnike. Najmanji zajednički imenitelj svih ljudi doista bi trebao biti štaviše morao biti stav Hansa Jonasa (H. Jonas) izrečen u njegovom spisu *Princip odgovornosti*: „Ne dovodi u opasnost uslove za neograničeno opstojanje čovječanstva na Zemlji“ (Jonas 1990: 28).

*

Koliko je funkcionisanje savremenog sveta aporetično, u smislu prelaženja sa načelne konsenzualnosti o potrebi očuvanja naše planete i dobrobiti ljudskog roda na konkretnu upojedinjenu zbiljnost, dobro ilustruje primer Deklaracije o kloniranju¹⁰ ljudi (br. 59/280), koja je usvojena na 82. plenarnom zasjedanju Organizacije Ujedinjenih nacija održanom 8. 3. 2005. Deklaracija predstavlja krunu gotovo četvorogodišnjih napora koje su, počevši od 2001. godine, preduzele Francuska i

¹⁰ Reč „kloniranje“ potiče od grčke imenice muškog roda κλών, koja se prevodi kao „mladica“, „grančica“, dok u Novom Zavetu ova reč označava „potomstvo“. Jedno od određenja kloniranja i istraživanja matičnih ćelija glasi: „Kloniranje organizma najčešće podrazumeva tehniku koja se zove prenošenje jedra telesne ćelije (somatic cell nuclear transfer), gde je jedro jajne ćelije (zajedno sa njegovim genetskim materijalom) uklonjeno, i zamenjeno jedrom telesne ćelije koja je uzeta iz odrasle jedinke. Ukoliko je zatim modifikovana jajna ćelija uspešno pobuđena na deljenje, ona se može razviti do predimplantivnog blastocistnog stupnja. Kod reproduktivnog kloniranja, klonirana blastocista se usađuje u matericu ženke i omogućava joj se nastavak razvijanja do rođenja. Međutim, ukoliko je reč o kloniranju u istraživačke ili terapijske svrhe, umesto usađivanja u matericu, klonirana blastocista se prevodi u kulturu tkiva, da bi se proizvela linija matičnih ćelija za istraživanje i kliničku primenu“ (InterAcademy Panel on International Issues, Statement on Human Cloning 2003, prev. Ž. Kaluđerović).

Nemačka da se donese konvencija protiv reproduktivnog kloniranja ljudi. Pregovaranje je izvorno bilo zamišljeno kao čisto bioetička rasprava kojom se trebala postići opšta saglasnost o zabrani kloniranja ljudi. Ono je, međutim, češće bilo vođeno kao diskusija o ljudskim pravima, kulturnim, civilizacijskim i religijskim razlikama među ljudima, njihovoj interakciji i pitanju ko, odnosno šta, ima prioritet prilikom eventualnih konflikata različitih sistema vrednosti. Ni Deklaracija kao ni pregovarački proces nisu doveli do odgovora na ova teška pitanja, ali su dali, makar i letimičan, uvid u probleme i pokazali da međunarodno zakonodavstvo zapada u protivrečja kada stručna argumentacija ne prevladava u raspravi, odnosno kada političke i druge razlike budu u središtu diskusije.

Uvažavajući činjenicu da, u tom trenutku, samo mali broj naučnika i institucija ima zahtevano tehničko znanje, Nemačka i Francuska su smatrale da reproduktivno kloniranje ljudi može imati uticaja na celokupni ljudski rod, pa su zahtevale široku akciju. Zbog toga što su tražile globalne instrumente za delovanje koji bi proizveli relevantne normativne akte, ove dve države su želele da se zadatak poveri Generalnoj skupštini UN umesto da ga obavi neka od specijalizovanih agencija, poput Svetske zdravstvene organizacije (WHO) ili Uneska (UNESCO). Očekivanje je bilo, kako zbog stavova Evropske unije (konsultovati: Dodatni protokol koji je Savet Evrope usvojio uz Konvenciju o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskih bića s obzirom na primenu u biologiji i medicini: konvenciju o ljudskim pravima i biomedicini (Europ. TS No. 168), osobito prvi član, Internet adresa: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/168>, pristupljeno 11. 4. 2017.), tako i zbog deklaracije Uneska (videti: Opštu deklaraciju o ljudskom genomu i ljudskim pravima, naročito članak 11, *Unesco i bioetika* 2008: 6), da će pregovori kratko trajati i da će se stavovi brzo i lako formulisati u jasnu i obavezujuću konvenciju.

S obzirom na novinu u razmatranju pomenute problematike i nepoznavanje medicinske i tehničke terminologije, pregovaranje u 2002. godini je počelo izveštavanjem naučnika i filozofa o osnovnim mehanizmima procesa kloniranja, kao

¹¹ Opšta saglasnost, ako ne i apsolutna jednoglasnost, postoji u međunarodnoj zajednici oko stava da je reproduktivno kloniranje u cilju stvaranja novih ljudskih bića duboko nemoralan pa i neetičan čin. Kao argumenti protiv reproduktivnog kloniranja najčešće se ističu razlozi tehničke i medicinske prirode, slabljenje i potkopavanje izvorne ideje dobijanja potomaka i koncepta porodice, nejasan odnos kloniranog deteta i njegovog „stvaraoča“, konfuzan lični identitet i moguće narušavanje psihološkog razvoja kloniranog deteta, eugenička pitnja, promovisanje kreiranja beba i njihovog „poboljšavanja“, uverenje da je reproduktivno kloniranje oprečno dostojanstvu ljudi. Ključni argument u prilog reproduktivnog kloniranja koji se pominje je povećavanje povolnih mogućnosti za reprodukciju. Pomaganje ljudima koji ne mogu da imaju decu da ih dobiju pomoću kloniranja brani se na temelju dobiti ljudi, lične autonomije i zadovoljavanju prirodne težnje da se dobije potomstvo (Strong 2008: 130–136).

i o etičkim implikacijama pomenutog procesa.¹² Problem se u početku ticao samo onih država koje su bile involvirane u genetička istraživanja ili su imale kapaciteta da to učine. Neke od njih smatrale su da je francusko-nemačka inicijativa prihvatljiva pošto smeru na zabranu kloniranja ljudi, oko čega se svi slažu, ostavljajući po strani istraživanje matičnih ćelija i „terapeutsko kloniranje“.¹³ Druge države nisu smatrale da postoji razlika između dveju vrsta kloniranja, s obzirom da obe podrazumevaju manipulaciju sa ljudskim embrionom. Diskusija je veoma brzo s terena kloniranja prešla na polje raspravljanja kada počinje ljudski život, šta je „ljudsko biće“, te dilema u vezi s abortusom ali i poimanjem ljudskih prava, slobode mišljenja i slobode naučnog istraživanja, tema oko kojih ne postoji ni približna saglasnost u međunarodnoj zajednici.

U pokušaju da pribave saglasnost većeg broja država, Francuska i Nemačka dopunile su svoj prvobitni predlog o zabrani reproduktivnog kloniranja ljudi, s idejom da u njega bude uključeno i regulisanje istraživanja matičnih ćelija. Njihov predlog odmah je dobio podršku Belgije, Kine, Indije, Japana, Rusije, Singapura, Južne Koreje i Velike Britanije, država koje su već bile involvirane u istraživanja vezana za matične ćelije, ili su nameravale da usmere istraživanja u tom pravcu. Kontra-predlog o konvenciji koja će zabraniti sve oblike kloniranja, predložen je od strane Kostarike, a podržan od Vatikana, Italije, Portugalije, Španije i Sjedinjenih Američkih Država. I ove su zemlje, takođe, napravile određene ustupke ne bi li vlastiti predlog učinile prihvatljivijim za veći broj država. Iz predloga opšte zabrane, u tu svrhu, isključeno je premeštanje jedra, ili druge tehnike kloniranja da bi se dobili DNK molekuli, organi, biljke, životinje, tkiva i ćelije osim ljudskih embriona. Jaz među pomenutim blokovima država bio je veoma izražen, a jedino čime su se oni bavili

¹² Habermas (J. Habermas) je sklon da tvrdi da je etika najbolji pristup za razrešenje problema kloniranja. Naime, sve dok je ono posledica ljudskog djelovanja, ostaje u okvirima čovekove odgovornosti a samim tim i etike (Habermas 2002).

¹³ Neki naučnici tzv. terapeutsko kloniranje nazivaju „kloniranje u istraživačke svrhe“, ili „istraživačko kloniranje“. Namera je da se izbegne upotreba termina „terapeutsko“, koji, po njima, može imati pozitivne konotacije, a koje u ovom trenutku nisu dokazane, pa se stoga predlaže pomenuta neutralnija sintagma. Kako bilo, od terapeutskog kloniranja očekuje se da pomogne u rešavanju mnogih teških i hroničnih bolesti, od kojih se najčešće pominju Parkinsonova bolest, Alchajmerova bolest ili dijabetes. Najveće etičko pitanje u vezi terapeutskog kloniranja tiče se rasprava oko moralnog statusa embriona.

¹⁴ Član 12b Opšte deklaracije o ljudskom genomu i ljudskim pravima citirao se kao relevantan: „Sloboda istraživanja koja je prijeko potrebna za napredak znanja, dio je slobode mišljenja. Primjenom istraživanja koja se odnose na ljudski genom, uključujući primjenu u biologiji, genetici i medicini, mora se nastojati ublažiti patnja i poboljšati zdravlje pojedinaca i čovječanstva u cjelini“ (Unesco i bioetika 2008: 6). Navodili su se, osim toga, delovi Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (čl. 18 i 19) i Međunarodni sporazum o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (čl. 15(3)), kao argumenti zbog čega bi trebalo nastaviti sa istraživanjima koja su povezana sa terapeutskim kloniranjem.

nije bilo pomirenje suprotstavljenih pozicija, već lobiranje među drugim neopredeljenim državama za vlastiti predlog. U svojevrsnoj pat-poziciji, prihvaćen je predlog Irana, u ime Organizacije islamske konferencije (OIC), da se pregovaranje suprotstavljenih tabora odloži za dve godine, preciznije rečeno do 2005. godine.

Publicitet koji je pomenuti spor počeo da dobija inicirao je povećan interes javnog mnjenja za čitavu problematiku. Nevladine organizacije koje su podržavale neprikosnoveno pravo na život bile su, dakako, na strani sveobuhvatne zabrane kloniranja. Naučne organizacije i mnogi naučnici, sa druge strane, bili su zabrinuti da će ovakva radikalizacija stavova dovesti do toga da istraživanje matičnih ćelija bude limitirano, ili potpuno zaustavljeno. „The InterAcademy Panel on International Issues (IAP)“, asocijacija od šezdeset nacionalnih akademija nauka u različitim delovima sveta, izdala je saopštenje 22. 9. 2003. protiveći se zabrani terapijskog kloniranja i podržavajući zabranu reproduktivnog kloniranja ljudi. Njihov predlog pregovaračkom timu u UN, podržan od strane Međunarodne federacije društava humane genetike, bio je da se nikako ne smetne s uma važnost naučnog istraživanja i razvoj potencijalnih načina lečenja ljudi uz pomoć kloniranja.

Ključna grupa država iz Organizacije islamske konferencije konačno je odlučila da će prihvatiti jedino takvu deklaraciju oko koje bude postignut konsenzus. To je ubrzalo pregovore suprotstavljenih strana oko teksta rezolucije koja bi bila svima prihvatljiva. Posle brojnih obrta, prihvaćena je kompromisna verzija koju je predložio Honduras, uz amandman Belgije na prvi preambularni paragraf (UN Doc. A/C.6/59/SR.28, para. 42 (2005)). Dugo pregovaranje i postignuti kompromisi omogućili su obema stranama da na neki način proglase „pobedu“, i da interpretiraju paragrafe u skladu sa vlastitim viđenjem. Da bi bilo jasno koliko su se pozicije promenile od početne u toku dugog pregovaračkog procesa, dovoljno će biti da se kaže da su se i inicijalni predlagači razišli prilikom završnog glasanja. Francuska je glasala protiv Deklaracije a Nemačka u prilog Deklaraciji! Dva bliska saveznika po mnogim pitanjima, Velika Britanija i SAD, takođe su se našli na suprotstavljenim stranama. Argumentacija Britanaca bila je da ne mogu podržati *političku* deklaraciju koja bi mogla biti interpretirana kao zabrana svih oblika kloniranja ljudi. Dodatni argument Britanaca je bio da se oko terapijskog kloniranja treba postići konsenzus unutar svake pojedine države, imajući u vidu korist koju novi postupci mogu doneti milionima ljudi. Britanci su na koncu smatrali da je usvojena Deklaracija neobavezujuća i da ne reflektuje konsenzus unutar Generalne skupštine UN. Sjedinjene Američke Države, s druge strane, smatrale su da je međunarodna zajednica posredstvom Deklaracije potvrdila svoj prezir prema kloniranju ljudi, i da se

obavezala da će štiti svetost ljudskog života i respekt prema ljudskom dostojanstvu.¹⁵ Amerikanci su Deklaraciju razumeli kao poziv svim članicama Ujedinjenih nacija da propišu zakone koji će bez odlaganja zabraniti sve oblike kloniranja ljudi. SAD su istakle da delovanje Šestog komiteta predstavlja važan korak ka putu dostizanja kulture života, tako što bi se osiguralo da naučna dostignuća u svakoj prilici služe ljudskom dostojanstvu.

Deklaracija¹⁶ Ujedinjenih nacija o kloniranju ljudi¹⁷ kratka je i sadržajna, a sastoji se od osam preambularnih i šest operativnih paragrafa. Jezik same Deklaracije je uopšten, a svaki od njenih glavnih paragrafa obeležen je postupnim prelazima, opreznim kvalifikacijama i ukazivanjima na ključne termine. Ovo pokazuje da je tokom pregovora pokušano da se postigne balans između nesaglasnih i teško spojivih određenja ljudskog života, koje su iznosile suprotstavljene strane. Možda baš zbog toga, dobijena je Deklaracija koja umesto da izražava konsenzus o pitanju kloniranja ljudi ili početka ljudskog života, ne definiše ni jedan od pomenutih pojmova. Kada se pažljivo pročita, ona ima naizgled neočekivan ishod, odnosno Deklaracija niti definiše kloniranje ljudi niti direktno i bezuslovno zabranjuje kloniranje ljudi, uključujući i reproduktivno kloniranje!

Jedino referisanje na reproduktivno kloniranje može se pronaći u drugom preambularnom paragrafu, u kome se kaže:

Podsećajući na Opštu deklaraciju o ljudskom genomu i ljudskim pravima, usvojenu od Opšte konferencije UNESCO-a od 11. novembra 1997. godine, a posebno na član 11, koji navodi da postupci koji su u suprotnosti sa ljudskim

¹⁵ Sam pojam *dostojanstva ljudi* nije preciznije određen, osim što su zastupnici potpune zabrane svih vidova kloniranja povezali ovaj pojam s aseksualnom kreacijom ljudskih bića. Zastupnik Vatikana je, istina, dostojanstvo pokušao da odredi kao intrinzičnu vrednost koja je zajednička i jednaka za sva ljudska bića, bez obzira na njihovo socijalno, intelektualno ili fizičko stanje. Ljudsko dostojanstvo je, takođe, često povezivano sa Kantovom drugom formulacijom kategoričkog imperativa („*Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo*” (Kant 2004b: 74), odnosno s činjenicom da bi stvaranje dece putem kloniranja moglo da prouzrokuje tretiranje potomaka kao objekata, tj. potrošne robe poput kuće ili automobila (Putnam 1997: 1–13).

¹⁶ Deklaracija je, kao manje obavezujući dokument, doneta umesto prvobitno predviđene konvencije. Puni naziv Deklaracije je „Deklaracija Ujedinjenih nacija o kloniranju ljudi“, a njen tekst na engleskom jeziku (“United Nations Declaration on Human Cloning”), koji je korišćen u ovom radu, može se pronaći na Internet adresi: http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/shs/BEfiles/chapterE.eng/E8.2E.pdf, pristupljeno 11. 4. 2017.

¹⁷ Za Deklaraciju su glasali, između ostalih, predstavnici sledećih država: Australije, Austrije, Bosne i Hercegovine, Čilea, Hrvatske, Malte, Meksika, Slovenije, Švajcarske, Makedonije... Neke od država koje su glasale protiv usvajanja Deklaracije su: Brazil, Kanada, Kina, Danska, Indija, Japan, Holandija, Norveška, Singapur, Španija... Suzdržane su bile sledeće države: Argentina, Egipat, Indonezija, Iran, Izrael, Rumunija, Srbija i Crna Gora, Južna Afrika, Turska, Ukrajina... Glasanju nisu prisustvovali: Jermenija, Gana, Grčka, Libija, Nigerija, Peru, Rusija, Turkmenistan, Venecuela, Vijetnam...

dostojanstvom, kao što je reproduktivno kloniranje ljudskih bića, nisu dopušteni (59/280. „United Nations Declaration on Human Cloning“. Internet adresa: http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/shs/BEfiles/chapterE.eng/E8.2E.pdf, prev. Ž. Kaluđerović, pristupljeno 11. 4. 2017.).

Preostali paragrafi u preambularnom delu govore generalno o primeni „nauka o životu“, ili „životnih nauka“. Ova sintagma „nauke o životu“, bila je predmet prigovora delegacija država koje su se zalagale da Deklaracija o kloniranju ljudi, u stvari, bude sužena i preformulisana u deklaraciju o kloniranju ljudi u reproduktivne svrhe. Po njihovom mišljenju, pregovarački proces nikada nije bio usmeren na raspravu o naukama o životu generalno, uz dodatak da nije jasno čak ni šta obuhvata pomenuti termin, niti šta on u stvari označava.¹⁸ Nauke o životu prosto se pominju u preambularnom delu Deklaracije u vezi sa zabrinutošću za „ljudsko dostojanstvo“, „ljudska prava“, „fundamentalne slobode pojedinaca“, kao i sa „olakšavanjem patnji“, „poboljšavanjem zdravlja pojedinaca i čovečanstva u celini“ i „dobrobiti za sve“. Šta god nauke o životu označavale, one, dakle, trebaju biti razumljive u kontekstu termina sa kojima su dovedene u vezu, a posebno sa „ljudskim dostojanstvom“. Ovo je osobito izraženo u poslednjem osmom preambularnom paragrafu u kome se kaže da je Generalna skupština:

Uverena u nužnost sprečavanja potencijalnih opasnosti kloniranja ljudi na ljudsko dostojanstvo (59/280. „United Nations Declaration on Human Cloning“. Internet adresa:

http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/shs/BEfiles/chapterE.eng/E8.2E.pdf, prev. Ž. Kaluđerović, pristupljeno 11. 4. 2017.).

Reči koje omogućavaju raznolikost interpretacija u ovom paragrafu jesu „potencijalne opasnosti“, i „ljudsko dostojanstvo“ (u originalnom tekstu stoje reči "potential dangers" i "human dignity"). Pažljivost formulacija u Deklaraciji vidljiva je i u naglašavanju reči *potencijalno* koja stoji ispred opasnosti, sugerišući da se

¹⁸ Pomoć oko bližeg razumevanja „nauka o životu“ ili „životnih nauka“, omogućava jedna fusnota (br. 42) Ivana Šegote u njegovom tekstu „Nova definicija bioetike“ (Šegota 2000: 22). On, uz izvesne rezerve, predlaže da se za sintagmu "life sciences" koristi prevod „prirodne znanosti“, iako je svestan da za tu naučnu oblast u engleskom jeziku postoji i kovanica "natural sciences". No, kada Šegota nabroji neke od nauka koje spadaju u „nauke o životu“ (fizika, biologija ćelije, hemija, mikrobiologija, molekularna biologija, biohemija, genetika, imunologija, neurologija, onkologija, patologija, toksikologija, farmakologija, nutricionizam, psihologija), postaje jasnije zašto u nastavku teksta dodaje da je „zaista teško naći hrvatski supstitut za „životne znanosti“.

opasnost koju kloniranje ljudi može prouzrokovati po ljudsko dostojanstvo može protumačiti i kao *potencijalna*, odnosno samo kao moguća.

Dva veoma važna paragrafa drugog operativnog dela Deklaracije, paragrafi „a“ i „b“, doveli su konsultacije među suprotstavljenim stranama do usijanja sve do samog kraja pregovaračkog procesa. Paragraf (a) glasi:

Države članice pozivaju se da usvoje sve mere neophodne da primereno zaštite ljudski život (istakao Ž. Kaluđerović) u primeni nauka o životu (59/280. „United Nations Declaration on Human Cloning“. Internet adresa:
http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/shs/BEfiles/chapterE.eng/E8.2E.pdf, prev. Ž. Kaluđerović, pristupljeno 11. 4. 2017.).

Ovaj paragraf podržan je od strane delegacija koje su glasale u prilog sveobuhvatnoj zabrani kloniranja, a snažno su mu se suprotstavljale one države koje su podržavale zabranu kloniranja samo u reproduktivne svrhe. Zašto je to tako kada se u njemu čak ni ne pominje kloniranje ljudi? On, naime, referiše na zaštitu ljudskog života u primeni nauka o životu. Razlog suprotstavljanja ovom paragrafu verovatno leži u tome što fraza „zaštita ljudskog života“ (u originalu "to protect... human life") nosi u sebi mogućnost šireg interpretiranja, uključujući, na primer, tumačenje koje uključuje i zabranu abortusa. Paragraf je kritikovan i zbog toga što meša naučno određeno „ljudskog života“ i određeno „ljudskog bića“, koje bi trebalo biti predmetom pravne regulative. Tokom pregovora, prilog „primereno“ (adequately) ubačen je ne bi li modifikovao glagol „zaštiti“ (to protect), čime se htelo naglasiti da se kovanica „primerena zaštita ljudskog života“ razlikuje od eventualne „pune (full) zaštite ljudskog života“. Delegacije država koje su bile isključivo za zabranu reproduktivnog kloniranja, nisu mogle prihvatiti paragraf (a), čak ni sa ovim suptilnim dodatkom. Po njihovom mišljenju terapijsko kloniranje uključuje ili obuhvata ljudski embrion, koji bi iz naučne prizme mogao biti definisan kao „oblik ljudskog života“, ali ne i kao „ljudsko biće“. Ove države jednostavno se nisu mogle saglasiti sa formulacijom koja zahteva zaštitu svih „oblika ljudskog života“.¹⁹

Paragraf (b) jedini je operativni paragraf koji zabranjuje kloniranje ljudi, mada i on sadrži važno ublažavanje početne formulacije. On glasi:

¹⁹ Belgija, koja je predvodila zemlje suprotstavljene ovom paragrafu, zahtevala je njegovo brisanje odnosno poništavanje, ali je njen predlog odbijen u Šestom komitetu (sa 57 naprema 48 glasova, uz 42 suzdržana glasa).

Države članice pozivaju se da zabrane sve oblike kloniranja ljudi, zato što/ukoliko (istakao Ž. Kaluđerović) su oni nekompatibilni sa ljudskim dostojanstvom i zaštitom ljudskog života (59/280. „United Nations Declaration on Human Cloning“.

Internet adresa:

http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/shs/BEfiles/chapterE.eng/E8.2E.pdf, prev. Ž. Kaluđerović, pristupljeno 11. 4. 2017.).

Ovaj paragraf je takođe bio predmet raspravljanja od strane država koje su podržavale zabranu samo reproduktivnog kloniranja. Iako je fraza „svi oblici kloniranja ljudi“ široka i obuhvata i reproduktivno kloniranje ljudi, ona je ublažena i modifikovana dodatkom reči „inasmuch as“. Ovaj izraz u engleskom jeziku odabran je zato što pokriva nekoliko mogućih značenja, pa u jednom smislu može značiti „budući da“ „jer“, ili „zato što“, a u drugom kontekstu može značiti „ukoliko“, „u meri u kojoj“, tako da svako može izabrati odgovarajuću interpretaciju prema sopstvenoj naklonosti. Verzija prevoda, naime, u kojoj se „inasmuch as“ razume kao „zato što“ („Države članice pozivaju se da zabrane sve oblike kloniranja ljudi, *zato što* su oni nekompatibilni sa ljudskim dostojanstvom i zaštitom ljudskog života“), jeste poziv na totalnu zabranu kloniranja ljudi. Alternativni prevod, gde se „inasmuch as“ tumači kao „ukoliko“ („Države članice pozivaju se da zabrane sve oblike kloniranja ljudi, *ukoliko* su oni nekompatibilni sa ljudskim dostojanstvom i zaštitom ljudskog života“), dozvoljava mogućnost da postoje oblici kloniranja ljudi koji mogu biti „kompatibilni“ sa ljudskim dostojanstvom i zaštitom ljudskog života.²⁰

I pored brojnih ograničenja i modifikacija paragraf (b) nije bio prihvatljiv mnogim delegacijama, naročito onim koje su podržavale zabranu samo reproduktivnog kloniranja. Njihove primedbe smerale su na činjenicu da paragraf (b) eksplicitno ne zabranjuje reproduktivno kloniranje ljudi i da ponavlja reči „zaštita ljudskog života“, koje su već bile dovoljno objašnjene u paragrafu (a). Za delegacije koje su podržavale sveobuhvatnu zabranu kloniranja ljudi, paragraf (a) se odnosi na primenu nauka o životu a ne pominje eksplicitno kloniranje ljudi i stvari koje se pominju u paragrafu (b). Belgija je predvodila zemlje koje su oponirale i paragrafu (b), i predložila je izmenjenu verziju ovog paragrafa (prev. Ž. Kaluđerović): „Zemlje članice pozivaju se da zabrane reproduktivno kloniranje ljudskih bića. One se takođe pozivaju da

²⁰ Reči „zaštita ljudskog života“, mogu takođe biti shvaćene u prethodno pomenutom kontekstu sa prilogom „primereno“.

zabrane ostale oblike kloniranja ljudi ukoliko („inasmuch as“) su oni nekompatibilni sa dostojanstvom ljudi.“ Ovaj predlog prepoznaje različite oblike kloniranja koje su bazirane na nameri (reproduktivno ili terapijsko), i zabranjuje reproduktivno kloniranje i druge oblike kloniranja (terapijsko), ukoliko su oni nespojivi sa ljudskim dostojanstvom. Verovatno zato što je predlog manje dvosmislen i zato što ne pominje ljudski život, on nije bio prihvatljiv zemljama koje su se zalagale za potpunu zabranu kloniranja, i u Šestom komitetu je odbijen.

Naredni paragraf (c), poziva zemlje članice da preduzmu neophodne mere da zabrane primenu tehnika genetičkog inženjeringa, koje bi mogle biti oprečne ljudskom dostojanstvu.

Paragraf (d), donekle ponavlja delove sedmog paragrafa iz preambularnog dela, pozivajući zemlje članice da preduzmu mere da spreče eksploataciju žena, uz dodatak „u primeni nauka o životu“.

Paragraf (e), poziva zemlje članice da bez odlaganja usvoje i primene u nacionalnom zakonodavstvu pomenute paragrafe od (a) do (d).

Poslednji paragraf (f), koji je predložen od grupe afričkih država, uopšte se ne odnosi na kloniranje ljudi. On poziva države članice da prilikom finansiranja medicinskih istraživanja, uključujući i nauke o životu, uzmu u obzir ili vode računa o hitnosti rešavanja nekih globalnih pitanja poput HIV/AIDS-a, tuberkuloze i malarije, koja posebno pogađaju zemlje u razvoju. Izvorni predlog bio je usmeren na to da države preusmere fondove namenjene za istraživanja matičnih ćelija (uključujući i odrasle matične ćelije), na ove zaista urgentne globalne zdravstvene probleme. Finalni tekst je ipak očišćen i uopšten, i ne poziva nikoga da menja svoje nacionalno zakonodavstvo u pomenutom smeru. Ovaj paragraf otkriva različitost prioriteta država sa relativno niskim nivoom zdravstvene zaštite stanovništva u odnosu na srednje i visoko razvijene zemlje. Za većinu afričkih, i ne samo afričkih, država u razvoju, kloniranje ljudi uopšte ne predstavlja blizak niti realan medicinski ili naučni problem, jer u njima doista postoje mnogo važniji zdravstveni prioriteti.²¹

²¹ Potvrdu ove teze moguće je dobiti i letimičnim uvidom u zvanične statističke podatke Organizacije Ujedinjenih nacija. Prema njima, vodeći uzroci smrtnosti kod dece u zemljama u razvoju su sledeće bolesti: upala pluća, dijareja, malarija i ovčije boginje (sve bolesti koje se, dakle, mogu relativno lako sprečiti elementarnim poboljšanjem osnovne zdravstvene zaštite). Godišnje od malarije u svetu umre preko 470.000 ljudi, od čega oko 80% u sedamnaest pretežno afričkih država. Godine 2013. je preko 140.000 dece, uglavnom mlađe od pet godina, umrlo od ovčjih boginja. Iste godine od tuberkuloze je umrlo nešto manje od 1,5 miliona ljudi, dok je broj umrlih od AIDS-a bio, takođe, oko 1,5 miliona ljudi. Konačno, blizu šest miliona dece mlađe od pet godina umre godišnje od različitih bolesti koje se mogu izlečiti. Oficijelni podaci UN preuzeti su iz: *The Millennium Development Goals Report 2015*, i mogu se pronaći na internetskoj adresi: [http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf), pristupljeno 11. 4. 2017.

Pregovaranje u Ujedinjenim nacijama o deklaraciji o zabrani kloniranja ljudi, pokazalo je da su bioetičke dileme i naučni diskurs relativno lako zamenjeni iskazima koji nisu primarno rukovođeni interesima struke i potrebama ljudskog roda, već su bili značajno obojeni političkim, ekonomskim, kulturnim i religijskim osobenostima grupa država ili pojedinačnih država. Pokušaj univerzalizacije standarda oko jednog, u naučnom smislu, sofisticiranog problema, za države članice UN, pokazao je značajne razlike i razmimoilaženja u njihovom naučnom i tehnološkom razvoju i prioritetima. Stoga ni jedna neobavezujuća deklaracija nije mogla biti usvojena bez brojnih kompromisa i dvosmislenosti, koji su značajno relativizovali početnu nameru zemalja predlagača. Možda bi bilo bolje, mišljenje je ovog autora, da su bioetička rasprava o problemu kloniranja i eventualna potonja regulativa najpre bili prepušteni stručnjacima i odgovarajućim stručnim telima, a nakon detaljnog informisanja javnosti tek potom dati na razmatranje relevantnim nadnacionalnim institucijama.

*

Proces širenja naučnih i tehničkih dostignuća je antropološki fenomen koji je teško zaustavljiv, jer je to, smatra se, ontološka odrednica kojom nastupa savremeni čovek. Društvo ima prilično težak zadatak da balansira između naučne slobode istraživanja i odgovornosti čuvanja socijalnih normi i društvenih vrednosti. „Naučna sloboda (...) je stečeno pravo, opšte priznato od strane društva i nužno za napredovanje znanja od kojeg društvo može imati koristi“. Ali „naučna sloboda i odgovornost su suštinski neodvojivi“ (*Scientific Freedom and Responsibility* 1975: 5). Postojeće pretežno heteronomne zabrane, iako potrebne, nisu dovoljne ukoliko kod samih naučnika ne bude razvijana svest da treba da slede opšta humanistička moralna načela i načela naučne kritičnosti. U složenim vremenima snaženja socijalnih i tehničko-tehnoloških efekata nauke, potrebno je (bio)etički kodifikovati pitanje društvene odgovornosti naučnika, koje zbog njegove adekvatne interiorizacije mora biti integralni deo njihove, stari Grci bi rekli, *paideie*, a moderni ljudi vaspitanja i obrazovanja, od najranijih dana. Veoma je važno da naučnici u svojim spoznajama i uvidima, koji osobito u društveno-humanističkim naukama imaju karakter vrednosnih uverenja, ne idu ispod dostignutih civilizacijskih standarda etičko-moralne kulture i da različite

²² Tadašnji generalni direktor UNESCO-a Koičiro Macura (K. Matsuura) smatrao je da vodeću ulogu u diskusijama koje se tiču kloniranja, i temeljnim etičkim pitanjima koje se postavljaju u vezi kloniranja, a koja su od interesa za celo čovečanstvo, treba da imaju naučnici i bioetičari. On dodaje da i ostali subjekti, poput javnog mnjenja, treba da imaju značajnu ulogu u širokoj etičkoj debati o tako važnom pitanju (*Human Cloning Ethical Issues* 2005: 5).

teme promišljaju uz dužan oprez i svesnost dilema sa kojima se mogu susresti u svom profesionalnom radu. Odgovarajući interdisciplinarni, multidisciplinarni i pluriperspektivni pristup, kao i svest o odgovornosti, bi, konačno, trebalo da rezultiraju delikatnijim i odgovornijim odnosom samih naučnika prema mogućnostima vlastite naučne discipline i značaju njenih učinaka.

LITERATURA:

1. AAAS Committee on *Scientific Freedom and Responsibility*, (1975). *Scientific Freedom and Responsibility*. (Washington, DC: American Association for the Advancement of Science)
2. Aristotel (2011), *O delovima životinja* (u *O delovima životinja. O kretanju životinja. O hodu životinja*), Beograd: PAIDEIA
3. Aristotel (2009), *O nebu* (u *O nebu. O postajanju i propadanju*), Beograd, PAIDEIA
4. Aristotel (1988), *Politika*. Zagreb, Liber.
5. Bacon, F. (1986), *Novi organon*, Zagreb, Naprijed
6. Beauchamp, T. L., Childress, J. F. (1994), *Principles of Biomedical Ethics*. Oxford
7. Bonitz, H. (1975), *Index aristotelicus* (Vol. 5), Berlin
8. Chapman, A. R. (1999). *Unprecedented Choices: Religious Ethics at the Frontiers of Science*, Minneapolis
9. „Deklaracija Ujedinjenih Nacija o kloniranju ljudi“ ("United Nations Declaration on Human Cloning"), Internetska adresa:
http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/shs/BEfiles/chapterE.eng/E8.2E.pdf, pristupljeno 11. 4. 2017.
10. Dodatni protokol Saveta Evrope. Internetska adresa:
<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/168>, pristupljeno 11. 4. 2017.
11. Habermas, J. (2002), *Postmetafizičko mišljenje*, Beograd, Beogradski krug
12. Hajdeger, M. (1982), *Mišljenje i pevanje*, Beograd, Nolit
13. Hajzenberg, V. (1974), *Fizika i metafizika*, Beograd, Nolit
14. *Human Cloning Ethical Issues*, UNESCO (2005), Paris
15. Huserl, E. (1991), *Kriza evropskih nauka*, Gornji Milanovac, Dečje novine

16. Infeld, L. (1983), *Albert Ajnštajn*, Beograd, Nolit
17. InterAcademy Panel on International Issues, Statement on Human Cloning (2003), Trieste, Italy
18. Jahr, F. (2012), *Bio-etika: osvrt na etički odnos čovjeka prema životinjama i biljkama*, I. Rinčić, A. Muzur, *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*. Zagreb, PERGAMENA
19. Jonas, H. (1990), *Princip odgovornosti*, Sarajevo, Veselin Masleša
20. Kaluđerović, Ž. (2011), „Aristotelovo razmatranje *logosa*, „volje“ i odgovornosti kod životinja“, *Filozofska istraživanja*, 122, god. 31, sv. 2, Zagreb
21. Kaluđerović, Ž. (2016), *Pretpostavke nastanka morala*, *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija „Gdje je nestao – moral“), Svezak 15, broj 42–43, Zagreb
22. Kaluđerović, Ž., Delić, Z. (2015), *Helenski koreni antropocentrizma*, *ARHE*, god. XII, br. 23, Novi Sad
23. Kant, I. (2004a), *Kritika praktičkog uma*, Beograd, ΠΛΑΤΩ.
24. Kant, I. (2004b), *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd, Dereta
25. Platon (1959), *Parmenid*, Beograd, Kultura
26. Platon (1979), *Teetet i Fileb*, Zagreb, Naprijed
27. Putnam, H. (1997), *Cloning People*, J. Burley, ed. *The genetic revolution and human rights*, Oxford
28. Reich, W. T. (1995), *Encyclopedia of Bioethics*, New York
29. Strong, C. (2008), *Cloning and adoption: a reply to Levy and Lotz*, *Bioethics*, 22(2)
30. Šegota, I. (2000), *Nova definicija bioetike*, A. Čović, *Izazovi bioetike*, Zagreb, Pergamena
31. *Unesco i bioetika* zbirka osnovnih dokumenata (2008), Center for Ethics and Law in Biomedicine.
32. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*. Internetska adresa: http://www.poverenik.rs/images/stories/Dokumentacija/54_ldok.pdf, pristupljeno 11. 4. 2017.

SCIENCE AND ETHICS, PRINCIPLES AND VALUES

Summary:

The modern civil epoch is founded on logocentric image of the world, the meaning of which is derived from the high level of confidence in human spiritual abilities. Logocentrism, in other words, represents the view that the principle of understanding is the basis of man's world but also the universe as a whole. Homocentrism, on the other hand, as a modern worldview is based on antique vision of man as an individual being among other natural beings. Such an understanding comes from the belief that the ultimate basis of the man's world is not determined by nature, god, necessity or chance, but that man, as a free individual, with his powers is the basis of human historic world. The results of scientific achievements and observations, although primarily inclined towards the progress and achievement of the highest human values, particularly due to the aforementioned freedom and the possibility of choice, can have negative or even dramatic consequences. H. Marcuse in one of his stages even believed that the scientific and technical process almost completely got out of hand in terms of human control, and that the dilemma whether our planet will survive or perish will be decided by coincidence. Closer to the truth, in the author's opinion, is the view that, regardless of all its ambivalence, scientific achievements are still under the control of man, and that in different modes that control can be more efficient and more differentiated in the future. The author thinks that in the era of rapid strengthening of social and technological effects of science, it is necessary to (bio) ethically codify the issue of social responsibility of scientists which, in order to be adequately internalized, must be an integral part of their upbringing and education from the earliest days. It is very important that scientists in their perceptions and insights, which especially in the area of humanities have a character of value judgments, do not go below the achieved civilization standards of ethical and moral culture and that they reflect on different topics with due caution and awareness of the dilemmas they may encounter in their professional work. That is why the question of their responsibility is crucial, it is the essential question of their actions, and not an incidental question that can be but not necessarily linked to what is happening in the field of science

and technology. Corresponding interdisciplinary and multidisciplinary approach, as well as awareness of essential compatibility of scientific freedom and responsibility, finally, should result in a different and more sophisticated attitude of scientists themselves towards the possibilities of their own discipline and significance of its effects.

Key words: logocentrism, homocentrism, freedom, responsibility, science, (bio)ethics, paideia

Adresa autora

Authors' address

Željko Kaluđerović

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet, Novi Sad

zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 009:[821+004]
Originalni naučni rad
Original scientific paper

Srebren Dizdar

POKUŠAJ IZLASKA IZ KRIZE HUMANISTIČKIH NAUKA IZ UGLA PROUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI U INFORMATIČKOM DOBU 21. STOLJEĆA

Posljednjih 20-tak godina se uveliko govori o opadanju interesa za proučavanje humanističkih nauka u cjelini, o čemu zorno govori i uticajni izvještaj s Univerziteta Harvard iz maja 2013. godine. Uz to se nerijetko ističe da su humanističke i društvene nauke u svojevrsnoj krizi i povlačenju pred agresivnim razvojem prirodnih, tehničkih, a osobito informatičkih disciplina u globalnom okruženju 21. stoljeća. U radu će se pokušati pokazati neke osnovne značajke u svojevrsnoj promjeni skoro 300 godina dugog perioda izrastanja i razvoja *humaniore* kao posve specifičnog iskaza Modernizma, obilježenog pojavom prve industrijske revolucije i potrebom za uspostavljanje nove paradigme u okviru uspostave čvrstog obrazovnog, akademskog i naučnog sistema, koji je odigrao bitnu ulogu u razvoju svjetskih kretanja tokom 19. i 20. stoljeća. Navest će se i ključne odrednice tog sistema – javni i privatni univerziteti, naučne institucije, biblioteke, akademske publikacije i prateće izdavaštvo, stručni i naučni skupovi, te i mjerila za ocjenjivanje postignuća kako svakog pojedinca, a još više i cjelokupne zajednice istraživača. Ta će se kretanja pratiti iz vizure uspostave i svekolikog razvoja filoloških, a osobito književnih studija, te će se upravo u tom segmentu ukazati na osobitosti skorašnje krize humanističkih disciplina.

Pri tome se otvara pitanje potrebe, pa i svrsishodnosti proučavanja književnosti uopće, ili, pak, i kao metodologija studija književnosti. Njen zamišljeni mogući krajnji cilj jeste da se multidisciplinarnim proučavanjem pomogne da se dođe do svrhe nauke o književnosti, te da se ona fundira uz bok sa drugim sličnim „naukama“ i njihovim disciplinama. Metodologija proučavanja književnosti bi se i mogla shvatiti kao specijalizirana podvrsta Opće metodologije

humanističkih disciplina, čiji je osnovni zadatak da proučava i razvija metode kojima se istražuju, raščlanjuju, tumače i vrednuju književne pojave našeg doba. Danas se više ne postavlja pitanje o tome da li je to jedinstvena metoda ili saradnja više različitih metoda — budući je uvjerenje o samo jednoj „univerzalnoj“ metodi davno prevaziđeno, a dominira shvatanje o potrebi usvajanja iskustava mnogih i raznorodnih učenja. Da li će se u određivanju „književnosti“ naglasak prebaciti sa pojedinačnog na ono što se da zamisliti kao pretpostavljena ukupnost SVIH djela koja se, primjenom ili užeg kriterija da se radi o onome što se smatra da je jezička umjetnina kao „tekst“, ili onog šireg da to mogu biti i brojne pomiješane, hibridne književne forme, ostaje da se vidi u budućnosti.

Rad će nastojati da ukaže i na mogućnosti savladavanja kriznih žarišta i ponuditi smjernice ne samo za opstanak nego i budući razvoj humanističkih nauka, a napose studija književnosti.

Ključne riječi: kriza humanističkih nauka, svrshodost proučavanja književnosti, metodologija književnih studija u informatičkom dobu.

Posljednjih 20-tak godina se uveliko govori o opadanju interesa za proučavanje humanističkih nauka u cjelini, o čemu zorno govori i uticajni izvještaj s Univerziteta Harvard iz maja 2013. godine Taj izvještaj, pod znakovitim nazivom „The Teaching of the Arts and Humanities at Harvard College: Mapping the Future“ („Podučavanje slobodnih vještina i humanističkih nauka: Mapiranje budućnosti“), na nekih 70-tak stranica ukazuje na prijeku potrebu da se redefinira mjesto i uloga humanističkih disciplina u vremenu kada se one potiskuju ne samo u stranu nego i u neku vrstu „ropotarnice prošlosti“ (Mapping the Future 2013). Uz to se, na više mjesta u tom značajnom dokumentu, nerijetko ističe da su humanističke i društvene nauke u svojevrsnoj krizi i povlačenju pred agresivnim razvojem prirodnih, tehničkih, a osobito informatičkih disciplina u globalnom okruženju 21. stoljeća. O tome, uostalom, govori i stav istaknutog ekonomiste i konsultanta globalizacijskih procesa s prelaza iz 20. u 21. stoljeće, Jeffreyja Sachsa, da se isključiva prednost treba dati onim disciplinama koje će na najbolji način pripremiti sadašnje generacije studenata da ovladaju informatičkim tehnologijama, prvenstveno u domenu onoga što se naziva „tvrđim“, egzaktnim naukama, a osobito u onom dijelu koji se određuje engleskom skraćenicom STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics – nauka, tehnologija, tehničke discipline, matematika) jer budućnost pripada samo njima, a nikako i dosadašnjem, staromodnom konceptu tzv. „liberalnog obrazovanja“. Nije bez razloga Martha Nussbaum tu ključnu promjenu orijentacije nazvala „tihom

krizom“ („The Silent Crisis“) humanističkih i društvenih nauka u našem vremenu. Pri tome je ukazala na činjenicu da tu krizu nisu potakli samo ogromni ekonomski potresi zapadnog, kapitalističkog svijeta 2007–2008. godine (Nussbaum 2010: 1–11). Nju preživljavaju i mnoge zemlje Trećeg i bivšeg komunističkog svijeta u kojima je „zaživjela“ ideja demokratskog društva zarad koje se u tim sredinama prelako odriču svih onih valjanih tekovina humanističkog obrazovanja, kako je bilo uspostavljeno u zapadnoevropskom civilizacijskom krugu tokom 18. i 19. stoljeća; dakle, u doba koje se označava kao „prosvjetiteljstvo“ i „Prva industrijska revolucija“. Autori dokumenta „Mapping the Future“ ukazuju upravo na to razdoblje kao presudno za učvršćivanje temeljnih postulata humanizma i renesanse u Evropi od sredine 15. do kraja 17. stoljeća, kada su stvoreni solidni temelji za širenjem pismenosti, kulture i civilizacijskih pomaka baš na srednjovjekovnim zasadama tzv. „artes liberales“, odnosno „sedam slobodnih vještina (*trivium* /gramatika, retorika i dijalektika/ i *quadrivium* /gdje su smještene matematičke vještine zasnovane na određenim veličinama koje se mogu izmjeriti, bilo da su u pitanju aritmetički brojevi /aritmetika/, geometrijske figure /geometrija/, razmaci između planeta /astrologija/ ili muzički tonovi /muzika/) (Teeuwen 2005: 73–76).

Ovdje će se pokušati pokazati neke osnovne značajke u svojevrsnoj promjeni paradigme i u skoro 300 godina dugog perioda izrastanja i razvoja *humaniore* kao posve specifičnog iskaza modernog doba, obilježenog pojavom prve industrijske revolucije i potrebom za uspostavljanje nove paradigme u okviru uspostave čvrstog obrazovnog, akademskog i naučnog sistema, koji je odigrao bitnu ulogu u razvoju svjetskih kretanja tokom 19. i 20. stoljeća. On se ustoličio početkom 19. stoljeća u njemačkim zemljama. Analogno dobro organiziranoj industrijskoj proizvodnji, koja se sve više usložnjavala tokom 17. i 18. stoljeća i poprimala jasno uspostavljenu radnu i upravljačko-hijerarhijsku strukturu, u razjedinjenim njemačkim državicama se potkraj 18. stoljeća razvila ideja o potrebi da se na sličan način organiziraju i dotadašnje visoke škole, odnosno univerziteti. Dijelom je do promjene stava došlo pod uticajem revolucionarnih gibanja u susjednoj Francuskoj, koja je, kao što svjedoče radovi istaknutog francuskog mislioca Michela Foucaulta (1926–1984.)¹, prednjačila u procesu prelaska iz manufakturne proizvodnje ka razvijenom industrijskom društvu. Nove okolnosti tražile su ne samo dobro strukturiranu i tehnološki zaokruženu proizvodnju nego i izvrsno obučenu radnu snagu, koja će biti

¹ Michel Foucault, *Les Mots et les Choses: Une archéologie des sciences humaines (Riječi i stvari. Arheologija humanističkih znanosti)*, Gallimard, Paris, 1966; te Michel Foucault, *Surveiller et punir: naissance de la prison (Nadzor i kazna: Rađanje zatvora)*, Gallimard, Paris, 1975.

u stanju pravilno upravljati mašinama i postići maksimalnu efikasnost u stvaranju krajnjeg proizvoda i njegovog potonjeg plasmana na tržište.

Tada je došlo do pravog preobražaja već dobrano okamenjenog srednjovjekovnog načina podučavanja kako na onoj osnovnoj tako i na najvišoj, univerzitetskoj razini. Tome je, svakako, doprinijelo i sve veće širenje pismenosti u Evropi nakon izuma Gutenbergove tipografske prese sredinom 15. stoljeća, te opći polet u doba renesanse, kada se u zapadnoevropskom kulturnom prostoru promijenio odnos prema stjecanju i primjeni raznovrsnih znanja iz posve različitih disciplina. Osim dotad nepriko-snovenih proučavanja religijskih dogmi i, općenito, pitanja vezanih za širi spektar humanističkih disciplina, javlja se sve veća potreba za prirodnim i „egzaktnim“ nauka-ma naspram dotad pretežno spekulativnim disciplinama, koje nisu mogle odgovoriti izazovima novog doba. Ne treba zaboraviti da je doba prosvjetiteljstva tokom 18. stoljeća dodatno potaknulo zanimanje za tekovine antičkog svijeta, koji je, u svoje vrijeme – prije dvije i po hiljade godina – posvećivao dužnu pažnju obrazovanju građana helenskog *polisa* za javne dužnosti, odnosno upravljanje državnim poslovima. U izmijenjenim okolnostima, kao i nastajanju države u savremenom poimanju tog pojma (*nation-state*), trebalo je smisliti novu paradigmu obrazovanja kao moćnog sredstva za unapređenje industrijske proizvodnje, ali i drugačije, pragmatičnije organizacije državne/javne uprave. Shodno tome, osim bazičnih vještina čitanja i pisanja, koji su, osobito u protestantskim državama centralne i sjeverne Evrope, bile neophodne za proučavanje Biblije, trebalo je osmisliti lepezu dodatnih kompetencija i vještina kako bi se stvorila relativno obrazovana radna snaga za potrebe industrije. Time bi se osigurao i ekonomski napredak zemlje, što bi, u krajnjem ishodu, barem kad je riječ o njemačkim zemljama, vodilo i ka uspostavljanju snažne, centralističke države, po uzoru na Francusku, sada već moćnog carstva pod vladavinom Napoleona I. Bonaparte na početku 19. stoljeća.

HUMBOLDTOV KONCEPT UNIVERZITETA

Pri tome je ključnu ulogu odigrao stariji brat njemačkog prirodoslovca, istraživača i mislioca raskošne, renesansne erudicije Alexandra von Humboldta (1769–1869.), istaknuti filozof, lingvist i jedno vrijeme pruski ministar obrazovanja Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand Freiherr von Humboldt (1767–1835.), čije su se ideje razvile pod uticajem klasičnog filologa Friedricha Augusta Wolfa (1759–1824.) i književnika Friedricha Schillera (1759–1805.). Humboldtovi stavovi o obrazovanju

općenito, a napose o visokoškolskom obrazovanju, bitno su uticali na razvoj univerziteta u zapadnoj Evropi, a jednim dijelom i u SAD-u, u prvoj polovici 19. stoljeća. Wilhelm von Humboldt je u svojim raspravama razradio neke, tada već dobro poznate stavove njemačkog klasičnog filozofa Jochana Gottliebea Fichtea (1762–1814.) iz 1807.² i protestantskog pastora Friedricha Daniela Ernsta Schleiermачera (1768–1834.) iz 1808. godine³ i primijenio ih u praksi na tek osnovanom Univerzitetu u Berlinu, 1810. godine. Treba spomenuti da je Fichte naginjao nekoj vrsti akademskog elitizma jer je smatrao da strukovne studije ne treba dizati na univerzitetsku razinu, dok je Schleiermacher bio donekle demokratičniji u svom pristupu budući da je zastupao mišljenje da i sve „praktične“ discipline – poput prava, medicine, pa i teologije – treba podići na najvišu razinu proučavanja, usprkos svom nespornom humanističko-teološkom uklonu.

Po von Humboldtovoj zamisli, univerzitet je istovremeno bio i nastavak školovanja u osnovnoj i srednjoj školi, gdje je uspostavljena razlika između škola općeg tipa ili gimnazija (*Gymnasien*) i strukovnih škola (*Technische Hochschulen*), ali se i značajno razlikovao po tome što je u prvi plan istakao potrebu za tijesnom

² Fichte je u svojim radovima, nastalim kao kritika nekih Kantovih shvatanja u toku njegovog tzv. Jenskog jenskog perioda 1795/1796. godine, dosljedno promovirao princip koji je nazvao *Wissenschaftslehre*, što bi se moglo prevesti kao „teorija znanja“, „nauka ili doktrina o znanju“, pa i „nauka o nauci“. Prelaskom u Berlin dalje je razvijao svoje ideje, pri čemu valja spomenuti njegovo poimanje historije, koje se odvija u pet razdoblja ili stadija. Po njegovom mišljenju, iznesenom u djelu *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters (Karakteristike sadašnjeg doba, 1806.)*, čovječanstvo se nalazi u trećem stadiju, u kojem se, u kontinuiranom hodu od instinkta ka razumu, događa oslobađanje od instinkata i vanjskih autoriteta, nakon čega će se čovječanstvo usmjeriti ka stanju svijeta u kojem će postati samosvjesno svog značaja u ozračju razuma. U *Die Reden an die deutsche Nation (Pismima njemačkoj naciji, nizu javnih predavanja iz 1808. godine)*, Fichte predviđa stvaranje novog oblika državnog obrazovanja, koje će omogućiti njemačkom narodu/naciji, koji tek treba da nastanu u vremenu koje dolazi, da dosegne četvrti i peti stadij razvoja kao konačno ostvarenje sveopće prevlasti razuma. Kada je 1810. otvoren Pruski univerzitet u Berlinu, on je postao prvi dekan Filozofskog fakulteta u njegovom sklopu, a godinu dana kasnije i rektor Univerziteta, sve do nagle smrti u januaru 1814.

³ Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn. Nebst einem Anhang über eine neu zu errichtende (Povremena razmišljanja o njemačkim univerzitetima, Berlin, 1808)*. Schleiermacher je bio izuzetno obrazovan čovjek ne samo za svoje vrijeme nego i u odnosu na ono što bi se, iz naše perspektive, moglo nazvati „renesansnim umom“. Kao protestantski pastor bio je dobro upoznat sa pitanjima moralne teorije, helenske filozofije, bavio se hermeneutikom, prevodio je Platona, a osobito ga je zanimao odnos autonomije pojedinca prema široj ljudskoj zajednici i ideji „općeg dobra“. U svjetlu vojnih poraza Pruske u sruzu s Napoleonovim armijama nakon bitke kod Jene 1807., bio je veoma zainteresiran za ključna pitanja o politici i obrazovanju kao dijelu velike reforme Kraljevine Pruske, te je napisao traktat o toj temi pod gornjim nazivom u periodu između oktobra i decembra 1807. godine, a objavio ga zajedno sa izdavačem Georgom Reimerom u martu 1808. godine.

Pojedinosti o nastanku i razvoju ideje novog univerziteta, te o doprinosu von Humboldta, Fichtea i Schleiermачera, uglavnom su prenesene iz kapitalnog djela Walter Rüegg, gen. ed., *A History of the University in Europe. Volume III. Universities in the Nineteenth and early Twentieth Century (1800–1945)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

vezom između podučavanja i istraživačkih aktivnosti u posve slobodnoj atmosferi neke buduće akademske zajednice. Pri tome je bilo potrebno otvoriti prostor stalnom propitivanju svih tadašnjih i budućih znanstvenih disciplina u ozračju izvanredno dobro strukturirane i uspostavljene saradnje između izuzetno kvalificiranih univerzitetskih nastavnika i dobro motiviranih studenata. U toj vrsti sinergije mogli su se očekivati značajni pomoci, kako u broju svršenih studenata, tako i u pogledu njihove stručnosti i spremnosti da novostečena znanja kvalitetno primjene u praksi.

NASTANAK I OSOBITOSTI RAZVOJA VISOKOŠKOLSKIH STUDIJA U 19. STOLJEĆU

Iako Von Humboldt nije uspio da do kraja provede svoje ideje u život, vrijeme mu je dalo za pravo. U drugoj polovici 19. stoljeća postepeno se uobličila ideja o potrebi dobro strukturiranog sistema javnog obrazovanja u zapadnoj Evropi. U tim aktivnostima je, ponovo, prednjačila Francuska, koja je nastojala da školstvo konačno otrgne od uticaja vjerskih institucija, u okviru kojih se ono stoljećima prije, od srednjeg vijeka, i razvijalo, uz samostane i druga veća središta pismenosti, te da ga prisposodi sa sve većim zahtjevima industrijskog društva.

Međutim, nakon skoro 200 godina primjene tog trostepenog sistema univerzitetskih studija, postalo je jasno da je neophodno krenuti u značajniju reformu tako postavljenog njemačko-francuskog („humboldtovskog“) modela, te, u osvit posve-mašnje globalizacije, pristupiti i procesu ujednačavanja obrazovanja na univerzitetskoj razini. To je bila okosnica budućeg sistema humanističkih disciplina, koji se uveo u širu sliku razvoja industrijskih društva, u kojima je, usporedo sa razvojem prirodnih ili egzaktnih nauka (biologije, hemije, fizike, geologije i sl.) došlo i do sve većeg zanimanja za kolektivitet ljudskog življenja u novim okolnostima. To je polučilo nastanak tzv. društvenih nauka (sociologija, antropologija, psihologija, pedagogija i sl.), ali su sve one, barem tokom 19. stoljeća ostali u sjeni ogromnog napora u oblasti proučavanja prebogate tradicije klasične evropske prošlosti – helenskog i rimskog doba. Istini za volju, treba reći da to zanimanje traje od otkrivanja brojnih tekstova iz antičke evropske baštine preko njihovih sačuvanih prijevoda na arapskom jeziku u doba kada se islamski povijesni civilizacijski krug počeo približavati evropskim prostorima od sredine 8. stoljeća (bitka kod Poitiersa) i višestoljetnim prisustvom kako na području Iberijskog poluotoka do zemalja Jugoistočne Evrope, odnosno, Balkana u vrijeme prodora Osmanlija u 15. i 16.

stoljeću. Dubinsko proučavanje antičkih tekstova („ad fontes“) i njihova minuciozna filološko-hermeneutička obrada utrla su put ka nastanku prvih naučnih časopisa u Parizu (*Journal des savants*, 1665) u Francuskoj i *Philosophical Transactions of the Royal Society*, iste godine u Londonu u Engleskoj. Tome su pogodovale i bogate mecene iz kraljevskih i općenito plemićkih porodica, koji su svoje privatne biblioteke rado ustupali budućim univerzitetskim i nacionalnim (državnim) bibliotekama kao neophodnog depozitorija sakupljene ljudske mudrosti u vidu teksta ili knjige. Tu praksu su kasnije nastavili i istaknuti mislioci i istraživači, te putnici u daleke prekomorske zemlje, iz kojih su prenosili i prva dublja saznanja o kulturnim postignućima tamošnjih kultura (drevne Kine, Japana, Indije i Perzije, te i arapsko-turskog, odnosno islamskog svijeta u cjelini).

SISTEM HUMANISTIČKIH DISCIPLINA I NJEGOVA STRUKTURA

Humboldtova reforma visokog obrazovanja postala je okosnica nekoliko ključnih odrednica tog i baš takvog sistema humanističkih disciplina. U osnovi njegove izvanredno razvijene strukture bili su: javni i privatni univerziteti (naročito u SAD-u), naučne institucije poput učenih društava i potonjih akademija nauka i umjetnosti, te brojnih drugih specijaliziranih društava osnivanih za potrebe povezivanja zajednice istraživača i stručnjaka oko dijela neke usko specijalizirane discipline, potom, goleme nacionalne i univerzitetske biblioteke, naučni instituti ili zavodi, te i (bez)brojne akademske publikacije i prateće izdavaštvo u vidu stotina izdavačkih kuća, koje su budno pratile i objavljivale vrijedne radove hiljada predanih znanstvenika, pretežno u euro-američkom društvenom kontekstu. Postepeno se razvila potreba da se rezultati tog stvaralačkog napora prezentiraju u okviru užeg kruga kvalificiranih znalaca, te se, poslije javnih predavanja i debata oko neke značajne, nerijetko i kontroverzne, teme pristupalo i organiziranju stručnih i naučnih skupova kao svojevrsnih javnih foruma za iznošenje smjelih zahvata u dubinu i širinu postojećih i otvaranju novih znanstvenih disciplina. Usporedno s tom i takvom promocijom postignuća i njihovih autora, počela su se uobličavati i određena mjerila za ocjenjivanje kako količine, a još i više, kvaliteta tih postignuća; kako za svakog pojedinca, a još više i za cjelokupnu zajednicu istraživača.

Ta kretanja su bila naročito intenzivna iz vizure uspostave i svekolikog razvoja filoloških, a osobito književnih studija, te se upravo u tom segmentu želi ukazati na

osobitosti skorašnje krize humanističkih disciplina. Od nekadašnjeg čvrstog odnosa na relaciji autor – izdavač – objavljeno djelo, s jedne strane, te djelo – stručna kritika i čitalačka publika, s druge strane, gdje je objavljeno djelo kao „tekst“, kao „dokument“, imalo mogućnost i kritičke i popularne recepcije kao dio općeg kulturnog prostora jednog društva u posve određenom stupnju historijskog razvoja, već potkraj 19. stoljeća došlo je do „načinjanja“ te neprikosnovene pozicije pisanog teksta u ozračju tzv. Gutenbergove galaksije. Naime, tehničkim izumima kao što su: fonograf (gramofon) – ploče, film, radio, zvučni film, crno-bijela TV, film u boji, TV u boji, magnetofon, kasetofon (audiokaseta), te i videorekorder – VHS videotraka u razdoblju od 1880. do početka 1980-tih godina stvoreni su masovni analogni mediji, koji su slikom i zvukom počeli da narušavaju dotadašnji isključivi primat teksta. Prodorom globalizacije i potonjim razvojem informacionih tehnologija potkraj 1980-tih nastupilo je tzv. digitalno doba (*the Digital Age*), čiji su prvi proizvodi bili: personalni računar/laptop, CD i DVD. Nakon toga su se izvanredno brzo nametnuli i drugi, tehnološki složeniji izumi kao što su: Internet, Ipad, mobilni telefon, HDTV, satelitska i kablovska TV, mp3, pametni telefon, Ipad, te i digitalna, elektronska (eKnjiga), da bi sve to bilo, u konačnici, uvezano konceptom „mreže“ (network). U njima su se definitivno pozicionirali WWW (World Wide Web) i brojne društvene mreže, kao što su Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram itd. Oni su svojim nevjerojatnim mogućnostima komuniciranja u svako doba i na svakom mjestu povezale na stotine miliona korisnika u dotad neviđenu strukturu, koja opstaje, prije svega, zbog otvorenosti koncepta i njegove masovne primjene u doslovno cijelom svijetu. Naime, bilo ko, ko posjeduje ogovarajuću opremu i neophodne tehničke sposobnosti vještine, može postaviti svoje, ili preuzeti mnogobrojne raspoložive sadržaje koji se množe iz trenutka u trenutak stvarajući posve nenormalno, ogromno virtuelno tržište.

MEDIJSKA ENTROPIJA

U takvom obilju ponude, svojevrsne medijske entropije, mijenja se i odnos proizvođača multimedijских sadržaja prema njihovim krajnjim korisnicima. Nekadašnji kolektivni mediji (film, radio, TV, te, u neku ruku, i knjiga) se sve više individualiziraju, pa se digitalni mediji pojavljuju u dvojakom obliku. S jedne strane su okrenuti pojedinačnom korisniku, koji posjedovanjem određenog digitalnog aparata, ili više njih istovremeno u različitim formatima, ima mogućnost da stvara

vlastite medijateke – od muzike, filma, videa do knjige. S druge strane, promovira se i osnažuje koncept umreženosti ili višekratnog povezivanja, koji se sastoji od potencijalno ogromnog broja aktivnih sudionika. U takvom okruženju se sudionici procesa od pasivnih korisnika, konzumenata kulturnih tvorevina, pretvaraju u „stvaraoc“ raznoraznih hibridnih medijskih formi. Tako se stvara privid demokratizacije kulturnog prostora u kojem baš svako, a ne izdvojeni talentirani umjetnik, može ravnopravno da zaposjeda prostore kulturnog tržišta, te da na njemu bude ujedno i stvaralac (demijurg) i korisnik (konzument). U tom procesu na najvećem gubitku su štampani proizvodi – novine, časopisi i knjige. U takvoj situaciji, svaki pojedinac postaje neka vrsta idealnog borgesovskog čitaoca, ili, tačnije, konzumenta informacija, kako je to, u nekom drugom kontekstu, svojevremeno prevideo talijanski autor Italo Calvino:

„Ko smo mi, ko je svako od nas, ako ne kombinacija iskustava, infomacija, knjiga koje smo pročitali, stvari koje smo zamišljali? Svaki život je enciklopedija, biblioteka, inventar predmeta, niz stilova i svega onog što se može stalno pomicati i preslagivati na svaki mogući način koji se da zamisliti“ (Calvino 1988: 124).

Posmatrane u cjelovitosti pokušaja da se ne samo dopre do suštine književnosti kao zasebnog fenomena nego i njene suštine, odnosno do objektivnog tumačenja šta književnost jeste i u ukupnom historijskom slijedu i kroz pojedinačne uže cjeline, a napose i sama književna djela. U takvom multimedijском okruženju nekadašnji istrajni i posvećeni „čitaoci“ sve manje liče na razumna, osjećajna ljudska bića. Ili možda, ipak, ne... A oni drugi... proučavatelji? kritičari? naučnici? recipijenti? umjetnici? stvaraoci? kulturni pregaoci – jednom riječju, svi oni „proizvođači“, „demijurzi“ ili, još tačnije, „autori“ ili „kreatori“ proizvoda koji čine taj beskrajno primamljivi spektar humanistički orijentiranih „artefakata“? Šta je s njima? A, pogotovo, šta je sa ukupnom količinom tih proizvoda koje treba „konzimirati“? U vremenima sveopće kvantifikacije neko se upitao koliko je knjiga danas u opticaju u svijetu. Googleov softverski inženjer Leonid Taycher ponudio je odgovor. Google je prikupio metapodatke iz različitih izvora (više od 150), koji uključuju biblioteke, najveći katalog knjiga na svijetu WorldCat, komercijalne izvore... Kad se sve konačno, sabralo, baza podataka dosegla je gotovo milijardu jedinstvenih „sirovih“ upisa ili metapodataka. Potom je sve to trebalo svesti na razumnu mjeru. Brojali su se samo naslovi, a ne svi odštampani primjerci neke knjige, izbacile su se sve ne-knjige, poput mikroformi, audiozapisa, videa, karata, majica s ISBN-ovima... Konačni rezultat pokazao je da je u današnjem svijetu prisutno gotovo 130 miliona knjiga. Ili, barem

ih je bilo toliko do nedjelje, 1. avgusta 2010. Dvije godine kasnije, ti su podaci ponešto profiltrirani, te se smatra da je 2012. na svijetu bilo 2.200.000 novih naslova naspram 129.864.880 izdanja, što štampanih, što onih elektronskih ili digitalnih.

Ovo ogromno obilje naslova i broja dostupnih primjeraka, čak i u suženom, reprezentativnom obimu, navodi na dodatnu potrebu određivanja nekog imaginarnog, ograničenog „predmeta promatranja“ za ocjenjivanje i daljnje analiziranje.

GRANICE KORPUSA PROUČAVANJA

To znači da se moraju postaviti neke granice, koje su, ipak, neminovne, ako ništa drugo a ono zbog kakvog-takvog koherentnog korpusa književnih djela o čijim se osobitostima može postići viši stepen saglasnosti. Time se neprestano obnavlja i perpetuira stvarna mogućnost zasnivanja skupa koherentnih metodoloških promišljanja u onom dijelu koji se odnosi na obim i dubinu analiziranja književnosti i na sinhronijskoj i u dijahronijskoj razini.

To nipošto ne znači da treba zanemariti ili odbaciti bilo kakvu književnu tvorevinu koju vrijedi proučavati, iako se, možda, mora nalaziti na nižoj stepenici pretpostavljenih vrijednosnih ljestvica. Posve je izvjesno da će se književnost transformirati ukorak sa daljim razvojem digitalnih medija i da će protejski crpiti snagu iz nekih drugačijih narativa, ali i iz potrebe čovjeka, da, napretku usprkos, stvara mitove i priča nove narative, u kojima će se moći otkriti odjeci nekadašnjih sličnih podviga i poduhvata iz virtuelnog Muzeja književnih junaka. Sličan proces se događao kad god se uvodio drugačiji medij za bilježenje svih vrsta umjetničkog izričaja, a u književnosti se vidi i po tome što je usmena književnost nadživjela sve vrste naknadno razvijanih simboličkog zapisa. Posmatrane u cjelovitosti pokušaja da se ne samo dopre do suštine književnosti kao zasebnog fenomena nego i njene suštine, odnosno do objektivnog tumačenja šta književnost jeste i u ukupnom historijskom slijedu i kroz pojedinačne uže cjeline, a napose i sama književna djela, svi ovi pokušaji objašnjavanja književnosti mogu se smatrati dijelovima svjesnih napora umnih ljudi kroz historiju da pokušaju konstituirati ako ne već sasvim zasebnu disciplinu, a ono skup disciplina koje se od 19. stoljeća do naših dana označavaju kao ZNANOST/NAUKA O KNJIŽEVNOSTI.

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I NJENE SASTAVNICE

Danas se, općenito, smatra da se nauka o književnosti bavi proučavanjem raznih aspekata književnosti:

1. prirode književnosti,
2. oblika pojavljivanja književnosti u društvu i zajednici,
3. pitanjima značenja, strukture, historije,
4. pitanjima izricanja vrijednosti književnosti uopće i književne vrijednosti pojedinačno.

Tokom narastanja književnosti kroz vrijeme, ona se proučavala u okviru različitih disciplina, koje su se često preplitale i dopunjavale u okviru tradicionalno poimane filologije. U njoj su sabrane neke od disciplina nekadašnjeg *triviuma*: poetika, koja opisuje sistem, književne rodove i forme; retorika; koja opisuje elemente književnog iskaza, figure i trope (mikrostrukture stila i značenja, naratologija – opisuje osnove pripovijedanja, u svakodnevnici i književnom tekstu; te i versifikacija, koja opisuje stih i metriku. Filologija je svoj savremeni zamah dobila potkraj 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća u Zapadnoj Evropi. Treba podsjetiti da je to vrijeme dvije velike revolucije – američke i francuske – te i početak propadanja nekadašnjih carstava, kao što je bilo španjolsko. S druge strane, kasnijom periodizacijom, to doba se u književnosti naziva „dobom romantizma“. Teoretičari epohe romantizma su kao osnovu ili sredstvo za identifikaciju pojedinca, izdvojili identifikaciju sa etnosom, odnosno narodom ili nacijom, odredili jezik, jer je on vidljivi simbol etničke pripadnosti, a, po njihovim shvatanjima, gramatika, rječnik i folklor su jedini pravi i neposredni izrazi nacionalnog identiteta. Tada se javljaju i zahtjevi da se i proučavanju književnosti pristupi na odvojeni, specijalizirani način, da se toj vrsti studija odredi predmet i opseg, te da se odvoji od nekadašnjeg izučavanja kroz filozofiju, a da se pokuša približiti egzaktnim naukama, među koje treba ubrojiti i one tek zasnovane, koje se bave društvom i njegovim fenomenima.

Dobar dio vrsnih poznavalaca književnosti, uključujući neke od najboljih u tadašnjim i potonjim akademskim krugovima, nije bio sklon da prihvati čak ni u dalekoj primisli mogućnost da postoji nekakva nauka ili znanost o književnosti jer je smatrao da književnost svojom osobitom pojavom odbija da se podvrgne nečemu što se u njihovim tumačenjima približava, pa čak i izjednačava, sa „tvrdom“ naukom. Pri tome su razložno upozoravali da dosadašnja iskustva u proučavanju književnosti novijeg vremena počivaju na dvije šire osnove. Jednu čini temeljito izučavanje

izvanknjiževnih elemenata (piščeva biografija, društveni, historijski i kulturni kontekst), čime su se naročito bavili tradicionalni načini proučavanja, kao što je filološko-pozitivistički pristup u zapadnoevropskoj misli sredine i druge polovine 19. stoljeća. Pozitivistička metoda nije raspolagala instrumentima analize i vrednovanja svog predmeta. Oni joj nisu ni bili potrebni, jer ona nije tražila odgovore u sâmom djelu nego oko i pored njega. Proučavanje književnosti nije uključivalo kritičko-interpretativni čin, pa su historija i književna kritika u njihovom poimanju ostali nepremostivo razjedinjeni. Metoda pozitivističke književne historije podrazumijevala je odvajanje subjektivnog utiska od „istinitog“, objektivnog saznanja, a impresionistička književna kritika, koja je shvaćena kao pustolovina duše zasnovana je na individualnoj osjetljivosti, te je time bila nepouzdan izvor spoznaje; našle su se na gotovo dijametralno suprotnim pozicijama. Tako su pozitivisti gomilali građu, ali je sama književnost ostajala izvan njihovog dometa sačuvana pod tom gomilom činjenica, važnih ne samo po sebi, ali istovremeno irelevantnih za umjetnički karakter književnosti. Svojom sistematičnošću, paradoksalno, pozitivizam je utemeljio historiju književnosti i afirmirao neke postulate na kojima se ona i danas razvija. To nije bilo dovoljno da se objasne i mnoge druge stvari o kojima će raspravljati buduće generacije kritičara, teoretičara i historičara.

ANTIPOZITIVISTIČKA POBUNA

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća dolazi do sve većih sumnji u mogućnost pozitivističkog pristupa jer se postepeno odbacuju socijalno-psihološki i kulturno-historijski kriteriji pri vrednovanju književnih ostvarenja. Antropologija i kulturna historija moraju biti u uskoj sprezi, pa nauka/znanost o čovjeku može biti utemeljena samo kao dijahronijska disciplina. One su bitan dio humanističkih znanosti, koje se naziva *Geisteswissenschaften* – duhovne znanosti – a ovakva misao preporučuje i razmatranje koje će pokušati da čovjeka, neponovljivu ljudsku ličnost, shvati u njenom realno životnom, konkretnom historijskom okruženju. Tvorac tog načina promišljanja i, čak, škole duhovno-historijskog metoda interpretacije bio je njemački mislilac Wilhelm Dilthey (1833–1912.). Taj pristup prenosi interes književno-znanstvenog bavljenja eksternim okruženjem na ideje i probleme koji se javljaju u određenim historijskim razdobljima i djelima i na duhovne povezanosti među njima. Budući da književnost uvodi naročito mlade ljude u razumijevanje života, ona za Diltheyja ima izvanredno važnu socijalnu funkciju. U shvatanju filozofskih kategorija Dilthey pravi

razliku između pojmova kao što su: *Verstehen* (razumijevanje) naspram *Verstand* i *Erklären* (objašnjavanje). Umjetnost i književno djelo on vidi kao simbole kreativne imaginacije, koja proizvodi osebjuni estetski *Erlebnis* ili doživljaj. To je unutarnji doživljaj, koji se može doživjeti bilo kao vanjsko iskustvo ili kao sopstveno iskustvo koje se može spoznati kroz *Einfühlung* (empatiju, uživanje, suosjećajnost), ili *Nacherleben* (ponovno proživljavanje).

UNUTARNJI (IMANENTNI) PRISTUP

Insistiranje na zanemarivanju vanjskih okolnosti i fokusiranje na unutrašnju strukturu književnog djela koje je shvaćeno kao završena, zatvorena struktura željelo je da skrene pažnju na potrebu da se djelo stavi u prvi plan i da se kao takvo analizira kako bi se tom analizom došlo do tražene objektivne spoznaje. To je kasnije označeno kao unutarnji ili imanentni pristup proučavanja književnosti. Nakon prve polovina 20. stoljeća i uspješno provedene „antipozitivističke pobune“ došlo je, objavljivanjem kapitalnog djela Ferdinanda de Saussurea *Uvod u opću lingvistiku* (1916) do naglog uspon lingvistike nauštrb filoloških proučavanja fenomena jezika i književnosti. U tom procesu važnu ulogu odigrali su mislioci okupljeni 1920-tih godina u krug koji se danas označava kao „ruski formalizam“ (Šklovski, Ejhenbaum, Tinjanov, Prop, Tomaševski, Gukovski, a naročito tu treba spomenuti doprinos Mihaila Bahtina i Jurija Lotmana, iako se oni mogu posmatrati iz neke druge vizure). Njihove napore nastavili su prvi zagovornici strukturalizma, okupljeni oko Praškog kružoka (Mathesius, Mukaržovsky, Jakobson, Trubeckoj, Karčevsky). U drugoj polovini 20. stoljeća došlo je do razvoja barem tri teorijska pristupa od 1960-tih na ovamo, kako to sažeto pojašnjava Jonathan Culler (Culler 2011). Prvi od njih obuhvata široki spektar psihoanalitičkih i dekonstrukcijskih promišljanja o jeziku. Drugi obuhvata feminističke, a zatim i rodno-studijske analize uloge roda i seksualnosti u svim razinama književnosti i teorije. Treći se odnosi na historiju usmjerene kulturalne teorije, koje se bave raznovrsnim diskurzivnim praksama, uključujući razne pojmove za koje se prije toga nije smatralo da imaju povijest, kao što su tijelo, rasa, porodica i druga pitanja. Drugim riječima, u manje od 50-tak godina bili smo i kao konzumenti, recipijenti i kao aktivni sudionici u tim međusobno povezanim razdobljima izloženi snažnim teorijskim promišljanjima, koje su ponudili predstavnici nekoliko filozofsko-lingvističko-psihoanalitičko-kulturoloških strujanja u angloameričkim, francuskim i općenito eurocentričkim intelektualnim krugovima. Strukturalizmu, poststru-

kturalizmu i dekonstrukciji su se, u različitim razdobljima druge polovine 20. stoljeća, priključili i mnogobrojni, nipošto manje ili više vrijedni zagovornici feminističke kritike prvog i drugog, pa i trećeg vala, potom, teoretičari kulturoloških studija i novog historizma, a napose i novi glasovi iz dotada potisnutih dijelova svijeta ili društva općenito, dakle, one ideje koje su zagovarali istaknuti predstavnici (post)kolonijalne kritike, te alternativne, marginalnih i manjinskih teorija.

Činjenica je da se u to vrijeme formirala izuzetno snažna i plodna kritičko-teorijska promišljanja o fenomenu književnosti, dok je sama književna produkcija bila u izvjesnoj regresiji ili stvaralačkom ćorsokaku. U narednih nekoliko decenija se značajno povećao broj teorijskih promišljanja, koja su otvorila mogućnost i brojnim postkolonijalnim, manjinskim i postmodernističkim ostvarenjima da konstituiraju novi korpus djela vrijednih proučavanja i tumačenja.

METODOLOGIJA PROUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI

Metodologija proučavanja književnosti se još ponegdje shvata više kao zasebna disciplina koja uglavnom doprinosi razvoju teorije književnosti. Smatra se da je njen stvarni predmet izučavanja, ili, još bolje, prakse, bavljenje savremenim stavovima, razvojem mišljenja o zadacima i ciljevima teorije književnosti, te na taj način, predstavlja savremena shvatanja o teoriji književnosti. Njen krajnji cilj je da se multidisciplinarnim proučavanjem pomogne da se dođe do svrhe nauke o književnosti, te da se ona fundira uz bok sa drugim sličnim „naukama“, ili barem nekim srodnim disciplinama iz bliskih oblasti ili grana. Promišljanja književnog djela tokom 20. stoljeća u okviru strukturalizma, dekonstrukcije i poststrukturalizma skrenula su pažnju sa nekadašnjih metodoloških premisa tumačenja književnosti u posve drugom pravcu. Na izvjestan način je problematiziranje književnosti postalo nalik na današnju visoku matematiku, koju mogu shvatiti sam oni odabrani i najupućeniji. Izučavanje književnosti se počelo povezivati sa čitavim nizom povezanih disciplina, od kojih mnoge kao da uopće ne korespondiraju s uvriježenom recepcijom književnog djela kao tekstualne umjetnine. Čini se da je na djelu bio dvojak proces. S jedne strane se književnost našla u fokusu teorije i teorijsko-kritičkih promišljanja, što ju je vezalo za relativno manji broj recipijenata iz akademskog okruženja. S druge strane je ona protejski tražila nove oblike da ostane prisutna kod ogromne većine „običnih“ ljubitelja književnosti kao dostupni i „lakši“ umjetnički proizvod.

ZNANJE ILI ZNANOST/NAUKA O KNJIŽEVNOSTI

Valjalo bi se, ovdje, makar i u letimičnom pregledu, vratiti na najširi pojam onoga što se u tom vremenu dešavalo, a to je pretpostavljeno **znanje**, odnosno, **nauka/znanost o književnosti**. Sam naziv je nastao gotovo slučajno, usput. Njegov tvorac je dr. Karl Rosenkranz, gorljivi hegelijanac, koji je 1842. godine prvi upotrijebio tu čudnu njemačku kovanicu *literaturwissenschaft*. O tome govori Wellek kada spominje da se princip „naučnog“ uvukao potkraj 19. stoljeća u terminologiju proučavanje književnosti u Srednjoj Evropi, premda su izrazi poput *'science de la literature'* ili *'science of literature'* neslavno propali u drugim sredinama.

Na našim prostorima su se javljali kao „nauka o književnosti“ ili „znanost o književnosti“, ali su se u nastojanjima da se dođe do adekvatnijeg ekvivalenta ove sintagme, koja ni po čemu izvorno ne pripada ni humanističkim ni društvenim naukama, nego, prema preuzetoj analogiji sa prirodnim ili egzaktnim disciplinama nauke, dolazilo do čudnih situacija, pa i teških konfuzija. Naravno, zabuna se treba bojati, prije svega, u svom dvorištu, jer se u prijevodima pojedinih termina kojima se koriste Wellek i Warren potkralo niz ozbiljnih grešaka. Naime, odmah nakon prijevoda *Teorije književnosti*, izašla je i Wellekova knjiga *Concepts of Criticism* kao *Kritički pojmovi*, koji su uradili isti prevodioci Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević, a koja u prevedenom tekstu obiluje čudnim iznalaženjem terminoloških ekvivalenata:⁴

Bez namjere da cjepidlačimo i tražimo uzroke ovakvim rješenjima u okviru navedene prevedene terminologije, navest ćemo kako se Rosenkranzova kovanica postepeno javljala u radovima i promišljanjima nekih drugih autora. Termin se ponovo javlja u nekom časopisu 1865., a 1887. je Ernest Grosse održao predavanje o temi: *Die Literaturwissenschaft, ihr Ziel und ihr Weg (Nauka o književnosti, njen cilj i put/način)*. Ernest Elster je napisao pomno razrađeni traktat u dva dijela pod nazivom *Prinzipien der Literaturwissenschaft (Principi nauke o književnosti, volume I, Halle, 1897., volume II, 1911.)*, u kojem je primijenio principe i terminologiju psihologije Wilhelma Wundta. Potkraj 19. stoljeća je Nizozemac Henrik Clemens Muller održao *Lectures of the Science of Literature* u Edinburghu 1898. godine, a mogu se još spomenuti djela kao *La Science de la littérature* (1928–1929.), koju je napisao Rumun

⁴ Rene Velek, *Kritički pojmovi*, preveli Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević, Vuk Karadžić, Beograd, 1966, navedene strane 170–187. *et passim*.

Br.	Termin na engleskom jeziku	Prijevodni „ekvivalent“
1	context	„saštivo“, jer je i „text“ isto što i „štivo“, pa „sa+štivo“
2	literary scholarship	„književno znanstvo“
3	literariness	„književnosnost“
4	cultural expansionism	„kulturno osvajalaštvo“
5	„integral“ literary history	„celinska“ književna istorija
6	structural linguistics	„sklopna lingvistika“, jer je i „structure“ „sklop“.

Michel Dragomirescou, te knjiga *Introduction à une science de la littérature*, čiji je autor Guy Michaud, a koja je objavljena u Istanbulu 1950. godine.

Zatvaranje u vlastite granice ili (samo)nametnute kulturološke, identitarne, etno-nacionalne, političke i svake druge okvire uzrokovalo je svojevrsni paradoks. S jedne strane, došlo je do nekontrolirane ekspanzije novih visokoškolskih institucija – kako javnih a još više i privatnih – na kojima se još nije uspio profilirati čak ni manji broj novih a, doista, vrsnih teoretičara i kritičara, dok je na djelu postepeni biološki odlazak nekoliko istaknutih generacija velikih imena, koja su obilježila prethodnih pedesetak godina kontinuiranog rasta i razvoja teorijsko-kritičke misli na ovim prostorima. Istovremeno su se i oni nasljednici nekadašnjih velikana suočili i sa posvemašnjom krizom humanističkih disciplina u cjelini, jer je to trend koji od 1990-tih potresa cijeli svijet.

Književnost danas nema objektivni značaj koji je imala prije raspada Berlinskog zida, oktobra 1989. godine. Za veoma kratko vreme izmijenjen je i stvaralački i receptivni i interpretativni ambijent, i jedino što je od humanističkog koncepta u toj oblasti ostalo jeste napor društvene zajednice, tačnije, tek nekih njenih institucija, da očuvaju, u promijenjenom i novom dobu prilagođenom vidu, obrazovno-odgojnu funkciju književnosti. Ulaskom u digitalno doba se dodatno isprepleo taj prostor u kojem se teorijska misao nije posve dobro snašla. Isto bi se moglo reći i za djela koja se i dalje pišu u okviru tradicionalnih književnih žanrova, vrsta i podvrsta, premda ih, u najnovije vrijeme, razvojem novih tehnologija sve više potiskuju brojne hibridizirane forme za koje tek treba odrediti parametre ocjenjivačkih kriterija. To je posve osobita hibridna internetska književnost (*Cyber Literature*). Budući je ona, po

definiciji, globalnog karaktera, te se pojavljuje u kombinaciji elektronski priređenih pastiša slike, teksta, tona, video i filmskih isječaka, grafičkih i 3D formi, najčešće u vidu serijaliziranih uradaka na blogovima kreativnih pojedinaca kako na jezicima izvornih govornika, ali i na nekoj vrsti internacionaliziranog, globaliziranog engleskog jezika samo je pitanje vremena kada će se ona uspjeti da nametne kao prevalirajući umjetnički izraz u decenijama koje su pred nama.

Na neki način se i savremeno književno stvaralaštvo može usporediti sa brojnim medijskim pokušajima da se iz mase anonimnih takmičara izvuče potencijalna pjevačka, glumačka ili, općenito zabavljačka zvijezda u onome što se zove reality show. Sve dok se u književnu produkciju ne uključe veliki igrači i pretvore je u isplativu aktivnost, susretat ćemo se sa stvaralačkom entropijom, ili, prije, distrofijom.

A GDJE JE TU, DA PROSTIŠ, KNJIŽEVNOST ILI NEKAKVA NAUKA O KNJIŽEVNOSTI?

“Književnost govori o nama [ljudima – S. D.] , o našim životima i izborima i emocijama, o našem socijalnom postojanju i ukupnosti naših veza. Ona doprinosi našem promišljanju o tome kako živjeti, zato što (za razliku od historije) ne bilježi naprosto da se ovo ili ono dogodilo; ona traži obrasce mogućnosti – izbora i okolnosti i toga kako su izbori i okolnosti povezani – koji se pojavljuju u ljudskim životima s takvom upornošću da ih moramo uzeti kao *naše mogućnosti*. *I tako naš interes za književnost postaje [...] kognitivni: to je interes da uočimo [...] koje nam mogućnosti (i tragične nemogućnosti) život nudi, koje nade i strahove nosi i otvara*“ (Martha Nussbaum 2010: 1–11).

Savremeni književni kognitivizam je danas ipak skloniji prepoznati neraskidivu vezu književnosti i istine, odnosno činjenicu da zato što govori istinu o svijetu (ljudima, društvima, političkim sistemima i ostalim temama kojima se bavi), književnost ujedno može biti izvor znanja o svijetu (ljudima, društvima, političkim sistemima i ostalim temama kojima se bavi). I književnost se prirodno može povezati sa istinom, znanjem i razumijevanjem, pa nema razloga tvrditi da je mudrost ili spoznaja nešto što pripada isključivo području filozofije. O tome zorno svjedoči tekst Iris Vidmar „Književna filozofija ili filozofska književnost?“ u časopisu *Prolegomena*:

„Razmatranja o nepostojanju jasne granice između disciplina poput povijesti, filozofije i književnosti, kao i takozvani trend rortifikacije filozofije, prema kojem

filozofija prestaje biti znanost o „svijetu i čovjeku“ i počinje biti umjetno proizveden narativ, semantička konstrukcija, koja se, kao i književnost, referira samo na samu sebe i ne govori ništa o svijetu. U takvom okruženju, filozofija ili gubi svoju znanstvenost ili postaje posebna grana književnosti.

Ništa bolje ne prolazi ni književnost koja gubi svoj distinktivni humanistički aspekt i jedinstveni kognitivni doprinos i postaje samoreferirajući jezični konstrukt odcijepljen od svijeta i ljudskoga iskustva“ (Vidmar 2013: 285–313).

Današnje znanstveno proučavanje književnosti velikim se dijelom, ipak, nastavlja na pozitivističku tradiciju zasnivanja cjelovite historije književnosti 19. stoljeća koja započinje proučavanjem nacionalnih književnosti. Razvoj znanosti o književnosti razdijelio ju je u mnoge pravce, što je rezultiralo i metodološkim pluralizmom, na što posebno upozorava prof. Milvoj Solar u knjizi *Uvod u filozofiju književnosti* (Solar 2004). Ruski formalisti iz čijih su se ideja razvili suvremeni pravci u tom su pogledu najdosljednije pokušali predmetno područje znanosti o književnosti odvojiti od ostalih disciplina koje proučavaju književnost. Vremenom se u tu široko zamišljenu oblast proučavanja uklopilo nekoliko povezanih podoblasti ili legitimnih dijelova nauke/znanosti o književnosti :

- književna kritika,
- historija književnosti,
- teorija književnosti,
- književna metodologija.

Postoji još nešto što se dotiče ovih oblasti, a to je *metanauka o književnosti*, ili disciplina koja proučava „književnost o književnosti“. U okviru ove, doista, ogromne oblasti razvile su se brojne i druge poddiscipline i manji sastavni dijelovi tih poddisciplina: historija i teorija književne kritike, historija i teorija historije književnosti, metodologija, komparativistika, tekstologija, genologija... Sve to nas dovodi do ključnog pitanja, koje je opterećivalo (odvajkada!!!) brojne proučavatelje književnosti, a osobito one koji su, sredinom 19. stoljeća htjeli da je uspostave kao zasebnu, „egzaktnu“ nauku, sličnu tada dinamičkim prirodnim, ili, pak, i tek stvaranim društvenim naukama: da li je moguća nauka/znanost o književnosti? Odgovor, bar zasad, jeste optimističan, ali uz nekoliko bitnih ograničavajućih faktora koje treba posmatrati u odnosu na neke zadane kategorije. One se, upravo, donose na ono što se naziva „oblast ili predmet proučavanja“ i njenu inherentnu strukturu, koja, u konačnici, čini jedna koherentan i relativno zatvoreni određen cjeloviti sistem.

Postulat prvi:

Uzevši u obzir sve dosad navedeno, te otvarajući nova pitanja bez namjere da dosegemo konačne nego, možda, veće ili manje dijelove odgovora o ovoj ključnoj temi proučavanja književnosti u našem vremenu, trebalo bi krenuti od toga da su sva četiri aspekta bavljenja književnosti podjednako relevantna u traženju puteva do eventualne nove spoznaje.

Drugo pitanje odnosi se na moguće predviđanje dinamike razvijanja tako zasnovane „nauke o književnosti“. Ono se odnosi na određivanje prostora u koje bi se mogla smjestiti SVA književna djela koja bi trebalo, u najmanju ruku, uzeti u obzir kod određivanja korpusa proučavanja, s jedne, dok bi, u istovremenom, paralelnom prostoru, ostalo mjesta i za sva druga djela koja će tek biti napisana ili stvorena u dogledno vrijeme. Ta će dva procesa ići u dva usporedna pravca u dva međusobno povezana prostora. Jedan će činiti subverzivna, neuređena anarhična i kreativno svježija hibridna digitalizirana produkcija, dok će se u drugoj naći tradicionalna, „kanonizirana“ književna djela kao dio bitno smanjenog područja djelovanja izdavačke industrije. Između njih će se razvijati akademsko-teorijska kritika kao moguća poveznica i prostor za izvorna proučavanja i jednog i drugog prostora. U tom i takvom nastojanju da se uspostavi **sveobuhvatna metodologija promišljanja književnosti**, bi se, možda, mogli potražiti odgovori na pitanja o kojima je bilo govora. U toj i takvoj sveobuhvatnoj metodologiji promišljanja književnosti bi se, možda, iz ogromnog broja književnih djela sa svim njihovim vremenskim, prostornim, autorskim i svim drugim specifičnostima i kontadiktornostima, konstruirala jedinstvena i konzistentna slika svijeta.

KONZISTENTNA SLIKA SVIJETA?!

Stein Haugom Olsen (Olsen 2005) smatra da pri određenju književnosti u obzir treba uzeti socijalni kontekst koji omogućuje identificiranje i opisivanje književnoga djela, odnosno zajednicu autora i čitalaca koji dijele skup koncepata i konvencija koje im omogućuju da se s određenim tekstom bave kao s književnim tekstom/umjetničkim djelom. Zato ima smisla gledati na književnost kao ljudsku aktivnost na stvaranju sveobuhvatne slike svijeta, koja reflektirajući o čovjeku i njegovom mjestu u svijetu ujedno pokazuje i kako su ljudi pojedinih epoha razumijevali sebe i svijet. Isto tako ima smisla govoriti o mogućnosti književnosti da analizira koncepte kojima se

koristimo kada promišljamo o sebi i svojem unutrašnjem iskustvu. Ključno je pitanje da li bi to bila slika „realnog“ svijeta, ili, pak, slika, svijeta književnosti, koji je po mnogo čemu sličan, pa, možda ponekad, i istovjetan sa mnogim osobitostima „vanjskog“ svijeta, ali je jednako okrenut i vlastitom, „unutrašnjem“ svijetu/svjetovima, koji doživljavaju i tumače i taj svoj „unutrašnji“ i taj „vanjski“ svijet u istom „proizvodu“, kao i druge umjetnosti. U tu sliku se mora uključiti i virtuelni svijet, koji mnogi poimaju kao jednako stvaran sa uobičajenim shvatanjem i „vanjskog“ i „unutrašnjih“ svjetova. U 2012. godini, prema ranije navedenom Googleovom istraživanju, elektronske knjige su dostigle 20% svjetskog tržišta. Nekoliko godina kasnije, taj postotak se već kreće oko 50%, koliko ih je bilo na sajmu knjiga u Leipzigu 2016. Međutim, sada već ima tvrdnji da se taj trend usporava, opet u korist tradicionalnih štampanih izdanja.

Pri tome se svakodnevno mijenjaju i usavršavaju različiti mediji na kojima se proizvode nekadašnji tradicionalni tekstovi koji, makar u nazivu, čuvaju uspomenu na klasičnu odštampanu knjigu: audioknjige (*audio books*), elektronske knjige (*e-books*), knjige na CD-ROM-ovima, podcast, SMS knjige...

NOVI METAFIKCIJSKI „ŽANR“ ILI, TAČNIJE, „MULTIŽANR“

Čini se da je dvosmislenost i prilagodljivost savremene književne forme, njeno permanentno osciliranje između refleksivnosti i fikcionalnosti, između filozofije i nauke, književnosti i historiografije, njeno zavodljivo prijanjanje i uz emotivno i uz afektivno, i uz logičko i razumsko poimanje sadašnjeg svijeta, njena prisutnost u međuprostorima između estetičkih i diskurzivnih oblika izražavanja, a napose, pisanja; postalo plodno tlo za neki novi metafikcijski „žanr“. Ona se fundira tamo gdje prestaju i počinju i nauka i književnost, povezuje filozofske stavove svojom logičkom strukturom, ali i oslobođenim relativizmom, a da se pritom ne želi odreći ni svoje empirijske kao ni svoje emotivne utemeljenosti. Književnost je danas pritiskuta rastom skribomanije i grafomanije. Svi pišu, svi žele da budu pisci, knjige se lako i brzo objavljuju, i to osvojeno, demokratski pravo niko i nijednim argumentom ne može osporiti. Svaki ljudski život je božanska posebnost vrijedna da bude opisana i u tom opisivanju sačuvana, ali je, također, neminovna posljedica te i takve grafomanije i skribomanije smanjivanje interesovanja za drugog.

U takvom okruženju mogu se relativno lako izdvojiti i analizirati svi pojedini elementi („tvorevine“) tradicionalno klasificirane umjetničke, fikcijske, naspram

onome što se određuje kao nefikcionalna proza. U prvu veliku skupinu spadaju i vrste kao što su: bajka, basna, kratka priča, pripovijetka, satira, saga, roman i novela, dok u ovu drugu klasificiramo pretežno dokumentarne vrste zapisao kao što su: dnevnik, memoari, putopisi, esej, biografija i autobiografija. Između njih su se smjestila djela koja se u novije doba podvode pod termin laka ili trivijalna književnost (nekadašnji „šund“ ili „trash“): spekulativna fikcija, ljubavne priče („ljubići“ ili „herz romani“), fantastika (*fantasy*), priče strave i užasa (*horror* ili gotske priče – *gothic tales*, naučna fantastika (*science fiction*), misterija (*mystery*), kriminalističke priče ili trilери (*thriller*), detektivske priče (*detective fiction*) i kaubojske priče (*western*). Ne treba posebno dokazivati da trivijalna književnost plijeni pažnju stotina miliona tzv. običnih čitalaca pisanog teksta. Nefiksijsku prozu (*non-fiction*) prate dobro upućeni ljubitelji dosad marginalno shvaćanih književnih podvrsta; dok onu prvu, umjetničku prozu, čitaju đaci, studenti i odabrana manjina konzumenata pisane riječi u svijetu. Nju, mahom, najviše proučavaju profesionalni kritičari ili prosuditelji njene pretpostavljene umjetničke vrijednosti. Oni su tek malim dijelom izvan univerzitetske zajednice, koja u toj oblasti, vidi puni smisao svog opstojavanja u duhu nekadašnjih humboldtovskih ideala. Naravno, mnogi među tim profesorima univerziteta, osobito oni poput spominjane Marthe Nussbaum, ali i drugih velikana sa najistaknutijih svjetskih središta proučavanja književnosti, smatraju da budućnost čovječanstva bez tog segmenta prakticiranja i teoretiziranja književne produkcije – kako one koju smo naslijedili tako i one tekuće koja se tek stvara. Kultura i razumijevanje drugog primarno počiva na čitanju (i u doslovnom i u prenesenom značenju toga pojma), odnosno na selektivno shvaćenom pisanju. I tamo gdje sistem kulture i kulturne industrije favorizira kategoriju (medijskog i tržišnog) uspjeha ostaje malo prostora za razgovor o suštini stvari. Nedvosmisleno, književnost je sve češće samo način ispunjavanja slobodnog vremena, gola ili „puka“, „pučka“ ili „narodna“, masovna zabava... Takvom tvrdnjom kako je (laka) književnost danas samo jedan od industrijski oblikovanih načina mentalne relaksacije potrošačkog stada i ispunjavanja dokolice, gubi se iz vida dobar dio onoga što se na prvi pogled ne vidi. Usvajanjem takve dijagnoze dezavuirala se i sama književnost, ono staro i do danas ipak neopovrgnuto uvjerenje da je ta umjetnost, ipak umjetnost, prije svega, vid posebno artikuliranog govora, naročiti oblik posrednog, simboličkog i utoliko dubljeg razumijevanja svijeta.

U konačnici bi to moglo značiti da ni proučavanje književnosti neće doći pitanje, premda je malo vjerovatno da će 21. stoljeće imati toliku potrebu da razvija brojne teorije o tome kako se književnost (ne) da ili ne može sistematski i metodološki

proučavati, te da će se u svojim razmatranjima morati više pozabaviti isprepletenim odnosima i hibridnim umjetničkim formama, u okviru kojih će se naći više mjesta i za neku buduću „virtuelnu kanonsku književnost“.

NOVI PRISTUPI ZASNIVANJU METODOLOGIJE PROUČAVANJA KNJIŽEVNOSTI

Pri tome se otvara pitanje potrebe, pa i svrishodnosti proučavanja književnosti uopće, ili, pak, i kao takve smislene, razložne metodologije studija književnosti. Njen zamišljeni mogući krajnji cilj jeste da se multidisciplinarnim proučavanjem pomogne da se dođe do svrhe nauke o književnosti, te da se ona fundira uz bok sa drugim sličnim „naukama“ i njihovim disciplinama. Metodologija proučavanja književnosti bi se i mogla shvatiti kao specijalizirana podvrsta Opće metodologije humanističkih disciplina, čiji je osnovni zadatak da proučava i razvija metode kojima se istražuju, raščlanjuju, tumače i vrednuju književne pojave našeg doba. Postavlja se pri tom drugo bitno pitanje: kako, onda, danas uopće možemo određivati šta je to „književnost“?

Danas se više ne postavlja pitanje o tome da li je to jedinstvena metoda ili saradnja više različitih metoda — budući je uvjerenje o samo jednoj „univerzalnoj“ metodi davno prevaziđeno, a dominira shvatanje o potrebi usvajanja iskustava mnogih i raznorodnih učenja. Da li će se u određivanju „književnosti“ naglasak prebaciti sa pojedinačnog na ono što se da zamisliti kao pretpostavljena ukupnost baš SVIH djela koja se, primjenom ili užeg kriterija da se radi o onome što se smatra da je jezička umjetnina kao „tekst“, ili onog šireg da to mogu biti i brojne pomiješane, hibridne književne forme, ostaje da se vidi u budućnosti. U postmodernom medijskom i potrošačkom društvu, sve postaje slika, znak, spektakl, transestetski objekt, baš kao što sve postaje trans-ekonomsko, trans-političko i trans-seksualno. Virtuelni informatičko-elektronski (*online*) književni ili tekstovni iskazi prosto bujaju iz sata u sat, a ne iz godine u godinu, ili mjeseca u mjesec. Za njih se koriste različiti termini: elektronske */digital books/* ili *online knjige /eBooks, eTexts, eEditions, ePub/*, digitalizirani časopisi, online novine, *online* disertacije, razni digitalizirani dokumenti itd. U tom smislu se već konstituirao i naziv „književnost elektronskih medija“, ali se pojavljuju s i drugi nazivi, kao što su: internetska književnost, Web Lit, Online Lit, eLit itd. A, onda, se navode i ponešto uži termini kao novi žanrovi: Web Fiction, Online Fiction, Digital Fiction, pa i određeni podžanrovi: Gen Fiction, Het Fiction, Slash Fiction itd.

Premda u nešto manjoj mjeri, u elektronsku književnost spadaju i neke poetske i dramske forme, posmatrane u odnosu prema tradicionalnoj književnoj klasifikaciji, ali se one rjeđe pojavljuju samostalno jer se ove dvije vrste nalaze u izvjesnoj defanzivi, premda se neki njihovi elementi češće nalaze u brojnim hibridnim i sub-hibridnim književnim oblicima, u kojima dominira fikcionalna, narativna vrsta u raznovrsnim varijacijama i u kombinaciji sa slikom, zvukom, grafikom i animacijom. To se naročito vidi u rasprostranjenim modusima prezentacije fikcijskih vrsta i podvrsta. Među njima se izdvajaju *podcast* i *blog*.

KAMO I KAKO DALJE? IMA LI NAUKE U KNJIŽEVNOSTI NEGDJE U BUDUĆNOSTI?

Pokušat ćemo ukazati na mogućnosti savladavanja kriznih žarišta i ponuditi smjernice ne samo za opstanak nego i budući razvoj humanističkih nauka, a napose studija književnosti. U okviru njih valja potražiti i moguće odgovore o tome kako tumačiti digitalnu „književnost“? Očigledno je da se treba prilagođavati novim medijskim oblicima te pokušati iznaći raznovrstan i posve otvoren skup metodoloških pretpostavki za eventualno konstituiranje neke vrste širokog, ali dovoljno čvrstog okvira unutar kojeg bi se moglo razložno i smisljeno ukazivati na osobitosti novih žanrova i vrsta, te ih porediti s osobitostima dosadašnjih djela po raznim osnovama – bilo da se ukazuje na sličnosti, razlike, pa i odstupanja od nekadašnjeg načina interpretacije književno-umjetničkog stvaralaštva. Pri tome se mora poći od formalnog izgleda tih djela, te analizirati njihove sastavnice: tekst, sliku, grafiku, zvuk, video ili neke druge prepoznatljive elemente, a, potom, uključiti i druge bitne pretpostavke koji određuju uspjeh ili neuspjeh kod recipijenata (nekadašnje čitalačke, a sada, pretežno, gledalačke, posmatračke publike), kvantitet tih djela u datom razdoblju, njihov opstanak i prelazak u eventualne izvedene, ili nove stvaralačke oblike, kritičko-teorijska razmatranja, kao i reakcije sudionika na brojnim forumima, blogovima ili drugim vidovima iskazivanja mišljenja, ili, prosto, stava.

U konačnici je to „Never-ending story...“ U presjecima svih tih elemenata može se očekivati i relativno usaglašeno stanovište o KVALITETU takvih djela, čime se otvara prostor za njihovo uzdizanje na pijedestal (naj)boljih djela u određenoj formi (vrsti, žanru), što, neminovno, vodi ka KANONSKOM korpusu djela, s jedne, te ogromnom broju zanemarenih, nedovoljno kvalitetnih, ili neprihvaćenih djela. Ona će, naravno, imati svoje alternativne ili paralelne poklonike kao subverzivni (sub-

digitalni?) teritorij koji će se pokušavati nametnuti kao alternativa kanonskim djelima i konstituirati u vlastitom prostoru. Naravno da se svaki od ovih oblika iz različitih područja ne samo humanističkih ili društvenih nego DOSLOVNO SVIH nauka dalje grana u raznim pravcima i proširuje do u nedogled broj disciplina, koje bi trebalo uzeti u obzir kod razmatranja i raspravljanja ovako teškog pitanja. U tome se i sastoji sva kompleksnost pretpostavljenog zahvata u mnogobrojna područja, prikupljanje i analiziranje dosegnutih saznanja, podataka, činjenica i drugih neophodnih elemenata prijeko potrebnih za neku veću sintezu, koja nas može odvesti u novu spoznaju. A to i jeste cilj svake „prave“, „tvrde“ ili kakve sve ne „naučne djelatnosti“.

Pri tome se moramo neophodno poslužiti onim već dostupnim i korištenim „alatima“ u okviru prilično transformiranih pristupa materiji koju istražujemo, kako u njoj pretpostavljenoj holističkoj cjelini, tako i u međusprezi sa njenim elementima ili pod-oblastima ili disciplinama. Neke od tih disciplina su bile aktivnije u prošlim vremenima, dok su neke to tek postale relativno nedavno jer su se uključile u ogromni korpus ili fundus istraživačkih aktivnosti razvojem novih pristupa u procesu spoznaje svijeta i u njegovom „objektivnom“, „stvarnom“, „istinitom“, „pojavnom“ iskazu, pa i „paradigmi“, ali i u širokom „subjektivnom, „duhovnom“, „spekulativnom“ poimanju pojava i procesa koji ga čine izuzetno složenim zahvatom. Čini se uputnim da se još jednom raščlane neke stvari. Treba odrediti dovoljno širok metodološki pristup proučavanju pitanja, ali i neminovno sveden na razumnu mjeru u okviru zadatih okolnosti. Treba odrediti makar neki privremeni, radni pojmovni aparat, te njegov opseg u kojem je neko zadato određenje prihvatljivo kao takvo, bez namjere da se ili nameće ili čak prihvata. Oba su postupka u aktivnom suodnosu, pa će se pojavljivati ili naizmjenično, ili istovremeno.

PRETPOSTAVLJENI TEORIJSKO-TERMINOLOŠKI OPSEG I/ILI DUBINA

Bez dobro fundiranih teorijskih argumenata se ne može pomišljati o cjelovitom promišljanju književnosti i književnih pojava danas. To znači da se teorije novijeg vremena (od 20. stoljeća na ovamo) moraju dobro savladati, poznavati njihovu terminologiju i suštinske odrednice i istaknute autore u većoj mjeri nego one klasične, koje su redefinirane u 19. stoljeću, te nametnute kroz obrazovni sistem kao modus određivanja poetičko-historijskih kategorija pomoću kojih se i dalje najčešće tumače književna djela. U tome se sastoji i druga vrsta zahvata u raspoloživu materiju, gdje

se pristupa po načelu od pojedinačnog dijela ka cjelini, od svakog pojedinog elementa u vrlo naglašenoj međuzavisnosti ka ukupnosti procesa. To i jeste:

Postulat drugi

Valja uočiti da je u određivanju „književnosti“ naglasak prebačen sa pojedinačnog na ono što se da zamisliti kao pretpostavljena ukupnost SVIH djela koja se, primjenom ili užeg kriterija da se radi o onome što se smatra da je jezička umjetnina, ili onog šireg da to može biti i neka vrsta pomiješane, hibridne književne forme ne samo svih vrsta usmenih i pisanih izričaja nego i pridodanih /multi/medijskih tvorevina, koje potiču iz cjelokupne ljudske djelatnosti u vremenu i prostoru. Kriterij ukupnosti je bitan radi povezivanja sa temeljnom zamjerkom, koju i dalje često ističe egzaktna, „tvrda“ nauka, da (ni) je moguće postići misaono sređivanje proučavanog predmeta istraživanja unutar objektivne stvarnosti na pojedinačnom, već na osnovu velikog, ili makar većeg, broja pojedinačnih slučajeva.

S druge strane, ovdje se otvara prostor za uključivanje u obje strane proučavanja dva ključna elementa: interpretacije i klasifikacije (Solar 2004: 260–309). Osobitosti posmatrane književno-umjetničke tvorevine se najčešće potvrđuje u tumačenju (interpretaciji) pojedinačnog djela u kojem se traži značenje ili smisao. Svaki analizirani artefakt se pokušava opisati tako da se u njemu prepoznaju ili čak „otkriju“ one značajke koje ga čine individualnim i/ili originalnim da ga mogu ne samo razlikovati od drugih tvorevina koje ne posjeduju te osobine, nego i vrednovati u odnosu na druga djela s kojima se neminovno uspoređuje u izabranom okviru ili po nekom drugom kriteriju. Klasifikacija ističe opće i zajedničko te zanemaruje pojedinačno, individualno, originalno i ono što se odnosi na vrijednost, budući da u dijahronijskom propitivanju teži vrijednosno neutralnim zakonitostima u datom vremenu i prostoru, prema razložno utvrđenim i dokazanim osobinama predmeta ispitivanja. To, odmah, uključuje i pitanje da li se valja pridržavati samo usredsređenosti na „tekst“ ili, književnu umjetninu kao zaseban artefakt u okviru onoga što je nekada obilježavano kao unutrašnji, „imanentni“ pristup“, ili ćemo se pretežno oslanjati na šire posmatranje okolnosti unutar kojih je došlo do nastanka tog djela, dakle, na „kontekst“.

U tom pravcu se već mijenja i izdavačka industrija, gdje je sa scene nestalo mnoštvo nekad veoma poznatih i uspješnih izdavačkih kuća. Njih su „progutale“ veće aglomeracije kao što su danas najveći među njima Pearson, Thomson Reuters, RELX

Group, Walter Klouwer ili Penguin Random House, unutar kojih su se našle i već fuzionirani giganti poput Macmillana, Berthelsmana ili Mondadorija. Zamjetan je uspon medijskih kuća iz Kine (Phoenix Publishing and Media Company i China South Publishing & Media Group Co., Ltd), Indije i Japana, iako se one zasad pozicioniraju na „domaćim“ tržištima i tek se spremaju da uđu na globalni plan. Svakako će i ukusi i omiljene književne forme iz tih dijelova svijeta postati zanimljivi u prijevodu na engleski ili španjolski široj populaciji, što i neće biti veći problem budući su i sada dostupne razne aplikacije poput Google Translator, ili neki drugi programi za prevođenje. Na dužu stazu, to može dovesti do oživljavanja zaboravljenih ili posve nestalih književnih vrsta, ali u izmijenjenom, hibridiziranom obliku, koji će biti primjeren potrebama novih korisnika. Ne treba zaboraviti ni uticaj tzv. društvenih mreža (*social networks*) ili određenih internetskih portala, koji kontinuirano prate i komentiraju/recenziraju zbivanja, te preporučuju određena izdanja neslućenom broju zainteresiranih „pratitelja“ (*followers*). Po najnovijim podacima, samo na Facebooku danas ima već 1.4 milijarde korisnika, pa se promocija nekog izdanja može munjevito proširiti cijelim svijetom. Naravno, i tu će dolaziti do određene selekcije, pa će se, vjerovatno, pozicionirati određene oblasti ili domeni unutar kojih će biti mjesta i za tradicionalne ili za virtuelne „klasike“, ali i one „podzemne“, subverzivne, eksperimentalne ili avangardne uratke, koji stoljećima perzistiraju usporedo sa kanoniziranim djelima određene književne produkcije. To, istovremeno, znači, da će se zadržati neka ostvarenja vezana za određene etablirane kritičko-teorijske kriterije, kao što su etnonacionalne, regionalne pa i dijalekatske ili neke druge identitarne podjele književnosti, ali da će se u nekom trenutku u budućnosti pojaviti i stanovita „globalizirana“ (ne i globalna!) književnost, koja će, možda, biti najbliža onoj Goetheovoj ideji o *Weltliteratur* (svjetskoj književnosti). Udio odštampanih knjiga će se značajno smanjivati u odnosu na elektronička izdanja, ali će izdanja na papiru, pretpostavljamo, i dalje biti u rukama najšire dječje populacije (do 12 godina starosti), te ozbiljnijih, zrelijih čitalaca, koji će, svako iz svojih razloga, htjeti da čitaju na „starinski“ način.

Sličan se trend dogodio i u produkciji muzičkih i likovnih ostvarenja, pa i u radijskoj, a onda i filmskoj i TV industriji, što samo pokazuje da će prelazak na nove medije biti neujednačen i ponekad nepredvidiv.

U jednom se nalazi ipak, **sâmo djelo** kao fokus interpretacije, jer je baš ono predmet kritičkog razmatranja, premda se i tu mogu pretpostaviti dvije vrste analitičkog pristupa:

- 1) kontekstualno, dijahronijsko tumačenje na osnovi već istraženih i vrednovanih djela iz istog perioda od strane savremenika i/ili kritičkog promatranja i ocjene potonjih generacija;
- 2) kritičko, sinhronijsko tumačenje iz vizure vremena i pojmovnog aparata koji je u datom periodu ljudskog razvoja poznati i upotrebljivi stručni terminološki instrumentarij, bilo da se služi samo svojim (zatvorenim) terminima, ili ih posuđuje i primjenjuje iz drugih sistema promišljanja i dokazivanja izgrađujući proširenu, hibridiziranu intepretaciju.

Time se otvaraju i druge mogućnosti proučavanja, koje nas vraćaju na nekadašnje rasprave o tome da li je potrebno više ili manje, odnosno, posve ili nikako, posmatrati književno djelo u odnosu na ono što se podvodilo pod njegovu „formu“. Ili je, pak, bolje da se izučavanje više usredsredi na njegovu „sadržinu“. Iako je moguće u cilju analitičkih promišljanja naglasak staviti više na formu, ili, pak, nešto više na sadržinski dio izučavanog književnog djela, bilo bi uputnije ova dva elementa, formu i sadržinu, posmatrati u aktivnom suodnosu. Njih posmatramo kao nadopunu jednog elementa drugim, kome se posvećuje relativno manje prostora, u odnosu na onaj čija analiza prevladava i u kojoj se uočava i vrijednosni stav tumača djela. Pri tome je posve moguće (po)služiti se već utvrđenim pojmovnim kategorijama o književnim žanrovima, vrstama i sl. kao naslijeđenom referentnom okviru prema kome se određuje pripadnost djela određenom obliku unutar više ili mnogo takvih ili sličnih oblika naspram kojemu se, eventualno, baš tako određuje.

Književnost i djelo nesporno nastaju u vremenu i prostoru, te se ne mogu isključiti iz sistematskog proučavanja bilo pojedinačnog djela, više njih, mnogo njih, ili, idealno, svih djela koja su stvorena u određenom temporalno-spacijalnom kontekstu. Pri tome se može uzeti kao pristup da ti elementi konteksta služe kao vanjski okvir, kao dijahronijska tačka u čijem su horizontalnom okruženju nastaja i druga književna djela s kojima se ispitivano djelo može samjeravati i porediti po nizu osobina. Ako bi se, pak, morao dati primat, ili makar neka mala prevaga, jednoj od dviju vrsta analitičkog pristupa, moglo bi se prihvatiti mišljenje da je predmet razmatranja, ipak, samo djelo kao fokus interpretacije, ali se i tu mogu pretpostaviti dvije vrste analitičkog pristupa. S jedne strane, slojevito i dubinsko, pretežno kontekstualno, dijahronijsko tumačenje na osnovu već istraženih i vrednovanih djela iz istog perioda od strane savremenika i/ili kritičkog promatranja i ocjene potonjih generacija; dok se, s druge strane, istovremeno otvara minuciozno, kritičko i, nadalje, sinhronijsko tumačenje iz vizure vremena i pojmovnog aparata koji je u

datom periodu ljudskog razvoja postao poznati i upotrebljivi stručni terminološki instrumentarij. Naravno, ostavlja se sloboda onima koji će se baviti takvim kritičko-vrijednosnim posmatranjima da se služe samo određenim skupovima promišljanja, dakle, svojim (zatvorenim) terminima i kritičkom aparaturom; ili da ih se posuđuje i primjenjuje iz drugih sistema promišljanja i dokazivanja izgrađujući proširenu, hibridiziranu interpretaciju.

S druge strane, noviji i neki budući referentni okvir će sve više zahvatati u razne oblasti ljudskog saznanja, te se ne mogu odbaciti ni ona promišljanja koja ističu svojevrsan paradoks dominacije burdijeovskog simulakruma nad nekakvim „realnim“ aspektima složenog informatičko-tehnološkog okruženja u kojem se nalazimo i za koji se nametnula potreba za drugačijim vidovima tumačenja. Ne treba da začudi što se u tim novijim pristupima isprepliću temporalno-spacijalne interpretacije književnosti (geokritika), ili što se ističe potreba za ukazivanjem na pustošenje i ljudskog i prirodnog habitata (ekološka kritika), ili što se sve više poseže za terminologijom iz mnoštva dosad manje poznatih disciplina kao pogodnom za uobličavanje novih vidova kritičkih promišljanja književnosti sadašnjosti i ne tako daleke budućnosti.

U tom smislu je gotovo nemoguće dati neki dobar savjet, pa ni valjanu preporuku onima koji tek ulaze u te zakučaste teorijsko-kritičarske svjetove. S jedne strane je neobično bitno da se budući kritičari dobro obavijeste i „oboružaju“ raznovrsnim teorijskim naslijeđem, te ga kombiniraju sa mogućnostima konsultiranja, ipak, probrane količine dostupnih izvora, do kojih se danas lako dođe u beskrajnim elektroničkim repozitorijima što se kreiraju i otvaraju ka potencijalnim korisnicima doslovno iz dana dan, ako ne i iz sata u sat! Stjecanje potrebnih kompetencija i raspoloživih vještina (alata!) u njihovom dinamičkom suodnosu i u čitalačkom i u kritičarskom iskustvu će, neminovno, voditi ka situaciji u kojoj će biti potrebno da se jasno odredi o kojem se referentnom okviru (ili više njih!) radi, te koji od njih, a nadasve i kako, će se primijeniti u klasifikacijskom, a, onda, i kritičko-teorijskom smislu.

U konačnici bi trebalo iskazati određenu vlastitu suzdržanost (*self-constraint*) i prema prevelikom oslanjanju na teorijsko-znanstvenu aparaturu, koja se nerijetko pojavljuje u ogromnom broju napomena što ponekad prevladava u odnosu na temeljni tekst, ali i prema impresionističkom, imanentnom (*intrinsic*) kritičkom tumačenju književnosti, iako se mora iskazati jasna razina subjektivnosti u smislu predstavljanja vlastitih stavova po kojima se razlikuje naše bavljenje književnosti od drugih proučavatelja. Tu se misli na sve izraženiju praksu, koja se nerijetko očituje u

ogromnom broju tekstovnih napomena što ponekad prevladava u odnosu na temeljni tekst, pa se stječe dojam da je u pitanju određeno „sakrivanje“ iza prenaplašenog autoriteta konsultiranih izvora naspram vlastitom mišljenju. To, nipošto, ne znači da bi se trebalo posve okrenuti nekakvom impresionističkom, imanentnom tumačenju književnosti bez oslanjanja na teorijsko-kritičku baštinu i njene iskazane i dostupne domete i rezultate. Buduća izučavanja i tumačenja književnosti, bez obzira na to u kakvom se vidu ona bude pojavljivala i razvijala, morat će da sačuvaju i priličnu razinu subjektivnosti u smislu jasnog predstavljanja vlastitih stavova u odnosu na ogromnu količinu, pa i kvalitet, globalizirane teorijske galaksije.

Treba se nadati da će takvo razumijevanje uloge budućih kritičara književnog stvaralaštva ne samo očuvati potrebu da se proučavanjem književnosti bave ne samo akademsko-znanstveni krugovi i u uvjetima podosta izmijenjenog sistema visokog (virtuelnog?) obrazovanja nego i svi oni, ne neminovno osposobljeni za te poslove iz prethodnih vremena, ali koji su u stanju da se o tome izjašnjavaju putem društvenih mreža, blogova, diskusionih foruma ili nekih drugih oblika kritičko-interpretativne aktivnosti kao vida svog odnosa prema stvaranju književnosti i njenih tumačenja. Ako je u nekom trenutku slogan da će „poeziju svi pisati“ mogao zazvučati nerealno i pretenciozno, danas „književnost“ sve više i više „proizvode“ ne samo profesionalci u smislu književnika kao zanimanja od kojeg žive nego i desetine miliona „običnih“ stvaralaca, kojima je to dio ispunjavanja svakodnevnice, čak i bez jasnih namjera da se, u slučaju uspjeha, posvete samo tim aktivnostima.

Na sličan način se postepeno povećava i broj onih koji ocjenjuju te uratke, pa bi se moglo zaključiti da je još daleko vrijeme kada će „književnost“, možda, prestati da bude zanimljiva ljudskom rodu i u smislu njenog stvaranja, ali i proučavanja i ocjenjivanja. Nada, doista, umire posljednja, ali se iskreno nadam da će književnost uspjeti da opstane, iako u nekim novim, drugačijim oblicima i na nekim tehnološki primjerenijim medijima budućnosti koja je već počela. Na isti način se nadam da će o njoj smisljeno raspravljati i laički kritičari i brojni pripadnici profesionalne akademske zajednice, premda se ne usuđujem prognozirati kako će to raditi. Na njima je da sami otkriju te puteve i načine bavljenja tim poslom.

U tome treba tražiti i pronaći moguću budućnost književnih studija.

LITERATURA

1. „The Teaching of the Arts and Humanities at Harvard College: Mapping the Future”, 31. May 2013, 1-68 (dostupno na: <http://artsandhumanities.fas.harvard.edu/>)
2. Beker, Miroslav (1986), *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb
3. Biti, Vladimir (2000), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
4. Burzynska, Anna i Michal Pawel Markovsky (2009), *Književne teorije XX. veka* (prevela Ivana Đokić), Službeni glasnik, Beograd
5. Calvino, Italo (1988), *Six memos for the next millennium*, Harvard University Press, Cambridge, MA
6. Compagnon, Antoine (2007), *Demon teorije*, prevela s francuskog Morana Čale, AGM, Zagreb
7. Culler, Jonathan (2011), *Literary Theory: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford and New York
8. Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija*, SNL, Zagreb
9. Eco, Umberto (2005), *On Literature*, translated by Martin McLaughlin, Secker and Warburg, London
10. Foucault, Michel (1966), *Les Mots et les Choses: Une archéologie des sciences humaines*, Gallimard, Paris
11. Foucault, Michel (1975), *Surveiller et punir: naissance de la prison*, Gallimard, Paris
12. Fowler, Roger (1996), *Linguistic Criticism*, Second edition, Oxford University Press, Oxford and New York
13. Guillén, Claudio (1971), *Literature as System. Essays Towards the Theory of Literary History*, Princeton University Press, Princeton
14. Habib, M. A. R. (2008), *A History of Literary Criticism and Theory*, Blackwell, Oxford
15. Leitch, Vincent B. et al., eds. (2001), *The Norton Anthology of Theory and Criticism*, W.W. Norton & Company, New York
16. Lešić, Zdenko (2003), *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, Buybook.
17. Lešić, Zdenko; Kapidžić-Osmanagić, Hanifa; Katnić-Bakaršić, Marina; Kulenović, Tvrtko, ur. (2006), *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing Sarajevo

18. Lodge, David and Nigel Wood, eds. (1988, 22000), *Modern Criticism and Theory*, Longman, London
19. Markiewicz, Henryk (1978), *Nauka o književnosti*, Nolit, Beograd
20. Meić, Perina (2010), *Čitanje povijesti književnosti*, Alfa, Zagreb
21. Nussbaum, Martha (2010), *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton University Press, Princeton
22. Olsen, Stein Haugom & A. Petersson, eds. (2005), *From Text to Literature: New Analytic and Pragmatic Approaches*, Palgrave Macmillan, London
23. Perloff, Marjorie, "Crisis in the Humanities? Reconfiguring Literary Study for the Twenty-First Century", u: Perloff, Marjorie (2004), *Differentials: poetry, poetics, pedagogy*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, AL, 1–19.
24. Petrović, Svetozar (1972), *Priroda kritike*, Liber, Zagreb
25. Petrović, Svetozar (2009), *Nauka o književnosti – izabrani spisi*, (priredio Zdenko Lešić), Službeni glasnik, Beograd.
26. Rüegg, Walter, gen. ed. (2004), *A History of the University in Europe. Volume III. Universities in the Nineteenth and early Twentieth Century (1800–1945)*, Cambridge University Press, Cambridge
27. Sartre, Jean-Paul (1948, 1978), *What is Literature?*, translated by Bernard Frechtman, Methuen & Co, London
28. Selden, Raman, ed. (1995), *The Cambridge History of Literary Criticism: Vol. 8 From Formalism to Poststructuralism*, Cambridge University Press, Cambridge and London
29. Sent-Bev, Šarl Ogisten (1960), *Književni portreti*, Kultura, izbor Eli Fincija; prevod, pogovor i beleške Frida Filipović, Beograd
30. Solar, Milivoj (1995), *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb
31. Solar, Milivoj (2000), *Granice znanosti o književnosti*, Naklada Pavičić, Zagreb
32. Solar, Milivoj (2004), *Uvod u filozofiju književnosti (Izabrana djela 2)*, Golden marketing - tehnička knjiga Zagreb
33. Stamać, Ante i Zdenko Škreb (1998), *Uvod u književnost – teorija, metodologija* (peto poboljšano izdanje), Globus, Zagreb
34. Teeuwen, Mariken (2005), „Martianus Capella“, u: Glick, Thomas F., Steven John Livesey, Faith Wallis, eds. (2005), *Medieval Science, Technology and Medicine: An Encyclopedia*, Routledge, New York, London, 330–331.
35. Tomašević, Boško (2011), *Protiv književne teorije*, Akademska knjiga, Novi Sad.

36. Vidmar, Iris (2013), “Književna filozofija ili filozofska književnost?“, *Prolegomena*, 2, 1, 285–313
37. Velek, Rene (1966), *Kritički pojmovi*, preveli Aleksandar I. Spasić i Slobodan Dorđević, Vuk Karadžić, Beograd
38. Wellek, Rene & Austin Warren (1949), *Theory of Literature*, Harcourt, Brace, Jovanovich, New York
39. Wellek, Rene (1963), *Concepts of Criticism*, Yale University Press, New Haven and London
40. Zirimu, Pio and Andrew Gurr, eds. (1971, 1977), *Black Aesthetics: Papers from a Colloquium Held at the University of Nairobi*, East African Literature Bureau, Nairobi

ATTEMPT TO OVERCOME THE CRISIS IN HUMANITIES FROM THE VIEWPOINT OF LITERARY STUDIES IN THE 21ST CENTURY INFORMATION AGE

Summary

A decline of interest for studies of humanities in general has been the constant topic of interest in the last 20 years or so. A rather influential report from the Harvard University from May 2013 can be taken as the best proof for such a claim. It has also been stated that social studies and humanities had been in a crisis and retreat from the aggressive development of natural, technical and especially information sciences in the global context of 21st century. The paper will try to show certain features in a peculiar transformation of more than 300 years long period of emergence and development of *humaniora* as a particularly expression of the Modern Age, having been determined by the Industrial revolution and the concurrent need to establish a comprehensive educational, academic and scientific system, which played an important role in the world during 19th and 20th century. The key characteristics of such a system will be listed – from public and private universities, academic and scientific institutions, libraries, academic publications and publishing, academic and professional gatherings, as well as criteria for measuring of accomplishments, be it in any individual or the entire community of researchers. These movements will be presented for the angle of philology and, notably, literary studies that can both serve in such a segment as suitable examples of recent crisis of humanities and their disciplines.

The main issue raised encompasses the need and utility of studying literature at all, as well as of defining the new kind of methodology of literary studies. Its imaginary ultimate goal can be to develop a number

of interdisciplinary studies aimed at reaching the answer of determining the future rational for literary studies, which can be safely placed alongside other „hard“ sciences and their respective disciplines. The methodology of literary studies can be understood as a specialised branch of General Methodology of Humanities. Its purpose is to provide a framework for research, analyses, interpretation and evaluation of literary phenomena of our times. One does not pose a question nowadays if it can be taken as a single method or the collaboration of many diverse methods – since the belief of a unique and 'universal' method had been duly abandoned, while the opinion of accepting experiences from diversified areas of learning became more dominant. In an effort to define what 'literature' might mean today and in the future the emphasis have been shifted from the individual work(s) to a kind of imaginary and comprehensive collection(s) of ALL works deemed to be labelled as 'literature'. Either a more focused or larger criteria could be applied in order to establish what a literary artefact understood as 'text' might emerge on the surface; or a number of mixed, hybrid literary forms would eventually prevail; remains to be seen in the future.

The paper will try to focus on possibilities for overcoming the critical burning issues and to offer some guidelines not only for the survival of, but also to the future development of humanities, in particular of literary studies.

Key Words: Crisis of Humanities, needs and utility of literary studies, methodology of literary scholarship in information age

Adresa autora
Authors' address
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
srebren.dizdar@ff.unsa.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 821.161.1:27 Dostojevski, F.M.
Stručni rad
Professional paper

Sead Alić

VELIKI INKVIZITORI

Živimo u vremenu sve većeg raskoraka između proklamiranih političkih ideja/opredjeljenja i zbilje. Medijski sustavi zavođenja i manipuliranja omogućili su *proizvodnju pristanka* kod savremenih građana, konzumenata masmedijskih proizvoda. To dovodi do novih oblika uspostavljanja hijerarhija koje, međutim, ponavljaju neke stare obrasce ponašanja. Istina nije dobrodošla. Interesno povezane zajednice ljudi razvijaju različite oblike nadomjestaka za istinu, načine kako se istina može zaobići i kako može postati irelevantnom. Da privid pobjeđuje ideju (kako je još Feuerbach zamijetio) u ovom se radu pokazuje na predlošku Velikog inkvizitora iz djela F. M. Dostojevskog *Braća Karamazovi*. „Zašto si došao da nam smetaš“, pitanje je koje Veliki inkvizitor upućuje samome Bogu koji je na trenutak *sišao s neba* pogledati svoju djecu. Susret je obilježen prijetnjom Velikog inkvizitora da će on sam (Bog) biti osuđen i kao heretik spaljen na lomači. Dostojevski sjajno postavlja književni dekor za propitivanja temeljnih pitanja vjere, odnos prema čudima, inkviziciji, ali i prema tada poodmaklom i razvijenom projektu crkvene reformacije koji upravo ove godine slavi svojih okruglih 500 godina. Tekst propituje odnose vjere i slobode, hijerarhije i sljedbenika, sustava medijskog posredovanja i rezultata tog posredovanja; odnos ideje i njenog života u realitetu. Rad povlači paralelu između vremena pisanja djela (sredina 19. stoljeća) *Braća Karamazovi* i aktualnih nam previranja te pokušava pronaći/sugerirati odgovore na vječna pitanja koja Dostojevski postavlja/iščitava iz povijesti ljudskih traganja za slobodom. Riječ je o filozofsko-književnoj analizi koja u književnom djelu propituje filozofijske ideje. Dostojevski je iznimno pogodan za takvu vrstu analize jer u nekim svojim promišljanjima bilježi takvu i toliku količinu misaonih objeacija da bi se uz malo napora mogao konstruirati čitav jedan zatvoreni filozofijski sustav. Dodatni motiv propitivanju ideje Velikog inkvizitora porast je autoritarnih ponašanja političkih lidera malih i velikih država,

banana država ali i velesila. Dostojevski im ima što poručiti, a na ovom je radu probuditi političke i slobodarske ideje velikog pisca i prenijeti ih u vrijeme koje od njega i te kako ima što naučiti.

Ključne riječi: Dostojevski, hijerarhija, obrazovanje, licemjerje, bog, Veliki inkvizitor, Isus.

1.

Živimo u vremenu rastuće neobrazovanosti. Sredstva unapređenja znanja postala su sredstva unapređenja prodaje. Istina je postala zastarjeli predmet kojim se bave zastarjele humanističke znanosti. A čemu istina ako nije produktivna i ako ne stvara ekstra profit? S neku drugu stranu raspadanja ideje istine nalazi se hijerarhija, organizacija ljudi i brojeva koja u određenim okolnostima može pružiti uspjeh, zaposlenost, sredstva za život, pa čak i zabavu u obliku igara na sreću „sretnih strojeva“.

Vjetrovi Zapada mjere učinak. Kvaliteta je tek pomoćno sredstvo mjerenja. Svijet pretvoren u mjerljivo i nadmećuće bivstvo sve manje ima mjesta za iskonsko ljudsko. Tehnička su posredovanja stvorila labirint i istovremeno propisuju oblike tehničkih sredstava pomoću kojih bi se eventualno moglo izaći iz tog labirinta.

U svijetu u kojemu dominiraju različiti oblici laži (akademski, politički, religijski, korporacijski, medijski i mnoge druge), u kojemu obrazovanje ima tendenciju proizvodnje klonova, a politika i korporacije imaju ideju „konstruktivnog“ korištenja tih klonova – teško se boriti za prostore govora o Istini. Stoljećima i tisućljećima stvarana i institucionalizirana laž traži obrnuto čitanje povijesti – čitanje sadašnjosti vraćanjem u prošlost, ali tako da se slijede zablude hijerarhija ljudskih institucija.

2.

Sve je teže vratiti se početku. Riječ je ognula velove ideologije, a niti najbolji teleskopi neće razriješiti prve desetinke sekunde suvremene mitske priče o velikoj eksploziji Istine.

⁵ Sustav rađanja „kardinala“ u akademskim zajednicama možda bi se mogao ilustrirati dijelom teksta Teorije neobrazovanosti gdje Konrad Paul Liessman piše: „Uzak krug istraživačkih ustanova, podnositelja zamolbi, vještaka, evaluacijskih agencija i financijera sve više funkcionira kao u sebi zatvoren krug koji ide ususret vladajućem modelu akademskog elitnog obrazovanja. Znanost – posve paradoksalno – upravo evaluacijama forsiranima navodno u ime javnog interesa prestaje biti javnim dobrom u smislu prosvjetiteljstva. Stručnjaci vrednuju eksperte, koji vrednuju stručnjake. Ranije se nešto takvo nazivalo klikom. Naravno oduvijek su postojali citacijski karteli – ali oni sada ne strukturiraju samo karijere svojih članova, nego utječu i na financiranje, pa tako i na egzistenciju istraživačkih ustanova“ (Liessmann 2008: 86).

Istinsko znanje mora prikupljati krhotine različitih znanosti, umjetnosti, metoda istraživanja, samopromatranja itd. Osuđeni smo na prikupljanje svjetlosnih odblijesaka krhotina istine koje ostanu žive nakon redovitih i uspješnih destrukcija svakog misaonog, književnog, znanstvenog, umjetničkog... pokušaja.

Na nama je misliti/promatrati poput teleskopa Hubblea. Promatrati prošlost dubinskom oštrinom. Prepoznavati u svjetlosti putujuće istine iz prošlosti što se uistinu događalo.

Kritička misao, ukoliko je oslobođena svih predrasuda, ima mogućnost na materijalima iz prošlosti *odčitavati* razliku između, s jedne strane, onoga što je riječ donosila da bi umirila ljude, zabavila ih ili „uzakonila“ ih i, s druge strane – Istine.

Za to prodiranje u prošlost potreban je sjaj velikih ljudskih duhova/duša čije su eksplozije stvorile energije koje se probijaju sve do naših dana.

Jednu takvu energiju svojevremeno je izazvao F. M. Dostojevski. Ova analiza ulazi među krhotine Braće Karamazovih koja se zove Veliki inkvizitor. Gledamo kroz svjetloskop Dostojevskoga da bismo u njegovoj interpretaciji svjetlosti početaka, eventualno dohvatili nešto od istine prvog početka, a što bi nam, možda, moglo osvijetliti put koji je pred nama.

Zajedno s Dostojevskim vraćamo se u Španjolsku u vremena strašne inkvizicije kada je crkvena hijerarhija preuzela pravo i dužnost dužnosnika pakla na zemlji.

Kroz priču jednog od braće Karamazovih, Ivana, Dostojevski nas, grešne, obične, svakodnevne – suočava s Bogom, odnosno njegovim sinom: Isus Krist se, naime, odlučio, u jednom trenutku, svojom pojavom vratiti čovjeku i hijerarhiji koja zastupa nešto od one ljubavi koju je propovijedao i kojom se suprotstavljao ritualnom ispunjavanju religioznih obveza Židova, kojima je inače i pripadao.

I ljudi ga, svjedoči Dostojevski, prepoznaju, počinju osjećati njegovu energiju, srca im ožive, a događaju se i čuda ozdravljenja: slijepac progleda, djevojčica oživi i ustaje iz lijesa.

No, svemu nazoči i onaj koji je nominalno njegov sluga, čovjek hijerarhije koja posreduje između njega i ljudi, ljudi koji su Isusa odmah prepoznali i koji su ushićeni.

No, nimalo ushićen nije član hijerarhije, čovjek institucije Crkve, one koja sebe tumači nastavljacem Isusove riječi na zemlji. Ushićen nije Veliki inkvizitor, kardinal, vjernik koji je još koliko jučer spalio stotinu nevjernika na istom tom trgu.

On, koji je pomoćnik Isusa Krista na zemlji, naređuje svojim pomoćnicima da Isusa uhapsu. On koji bi trebao biti stražar svetosti – naređuje svojoj „svetoj straži“ da privede božjega sina. On koji je sluga Isusa Krista naređuje svojim slugama da

zatvore Isusa Krista, onog istoga koji je radi ljudskoga izbavljenja nosio križ i dao se na njemu razapeti.

Kako je na to reagirao narod koji je sve do te naredbe oduševljen plakao i ljubio zemlju po kojoj je Isus hodio?

Na paradoksalnu naredbu kardinala (da njegove sluge uhite onoga kome bi on trebao biti sluga) narod spušta glavu prema zemlji i prihvaća odluku Velikog inkvizitora. Onaj koji spaljuje i ubija veći je od onoga koji liječi i umrle može oživiti.

Živjeti u vjeri vjerojatno pretpostavlja živjeti u nadi da će Mesija, da će Isus, da će Muhammed (ili netko njihov) ponovno doći i osloboditi nas nesreća i smrti. U takvoj vjeri trebali bi ponajprije živjeti mediji vjere, hijerarhijski posloženi posrednici koji propovijedaju život u vjeri.

No, s druge strane, svaka, pa tako i religijska hijerarhija, ima svoje zakonitosti. Lojalnost prema višim razinama hijerarhije omogućavala je duhovnu, pa i političku vlast. Isus dolazi tako rijetko a hijerarhija omogućuje tisuće godina vladanja.

Kardinal – Veliki inkvizitor, ulazi sutradan u tamnicu u kojoj je Isus i pita ga: „Zašto si došao da nam smetaš“ (Dostojevski 1979: 277). Slika je to kojom Ivan Karamazov ocrtava rimski katolicizam: „Ako hoćeš, u tome i jest najosnovnija crta rimskog katolicizma, bar po mome mišljenju: 'Ti si', kaže, 'sve predao Papi i sve je, dakle, sada u Pape i bit će najbolje da ti nikako ni ne dolaziš da nam smetaš, bar za sada“ (Dostojevski 1979: 277).

Velika ironija kojom se razotkriva velika laž hijerarhije, koja počiva na leđima poslušnika kakav je kardinal – Veliki inkvizitor.²

Povratkom Isusa Krista među vjernike i članove hijerarhije institucije koja se poziva na njegovu riječ, Dostojevski propituje pitanje odnosa vjere i slobode, odnosno ljudske sreće. Veliki inkvizitor prigovara Isusu da su na djelu posljedice Isusove želje da ljude učini slobodnim. Hijerarhija je promijenila (partijski) program, promijenila sustav vrijednosti, stvorila je vjerovanje u sreću do koje se dolazi poslušnošću.

Novi sustav vrijednosti funkcionira tako da ljudi sami svoju slobodu donose i polažu pred noge crkvene hijerarhije.

² Da laž vjere u hijerarhiju može odvesti u čudno povjerenje u velike vođe pokazuje i razumijevanje hijerarhije od strane Berđajeva ali i njegovo čitanje lažne evropske politike: „Sva je evropska politika osnovana na nasilju i laži i u Evropi se razvilo strašno ogrubljenje. To mi vidimo i na takvoj interesantnoj pojavi kao što je fašizam. Talijanski je fašizam, unatoč rasprostranjenom mišljenju, također bio revolucija, provedena mladim ljudima, koji su prošli školu rata, punima energije i žeđe za prevlašću u životu. Ovi su mladi ljudi psihološki slični sovjetskim mladim ljudima, no njihova energija upravljena je u drugo korito, te nije primila razrušujući već sagrađujući karakter. Mi živimo u epohi cezarizma. I značenje imat će tek ljudi tipa Mussolinijeva, jedinoga, možda stvaralačkoga državničkog radenika Evrope, koji je razumio podložiti sebi i nacionalnoj ideji bojovno-nasilničke instinkte mladeži, dao izraz energiji“ (Berđajev 1991: 59).

Krug se zatvara. Veliki inkvizitor prigovara Isusu na tome što je Isus bio i što je htio. Bio je, naime, buntovnik (a buntovnici ne mogu biti sretni). Jedna starija hijerarhija ga je upozoravala, ali on nije slušao. Na svu sreću, poentira Veliki inkvizitor, u odluci njegovih nastavljača da „vežu i razvezuju“ njegova je Riječ i njegovo djelo došli su u ruke nove hijerarhije koja, poput one stare, također zna kakav sustav treba uspostavljati.

Hijerarhija u liku Velikog inkvizitora pokazuje zemaljsku mudrost onih koji znaju ili misle da znaju da u čovjeku nema ničega božanskoga. Sloboda i nebeski kruh su nespojivi jer je čovjek preslab. Čovjek bježi od slobode i traži siguran zaklon. Siguran je pak samo tamo gdje će biti i ostali. Veliki inkvizitor pojašnjava: „Ta nema za čovjeka teže i mučnije brige nego da, čim postane slobodan, što brže nađe onoga kome će se klanjati. Ali čovjek traži da se klanja pred onim što je već sigurno, toliko sigurno da svi ljudi odjednom pristaju da se svi pred njim poklone“ (Dostojevski 1979: 281).

Hijerarhija zagovara stav da je čovjek biće koje bi moglo vjerovati ako je ono u što bi vjerovao toliko izvjesno da u to zapravo i ne mora vjerovati. Mačevi su kroz povijest krvavljeni ne zato što su ljudi vjerovali u različite bogove nego zato što uvijek oni drugi nisu zajedno s nama stvarali tu sigurnost u koju se može vjerovati – bez vjere. Da smo svi zajedno u jednoj vjeri, vjera zapravo ne bi bila niti potrebna jer bi evidentno bilo da se imamo gdje skloniti.

Mir i smrt čovjeku su, smatra Veliki inkvizitor, bliži nego sloboda izbora ili razlika između dobra i zla.

3.

Samo naizgled pitanje slobode je u središtu sukoba Velikog inkvizitora i Isusa. Tačno je da Veliki inkvizitor najavljuje ideju bjekstva od slobode. Tačno je i to da je sloboda teret a ne privilegija. Hijerarhiji je jasno da je korisno masi obećati, ali ne i dati slobodu. Jasno joj je da svaka sloboda pretpostavlja izdvajanje iz mase, a svako je odvajanje u suprotnosti s osjećajem zajedništva i identiteta. Sloboda je u igri samo načelno, na razini vjerskog ili političkog programa.

U temeljima pozivanja na slobodu leži igra licemjerja. Hijerarhija Isusovih sljedbenika poziva se na Isusovu želju da ga slijede oni koji do njega dođu svojom slobodnom odlukom (a ne privučeni čudom pretvaranja vina u kruh i sl.). To pozivanje na slobodu postat će gotovo pa slogan hijerarhije Isusovih sljedbenika/posrednika, koji će ga, međutim, odbaciti zajedno s idejom slobode i slobodne odluke o slijeđenju Isusa Krista.

Hijerarhija je nespojiva sa slobodom, ali nije nespojiva s licemjernim pozivanjem na Isusovu odluku da ga slobodni slijede, a da se istovremeno zagovara stav da je sloboda preteška za ljudsko biće i da će svi koji žele slijediti Isusa Krista svoju slobodu položiti pred noge hijerarhije. „A mi ćemo im reći – kaže Veliki inkvizitor – da vladamo u Tvoje ime. Mi ćemo ih opet obmanuti jer te nećemo više pustiti među nas“ (Dostojevski 1979: 280).

Otuda temeljno pitanje egzistencijalizma nije trebalo biti odnos slobode i samoubojstva, nego korijeni licemjerja pojedinaca i institucija. Sloboda je samo bojno polje na kojemu se skidaju maske.³

Veliki inkvizitor smatra da će na tom bojnom polju pobijediti oni koji znaju zavesti savjest pojedinaca i zajednica. Zavođenje se pojavljuje kao instrument realiziranja licemjernog pozivanja na Isusa i institucionalnog odbijanja njegovih ideja.

Hijerarhija ne želi imati problema sa slobodom pojedinaca. Ona želi zavladati pojedincem ograničavajući njegovu slobodu. Isus je zagovarao slobodnu ljubav prema njegovoj riječi i ushićenje, umjesto zakonskih pravila propisane slobode religijskog ponašanja. Nova je hijerarhija zaključila da je Isusova pobuna pokušaj koji nema realne osnove u materijalu koji se zove čovjek i potrudila se da čovjeka oslobodi slobode.

Velikom su inkvizitoru mučenja koje je inkvizicija provodila dala dovoljno 'veliki uzorak' u 'istraživanju' snage ljudske svijesti i njegove vjere u ideale, da je s malim postotkom odstupanja mogao zaključiti kako će se i najsrčaniji i najuvjereniji i najzagledaniji u lik Isusa Krista – odreći Isusa bilo u patnjama mučenja, bilo u tegobama slobode izbora.

Svaka je crkva, primjećuje Dostojevski, sazdana na *čudu*, *tajni* i *autoritetu*. Ljubav i slobodna odluka nisu građevni materijal za oblikovanje institucija. Otuda prigovor Velikog inkvizitora zatočenom Isusu da je, onda kada je mogao, morao narodu priuštiti više čuda, ako mu je istinski želio pomoći.⁴ Morao je sići s križa još dok su

³ Jednako tako samo se djelomice može prihvatiti pristup Dušana Pirjaveca iz knjige Braća Karamazovi i pitanje o bogu. Upravo ovim tekstom želimo skrenuti pozornost na temeljne teme priče o Velikom inkvizitoru, a to su hijerarhija i licemjerje. Usporediti razliku s Dušan Pirjavec, Braća Karamazovi i pitanje o bogu, AGM, Zagreb, 2003.

⁴ Interesantna je kritika socijalizma od strane Berđajeva koja se poziva upravo na Dostojevskoga: „Socijalizam je principijelno netolerantan i ekskluzivan, on po ideji svojoj ne može dopustiti nikakvih sloboda svojim protivnicima, koji drukčije misle. On je prinuđen da poriče slobodu savjesti. On je sistem Velikoga Inkvizitora i Šigaljova. On hoće da riješi sudbinu čovječjih zajednica poričući slobodu duha.“ (str. 90) ili: „Ruska se revolucija svršila po Dostojevskom. On je proročki raskrio njenu idejnu dijalektiku i dao njene likove. Dostojevski je pojmio, da je socijalizam u Rusiji religiozno pitanje, pitanje ateističko, da ruska revolucionarna inteligencija nije nikako zanesena politikom, već spasenjem čovječanstva bez Boga. I onima koji hoće pojmiti smisao ruske revolucije, neophodno je, da se zadube u proziranje Dostojevskog“ Berđajev (1991: 63–64).

ga gledali, tako da svojim čudom hrani pokoljenja vjernika. Morao je u pustinji izazvan đavlom/vragom/sotonom/šejtanom – skočiti s hrama i dokazati da će ga anđeli uhvatiti rukama.

Za razliku od naivnog Isusa koji želi da ga slijede ne zbog čuda nego iz srca i zbog vlastite odluke – hijerarhija zna da je za vlast nad masama čudo nezamjenjivo sredstvo.

Onostranost se dokazuje nerazumijevanjem, neshvatljivošću čuda, a u toj neshvatljivosti gnijezdi se vjera.

Crkve su osiguravajuća društva koja izdaju police osiguranja onima koji vjeruju u čuda.

Veliki inkvizitor kao ovršitelj života onih koji ne vjeruju u hijerarhiju smatra da pravo na tajnu nema samo Isus nego i institucija koja se na njega poziva. Te se tajne mogu i razlikovati. Naglašujući da se Isusova tajna sastoji u tome da je (zbog slabosti ljudskog materijala) on zapravo došao odabranima, Veliki inkvizitor kaže: „(...) onda smo i mi bili u pravu da propovijedamo tajnu i da ih učimo da nije važna slobodna odluka njihovih srca, ni ljubav, već tajna kojoj se moraju slijepo pokoravati, pa čak i protiv svoje savjesti. Mi smo tako i učinili. Mi smo ispravili djelo tvoje i utemeljili ga na čudu, tajni i autoritetu. I ljudi su se obradovali što su ih opet povelili kao stado i što im je, najzad, skinut sa srdaca tako strašan dar koji im je donio toliko patnje“ (Dostojevski 1979: 284).

Hijerarhija je tu da bi korigirala božje namjere. Želja božjega sina da ga slijede u ljubavi i iz ljubavi biva zamijenjena željom hijerarhije da se, barem njih iz hijerarhije, ne slijedi iz ljubavi nego na temelju *čuda, tajne i autoriteta*.

No, to je put koji je nužno morao odvesti crkvu u ruke volje za zemaljskom moći, a ta je volja išla ususret đavoljoj ponudi koju je Isus odbio a koju je hijerarhija prihvatila. „Mi nismo uz tebe nego uz njega, eto to je naša tajna“, priopćuje kardinal Veliki inkvizitor Isusu dodajući da je kao nagrada došao Rim, carev mač i mogućnost da se vlada cijelim svijetom.

Opravdanje želje za vladavinom nad cijelim svijetom Veliki inkvizitor vidi u potrebi ljudskog mravinjaka da živi u sveopćem jedinstvu. Budući da Isus nije prihvatio mač i tako omogućio da ga ujedinjeni svijet slijedi, taj je teret na sebe preuzela hijerarhija. Čovjek je konačno imao koga slijediti, za nekoga ratovati, u ime nekoga žrtvovati se i ubijati, biti sve ono što se traži i naredi, bez razmišljanja i kajanja.

No, to je istovremeno značilo i odustajanje od Isusa Krista i prelazak u konkurentski tabor.

Crkva, dakle, više ne slijedi Isusa Krista jer je Kristov nauk zapravo samo za snažne i odabrane a ne za svjetinu koja traži prvu priliku da se oslobodi svoje slobode. Crkva je prešla na stranu Vraga jer njegov nauk više odgovara krhkoj i povodljivoj ljudskoj prirodi. Čovjek je biće mravinjaka koje se osjeća slobodnim tek u zajednici s ostalim neslobodnima; on je biće koje se može pozivati na visoka načela (kao što su ljubav ili Bog) ali će se uvijek prikloniti onome tko je snažniji na zemlji – u *real timeu*.⁵

Ljudska je povijest historija pokušaja da pojedini narodi, odnosno njihove vođe – zavladaju svijetom. Ljudska je potreba – svijet koji ima svjetovnog zemaljskog vođu koji je svojim mačem činio čuda i postao neprikosnoveni autoritet.

Hijerarhija dakle ima svoj cilj, zna na koga se u ostvarenju tog cilja može osloniti; ima mač u svojim rukama, a razumije se i u psihologiju.

Tajna tajne je – laž. Tajna političke tajne je evidentna nedostupnošću dokumenata koji svjedoče o prikrivanju istine. Tajna hijerarhijske tajne je u tome da se jedno govori i propovijeda, a drugo namjerava i čini.

Kao i svaka druga laž i religijska laž leži na plodnom tlu licemjerja. Onog istog protiv kojega će ustati i Friedrich Nietzsche.⁶

4.

Ali što je s onim odabranima, onim jakima koji su ostali uz Isusa? Njima Veliki inkvizitor predviđa dramu u dva čina: podizanje vlastite zastave slobode i posustajanje. Nakon borbi jednih protiv drugih pojavit će se sljedbenici lažnog morala hijerarhije crkve: „Mi ćemo ih uvjeriti da će tek onda i biti slobodni kada se odreknu svoje slobode radi nas, i kada se nama pokore“ (Dostojevski 1979: 285).

⁵ U tom smislu gotovo identično se može čitati kritika akademske zajednice Konrada Paula Liessmanna u djelu *Teorija neobrazovanosti*. Kada Liessman piše o načinima deriviranja znanja, urušavanja vjerodostojnosti akademske zajednice, pretvaranja znanja u sluškinju ideologija i sl., onda on zapravo razvija tezu koja je sadržana u krhotinama istine Velikog inkvizitora. Usporediti: Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti*. *Zabluda društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.

⁶ Teško se složiti s inače lijepim završetkom studije *Dostojevski u ozačju Kristova čovjekoljublja* koju je napisao Vjeko-Božo Jarak. Na samom kraju studije autor, naime, bilježi: „Kojim će putem krenuti svijet u budućnost, Dostojevski nije znao, ali se nadao i strepio. Malo je ljudi poput njega s tolikom zabrinutošću gledalo u budućnost i to u doba hvaljena napretka, jer je malo bilo onih koji, kao on, bijahu pronikli rasulo europske uljudbe, posebice smalaksalost europskoga kršćanstva, veliko raslojavanje: odvajanje viših slojeva društva od priprosta puka, prijelaz u bezvjerje velikoga broja ljudi najodgovornijih zvanja kao što su liječnici, političari pa i pisci. Na Krista ide Veliki inkvizitor, društvo i narod zapadaju u metež babilonske kule, a društvo što nastaje slični mravinjaku. Ni Nietzsche ni Solovjev nisu predvidjeli buduće strahote kako ih je slutio Dostojevski“ (Jarak 1999: 144–145).

Dostojevski je svjestan slabosti ljudskoga bića. Iz te slabosti rađaju se mehanizmi obrane, bježanja od slobode, licemjerje, laž, ali i potreba za okupljanjem u gomilu istih ili sebi sličnih. Sreća i snaga ne idu zajedno. (Snaga se ionako rađa iz nesreće).

Pojašnjavajući karakter svijesti koja se utapa u hijerarhiju, Veliki inkvizitor najavljuje svijest ljudi Oceanije oslikan perom Georgea Orwella. Najavljuje se vrijeme u kojemu ljudi znaju i vide, ali prihvaćaju stvari onako kako se od njih traži da ih vide, misle, oblikuju...

Hijerarhija će tako dijeliti kruh. Ljudi će znati da su ga sami zaradili ali će biti zahvalni. Vidjet će da nema pretvaranja kamena ili vode u vino ili kruh, ali će biti sretni što su se oslobodili „kamenja“ mukotrpnog traženja, suprotstavljanja i osobnih „tlapnji“. 'Pokoriti se jednom zauvijek' znači postati sposobnim prihvatiti laž kao istinu, mir kao rat, ropstvo kao slobodu. 1984. je konzekvenca razmišljanja Velikog inkvizitora.

Oslobođena iz đavoljega tijela hijerarhija potiče licemjerje i laž. Otuda oprost grijeha kao priznanje neistine. Sljedbenici hijerarhije mogu raditi što god hoće – sve će im biti oprašteno. Naravno, ukoliko rade s dopuštenjem/blagoslovom hijerarhije. Sve grijeha na sebe preuzimaju sljedbenici đavoljih nakana skriveni iza lika i djela Isusa Krista. Svaki grijeh malog i slabog čovjeka jača ih i učvršćuje na poziciji nezamjenjivih. Isus više nije potreban.

No, ne samo da će se pokoravati, nego će se i ispovijedati pred članovima hijerarhije. Ljudi će hijerarhiji dobrovoljno donositi informacije o svojim nadama, strahovima... Rasterećeni i poslušni ljudi će postati nesposobni za vlastiti korak. Biti, znači biti u hijerarhiji. Osjećati, znači utopiti se u programirano kolektivno ludilo ili kolektivnu lažnu sreću. Umrijeti prije smrti, znači biti spreman za hijerarhiju.

Hijerarhija svjesno nudi zagrobni život i sreću nakon smrti. Veliki inkvizitor čak kaže kako nagradom vječnog života mame nesretne da odbace slobodu i prijeđu u redove onih koji čekaju smrt da bi bili sretni. Ovu će sliku dalje razvijati Orwell u želji mučenoga da zavoli Velikoga Brata kako bi bio ubijen i tako oslobođen mučenja.⁷

⁷ Jedno od mjesta koje pokazuje sličnost kritike hijerarhija crkve i partije od strane Dostojevskoga i Orwella je i sljedeće mjesto iz 1984.: „Mi smo svećenici vlasti – rekao je – Bog je vlast. Ali za sada, koliko ti o tome znaš, vlast je samo riječ. Vrijeme je da stekneš neki pojam o tome što vlast znači. Prvo što moraš shvatiti jest da je vlast kolektivna. Pojedinaac je moćan samo utoliko što prestaje biti pojedinac. Znaš li partijsko geslo: 'Sloboda je ropstvo'? Je li ti kad palo na pamet da se ono može obrnuti? Ropstvo je sloboda. Kad je samo – slobodno – ljudsko biće uvijek doživljava poraz. Tako mora biti, jer je svaki čovjek osuđen da umre, što je najveći od svih poraza. Ali ako se može potpuno bez ostatka podrediti, ako može uteći od vlastitog identiteta, ako se može utopiti u Partiji tako da on i jest Partija, tada je svemoćan i besmrtn“ Orwell (2008: 274).

Veliki inkvizitor osuđuje Isusa na lomaču. Smatra ga krivim jer je u ljudima razvijao ponos, a hijerarhiji trebaju smjerni ljudi. Smatra ga odgovornim jer je na ljudska leđa natovario preveliki teret. Želi mu dokazati koliko je snažna hijerarhija tako što će na njegovu lomaču drva donositi i oni koji su ljubili zemlju po kojoj je hodio.

Kardinal koji spaljuje ljude – Isusov nauk proglašava bezumnim. Nakon Isusa bila je potrebna organizacija koja bi u ime Isusa, ali bez njega, provodila njegov nauk izmijenjen do te mjere da je bio njegova potpuna suprotnost.

LITERATURA:

1. Berđajev, Nikola (1991), *Novo srednjovjekovlje*, Laus, Split.
2. Dostojevski, F. M. (1979), *Braća Karamazovi*, Znanje, Zagreb.
3. Jarak, Vjeko-Božo (1999), *Dostojevski u ozračju Kristova čovjekoljublja*, Teovizija, Zagreb.
4. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
5. Pirjavec, Dušan (2003), *Braća Karamazovi i pitanje o bogu*, AGM, Zagreb.

THE GRAND INQUISITORS

Summary

We live in a time of growing discrepancies between the proclaimed political ideas/affiliations and reality. The systems of media seduction and manipulation allow for ‘manufacturing consent’ in contemporary citizens, the consumers of mass media products. This leads to new forms of establishing hierarchies, which repeat some of the old behaviour patterns.

Truth is unwelcome. Communities of people interconnected through their interests develop various forms of substitutes for truth and the ways of bypassing truth and making it irrelevant.

In this paper, the fact that illusions overpower ideas (as noted by Feuerbach) is illustrated by Fyodor Dostoyevsky’s *The Grand Inquisitor* from *The Brothers Karamazov*. “Why shouldst Thou now return, to impede us in our work,” the Grand Inquisitor inquires of God Himself, who has ‘descended from heaven’ in order to see His children. The encounter is marked by the Grand Inquisitor’s threat that God Himself will be tried and burned at the stake as a heretic.

Dostoyevsky sets up a marvellous literary backdrop for the examination of the fundamental issues of faith, attitudes towards miracles, the Inquisition, but also the Reformation, which is turning 500 this very year.

This text examines the relationship between faith and freedom, hierarchies and followers, the media system of mediation and the results of the mediation, the relationship between an idea and its lived reality.

The paper draws a parallel between the time *The Brothers Karamazov* was written (mid 19th century) and the current turmoil, and seeks to find/suggest the answers to the eternal questions that Dostoyevsky rose/read from the history of the human quest for freedom.

It is a philosophical and literary analysis, an exploration of philosophical ideas in a literary work. Dostoyevsky lends himself well to this kind of analysis, since some of his observations are marked with

intellectual objections to such an extent that an entire closed philosophical system could be constructed with minimal effort.

The additional motive for the exploration of the idea of the Grand Inquisitor is the increasing authoritarianism of the political leaders of countries both big and small, superpowers and banana states alike. Dostoyevsky has plenty to say to them, and this paper attempts to bring to life the great writer's political and libertarian ideas, and transfer them to a time that has plenty to learn from him.

Key words: Dostoevsky, hierarchy, education, hypocrisy, god, Great inquisitor, Jesus

Adresa autora

Authors' address

Sveučilište Sjever

Varaždin / Koprivnica

salic@unin.hr

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 3:009](049.32)

Stručni rad

Professional paper

Mirsad Kunić

IZAZOVI I PERSPEKTIVE DRUŠTVENIH I HUMANISTIČKIH STUDIJA

Ako pođemo od samog naziva i prvobitne ideje univerziteta kao mjesta za sticanje univerzalnih znanja, onda nam ostaje da se zapitamo koliko su ostali posvećeni toj ideji. Sama riječ *universitas* odnosi se na osobe udružene u jedno tijelo, društvo, zajednicu, a ideja univerziteta, nastala u srednjem vijeku u vrijeme pojave i razvoja gradskih naselja, podrazumijevala je udruživanje studenata i njihovih učitelja sa garantovanom autonomijom organiziranja i određivanja kvalifikacijskih okvira. Ideja je dobila novi smisao u vrijeme pojave i ekspanzije prosvjetiteljske vjere u knjigu i znanje, da bi konačno bila krunisana činom formiranja Univerziteta u Berlinu početkom XIX vijeka (kasnije nazvanog Humboldtovim univerzitetom) kao sinonima modernog evropskog i svjetskog univerziteta. Osim poučavanja, druga važna komponenta univerziteta je istraživačka, ona koja, priskrbljujući nova saznanja i nova otkrića, ostaje otvorena prema široj društvenoj zajednici, a potčinjena kultu progresa. Možda je Humboldtov univerzitet upravo primjer univerziteta koncipiranog na humanističkim temeljima, sa vjerom u moć kulture kao snažnog pokretača ukupnog razvoja. Mali univerziteti, poput Univerziteta u Tuzli, mogu ispuniti svoju misiju i ostati dosljedni izvornoj ideji univerziteta, ako se u potpunosti stave na raspolaganje lokalnoj društvenoj zajednici/kantonu, razvijajući i njegujući ideju humanuma, nudeći moguća rješenja za različite društvene probleme i, na kraju, stavljajući svoja tehničko-tehnološka znanja u funkciju razvoja različitih industrija Tuzlanskog kantona.

Ključne riječi: ideja univerziteta, zajednica učitelja i studenata, Humboldtov univerzitet, ideja humanuma

U bilo kakvoj elaboraciji ove teme neophodno je vratiti se u daleku prošlost, u vrijeme kada se pojavila ideja univerziteta kao mjesta za sticanje univerzalnih znanja. Sam naziv *universitas magistrorum et scholarium* odnosio se na učitelje i studente okupljene na jednom mjestu, a ideja univerziteta, nastala u srednjem vijeku, podrazumijevala je udruživanje studenata i njihovih učitelja sa garantovanom autonomijom organiziranja i mogućnošću davanja odgovarajućih priznanja/diploma za stečena znanja i umijeća. Ideja je dobila novi smisao u vrijeme pojave i ekspanzije prosvjetiteljske vjere u knjigu i znanje, u intelektualnu moć čovjeka, u racionalnu i naučnu misao koja može unaprijediti ljudsku egzistenciju. Ideja je konačno bila krunisana činom osnivanja Univerziteta u Berlinu početkom XIX vijeka (kasnije nazvanog Humboldtovim univerzitetom) kao sinonima modernog evropskog univerziteta utemeljenog na humanističkim principima.

Da li se, međutim, ideja naučno-tehnološkog razvoja i ukupnog progressa može jedino vezati uz ideju univerziteta ili se ona prelijeva i veže za druge segmente društva? Da li su najveća otkrića u prošlosti nastala unutar ili izvan zidina univerziteta, kao rezultat istraživačkih projekata na univerzitetu ili kao rezultat djelovanja centara moći, možda velikih korporacija? Da budemo još konkretniji – da li su najveća naučna i tehnološka otkrića bila stimulirana na samom univerzitetu ili su bivala naručivana izvana – sa dvora ili iz moćnih korporacija?

Možda je primjer arapskog zlatnog uspona u periodu od 8. do 13. stoljeća indikativniji i možda nudi neke odgovore na postavljena pitanja. Arapsko zlatno doba veže se za vladavinu Abbasida i kalifu Haruna al Rašida (vladao od 786. do 809.), koji je okupio učenjake iz cijeloga svijeta, sa različitim kulturalnim backgroundima, kako bi prikupili i preveli na arapski jezik sve knjige i sva znanja svijeta. Ovaj model internacionalnog (smijemo li reći globalnog!) sveučilišta danas prakticiraju svi veliki univerziteti u svijetu. Ono što je uslijedilo nakon ovakve odluke kalife Haruna al Rašida poznato je kao doba jednog od najvećih uspona jedne civilizacije u povijesti čovječanstva. Istovremeno, osniva se i najstariji univerzitet na svijetu Al Azhar (970. ili 972. godine), na kome su se izučavali, osim Kur'ana i islamskog prava, logika, gramatika, retorika i astronomija. Univerzitet ipak nije vlasnik cjelokupne nauke, istraživačkih projekata i tehnoloških otkrića, povijest nas uči da su često narudžbe dolazile sa dvora a u novije vrijeme iz velikih kompanija. Ni danas univerzitet nema tu privilegiju da može 'prisvojiti' sva relevantna istraživanja: primjer transnacionalne i transinstitucionalne istraživačka korporacija/koncern CERN, koja je osnovana još daleke 1954. godine kao transnacionalno evropsko istraživačko tijelo za nuklearnu

fiziku, čiji je naručilac bila u početku grupa evropskih država, a danas Evropska Unija. U Sjedinjenim Američkim Državama primjer vanuniverzitetskog istraživačkog rada je nacionalna agencija za istraživanje kosmosa NASA.

S druge strane, uz imena nekih univerziteta vežu se razvoji nekih od najznačajnijih savremenih tehnologija-industrija: Northeastern University u Bostonu, Massachusetts vezuje se za Silikonsku dolinu, znameniti istraživačko-edukativni kampus u Californiji; korporativni Apple University u Kaliforniji iza čijega osnivanja 2008. godine stoji poznata korporacija u IT sektoru. S druge strane, većina laureata Nobelove nagrade (fizika, hemija, fiziologija i medicina, književnost, ekonomija, mir) je ili studirala ili radila na nekom od najvećih univerziteta: Barack H. Obama, Henry Kissinger, Theodore Roosevelt, Eugene O'Neill, T. S. Eliot na Harvardu, Joseph Brodsky i Orhan Pamuk na Columbiji, Bertrand Russell na Berkeleyu, Czesław Miłosz na Cambridgeu i tome slično.

Možda je Humboldtov univerzitet u Berlinu upravo primjer univerziteta koncipiranog na humanističkim temeljima, sa vjerom u moć kulture kao snažnog pokretača ukupnog razvoja. Kulturu ovdje treba razumijevati na način kako je razumijeva Claude Lévi Strauss, kao ukupnost čovjekovih napora da sebe odvoji od prirode i dovede u višu fazu postojanja – u biće kulture. Prelazak iz prirodnog u biće kulture vremenom je, nažalost, postao put nepovratnog čovjekovog udaljavanja od prirode, potčinjavanja prirode sebi i svojim potrebama, a istovremeno, kako je novija filozofija zaključila, a Gете davno primijetio – i put nepovratnog udaljavanja od onog dijela ljudskog bića koji se naziva prirodnim, odnosno, put cijepanja ljudske ličnosti. Gете je taj proces opisao u svom najpoznatijem djelu *Faust*, u kome se cijena spoznaje tajne Kosmosa plaća služenjem đavolu Mefistu.

Svojevremeno sam, kao profesor Bosanskog jezika i književnosti, učenike trećeg razreda srednje stručne škole, buduće automehaničare, malo u šali, malo u zbilji, kritikovao i pitao: „Kako sutra mislite leći pod auto i popraviti ga, a da prije toga niste pročitali Kamiševog *Stranca*?“ Naravno, ovo moje pitanje/dilema nije bilo novo, ono se proteže preko ruskih kritičara XIX stoljeća (da li je za čovječanstvo važniji jedan obučar ili Šekspir?) sve do Aristotelove *Poetike*. Učenici, budući automehaničari, bili su najblaže rečeno zbunjeni. Ali, da se razumijemo, ni sam nisam bio ništa manje zbunjen i zapitan svih ovih godina nad dilemom da li neko može biti dobar majstor, inženjer, IT stručnjak, ako ne čita knjige, ne ide na izložbe, u pozorište? Kakav će odgovor ko dati zavisi od pitanog/adresata: vjerovatno će majstori, inženjeri, IT stručnjaci odgovoriti potvrdno, a pisci, slikari, kompozitori, reditelji – negativno.

Da ne bih ostao nedorečen i da ne bi bilo zabune – naravno da ovaj svijet ne može funkcionirati bez dobrih automehaničara, inženjera, IT stručnjaka itd.

Osim poučavanja, druga važna komponenta univerziteta je istraživačka, ona koja, priskrbljujući nova saznanja i nova otkrića, ostaje otvorena prema široj društvenoj zajednici a potčinjena kultu progresu. Mali univerziteti, poput Univerziteta u Tuzli, mogu ispuniti svoju misiju i ostati dosljedni izvornoj ideji, ako se u potpunosti stave na raspolaganje lokalnoj društvenoj zajednici/kantonu, razvijajući i njegujući ideju humanuma, nudeći moguća rješenja za različite društvene probleme i, na kraju, stavljajući svoja tehničko-tehnološka znanja u funkciju razvoja različitih industrija Tuzlanskog kantona.

Mogu li savremeni univerziteti opstati ako izbace humanističke i društvene smjerove? Može li Univerzitet u Tuzli opstati ako nema jake katedre na Filozofskom, Ekonomskom, Pravnom fakultetu?

O misiji univerziteta govorila je aktuelna rektorica Univerziteta Harvard Drew Gilpin Faust, historičarka po struci, u svom inauguracionom govoru 12. oktobra 2007. godine. Univerzitet je, po Drew Gilpin, odgovoran i za prošlost i za budućnost mnogo više nego za sadašnjost, ne nudi mjerljive rezultate za sutra nego oblikuje mlade ljude za čitav život, gleda naprijed i nazad na način da se nužno sukobljava sa trenutnim problemima ili zahtjevima javnosti, stvara obaveze koje nisu ni vremenski ni prostorno ograničene, to je investicija čiji se prihodi ne mogu izmjeriti niti predvidjeti. Gilpin dalje poentira: „Po svojoj prirodi, univerziteti njeguju kulturu nemira, pa čak i samovolje. (...) Suština univerziteta je da je odgovoran za prošlost i budućnost na način koji može (treba) biti u suprotnosti sa zahtjevima trenutka“.

Stoga bih molio sve one koji odlučuju ili će odlučivati o sudbini univerziteta, o sudbini pojedinih fakulteta i odsjeka, da imaju na umu ovo upozorenje da je univerzitet investicija čiji se prihodi ne mogu izmjeriti brojem diplomiranih, niti brojem nezaposlenih na birou za zapošljavanje.

S druge strane, i univerzitetski nastavnici moraju biti senzibilniji na akutne društvene probleme, kao što je problem nezaposlenosti generalno. Drugim riječima, univerzitet mora preuzeti dio odgovornosti za stanje u društvu!

Primjera radi, hajde da zamislimo jednu idealnu situaciju (ne ograničavam se samo na društvena i humanistička usmjerenja) u kojoj osnivač, preko svoga izvršnoga organa Vlade TK, sklapa jedan ili više ugovora sa univerzitetom, prema kojima bi se pojedini fakulteti, ili Univerzitet u cjelini zadužili da kreiraju privredni i društveni ambijent kantona. To bi praktično značilo da Tehnološki, Mašinski, Elektrotehnički i Ekonomski fakulteti kreiraju poduzetničku sferu u oblasti koja se zove privredno-

ekonomskom, da Filozofski fakultet kreira društveni ambijent, ponudi konkretna rješenja u oblasti obrazovanja, socijalne zaštite i socijalnog poduzetništva, da Fakultet za tjelesni odgoj i sport osmisli sportski život itd.

Čvrsto vjerujem da je resurs kojim raspolaže Univerzitet u Tuzli, resurs kojim raspolaže Filozofski fakultet posebno, a to su visoka koncentracija struke i nauke, da ako se taj i takav resurs aktivira na pravi način – može ponuditi rješenja koja će pokrenuti privredni i društveni razvoj Tuzlanskog kantona.

Univerzitet ne smije prestati biti mjesto sticanja univerzalnih znanja, drugim riječima, ne smije prestati biti mjesto na kome se misli i kreira svijet. Ako se svede samo na mjesto za proizvodnju kadrova, na šta se danas uglavnom u potrošačkom društvu želi svesti – prestaje biti univerzitet, a postaje 'tvornica za proizvodnju potrebnih kadrova'. S druge strane, ako to žele biti, savremeni univerziteti moraju preuzeti i odgovornost za svijet u kojem živimo, moraju, da se vratimo velikom Geteu, ubijediti samoljubivog genija Fausta da raskine ugovor sa Mefistom. A to ne mogu učiniti ni prirodne, ni tehničke ni medicinske nauke, one u svojoj metodi ne nose tu odgovornost. Tu odgovornost nose društvene, posebno humanističke nauke, one su pozvane da mahnitome razvoju nauke i tehnologije dadnu smisao koji nedostaje...

CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF HUMANITIES AND SOCIAL STUDIES

Summary

If we start from the title and the original idea of the university as a place for acquiring universal knowledge, then we are left to wonder how much we are still committed to the idea. The word Universitas refers to persons combined in one body, society, community, and the idea of the University, created in the Middle Ages at the time of the occurrence and development of urban settlements and emphasized the need for the formation of different alliances, involved the association of students and their teachers with the guaranteed autonomy of organization and determining qualification frameworks. The idea is to get a new meaning at the time of the occurrence and expansion of Enlightenment faith in the book, and knowledge, and eventually was crowned the act of forming the University of Berlin in the beginning of the nineteenth century (later called the Humboldt University) as a synonym of modern European and world universities. In addition to teaching, other important component of the University is the research, one that, supplying a new knowledge and new discoveries, which remains open to the wider community and subordinated to the cult of progress. Perhaps the Humboldt University just an example of universities conceived on the basis of the humanities, with faith in the power of culture as a strong driver of overall development. Small universities, like the University of Tuzla, can fulfill its mission and remain true to the original idea of the university if they are completely made available LOCAL community / Canton, developing and nurturing the idea Humanum, offering possible solutions to various social problems and, in the end, putting their technical and technological knowledge of the development of various industries in Tuzla Canton.

Keywords: the idea of the university, the community of teachers and students, the Humboldt University, the idea of the Humanities

Adresa autora

Authors' address

Mirsad Kunić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

mirsad.kunic@untz.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Marina Katnić Bakaršić

OSOBNOSTI INDIVIDUALNOGA STILA MUHSINA

RIZVIĆA / CHARACTERISTIC STYLE OF MUHSIN RIZVIĆ'S 87

Muhidin Džanko

NA MARGINAMA JEDNOG „TERMINOLOŠKOG ČIŠĆENJA“

/ ON THE MARGINS OF A 'TERMINOLOGICAL CLEANSING' 97

UDK 821.163(497.6).09-95

Rizvić, M.

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Marina Katnić Bakaršić

OSOBNOSTI INDIVIDUALNOGA STILA MUHSINA RIZVIĆA

U radu se ispituju stilske karakteristike tekstova Muhsina Rizvića. Pri tome se posebno analiziraju dva pitanja: funkcionalno-stilska pripadnost Rizvićevih tekstova i njihove individualne karakteristike (Rizvićev *idiostil*). Istraživanje je pokazalo da je dominantno svojstvo toga idiostila sinkretizam registara od naučnog, naučno-kritičkog, kritičkog, pa sve do esejističkoga, koji se posmatra kao izuzetno bitan za razumijevanje stila ovoga autora. Osim toga, ukazuje se na ocjene i komentare M. Rizvića o stilu književnika koje proučava u svojim studijama. Naime, ti su svojevrsni mikrostilistički komentari često zasnovani na Rizvićevoj impresiji, ali istovremeno su i lingvistički utemeljeni, tako da predstavljaju sjajnu bazu za buduće stilističke studije o jeziku tih pisaca i pjesnika.

Ključne riječi: registar, stilske figure, idiostil, stilistika naučnog teksta, stilski sinkretizam

Suvremena stilistička istraživanja konačno su nadvladala otpore što su ih prema njima ispoljavale ponekad i lingvistika i teorija, odnosno historija književnosti. Danas stilistika više nije “Pepeljuga lingvističkih disciplina” (Enkvist 1971: 49), već je dobila legitimitet ne samo kao znanost koja proučava isključivo stil književnih tekstova nego još više kao ona znanost čiji je predmet izučavanja stil svih tipova diskursa, svih jezičnih varijeteta, u svim sferama komunikacije. Tako je naročito povećano zanimanje za ispitivanje znanstvenoga stila, odnosno teorijskoga diskursa uopće, pa je i ovaj rad u tom kontekstu koncipiran kao analiza individualnoga stila Muhsina Rizvića. Ako se ovome još doda i činjenica da se u radovima profesora

Rizvića često govori o stilskim karakteristikama pojedinih pisaca, te da se otvoreno pledira za “moderna stilistička istraživanja” koja će omogućiti da se stupi “u područje dubljih strukturalno-interpretacijskih studija” (Rizvić 1998: 234), onda se jasno vidi da ima dovoljno razloga za ovako koncipirano istraživanje.

Može se govoriti o Rizvićevim tekstovima koji su pisani dominantno naučnim stilom, npr. *Poetika bošnjačke književnosti* (1994: 7-42), dok u drugima preovladavaju sredstva esejističkog stila, npr. *O lirsko-psihološkoj strukturi sevdalinke* (1994: 121-135), a u trećima esejističko-kritičkoga - npr. *Prohod kroz djelo Maka Dizdara* (1994: 388-393). Bez obzira na funkcionalno-stilsku dominantu, ti tekstovi po pravilu donose nešto novo na spoznajnom planu, budući da ovaj autor različitim jezičnim sredstvima uvijek teži istom cilju - produbljivanju spoznaje o predmetu svoga proučavanja.

Znanstveni stil prepoznaje se u tim tekstovima po tzv. okviru, koji čine citati, navođenje citirane literature, fusnote, logička argumentacija, ukazivanje na historiju pitanja i radove drugih analitičara o istom pitanju, i slično. Kada je pak riječ o elementima esejističkoga stila, onda se oni između ostaloga prepoznaju u upotrebi prvoga lica jednine u nizu Rizvićevih tekstova. Naime, nasuprot težnji za apsolutnim obezličanjem i stvaranjem privida objektivnosti koju nosi potpuno izbacivanje vlastitoga ja iz znanstvenih tekstova, kod ovoga autora frekventna je upravo upotreba prvoga lica jednine, kao u narednim slučajevima:

- (1) *Ja se u ovoj prilici neću zadržavati na onim primjerima (...) Želio bih, prvo, da pođemo od periferne recepcije (...)* (Rizvić 1998a: 72)
Mislim da je uz ime Hasanaginice u naslovu pjesme naziv plemenita (...) (Rizvić 1994: 137).

Zanimljivo je da poststrukturalna stilistika, naročito njen segment koji je poznat kao kritička stilistika, upravo i naglašava potrebu za vraćanjem osobnosti, individualnosti autora u naučni tekst, naravno, prije svega putem upotrebe prvoga lica jednine (Fairclough 1995: 227). U tom smislu tekstovi M. Rizvića zanimljivi su i po tome što su se oduprli obezličanju koje je svojstveno klasičnom strukturalizmu. Bilo bi zanimljivo ispitati i koliko je takav Rizvićev stil utjecao na nove generacije historičara bošnjačke književnosti, gdje se također zapažaju neki od ovih postupaka. Ovdje, naime, mislim i na “dominaciju esejističkog diskurza” u Bosni, odnosno na tzv. “esejizam bosanske provenijencije”, koji podrazumijeva “principijelno

iskoračenje iz apstraktnog identiteta nekog mi”, i to prije svega povratkom forme ja, koja označava “novo usredištenje sebstva” (Moranjak-Bamburać 1998: 117).

U takvome stilu, koji često ima obilježja eseja, zastupljene su stilske figure i tropi, koji nemaju samo ornamentalnu ulogu nego često i kognitivnu. Govoreći o tome da esej ima i spoznajnu i estetsku stranu, te da esejistička lakoća jeste lakoća jezika, stila, ali da nije izraz površnosti, Foht (1976: 37) dodaje da je ta lakoća “manifestacija živosti i životvornosti, za razliku od suhih, isparenih, mrtvački-uozbiljenih, krutih, tvrdih i zgrčenih rečenica koje se mučno rađaju iz dogmatike sistema. *Mi nipošto ne smijemo prihvatiti dosadu kao legitimaciju dubine i naučne ozbiljnosti.*”

Pogledajmo upravo sa ovoga aspekta kako se realiziraju anafora (A), anadiploza (B) i retoričko pitanje (C) u Rizvićevim tekstovima, te kakve su im funkcije.

(A) ANAFORA

Anafora je stilska figura koju odlikuje ponavljanje iste riječi ili grupe riječi na početku svake rečenice ili stiha. Mada je posebno frekventna u poeziji, anafora je zastupljena i u proznim tekstovima, gdje označava specifičnu realizaciju principa ponavljanja, a samim tim i povezanosti teksta:

- (2) *Tu je*, dakle, ta umjetnička dovršenost opusa. Tu se umjetnički krug zatvorio, s pozivom na prošle zbirke kao etape pjesničkog kušanja, iskušenja, preispitivanja. *Tu se* završilo i Durakovićevo saputništvo sa pjesnikom, koje ostaje estetsko prijateljstvo. *Tu se* okončala i njegova analiza (...)
(Rizvić 1994: 392)

Četiri puta ponovljen isti početak rečenice ovdje daje koneksiju teksta, a istovremeno uvodi svaki naredni element kao intenziviran, tako da se može govoriti o anaforički realiziranoj gradaciji. Osim toga, budući da anafora uvijek označava posebnu ritmiziranost teksta, cijeli se segment doima kao posebno naglašen, te dobija izvjesnu retoričnost, pa i patos, koji je u skladu sa Rizvićevom namjerom da istakne svoj dojam, naglasi poantu.

(B) ANADIPLOZA

Još je jedna figura u proznim tekstovima zastupljena i kao sredstvo povezivanja teksta, a bazirana je na principu rekurencije (ponavljanja) - riječ je o anadiplozi. Ova

se figura odlikuje ponavljanjem posljednje riječi ili grupe riječi sa kraja jedne rečenice na početku naredne rečenice. U narednom primjeru anadiplozički se ponavljaju dvije posljednje riječi iz prethodnoga pasusa, s tim što se prvo ponavlja jedna i dalje eksplicira, a naknadno i druga, koja se potom također tumači:

- (3) Zato je sevdalinka, u stvari, lirski monolog žene, koji na emocionalno-subjektivnom planu prati podtekstualno zbivanje u njegovu apstrahiranom toku i nakon njega, monolog njena vlastitog osjećanja kao rezonance i kao komentara *ljubavi i života*.

Ljubavi, zatvorene i skrivene iza vrata avlijskih, preko čijeg praga nije prelazila muška, tuđa noga, iza visokih duvarova i gvođenih demira; *života* ograničenog cvijetnim avlijama i sjenovitim baščama, u kojima je bio sav svijet djevojački.

(Rizvić 1994: 123/124)

Ovako oneobičena anadiploza efektno je sredstvo za naglašavanje ključnih riječi, za skretanje čitačeve pažnje na ono što je posebno važno za autora. Ta je figura kombinirana sa inverzijom (*vrata avlijskih*) i gotovo pjesničkom slikom, tako da ponovo možemo pratiti jednu od osnovnih Rizvićevih stilskih odlika: simultanost više postupaka, naročito simultanost stvaranja slikovitoga i logičkoga u tekstu.

(C) RETORIČKO PITANJE

Retoričko je pitanje zastupljeno u različitim stilovima, a osnovna mu je funkcija argumentativna, odnosno persuasivna: ovo pitanje uvijek stvara efekt da i recipijenti aktivno sudjeluju u razmišljanju, u nalaženju argumenata, ono pobuđuje njihovu pažnju. U narednom primjeru kao da autor dijeli svoje nedoumice sa čitateljima, što se realizira u formi koja signalizira i povišenu retoričnost stila:

- (4) Da li je uopće moguće, ne kažem prevoditi, ne kažem prepjevavati, nego ponovno stvarati jednu poeziju, bilo kao esej-kritiku, bilo kao prepjev; da li je uopće moguće reinkarnirati njen stvaralački proces na drugom jeziku, u oblasti druge kulturne sredine? Drugo, da li će kritičar, pri novom susretu, doći do istih doživljaja, ugođaja i spoznaja jedne lirike?

(Rizvić 1994: 392)

(D) METAFORIČNOST

Metaforičnost je također jedna od odlika individualnoga stila M. Rizvića. Pri tome se ponovo uspostavlja paralelna kognitivna i estetska funkcija takvih metafora, koje svojom slikovitošću olakšavaju spoznaju: one su zapravo po mnogo čemu kognitivna čvorišta teksta.

Ovdje između ostaloga mislim na dalju razradu metafore raskršća kao višestruko bitne, zatim metaforu ponornice, odnosno metaforu *književne rijeke* sa podmetaforama *meandra*, *plićaka*, *vodotoka* (Rizvić 1994: 358). Novija istraživanja pokazala su da metafora nije prije svega odstupanje od norme, ona je zapravo jedan od najtipičnijih izraza čovjekove misli, način na koji on razmišlja i povezuje različite stvari. Upravo zato u znanosti metafora postaje nezaobilazna, a kada je ona uspješna, slikovita, jasnih poredbenih korelata, kao u navedenim Rizvićevim primjerima, to je još vidljivije (v. npr. metaforu *etičko-didaktični prozni medaljoni* - Rizvić 1994: 169). Tipične kognitivne metafore jesu prostorne i geometrijske, pa se to vidi i u nekim od ovih primjera, npr. tamo gdje se pominju *koncentrični krugovi književnog bitka* (Rizvić 1994: 358).

U narednom primjeru predstavljen je još jedan frekventan Rizvićev postupak. Riječ je, naime, o gradaciji, ali gradaciji koja nema ornamentalnu funkciju, već argumentacijsku. Takva se gradacija realizira u brojno-imenskom nizu, gdje svaki naredni numerički kvantifikator uvodi komunikativno značajniji element (o tom tipu gradacije v. u: Katnić-Bakaršić 1996):

- (5) Rezultati istraživačkih napora i naučnih razmatranja ove znanstveno najmlađe slavenske literature *uspostavljaju se u četiri važna aspekta*, koji se nalaze u međusobnom saobraženju i bitnoj simbiozi: *Prvo* je pojavno-činjenički kontinuitet pisaca i njihovih djela sa neprekinutom sviješću o sebi i svome stvaranju. *Drugo* je kohezioni slijed estetike (...) *Treće* je historijski položaj ovih stvaralaca (...) A kao *četvrto* mogu se pratiti sinhronijski komparativni odnosi (...)

(Rizvić 1994: 7)

Gradacijska organizacija znanstvenog teksta čini taj tekst kohezivnijim, a njegove pojedine dijelove naglašenijim. Ovakvih primjera u Rizvićevim tekstovima ima cijeli niz; oni su svojstveni znanstvenom stilu budući da sistematično izlažu činjenice i olakšavaju percepciju svakog elementa, kao i teksta u cijelosti.

Zanimljiva odlika stila profesora Rizvića jesu i tzv. *kompleksne narativne periode* kao varijante narativne sintagme, koja je zapravo primarna narativna jedinica teksta (Lasić 1977). Po pravilu je riječ o *monocentričnoj periodu* s težištem, odnosno glavnom rečenicom, u centru, pri čemu se taj centar također proširuje dodacima (o tome tipu periode vidi u: Lasić 1977: 123-130). Evo kako izgleda takva perioda:

- (6) Ako uzmemo da se naslovna sintagma “književni život”, unutar koje razmatramo Hasana Kikića, zasniva na koordinatama pitanja: kada se obznanio ovaj pisac u javnosti Bosne i Hercegovine, tj. na stranicama njenih listova, časopisa, zbornika, i koliko je i kako je za života trajao u njoj; koliko je prodro u biće Bosne i njenih žitelja, a koliko u stvarnost i duhovne i društvene odnose njena života; kako ga je primala čitalačka publika i kako ga je ocjenjivala kritika; u koje se književne tokove svoje suvremenosti uključio (...); - onda se jasno vidi da pojmovni okvir “književnog života” prelazi specifičan pojam “historije književnosti” i da se proširenjem konteksta jednog pisca od čisto stvaralačkog jezgra u prostore komunikacije s društvom, sa sredinom i životom, obogaćuje osnova za tumačenje djela shvaćenog kao dinamičko-umjetničke, komunikacijske kategorije.

(Rizvić 1994: 358)

Mada je ovdje perioda skraćeno navedena, vidi se njena struktura u kojoj se grana niz međusobno koordiniranih klauza zavisnih u odnosu na prvu, subordiniranu klauzu (“Ako uzmemo...”), te se zatim glavna rečenica (“onda je jasno...”) javlja kao smirenje toga gomilanja, da bi zatim i sama bila proširena nizom drugih subordiniranih klauza što stvaraju zaista proporcionalnu strukturu sa težištem na kraju. Ovakva narativna perioda zapravo je prvi paragraf u tekstu, što je već čini *jakom pozicijom* toga teksta, mjestom koje po pravilu privlači posebnu pažnju čitatelja, zaustavlja ga na pojedinim segmentima i, zapravo, u ovome slučaju, oneobičava taj početak.

*

U drugome dijelu rada ukazala bih na činjenicu da za stilističara posebnu zanimljivost predstavljaju Rizvićeve napomene ili širi komentari o stilu pojedinih književnika kojima se bavio, njegove ponekad uzgredne, a nekad i šire ocjene, dakle, sve ono što bi se moglo nazvati stilističkim elementima njegovih tekstova.

Upravo ti elementi, često rezultat impresije, subjektivnog dojma o stilu nekoga djela ili pisca, pjesnika, čine se izuzetno bitnima u razumijevanju i individualnoga stila M. Rizvića. Naime, mnogi od tih komentara predstavljaju jezgro, okosnicu oko koje bi se dalje moglo graditi cjelovito stilističko istraživanje. Uostalom, i suvremena stilistika, odbacujući kao nemoguću težnju za potpunom objektivnošću, neutralnošću i odsustvom emocija što je pokušavala promovirati tradicionalna stilistika, ponovo se vraća subjektivnoj ocjeni, impresiji, kao polazištu od kojega treba graditi i naučno istraživanje stila. Svaki interpretator, analitičar, recipijent nekoga teksta nužno u njegovo tumačenje unosi i dio sebe, svoje socio-kulturne i kognitivne svjetove.

Evo nekih primjera takvih stilističkih segmenata M. Rizvića:

- (7) Cijeli nizovi Bašagićevih erotskih i drugih pjesama počinju ili se završavaju oblicima imperativa ili nukanja, ili sadrže pitanje u prezentskom obliku, što i formalno doprinosi jedinstvu strukture neposrednosti.

(Rizvić 1994: 192)

- (8) U tom svom pripovijedanju Nametak liči na narodnog pripovjedača, onog koji pripovijeda, a ne onog koji opisuje. A zbog primata radnje, i stil mu je pretežno glagolski. Nema kod njega pridjevskog stila koji je karakteristika opisivanja. Taj stil teče tako da se ima utisak da to dobar pripovjedač neposredno priča. I sav je u trećem licu, i pripovjedačkom relativu. Osim dijaloga, kojih nema puno, koji su po svojoj prirodi u indikativu.

(Rizvić 1994: 351)

Vidimo da je precizna lingvistička terminologija kombinirana sa subjektivno-esejističkim ocjenama o stilu ovih pisaca, pri čemu se opaža tanahno osjećanje za riječ i njene mogućnosti, za stil i stileme nekoga pisca ili njegovoga djela. Rizvićeve stilističke minijature svjedoče o tome koliko je u pitanjima stila neophodan sretan spoj erudicije, filološkog obrazovanja i umijeća prepoznavanja i tumačenja jezično-stilskih sredstava. Svaka od tih minijatura mogla bi poslužiti kao jezgro za buduća, toliko potrebna stilistička istraživanja bošnjačke književnosti, kao i književnosti naroda Bosne i Hercegovine uopće.

Ovo se može potkrijepiti još nizom primjera, između kojih se izdvaja analiza orijentalne metafore, u kojoj se prema Rizvićevom tumačenju veze realnog svijeta zamjenjuju “vezama fantastičnog svijeta i umnožavaju se daljim nizovima metafora što dobija odrednicu ‘hipermetaforičnosti’ i ‘hiperalegoričnosti’” (Rizvić 1994: 78).

Već i ti primjeri pokazuju da su i dva dijela moga izlaganja opravdana, da predstavljaju dva lica jednog novčića, budući da kod Muhsina Rizvića osoben i prepoznatljiv individualni stil nije odvojen od njegovih teorijskih i praktičnih postavki o stilu uopće, te o stilskim karakteristikama pojedinih autora.

Zbog svega toga nadam se da će ovaj rad poslužiti kao motiv i polazna tačka u daljim analizama stila Muhsina Rizvića, ali i pokazati koliko su Rizvić-autor i Rizvić-znanstvenik u stilskom i teorijskom suglasju.

IZVORI

1. Rizvić, Muhsin (1994), *Panorama bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Ljiljan
2. Rizvić, Muhsin (1998), "Komparativno istraživanje muslimanske orijentalne književnosti". U: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Starija književnost*. Knjiga I. Enes i Esad Duraković, Fehim Nametak (ur.) Sarajevo: Alef. 230-240.,
3. Rizvić, Muhsin: (1998), 'Zelena busenje' Edhema Mulabdića, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Novija književna proza. Knjiga IV. Enes Duraković (ur.). Sarajevo: Ljiljan

LITERATURA

1. Enkvist, Nils Erik (1971) *On the Place of Style in Some Linguistic Theories*, In: Chatman, S. (Ed.) *Literary Style: A Symposium*. London and New York: Oxford University Press. pp. 47-64.
2. Fairclough, Norman (1995), *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London, New York: Longman
3. Foht, Ivan (1976), *Esej kao protuteža filozofijskom sistemu*, Delo (Beograd), god. XXII, br. 5, str. 30-39.
4. Katnić-Bakaršić, Marina (1996), *Gradacija. (Od figure do jezičke kategorije)*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir
5. Lasić, Stanko (1977), *Problemi narativne strukture. Prilog tipologiji narativne sintagmatike*. Zagreb: Liber
6. Moranjak-Bamburać, Nirman (1998), *Prema problemu kulturnog sinkretizma u Bosni i Hercegovini*. Dijalog, Sarajevo, br. 2-3, str. 97-122.

DISTINCTIVE FEATURES OF MUHSIN RIZVIĆ'S INDIVIDUAL STYLE

Summary

The paper examines style features observed in Muhsin Rizvić's texts. In doing so, two issues are particularly addressed: the functional-style affiliation of Rizvić's texts and their individual features (the Rizvić idiosyle). The study showed that the dominant property of the idiosyle is the syncretism of registers ranging from scientific, scholarly-critical, critical, to essayistic, which is considered and observed as a highly important style of this author. In addition, the study points to evaluations and comments made by Muhsin Rizvić regarding the style of writers he often studies in his works. It is exactly these particular microstylistic comments that are often based on Rizvić's impression, and at the same time linguistically grounded, so that they represent an excellent base for future stylistic studies on the language of these writers and poets.

Keywords: registry, stylistic figures, idiosyle, stylistic texts, stylistic syncretism

Adresa autora

Authors' address

Marina Katnić-Bakaršić

Filozofski fakultet u Sarajevu

marinakatnic@bih.net.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji o djelu Muhsina Rizvića, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2000. god.

UDK 821.163.43'373.46 Rizvić, M.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Muhidin Džanko

NA MARGINAMA JEDNOG „TERMINOLOŠKOG ČIŠĆENJA“

Problem nominacije bošnjačke književnosti i nekih njezinih poetičko-kulturalnih fenomena u književnohistorijskom i književnokritičkom djelu Muhsina Rizvića

Nakon smrti Muhsina Rizvića priređivači novih izdanja njegovih ranije objavljenih studija kao i neobjavljenih knjiga izvršili su svojevrsto „terminološko čišćenje“ izvornih naziva za bošnjačku književnost koje je koristio Muhsin Rizvić. Time je odgođeno kritičko izdanje njegovih studija. Nominiranje Bošnjaka kao Muslimana i Bosanskih Muslimana i bošnjačke književnosti kao muslimanske i bosansko-muslimanske najočitiji je dokaz kako se razvijala jedna nacionalna književnohistorijska znanost, sa svim svojim metodološkim, pojmovno-sadržajnim i kulturološkim poteškoćama, ali i sa pregnućima, obzirima, ideološkim kompromisima, pa i greškama njezinih zaslužnih pojedinaca, kakav je svakako bio i Muhsin Rizvić. A tu se svakako mora imati u vidu i antikolonijalna matrica zvanične socijalističke historiografije te dugotrajna neskolonost tadašnje ideologije prema idejama bošnjačke etnokulturne autohtonosti i bosanskog integralizma, koje su se olahko i gotovo po automatizmu diskvalifikovale kao recidivi kalajevštine, a što je u bitnoj mjeri određivalo i koordinate Rizvićeve 'hermeneutičke situacije'.

Ključne riječi: bošnjačka književnost, nominiranje, terminološka purifikacija, preporod, raskršća, hermeneutička situacija

Unaprijed svjestan opasnosti i rizika da se jedan ovakav rad može shvatiti kao depasiran i čak kontraproduktivan, budući da se u njemu na izvjestan način reaktualizira i reproblemizira pitanje nominacije nacionalne književnosti koja je danas općeprihvaćena pod nazivom bošnjačka književnost, usuđujem se nanovo ukazati na problem terminološkog određenja ove književnosti u književnohis-torijskom i književnokritičkom opusu Muhsina Rizvića, koji je bošnjačku književnost višekratno i različito nominirao tijekom svoje dvoipodecenijske znanstvene karijere. Naravno, moja nakana nipošto nije niti da stvaram još veću terminološku zbrku kada je posrijedi nominiranje onoga što se danas zove bošnjačka književnost, a tijekom XIX I XX stoljeća različito je imenovana i određivana ovisno od mijenjanja povijesnih, društvenih, političkih i kulturalnih konteksta. Moje osobno suočavanje sa ovim problemom istodobno je i teorijske i praktičke naravi, jer sam svojevremeno bio priređivač i pisac predgovora za izabrane kritičke studije Muhsina Rizvića u okviru edicije „Bošnjačka književnost u 100 knjiga“ („Preporod“, Sarajevo, 2005.). Ta knjiga nosi, po mome mišljenju i mimo moje osobne volje, posve prijeporan i neprikladan naslov *Književne studije*, jer su se u njoj našli i ogledi koji nisu eminentno studije o književnosti. Meni nepoznat davalac ovoga naslova (nazvat ću ga Nepoznati Redaktor) na moje veliko iznenađanje izvršio je selekciju izabranih tekstova koje sam dostavio izdavaču, pri čemu je izbacio gotovo sve Rizvićeve tekstove o nebošnjačkim piscima, a opet mimo moje suglasnosti promijenjena je i izvorna nominacija bošnjačke književnosti u nekim studijama Muhsina Rizvića, gdje se ova nacionalna književnost uglavnom imenovala kao muslimanska i bosansko-muslimanska. Na neki način izvršeno je „terminološko čišćenje“ i „nominacijska uravnilovka“ izvornih naziva za bošnjačku književnost koje je koristio Muhsin Rizvić i time za neko bolje vrijeme odgođeno kritičko izdanje njegovih studija.¹ Tako je bio

¹ Koliko su ovakvi redaktorsko-cenzorski zahvati besmisleni i znanstveno štetni, može ilustrirati nekoliko primjera: u knjizi Rizvićevih izabranih studija *Panorama bošnjačke književnosti*, priredio Hadžem Hajdarević, izvorna studija „Poetika bosansko-muslimanske književnosti“ preimenovana je u „Poetiku bošnjačke književnosti“, a u fus-noti je napomenuto da je ovo Referat sa X međunarodnog kongresa slavista u Sofiji (održan od 14. do 22. 9. 1988.). U istoj knjizi studija pod nazivom „Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarne književnosti“ preinačena je u naslov „Krajišnička pisma“, dok je studija „Stvaralački doživljaj i čitalačka recepcija u književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima“ preinačena u „Stvaralački doživljaj i čitalačka recepcija u orijentalnoj književnosti Bošnjaka“. Ovdje je uveden i termin orijentalna književnost, koji je Rizvić, istina, promicao, ali nakon objavljivanja ove studije. I na kraju spomenimo knjižicu *Bosna i Bošnjaci. Jezik i pismo* (Preporod, Sarajevo, 1999.) čiji sadržaj uopće ne odgovara postavljenom naslovu i koji sam Rizvić vjerovatno nije dao, jer je on jednoj svojoj studiji sa ovim sadržajem dao naslov „Bosna i njen jezik u izvanbosanskim znanstvenim djelima i književnohistorijskim izvorima“ (v. u : *Bosna i bošnjaštvo*“, Sarajevo, 1990., str. 45.-49.) Drugi dio knjižice uglavnom obrađuje bosančicu i nije mi poznato da li je negdje i taj dio posebno objavljen. U svakom slučaju, izdavač ove knjižice morao je ukazati na izvorni naslov Rizvićeve studije, makar on bio i kao naslov Preporodovog izdanja, u što osnovano sumnjamo.

obesmišljen i obezvrijeđen moj nemali istraživački trud i namjera da u knjizi izabranih Rizvićevih studija budu uvršteni, gdje god je to bilo moguće, izvorno objavljeni Rizvićevi tekstovi, koji su, da napomenem, često i za Rizvićeva života objavljavani pod različitim naslovima i u nekim prilično čudnim i nejasnim recikliranim varijantama.

Da bismo imali jasniju predodžbu o kakvim se izdavačkim reciklažama radilo, bilo od samoga autora ili od priređivača njegovih knjiga, spomenut ću tek nekoliko ilustrativnih primjera. Početkom 70-tih godina XX stoljeća (1973.) izašla je Rizvićeva dvotomna knjiga *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine* (ANUBiH, Djela, XLVI/1-2). Bila je to svojevrsna povijest bošnjačke književnosti austrougarskoga perioda i ovom knjigom Rizvić se ovjerio kao najreprezentativniji bošnjački historičar književnosti. Iz samoga naslova razvidno je da je dao perifrastičan naziv nacionalnoj književnosti Bošnjaka, koristeći se pozitivističkom odrednicom „književno stvaranje“ umjesto književnost, a umjesto etničke odrednice muslimanska književnost opet koristi supstituciju „muslimanski pisci u BiH“. Time je ukazao na činjenicu da knjiga ne pokriva cjelokupnu bošnjačku književnost, već samo njezinu produkciju u okvirima Bosne i Hercegovine. Međutim, u drugome izdanju ove knjige Rizvić je bitno promijenio i naslov svoje knjige i naziv bošnjačke književnosti, koju će on koncem 80-tih i početkom 90-tih godina XX stoljeća dosljedno imenovati kao bosansko-muslimanska književnost. Drugo izdanje njegove knjige sada je nosilo naslov *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887.-1918*. Danas možemo tek pretpostavljati zašto je Muhsin Rizvić u naslovu nove knjige inzistirao samo na tzv. preporodnom dobu bošnjačke književnosti (od 1887.) iako knjiga započinje poglavljem koje nosi naslov „Gluho doba u književnom stvaranju Muslimana (1878.-1882.)“², a drugo poglavlje ima naslov „Doba književnog bosanstva (1883.-1897.)“. Potom slijede još dva poglavlja pod naslovima „Doba književne polarizacije (1894.-1905.)“ i „Doba vlastitih književnih listova i izdanja (1900-1918.)“. Smatram da je Muhsin Rizvić uzeo 1887. a ne 1878. kao početnu godinu bošnjačkoga književnog i kulturnog preporoda kako bi predstavio ovaj period kao reakciju na austrougarski utjecaj, a ne kao na preporod spram ranije orijentalne tradicije u književnosti i kulturi bošnjačkoga naroda. Dva početna poglavlja predstavljaju eksplikaciju Rizvićevog antiaustrijskog stava koji je inače dominirao u većini djela bosansko-hercegovačke historiografije u kojima se proučavao austrougarski period i tumačio kao izrazito okupacijsko doba (Milorad Ekmečić,

² Termin „gluho doba“ Rizvić je preuzeo od Marka Markovića, koji je pisao o „gluvom dobu“ Srba u BiH nakon hercegovačkog ustanka. O tome v. u: Marko Marković: *Izabrana djela*, knj. II, Sarajevo, 1968., str. 74.

Tomislav Kraljačić, Hamdija Kapidžić, Dževad Juzbašić, Mitar Papić i dr.)³. Ipak, Rizvićev antiaustrijski stav nije krut niti isključiv prema pozitivnim političkim i kulturalnim procesima koje donijela nova uprava u BiH.

Kao vrstan i izuzetno verziran književnohistorijski istraživač, osobito onih književnokulturalnih fenomena koji se obično imenuju sintagmom književni život⁴, Rizvić je pokušavao analitički deskribirati četiri desetljeća u razvoju bošnjačke književnosti, donoseći pri tome i prvu znanstvenu periodizaciju makar i jednoga dijela bošnjačke književnosti koja je došla iz pera jednoga bošnjačkog književnog historičara. Nemajući pred sobom domaćega uzora u pokušaju književnohistorijske periodizacije Rizvić je svoj model izgradio na osnovu općepovijesnih, sociopsiholoških i društveno-političkih kriterija, a to je bio prvenstveno odnos austrougarske vlasti i njezine politike prema bošnjačkome narodu i reakcija bošnjačke inteligencije prema tome odnosu: „Za proučavanje perioda muslimanskog književnog buđenja, koji je uslijedio poslije godina zastoja, prikaz glavnih smjernica austrougarske politike prema Muslimanima, uz činjenicu ekspanzije novog duha i prosvjećenja na zapadnim osnovama koji su za njih nadošli sa okupacijom predstavlja psihološku, kulturnu i društvenu pretpostavku od posebne važnosti. U slučajevima suprotnosti ili poklapanja koncepcija uprave i osjećanja pojedinih muslimanskih struja, diferencijalno isticanje smjera ove politike doprinosi i boljem razumijevanju istorijskog položaja Muslimana, koji se kroz četiri decenije austrougarske vladavine egzistirali neprekidno razapeti između opozicionarstva i konformizma, između tradicionalnih duhovnih inercija i racionalnog shvatanja kulture i obrazovanja, da u najsvjetlijim trenucima svoga razvoja približe ove polove težnjom za afirmisanjem vlastitog narodnog i duhovnog identiteta. Istorija tako služi kao polazna tačka u izučavanju složenog razvoja muslimanskog književnog života, koji ponovno počinje da se formira sa nastupanjem Kallayeve vladavine u Bosni i Hercegovini.“ (Rizvić, 1990, 25)

Polezaći od historije i slijeda historijskih mijena kao kriterija književnohistorijske periodizacije, Rizvić se uklapao u tradiciju hrvatske književne historiografije, prije svih oslanjao se na književnopovijesna djela Mihovila Kombola, Antuna Barca, Slavka Ježića i Ive Frangeša⁵, od kojih je i preuzeo termin *preporod* koji je u svojim

³ Ovaj antiaustrijski stav u bh. historiografiju uveo je prije svih Vladimir Ćorović.

⁴ Muhsin Rizvić najznačajniji je istraživač književnoga života u Bosni i Hercegovini i o tome je napisao niz izvanrednih studija i knjiga, osobito o književnosti BiH između dva svjetska rata. Škola istraživanja književnog života u BiH nastala je na Institutu za književnost u Sarajevu, gdje je Rizvić i radio tijekom 60-tih godina XX stoljeća.

⁵ Do sada nije objavljena niti jedna studija u kojoj bi se osvijetlio Rizvićev kritički i znanstveni rad u ozračju jugoslavenske književne historiografije i kritike u drugoj polovici XX stoljeća. Kao poklazište za takvu studiju

knjigama o bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda pretežno označavao kao „muslimansko književno buđenje“. No, vrlo je suspektno praviti književnopovijesne analogije između termina *preporod* u hrvatskoj i bošnjačkoj književnoj tradiciji, o čemu je vrlo iscrpno pisao Vasilije Čeklić⁶. Svoje viđenje samoga pojma i sadržaja termina *preporod* Rizvić će najpreciznije iskazati na Simpozijumu posvećenom dobu bosansko-muslimanskoga preporoda, održanom u Sarajevu 1991. godine. Tada će Rizvić i definitivno koristiti dvočlani termin Bosanski Muslimani za naziv nacije i bosansko-muslimanska književnost kao naziv nacionalne književnosti. Takva nominacija bošnjačke nacije bila je široko protežirana među bošnjačkom znanstvenom elitom s početka 1990-tih godina, a njezini najzdušniji protagonisti bili su Atif Purivatra, Rusmir Mahmutćehajić i Mustafa Imamović⁷. Toj grupi intelektualaca po svojim uvjerenjima pripadao je i Muhsin Rizvić. Dakle, niti jedan od njih još se nije zalagao za termin Bošnjaci ili bošnjačka književnost.

Početak 1990-tih godina bio je period velikih historijski promjena u Europi nastalih rušenjem Berlinskoga zida i raspadom socijalističkih država, prije svih Sovjetskoga Saveza. U tadašnjoj bošnjačkoj političkoj i kulturnoj eliti to doba počelo se označavati kao tzv. Drugi bošnjački preporod, a Muhsin Rizvić smatrao se jednim od predvodnika toga pokreta. Bio je i cijator održavanja znanstvenog simpozijuima „Doba bosansko-muslimanskog književnog i kulturnog preporoda“ za koji je napisao uvodni referat pod naslovom „Doba preporoda kao prelomno u bosansko-muslimanskoj književnosti i kulturi“⁸. Od tada će termini preporod i preporodna književnost postati amblematičnim i gotovo općeprihvaćenim terminima novije bošnjačke književne historiografije. Tek dva književna historičara, Muhidin Džanko i Vedad Spahić⁹, pokušat će problematizirati termin *preporod* i promicati termine

može poslužiti i Rizvićevo referiranje na druge književne historičare i kritičare, gdje se odmah mogu uočiti i njegovi eventualni kritički uzori, saputnici i suvremenici, poput Ive Frangeša, Milorada Živančevića, Borisa Čorića, Jovana Deretića, Dženane Buturović i dr. U našoj književnoj historiografiji uvriježila se jedna floskula da Rizvić pripada istaknutoj trijadi bošnjačke književne historiografije i kritike Midhat Begić - Muhsin Rizvić - Enes Duraković, no tu bi postavku trebalo i znanstveno potvrditi.

⁶ V. Vasilije Čeklić: „Ilirski pokret i bosansko-muslimanski književno-kulturni preporod“; Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo, 2001.

⁷ V. Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić: *Muslimani i bošnjaštvo*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991.

⁸ Pažljivim iščitavanjem ove studije zapazili smo da ona umnogome predstavlja prerađenu i ranije objavljenu Rizvićevo studiju „Poetika bosansko-muslimanske književnosti“ iz 1988. godine. Pretpostavljamo da su ove studije mogle biti pripreme studije za pisanje povijesti bošnjačke književnosti, koju je Rizvić izgleda nosio u svojim znanstvenim vizijama kao vlastito životno djelo. Na žalost, rat i prerana smrt su ga omeli u ispunjenju tih plemenitih i hvalevrijednih vizija u konkretno djelo.

⁹ Prema Spahiću „u bošnjačkoj je književnosti teško govoriti o preporodu budući da samo značenje riječi podrazumijeva preporađanje, ponovno rađanje, nečeg zamrlog, potisnutog, ali u tradiciji postojećeg (primjerice u hrvatskoj književnosti ilirsko-romantičarska obnova izvjesnih dubrovačko-dalmatinskih jezičkih i književnih

prijelazno ili *tranzicijsko doba*, dok je mnogo ranije ovo doba Maksimilian Braun označavao kao *doba europeizacije* bošnjačke književnosti i kulture općenito¹⁰. U uvodnoj studiji za simpozijum o preporodu bosansko-muslimanske književnosti Rizvić će ekspozicionirati i tzv. predpreporodno doba (prijelaz 1860-tih i 1870-tih godina sa listom „Sarajevski cvjetnik“ i njegovim urednikom Mehmedom Šakirom Kurtćehajićem), što će označiti kao doba „racionalnog prosvjetiteljstva“, želeći tako, na izvjestan način, detektirati one književne pravce i tokove, ili barem njihove naznake, koji su prethodili preporodnom dobu i nacionalromantizmu. Iako se nigdje u svojoj simpozijalnoj studiji izravno ne referira na poznatu studiju M. Brauna, Rizvić spominje i proces „evropeizacije“ bošnjačke književnosti pomoću modernih sredstava kulturno-književnog djelovanja“, što u njegovim ranijim knjigama o bošnjačkoj književnosti austrougarskog perioda nije posebno elaborirano. Rizviću očito nije odgovarao termin „evropeizacija“, jer je prema njegovome shvatanju bošnjački književni preporod samo djelimično nastao na procesima europeizacije, a djelimično i kao zadržavanje genetsko-arhetipskih tragova književnih prauzora iz orijentalne književne tradicije. U tome je Rizvić vidio autentičnost bošnjačkoga književnog preporoda koji se, istina, odvijao u procesu „približavanja duhu i estetici evropskih i južnoslovenskih književnosti“, ali pri tome „nije do kraja potiskivao tematsko-idejnu i emocionalno-estetsku liniju razvojnih tokova dotadašnje bosansko-muslimanske tradicije“ (Rizvić, 2001, 12).

U daljem teorijskom razvijanju svoje preporodne postavke Rizvić uvodi jednu novu tezu koja će kasnije postati općim mjestom bošnjačke književne historiografije i kritike - tezu o bošnjačkoj književnosti i kulturi kao stjecištu Istoka i Zapada. Tu je tezu i prije Rizvića uveo Midhat Begić, koristeći metaforu raskršća kao glavnu poetičku odrednicu bošnjačke književnosti¹¹. Želeći očigledno da uspostavi povijesnu

tradicija), ili, u još minimalnije dizajniranoj teorijskoj koncepciji, kontinualno oživljavanje, udahnjivanje bove enregije i poticaja istoj kulturnoj/književnoj matrici. Nakon srednjeg vijeka prvi intenzivniji susret s okcidentalnim književnim tekovinama je sve drugo prije no revalorizacija postojeće kulturne matrice“ (V. Spahić: *Prokrustova večernja škola*, BosniaARS, Tuzla, 2008., str. 97).

¹⁰ V. Maksimilian Braun: *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009.

¹¹ Tezo o raskršću kao poetičkoj odrednici bošnjačke književnosti koristili su mnogi bošnjački književni kritičari (osim Begića i Rizvića, i Enes Duraković, Enver Kazaz, Dževad Karahasan, Nirman Moranjak-Bamburać, Sanjin Kodrić i dr.) Na žalost, do sada nema iscrpne kritičke studije u kojoj bi se na znanstvenoj osnovi potvrdila teza o bošnjačkoj književnosti kao „spoju Istoka i Zapada“, a u tome smislu zanimljivo je pogledati ogled Mirsada Kunića *Bosanska paradigma – šta je to?*, (Razlika/Difference br. 2, Tuzla, 2002.) i *Problem ruba i centra u bošnjačkoj epici (O krajiškom/graničnom identitetu još jednom)*, (Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova (knjiga 2), Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.) u kojima se na kritički način preispituje i propituje pojam raskršća.

i sadržajno-pojmovnu analogiju prvenstveno sa fenomenom hrvatskoga narodnog preporoda, ali i sa reformama koje je u srpsku književnost uveo Vuk Karadžić Rizvić objašnjava pojavu bošnjačkog književnog i kulturnog preporoda kao reakciju na „tuđinsku vladavinu i germansku civilizaciju i duhovno otimanje od nje“, usljed čega se „razvio pokret književno-kulturnog preporoda Bosanskih Muslimana na osnovi narodnog jezika i stvaralaštva, te narodnih zavičajnih vrijednosti.“ (Rizvić, 2001, 10) Ovu će analogiju Rizvić potvrditi govoreći o društvenom i kulturnom kontekstu bosansko-muslimanskoga preporoda: „On ima sličnosti i kulturne analogije sa hrvatskim književnim preporodom, odnosno ilirskim pokretom, i sa djelatnošću Vuka Karadžića i njegovih pristalica u srpskom narodu, mada kasni za njima čitavih četrdeset do pedeset godina. Ali je bosansko-muslimanski preporod u odnosu prema njima sadržavao i specifične idejne značajke: evropeizaciju i antiturstvo, te novu ulogu i položaj ovog slavenskog elementa između Istoka i Zapada“. (Rizvić 2001, 13)

Čini se da je Rizvićeva teza o 'germanizaciji' bošnjačke književnosti i kulture općenito posve nategnuta iako je austrougarska uprava izvan svake sumnje nastojala utjecati na kreiranje nove kulturne i nacionalne politike u BiH, osobito kroz projekat integralnoga bošnjaštva promican od Banjamina Kallaya¹². Sam Rizvić imao je negativan stav prema Kalajevom bošnjaštvu, pa čak i prema bošnjaštvu monokonfesionalnog tipa kakav se promicao u listu „Bošnjak“ ili u književnom, kulturnom i političkom djelovanju Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, smatrajući da je ideja bošnjaštva anahrona i prevaziđena, pa čak i kompromitirana od strane njezinih glavnih protagonista, što je eksplicirao i u svojoj knjizi: „Kallayu je posebno odgovarao muslimanski stav vlastite bosansko-muslimanske samobitnosti i neutralnosti u srpsko-hrvatskom pogledu. Taj stav je predstavljao pogodnu osnovu i zatečeni preduslov za njegovo pripremanje integralne bosanske narodnosti kao nominalnog i političkog rješenja međuvjerskog i međunacionalnog partikulizma u Bosni i Hercegovini, koja je, dobivši određenija obilježja, bila osobito propagirana početkom devedesetih godina. Ukrašeno grbom i zastavom kao spoljnim nacionalnim znakovima, obilježeno nazivom jezika koji se imenuje kao bosanski i rjeđe „zemaljski“, bosanstvo je za vrijeme Kallayevе uprave predstavljalo osnovni politički program, za koji će se, od početka devedesetih godina, režim zalagati svim propagandnim, administrativnim, kulturnim i prosvjetnim sredstvima, stvarajući psihološko-političku

¹² O prisutnosti njemačke književnosti u bošnjačkoj preporodnoj književnosti, prije svega u časopisu „Behar“ v. studiju Redžepa Jahovića: „Njemačka književnost u muslimanskim preporodnim časopisima 1900.-1918.“ (Anali GHB, Sarajevo, 2001.) Ovaj ogled jasno ukazuje da je utjecaj njemačke književnosti na bošnjačku preporodnu književnost (a time i stanoviti proces germanizacije) bio neznan, iako bi trebao posebno izučiti utjecaj njemačkih pjesnika na poeziju Safvet-bega Bašagića.

klimu za njegovo razvijanje. Među Muslimanima, međutim, bosanstvo je i dotada živjelo i kao predaja iz prošlosti i kao niz ranijih istorijsko-političkih i književno-kulturnih uobličjenja, naporedo sa osjećanjem vjerske pripadnosti, tvoreći s njome izvjestan osobeni etnički domovinsko-duhovni hibrid razlikovanja od ostalih naroda u Bosni i Hercegovini“ (Rizvić, 1990, 29)

Rizvić je, dakle, smatrao ideju i praksu bošnjaštva (odn. Bosanstva, kako je ponekada sam Rizvić naziva) nekom vrstom etničkog, patriotskog i duhovnog hibrida koji je u doba austrougarske vladavine služio Bošnjacima da se nacionalno diferenciraju spram Hrvata i Srba. S druge strane, Rizvić je držao i Kallayevo promicanje integralnog bošnjaštva kao sredstvo političke manipulacije i kao izraz politike koja je služila prvenstveno okupacijskim ciljevima. Otuda se Rizvić i zalagao za termine Musliman, odnosno Bosanski Musliman, iako je bio jedan od najboljih poznavatelja ideje i prakse bošnjaštva u bošnjačkoj književnosti i kulturi austrougarskoga perioda. To su činjenice kada se govori o Rizvićevim pogledima na bošnjaštvo i svako naknadno učitavanje i imenovanje današnjega bošnjaštva u Rizvićevo djelo više je izraz aktuelne terminološke i nominacijske konjunktura nego izraz bilo kakvog znanstvenog respekta spram toga djela. Zato je posve neumjesno i znanstveno pogrešno bilo „terminološko čišćenje“ i „nominacijska uravnilovka“ što su učinjeni u Rizvićevim izabranim kritičkim studijama. S druge strane, posve je opravdano i znanstveno utemeljeno opredjeljenje izdavača Zbornika sa simpozijuma o bošnjačkome preporodu koji su ostavili izvorne nominacije u svim simpozijalnim referatima. Ne ulazeći u istinitost priče o navodnom Rizvićevom predsamrtničkom slaganju da se u njegove studije post festum uvede nominacija Bošnjaci i bošnjačka književnost¹³, želim ukazati na činjenicu da je upravo Rizvićevo nominiranje Bošnjaka kao Muslimana i Bosanskih Muslimana i bošnjačke književnosti kao muslimanske i bosansko-muslimanske najočitiiji dokaz kako se razvijala jedna nacio-

⁵ Ovu priču, ili možda, mistifikaciju promaknuo je Hadžem Hajdarević priređujući posthumnu Rizvićevu knjigu *Panorama bošnjačke književnosti*. U kratkoj napomeni uz knjigu Hajdarević navodi da je „nakon konsultacija i neke vrste odobrenja koje smo od rahmetli profesora Rizvića dobili u bolnici“ izvršio terminološko preinačavanje termina Bosanski Muslimani i „bosansko-muslimanska književnost“ u Bošnjaci i bošnjačka književnost“, mada kasnije potvrđuje da je Rizvić dosljedno koristio ove prve termine. Ovaj postupak svojevrstog „terminološkog čišćenja“ Hajdarević će ponoviti i u drugom izdanju Rizvićeve monografije o časopisu „Behar“. Isti postupak učinio je i Enes Duraković, redaktor knjige *Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu* navodeći: „I konačno, u skladu sa posljednjom voljom autora, termin Bosanski Muslimani zamijenjen je terminom Bošnjaci, naravno samo u onim slučajevima kada se pojam odnosi na etničku pripadnost“. Međutim, taj je princip prekršen već u samom naslovu knjige, jer bi termin Bošnjak u naslovu umanjio stilsku i sadržajnu snagu termina koji je dao sam Muhsin Rizvić, a time bi se umanjio i komercijalni efekat knjige i Andrićeve slike na koricama knjige, gdje je Andrićeva glava prikazana sa nijansama bijele boje koje tvore krst na fragmentima Višegradske ćuprije.

nalna književnohistorijska znanost, sa svim svojim metodološkim, pojmovno-sadržajnim i kulturološkim poteškoćama, ali i sa pregnućima, obzirima, ideološkim kompromisima, pa i greškama njezinih zaslužnih pojedinaca, kakav je svakako bio i Muhsin Rizvić. A tu se svakako mora imati u vidu i antikolonijalna matrica zvanične socijalističke historiografije te dugotrajna neskolonost tadašnje ideologije prema idejama bošnjačke etnokulturne autohtonosti i bosanskog integralizma koje su se olahko i gotovo po automatizmu diskvalifikovale kao recidivi kalajevštine, a što je u bitnoj mjeri određivalo i Rizvićevu 'hermeneutičku situaciju'.

U svakom slučaju, bez Rizvićevog književnohistorijskog i književnokritičkog djela nemoguće je shvatiti cjelinu bošnjačke književne historiografije, kao i njezinu genezu praćenu od početka 20. stoljeća, a posebno razvoj suvremene bošnjačke znanosti o književnosti, gdje su ime i djelo Muhsina Rizvića naprosto nezamjenjivi i nezaobilazni. Upravo svjestan ove činjenice i zalažem se za objavljivanje kritičkoga izdanja izabranih Rizvićevih studija, gdje će sljedstveno znanstvenim kriterijima biti objavljene izvorne studije, sa punim respektiranjem Rizvićevog jezika, pravopisa i osebnoga kritičkoznanstvenog stila.

LITERATURA

1. Braun, Maksimilian (2009), *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo
2. Čeklić, Vasilije (2001), *Ilirski pokret i bosansko-muslimanski književno-kulturni pre-porod*; Anali GHB, XIX-XX, Sarajevo, str. 313-332.
3. Jahović, Redžep (2001), *Njemačka književnost u muslimanskim preporodnim časopisima 1900-1918.*, Anali GHB, Sarajevo, str. 73-88.
4. Kunić, Mirsad (2002), *Bosanska paradigma – šta je to?* Dostupno na <http://www.razlika-difference.com/Razlika%202/RD2-Mirsad%20Kunic.pdf>
5. Kunić, Mirsad (2012), *Problem ruba i centra u bošnjačkoj epici (O krajiškom/graničnom identitetu još jednom)*, Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova (knjiga 2), Slavistički komitet, Sarajevo, str. 65-76.
6. Marković, Marko (1968), *Izabrana djela, knj. II*, Svjetlost, Sarajevo
7. Purivatra, Atif - Imamović, Mustafa - Mahmutćehajić, Rusmir (1991), *Muslimani i bošnjaštvo*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo

8. Rizvić, Muhsin (1973), *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, ANUBiH, Djela, XLVI/1-2, Sarajevo
9. Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918.*, El-Kalem, 2. izd., Sarajevo
10. Rizvić, Muhsin (1994), *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo
11. Rizvić, Muhsin (1995), *Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu*, Ljiljan, Sarajevo
12. Rizvić, Muhsin (1999), *Bosna i Bošnjaci. Jezik i pismo*, BZK „Preporod“, Sarajevo
13. Rizvić, Muhsin (2001), *Doba preporoda kao prelomno u bosansko-muslimanskoj književnosti i kulturi*, Anali GHB, Sarajevo, str. 9-17.
14. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniaARS, Tuzla

ON THE MARGINS OF A "TERMINOLOGY CLEANSING"

The issue of denominating Bosniak literature and some of its poetic-cultural phenomenon in the literary-historical criticism and literary criticism in the work of Muhsin Rizvic

Summary

After the death of Muhsin Rizvic the editors of new editions of his earlier published studies and unpublished books carried out a sort of „terminological cleansing“ of the original names for Bosniak literature used by Muhsin Rizvic. This postponed the critical approach to his studies. Denominating Bosniaks as Muslims and/or Bosnian Muslims, as well as denominating Bosniak literature as Muslim and/or Bosnian-Muslim literature was the most obvious evidence how a national literary-science developed, with all its methodological, conceptual, content-related and cultural issues, but also with its achievements, considerations, ideological compromises, and even the oversights made by its deserving individuals, one of whom was certainly Muhsin Rizvic. In this context one must bear in mind the anti-colonial matrix of the official socialist historiography and long-term disinclination of the ideology towards the idea of Bosniak ethno-cultural autochthony and Bosnian integrity, which were carelessly and almost automatically discredited as legacy of Kallay's governance, which substantially determined the coordinates of Rizvić's „hermeneutical condition“.

Keywords: Bosniak literature, nomination, terminological purification, rebirth, crossroads, hermeneutical condition

Adresa autora

Authors' address

Muhidin Džanko

Filozofski fakultet u Sarajevu

muhidindzanko@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Demir Alihodžić

GENDERED DYSTOPIA: GENDER POLITICS IN YEVCENY
ZAMYATIN'S *WE* / RODNA DISTOPIJA: RODNA POLITIKA
U DJELU *MI JEVCENIJA ZAMJATINA* 111

Suzana Marković

GOVORNI ČIN ŽALBE U DIREKTIVNOJ FUNKCIJI U
POLITIČKOM DISKURSU / SPEECH ACT OF COMPLAINT IN
POLITICAL DISCOURSE 141

UDK 305:82.09-34 Zamyatin, Y.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Demir Alihodžić

GENDERED DYSTOPIA: GENDER POLITICS IN YEVGENY ZAMYATIN'S *WE*

This paper undertakes to examine the gender politics of Yevgeny Zamyatin's *We* (1924), the probable prototype of the modern dystopia, by analyzing how the author adheres to or subverts the characteristics of dystopia specifically in terms of gender representation. The novel illuminates anxieties about gender issues of the author's time. It can be argued that Zamyatin's concern is with equality (sexual and otherwise) at the expense of individuality and creativity within the socialist state. It is my contention that in *We*, Zamyatin suggests that enforced equality will not solve the gender and sexual inequalities of the day. Furthermore, Zamyatin uses socio-political satire to comment subversively on the complexities of the patriarchal social and political structures present in the society in which he wrote.

This paper observes that for Zamyatin, gender and genre are flexible, and that stylistic elements can be the focus in a genre that some would characterize as polemical, topical, and political. Dystopias are thought to be imbedded in a particular political milieu, but this paper shows that there are certain qualities and themes that are common to the genre, no matter when or where the dystopia is written or set.

Key words: Zamyatin, gender, dystopia

1. INTRODUCTION

The public regulation of sex determines gender roles to a great extent within dystopian worlds. Some dystopian societies are apparently androgynous while others are built upon deeply entrenched and seemingly inescapable gender designations. I will undertake to examine the gender politics of Yevgeny Zamyatin's *We* (1924), the probable prototype of the modern dystopia, by analyzing how the author adheres to or subverts the characteristics of dystopia specifically in terms of gender representation. The novel illuminates anxieties about gender issues of the author's time. It can be argued that Zamyatin's concern is with equality (sexual and otherwise) at the expense of individuality and creativity within the socialist state.

Although the novel has been compared with and seem to bookend George Orwell's *Nineteen Eighty-Four* (1949) and Aldous Huxley's *Brave New World* (1931), two widely read and representative examples of the genre, little critical attention has been given exclusively to the thematic and stylistic concerns of *We*. Zamyatin's *We* exhibits structural relationship between sex and rebellion: the magnitude of sexual repression in these controlled sexual systems demands that any and all subversive activity be accompanied by or centred upon unorthodox and illegal sexual activity. Thus, as much as sex is central to the regime's external control or attempted obliteration of the individual's inner life, it also becomes the locus for rebellion, personal liberation, and the disruption of established power systems.

It is my contention that in Zamyatin's *We*, the author suggests that neither enforced equality nor religious fanaticism will solve the gender and sexual inequalities of the day. Furthermore, Zamyatin uses socio-political satire to comment subversively on the complexities of the patriarchal social and political structures present in the society in which he wrote.

The following section will be concerned with theoretical framework and criticism. I will review the critical scholarship of dystopia, discussing different definitions of dystopia along with trends of canon formation. It must also be kept in mind that the genre of dystopia evolved out of or as a reaction to the concept of utopia as it is expressed in utopian novels, and as such, there is a relationship between the two genres. It might be said that within each dystopia there is an attempted utopia that has gone wrong, and it is the concern of the dystopian novelist to demonstrate just what has gone wrong. I will consider different gender theories as they relate to dystopia. Finally, I will review the scholarship on *We* and other representative texts of the genre along with the scholarship that has addressed gender issues in dystopian

novels, showing ultimately that there is a place for this particular analysis in the body of criticism on dystopia.

The central body of the paper will be concerned with contexts and constructs, analyzing and discussing the social organization and activity in the novel. I will discuss specifically the representation of gender within the specific social and political paradigms of *We*, examining in detail where gender fits within the specific ideologies, institutions, and agencies that make up the “ideal society” of the novel. As loss of freedom often results from extreme social organization, the theme of freedom versus happiness will be discussed in the novel. I will then analyze the system of justice that exists within *We*'s dystopia. I will also examine the conditions in which this novel is created and from which gender issues emerge by considering the specific socio-historical attempts at utopianism to which Zamyatin was reacting in writing his dystopia. Finally, I will examine the ways in which characters engage in resistance against the state by breaking the established rules of sexual conduct in order to assert individuality and agency in the face of potentially overwhelming domination.

2. THEORETICAL FRAMEWORK: DYSTOPIA, GENDER, AND CRITICISM

2.1. DEFINING THE GENRE: FROM ANTI-UTOPIA TO DYSTOPIA

Dystopias stand in direct opposition to utopias. The word ‘dystopia’ stems from the word ‘utopia’, coined by Sir Thomas More (meaning “no place,” from the Greek: ‘ou’ meaning not and ‘topic’ meaning place). Moore implied that although ‘no place’, a utopia was an ideal world. Add the prefix ‘dys’ (meaning, from the Greek, “hard, bad, ill”) and the word becomes literally ‘bad place’ (Klein 1967: 49). However, as Chris Ferns explains:

Dystopian fiction, in seeking to challenge and subvert the norms of the traditional utopia, exposes many of the contradictions and evasions inherent in the political and social aspects of the utopian dream. By the very fact of providing an opposition, dystopian fiction not only provides a dramatic focus which utopian literature so often conspicuously lacks, it also highlights the inherent authoritarianism which many utopian writers seek to conceal by showing authority only in its most benign aspects. (Ferns 1999: 374)

Dragan Klaic offers a more complete definition of dystopia in his book *The Plot of the Future: Utopia and Dystopia in Modern Drama* (1991), incorporating the intrinsic relationship between utopia and dystopia:

[A]n unexpected and aborted outcome of utopian strivings, a mismatched result of utopian efforts—not only a state of fallen utopia but the very process of its distortion and degeneration as well...[dystopia] involves utopian ambitions while describing their total collapse. (Klaic 1991: 3)

Most, if not all, theorists dealing with dystopia reinforce this connection between utopia and dystopia. As put by David W. Sisk in the introduction to his book *Transformations of Language in Modern Dystopias* (1997): “Dystopian fiction, utopia’s polarized offspring, turns human perfectability on its head by pessimistically extrapolating contemporary social trends into oppressive and terrifying societies” (Sisk 1997: 2). Most scholars cannot agree on the definition of dystopia and its relationship to the term anti-utopia, but all agree that the dystopian genre is forever linked to utopia. Laurence Davies states that “there is an unruly playfulness in dystopia that has the potential to be more utopian than utopias can be themselves” (Davies 1999: 205). Booker expands, explaining that

utopian and dystopian visions are not necessarily diametrical opposites. Not only is one man’s utopia another man’s dystopia, but utopian visions of an ideal society often inherently suggest a criticism of the current order as nonideal, while dystopian warnings of the dangers of “bad” utopias still allow for the possibility of “good” utopias, especially since dystopian societies are generally more or less thinly veiled reconfigurations of a situation that already exists in reality. Moreover, dystopian critiques of existing systems would be pointless unless a better system appeared conceivable. One might, in fact, see dystopian and utopian vision not as fundamentally opposed but as very much part of the same project. (Booker 1994: 15)

Northrop Frye, in his article “Varieties of Literary Utopias” (1965) calls anti-utopia “utopian satire or parody” (Frye 1965: 28), while Gary Saul Morson claims in *The Boundaries of Genre* (1981) that anti-utopias represent an “anti-genre” (Morson 1981: 115).

The dystopian movement, both as separate genre to write and write about, is a modern one, but the date of origin is also up for debate. As stated by Tom Moylan in *Scraps of the Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia* (2000):

Although its roots lie in Menippean satire, realism, and the anti-utopian novels of the nineteenth century, the dystopia emerged as a literary form in its own right in the early 1900s, as capital entered a new phase with the onset of monopolized production and as the modern imperialist state extended its internal and external reach. (Moylan 2000: xi)

Eugene Weber, in his article, “The Anti-Utopia of the Twentieth Century” (1971) explains that “Utopia was nowhere, or it was very far away. Now this is no longer so; Utopia is just around the corner, and it generates reactions based on quite concrete hopes and fears” (Weber 1971: 82). While utopias were still ‘no place’, there was no real fear of their realisation. But as the threat of utopias becoming a reality rose, dystopias began to appear to call into question the notions of any and all perfect societies. In keeping with the modernist movement, with its overriding themes of estrangement, alienation and revolt, dystopias called into question the prevailing dogmas of social and scientific progress and worked to provide “fresh ways of looking at man’s position and function in the universe” (Cuddon 1998: 516). This is not to say, however, that dystopian sentiment has not existed much longer. Krishan Kumar in *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times* (1987) states that

the very announcement of utopia has almost immediately provoked the mocking, contrary, echo of anti-utopia. Hesiod's Golden Age is succeeded by an Iron Age of unending pain and sorrow. Plato's Republic elicits the satire and ribaldry of Aristophanes and the Attic comedy. Bacon's scientific utopia is mercilessly ridiculed in Swift's Gulliver's Travels...There have always been those who, for reasons of individual psychology or social ideology, have been profoundly skeptical of the hopeful claims made on behalf of humanity by social prophets and reformers. (Kumar 1987: 100)

This sentiment is echoed by Payton E. Richter in “Utopia/Dystopia?: Threats of Heel or Hopes of Paradise?” (1975) who also points out that “[t]he ancient Greek philosopher Aristotle attacked his teacher Plato’s ideal city-state as described in *The Republic*” (Richter 1975: 5). But Alexandra Aldridge reiterates that the dystopian genre is unique. She writes: “This is not to say that dystopia is merely ‘utopia in reverse’ as it has often been called, but a singular category issuing out of a twentieth-century shift of attitudes towards utopia” (Aldridge 1984: 17). Chris Ferns furthers the sentiment by saying that “it is only in the twentieth century that dystopian fiction, combining a parodic inversion of the traditional utopia with satire on contemporary society, begins to take on the kind of mythic resonance that underlies the appeal of the traditional utopia from More on” (Ferns 1999: 105).

But how do we differentiate between anti-utopia and dystopia? Answering the question becomes difficult because at one time the two were considered synonymous, and, in fact, still are by some. Eugene Weber uses the term 'anti-utopia' while the works he uses are clearly examples of dystopias (see Weber 1971). This was not uncommon, as Aldridge points out that dystopian fiction was "usually called anti-utopian in the 1950's and 60's" (Aldridge 1984: 11) and that "for the last two decades or more, 'anti-utopia' and 'dystopia' have been used by critics interchangeably" (Aldridge 1984: 8). In 1967, Hillegas states that "[a]lthough sometimes given such names as dystopias or cacotopias, they have most often been called anti-utopias" (Hillegas 1967: 3). The term anti-utopia also suited critics, such as George Kateb (see Kateb 1963) and Chad Walsh (see Walsh 1962) who understood dystopias to be the "enemy" of utopias. Aldridge is one of the first to distinguish between the two terms in 1984: "The terms satiric utopia (or utopian satire), anti-utopia and dystopia are the most frequently used [terms]; they provide the most helpful generic distinctions, and taken in that order also suggest something about the genesis and evolution of the contemporary negative form - the dystopian novel" (Aldridge 1984: 5). According to her, the differentiation between the two terms lies in that "[t]he pure anti-utopia is simple and primarily a direct attack on the concept of utopia...The rise of dystopian fiction...is attributed to disillusionment with actual 'utopian' schemes in the real modern world" (Aldridge 1984: 8, 11). This is not to say that some did not use the term dystopia with a great deal of consistency, such as Richter's book *Utopia/Dystopia?*. But others still maintain no distinction between the two terms. Krishan Kumar notes in a footnote that "I use 'anti-utopia' as a generic term to include what is sometimes called 'the dystopic' or - more rarely - the 'cacotopia'" (Kumar 1987: 447). Sisk clarifies the distinction between the two terms, claiming that "anti-utopias merely criticize more generalized utopian ideals, while dystopias aggressively target contemporary social structures without direct reference to utopias" (Sisk 1997: 5). He goes on later to state: "In a nutshell, all dystopias are anti-utopias, but not all anti-utopias are dystopias" because anti-utopias can "depict pleasant societies" but "dystopias always depict horrible societies" (Sisk 1997: 6).

Regardless of how the relationship between the two concepts is understood, it is clear that dystopia represents an evolution away from anti-utopia, and the two genres or literary concepts are now separate, even if initially they were used interchangeably.

2.2. GENDER THEORY

Gender is the term used to describe categorization based on culturally coded traits. Most feminist literary criticism “takes gender as a fundamental organizing category of experience,” and similarly insists that “the inequality of the sexes is neither a biological given nor a divine mandate, but a cultural construct” (Greene and Kahn 1985: 1). Feminist criticism often seeks to expose the sex/gender system as “that set of arrangements by which the biological raw material of human sex and procreation is shaped by human social intervention” (Rubin 1975: 165). Underlying the power relationships involved in the sex/gender system are the various institutions and discourses integral to the concept of ideology, which define “the imaginary relationships of individuals to their real conditions of existence” (Althusser 1971: 162). As a system of beliefs and assumptions, ideology dictates and represents the actions, meanings, and identities of a particular culture’s subjects. Powerfully, ideology “masks contradictions, offers partial truths in the interest of a false coherence, thereby obscuring the actual conditions of our existence and making people act in ways that may actually contradict their material interests” (Greene and Kahn 1985: 3). The ideologies that inform and delimit a particular culture at a particular time become inscribed into daily lives and the texts that are created.

Monique Wittig effectively articulates this point of view when she observes that “there is no sex. There is but sex that is oppressed and sex that oppresses. It is oppression that creates sex and not the contrary” (Wittig 1982: 64). Summarizing one of Wittig’s critical points, Judith Butler explains that “for Wittig there is no distinction between sex and gender; the category of ‘sex’ is itself a gendered category, fully politically invested, naturalized but not natural” (Wittig 1982: 143). “Sex” as a category is, according to Wittig, a discursive product of a signifying system used to oppress. So the question becomes, can one defer to a purely material body, material sex, or is everything constructed according to discursive categories of gender? Taking up these questions in *Gender Trouble* (1999), Butler insists that, because of performativity, the “reality of gender is [...] put into crisis” (Butler 1999: xxiii). Distinguishing further between sex and gender, Butler argues that

if gender is the cultural meanings that the sexed body assumes, then a gender cannot be said to follow from a sex in any one way [...] The presumption of a binary gender system implicitly retains the belief in a mimetic relation of gender to sex whereby gender mirrors sex or is otherwise restricted by it. When the constructed status of gender is theorized as radically independent of sex, gender

itself becomes a free-floating artifice, with the consequence that man and masculine might just as easily signify a female body as a male one, and woman and feminine a male body as easily as a female one. (Butler 1999: 10)

By questioning the relationship between sex and gender, Butler is also questioning the naturalness of sex: “perhaps this construct called ‘sex’ is as culturally constructed as gender; indeed perhaps it was always already gender” (Butler 1999: 10-11). Butler seems to be following closely Wittig’s interrogation of the sex/gender system. When Butler begins to problematize the relationship of gender to the subject, however, her own theory of performativity takes shape. She asks whether people possess a gender category or actually, essentially are a gender (Butler 1999: 11). Acts, gestures, and desires are interrogated, declared performative, because they are manufactured by various cultural signs and discourses (Butler 1999: 173). This is significant in that these acts and desires “create the illusion of an interior and organizing gender core, an illusion discursively maintained for the purposes of the regulation of sexuality within the obligatory frame of a reproductive heterosexuality” (Butler 1999: 173). It is strategies such as drag and gender parody that reveal the imitative structure of gender itself.

Teresa de Lauretis also contributes significantly to the construction of gender debates. She begins *Technologies of Gender* (1987) by outlining the limitations of theorizing gender using the concept of sexual difference (either biological or discursive). This kind of logic, she insists, has two major shortcomings. First, sexual differences “constrain feminist critical thought within the conceptual frame of a universal sex opposition” (de Lauretis 1987: 2), which places one squarely within the territory of essentialism. Secondly, sexual differences “tend to recontain or recuperate the radical epistemological potential of feminist thought inside the walls of the master’s house, to borrow Audre Lorde’s metaphor” (de Lauretis 1987: 2). In other words, sexual differences evade the productive concept of the gendered subject as being multiple, divided, and contradictory. Insisting on the need to unravel the concept of gender from sexual differences, de Lauretis puts forward her theory of the “technology of gender,” adapted from Foucault’s “technology of sex.” Proposing that gender is the product of various social technologies and discourses, de Lauretis makes four propositions. First, she insists, “gender is (a) representation” (de Lauretis 1987: 3), but is careful to note that it does have real implications for material life. Second, “the representation of gender is its construction” (de Lauretis 1987: 3). Third, the construction of gender occurs today, as it has in previous cultures and histories. Not only has its construction taken place in what Althusser would term “ideological state

apparati,” but also in “the academy, in the intellectual community, in avant-garde artistic practices and radical theories, even, and indeed especially, in feminism” (de Lauretis 1987: 3). Fourth, gender is constructed by “any discourse, feminist or otherwise, that would discard it as ideological misrepresentation” (de Lauretis 1987: 3). Like “the real,” she observes, gender “is not only the effect of representation but also its excess, what remains outside discourse as a potential trauma which can rupture or destabilize, if not contained” (de Lauretis 1987: 3). It is as part of the fourth proposition that de Lauretis makes use of the term “space-off” to refer to what the representation of gender leaves out or makes unrepresentable (de Lauretis 1987: 26). As de Lauretis argues, there is a movement between the identities produced by dominant discourses and those that remain unrepresentable. One of the projects of gender studies becomes an articulation of those identities that have always existed in the spaces around those constructed by official discourses.

2.3. GENDER AND DYSTOPIA: A SURVEY OF MODERN SCHOLARSHIP

I have already alluded to the two major dystopian texts which *We* precedes: *Brave New World* and *Nineteen Eighty-Four*. These are the best known of the modern dystopian novels. Therefore, one might wonder at the decision to analyze Zamyatin and whether this is possible without in-depth exploration of Huxley and Orwell. *We* has been noted as the exemplar/prototype of the modern dystopia, but is a strictly linear and chronological model of influence necessary for analysis? I would like to begin to answer this question by reviewing the comparative scholarship that exists between these three novels.

Scholars have recognized the connections between *We*, *Brave New World* and/or *Nineteen Eighty-Four* (see Brown 1976; Sargent 1984). Although Huxley denied knowledge of *We* before writing his dystopia, many critics disregard this assertion (Richards 1962: 54; Seymour-Smith 1976: 239). Among other features, Huxley seems to have borrowed from *We* its institutionalized promiscuity and state-controlled child-rearing, along with the apparently “ungendered” workforce that results from freedom from family responsibilities. On the other hand, other critics (Collins 1973: 41, Stites cited in Ferns 1999: 247) accept Huxley’s denial and look to earlier writers who influenced both *We* and *Brave New World* such as Wells and Federov. Orwell acknowledged the influence of both Zamyatin and Huxley on his dystopia. Although

the regime in *Nineteen Eighty-Four* uses sexual repression rather than shallow licentiousness to undermine personal relationships and strengthen state allegiance, the rebellious relationship between Winston and Julia in *Nineteen Eighty-Four* mirrors that of D-503 and I-330 in *We*, right down to the secret meeting-place (the Ancient House of *We* becomes the room above Charrington's shop of *Nineteen Eighty-Four*) and use of contraband food, clothing and cosmetics. Even Winston's precarious position as a seditious journalist has its origin in D-503's initially state-commissioned poem turned journal of rebellion and discovery of subjectivity. These are only a few of many structural and thematic similarities between those three works.

Comparison on the basis of sex has also been made between these three novels. Lyman Tower Sargent (1984), in the essay noted above, contrasts the differing ways that sex is used as a means of social control in the dystopias of Zamyatin, Orwell, and Huxley: "One major disagreement in the classic dystopias is over the question of sex as a means of social control. *Nineteen Eighty-Four* suggests suppression; *Brave New World* proposes promiscuity; *We* has controlled promiscuity." Sargent goes on to ask whether "control through pleasure [is] more effective than control through pain" (Sargent 1984: 38).

Critics have also examined the representation of gender in the dystopias of Orwell, Huxley, and Zamyatin. In "Women in Dystopia/Utopia: 1984 and Beyond," Joyce McCarl Nielsen claims that Julia functions as little more than an earth goddess, and attributes Orwell's "lack of concern about women as a class" to the failure of liberalism to concern itself with gender equality (Nielsen 1984: 145). Baruch questions the role of women in *Nineteen Eighty-Four* and *Brave New World* and asks whether unconventional sexual acts have the same liberating effect for women as they do for men in these novels:

Today, rebellion consists of redefining the context of the act itself, its motions and emotions, its causes and effects, for like the Marquis de Sade we see the sexual relation as the paradigm of all power relationships, and recognize that what is liberation for men may be enslavement for women, something neither Huxley nor Orwell seemed to recognize. (Baruch 1979: 41)

Margaret Wise Petrochenkov, in "Castration Anxiety and the Other in Zamyatin's *We*," considers how genital imagery associated with certain characters, particularly I-330, figures into D-503's castration anxiety. She explicates extensively how gender is represented in *We*, and how "sexual potency" is linked with "mental creativity" through D-503's act of writing (Petrochenkov 1998: 252). On the other hand, Sona

Stephan Hoisington, in "The Mismeasure of I-330," focuses on I-330's mythological rather than her psychological significance and asserts that she is not the femme fatale that other critics have made her out to be, observing that Zamyatin challenges and transcends gender stereotypes (Hoisington 1995: 88) by having her play mythological roles that are usually reserved for men but allowing her to retain her own identity (Hoisington 1995: 81-82). This perspective especially calls for a comparison between *We* and Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*.

A few critical works have undertaken a comparison of Atwood and Zamyatin. Laurence Davies compares the utopian elements of the societies presented in *We*, *Brave New World*, and *The Handmaid's Tale*, particularly as presented in the speeches of the Benefactor, the World Controller, and the Commander, in "At Play in the Fields of Our Ford: Utopian Dystopianism in Atwood, Huxley, and Zamyatin." Bret Cooke's recent work *Human Nature in Utopia, Zamyatin's We* compares Zamyatin's text to many other dystopias, including references to *The Handmaid's Tale*. Chris Ferns, in *Narrating Utopia*, briefly but directly contrasts the protagonists in *We* and *The Handmaid's Tale* with protagonists in utopian works (Ferns 1999: 111) and contrasts the first-person narration of both texts with the third-person point of view employed in Huxley's and Orwell's texts (Ferns 1999: 131-132), while in the broader context comparing and contrasting *We*, *Brave New World*, *Nineteen Eighty-Four*, and *The Handmaid's Tale* (Ferns 1999: 105-138) in his chapter on dystopia within this survey of utopian literature. He points out that the satire of Zamyatin, Huxley and Orwell upholds gender stereotypes and sexual power imbalances from their own times as more desirable than what we find in their dystopian worlds, but that Atwood breaks with this trend by offering a female protagonist and subverting many of the conventions of the genre (Ferns 1999: 130).

In comparing D-503, Winston Smith, and Offred as diarists, we can see that *We* and *The Handmaid's Tale* have something in common with each other that *Nineteen Eighty-Four* does not share. Ferns has already pointed out their shared first-person point of view. The diary is the text in Zamyatin's and Atwood's novels; whether it is hand-written or voice-recorded, we get a first-person account in the form of a diary. This is not so in Orwell's text: Winston's diary is only part of the text that is narrated in the limited omniscient point of view. And both *We* and *The Handmaid's Tale* imply that the order of the record may have been reshuffled or rearranged, calling into question the very reliability of the diaries.

I intend to contribute to this body of criticism by offering a close and explicit analysis of *We* that goes further than the analyses that have already been made. It is

because of the poetic and imagistic nature of the writing of Zamyatin that I undertake an analysis of Zamyatin to the exclusion of Huxley and Orwell.

3. GENDER AND RESISTANCE IN WE

The political and social settings of a dystopian novel are very important—perhaps more important than in other fiction genres. The state itself is what the protagonist struggles against. The regime becomes a central character: the antagonist. Totalitarian rulers like the Benefactor are really faces and voices for the state: they are emblematic. We must not forget that these fictional dystopian states have arisen out of utopian schemes. The architects of the states in question shaped gender into their blueprints. Some regimes, like OneState in *We*, attempt to gender-neutralize the population into efficient state-loyal workers who have no seeming gender differences. In part this is accomplished through state control of sexuality and the elimination of family obligations. State-directed promiscuity assures that sexual energy is expended while close familial bonds are eliminated, and the lack of family responsibilities eliminates gender-specific roles like breadwinner and homemaker. In the state, uniform and bald heads are also meant to make everyone look similarly androgynous.

Since sexuality is so closely controlled and in some cases repressed, resistance against the state will inevitably involve sexual rebellion. The protagonist in *We* engages in private activity as he becomes more aware of his individuality. It is therefore fitting that the reclamation of privacy would involve illegal sexual activity. In D-503's case, he has non-sanctioned relations with I-330 that involve contraband such as lingerie, alcohol, and cigarettes, and he illegally impregnates his old partner, O-90.

3.1. SOCIAL ORGANIZATION IN ZAMYATIN'S *WE*

Zamyatin's OneState is a mathematical and machinelike society that is extrapolated from the assembly-line production model of Frederick Winslow Taylor (Beauchamp 1983). The homogeneity of this society is depicted in D-503's intended poetic treatise on the grandeur of OneState: "As usual, all the pipes of the music factory were singing the OneState March. The Numbers were marching along in step in neat ranks of four—hundreds and thousands of them in their sky-blue tunics with the golden badge

on each chest bearing each one's state number" (Zamyatin 1983: 6-7). Each number has a "bald head" and there is no externally differentiating signification of gender like the clothing and cosmetics of the twentieth century. Clearly, the androgyny that is present in *We*, as in other dystopias, is a condition of that state-serving society that aims to achieve uniformity. It seems to be a dystopian motif that the loss of individualism includes the ambiguity of gender roles and the loss of gender-marking traits. Every number is a servant of the state, a cog in the machine, and other than for the temporary engendering of children, sex roles and gender identities seem to be irrelevant to the machine's constituent parts.

At the beginning of the novel, the protagonist finds beauty and comfort in this society and describes it in utopian terms: "I saw everything: The unalterably straight streets, the sparkling glass of the sidewalks, the divine parallelepipeds of the transparent dwellings, the squared harmony of our gray-blue ranks" (Zamyatin 1983: 7). Even further on, he feels part of something greater than himself: "To the right and left through the glass walls I see something like my own self, my own room, my own clothes, my own movements, and all repeated a thousand times. It cheers you up: You see yourself as part of an immense, powerful, single thing. And such a precise beauty it is: not a wasted gesture, bend, turn" (Zamyatin 1983: 33-34). The prescribed daily walks as they are here described eerily anticipate the parades and demonstrations of later Nazi Germany, but this kind of uniformity is not restricted to cavalcades and pageantry; every activity, even the most mundane, is performed according to this Taylorian choreography:

Every morning, with six-wheeled precision, at the very same hour and the very same minute, we get up, millions of us, as though we were one. At the very same hour, millions of us as one, we start work. Later, millions as one, we stop. And then, like one body with a million hands, at one and the same second according to the Table, we lift the spoon to our lips. And at one and the same second we leave for a stroll and go to the auditorium, to the hall for the Taylor exercises, and then to bed.
(Zamyatin 1983: 13)

In this "utopia," it is not merely political and social organization that operates as a well-oiled machine, but perfection can apparently be found in the most minuscule muscular spasm. The effect is that while *D-503* intends to portray the beauty of these synchronized movements, the reader's response is quite different; we see here a mundane and meaningless existence. Anyone who is familiar with the imagery in Fritz Lang's film *Metropolis* (1926) should recognize the horror of this mechanized actuality.

However, the system has not been perfected. The “mathematically infallible happiness” (Zamyatin 1983: 3) that is supposed to result from this unity and lack of individualism must be supplemented with scheduled time for individually chosen and initiated activities:

Even we haven't yet solved the problem of happiness with 100 percent accuracy. Twice a day—from 16:00 to 17:00 and again from 21:00 to 22:00—the single mighty organism breaks down into its individual cells. These are the Personal Hours, as established by the Table. During these hours you'll see that some are in their rooms with the blinds modestly lowered; others are walking along the avenue in step with the brass beat of the March; still others, like me at this moment, will be at their desks. (Zamyatin 1983: 13)

Preference for differing activities to fill these Personal Hours shows that there is still within each Number some kind of individuality. According to this description, we can see that some have athletic and some have bookish predilections, while others are interested in more furtive pursuits behind the blinds. It is still necessary to express oneself individually; however, time for this expression is regulated by the Table of Hours.

This reference to lowered blinds brings us to the sexual activity of OneState. Sex is the only activity that takes place behind closed doors, so to speak. All other activity within the home is monitored by neighbours, this being easily enabled by the fact that all Numbers live in apartments of glass:

Once home I passed quickly by the desk, handed the duty officer my pink ticket, and got the pass to use the blinds. We get to use the blinds only on Sex Day. Otherwise we live in broad daylight inside these walls that seem to have been fashioned out of bright air, always on view. We have nothing to hide from one another. Besides, this makes it easier for the Guardians to carry out their burdensome, noble task. No telling what might go on otherwise. (Zamyatin 1983: 19)

But it seems that they do have one thing to hide, hence the blinds. It is somewhat difficult to account for the state-sanctioned privacy that is conceded in this one area of life. One would think that in OneState, where privacy has not been valued for hundreds of years, Numbers would not hold on to any twentieth century squeamishness about being seen in or seeing others in the sex act. We could accept this as something that the state regards as necessary, along with the need for Personal Hours. It could be that the privacy that is afforded the sex act results from the early

twentieth century sensibilities of Zamyatin and/or his audience. More likely though, the state recognizes the incendiary potential of expressed sexuality and keeps it behind the blinds in order to diminish any potential for rebellion. D-503 does note that during the rebellion near the end of the novel he could see “through the glass walls [...] that male and female Numbers were copulating without the least shame, without even lowering the blinds, without so much as a ticket, in broad daylight” (Zamyatin 1983: 212). Ironically, the state’s allowance of privacy allows subversives an opportunity for performing anti-state activities away from the public gaze. One would think that the state would be aware of the possibilities of this systematic reprieve from scrutiny. The fact that D-503 succeeds for so long in breaking the prescribed routine reveals that the system is flawed. S-4711, a dissident, does a better job of monitoring D-503’s activity than any real Guardian.

This sexual activity is actually a well-planned system of promiscuity that is programmed by the state: “They give you a careful going-over in the Sexual Bureau labs and determine the exact content of the sexual hormones in your blood and work out your correct Table of Sex Days. Then you fill out a declaration that on your days you'd like to make use of a number (or numbers) so-and-so and they hand you the corresponding book of tickets (pink)” (Zamyatin 1983: 22). Although sex is a purely recreational activity in OneState, all this bureaucracy is not put into place simply for the enjoyment and fulfilment of the Numbers. The state is attempting to eradicate or redirect—in mathematical terms, to factor out—psychological drives that would distract the Numbers from their duties: “But isn’t it clear that bliss and envy are the numerator and denominator of that fraction known as happiness? And what sense would there be in all the numberless victims of the 200-Years War if there still remained in our life some course for envy?” (Zamyatin 1983: 22). In order to eradicate envy, then, the state attempts to even the playing field: “any number has the right of access to any other Number as sexual product” (Zamyatin 1983: 22). In OneState, apparently, there should be no such thing as unrequited desire.

However, the very fact that envy would exist without this system shows us that individuality is not absent from this society. Even though androgyny and uniformity rule the day, physical differences would apparently factor into Numbers’ selections of sexual mates: “But some cause did remain, because noses remained the button noses and classical noses mentioned in that conversation on our walk, and because there are some whose love many people want, and others whose love nobody wants” (Zamyatin 1983: 22). OneState has apparently eliminated envy and love by reducing it all to a mathematical equation:

So it's clear—there's no longer the slightest cause for envy. The denominator of the happiness fraction has been reduced to zero and the fraction becomes magnificent infinity. And the very same thing that the ancients found to be a source of endless tragedy became for us a harmonious, pleasant, and useful function of the organism, just like sleep, physical work, eating, defecating, and so on. (Zamyatin 1983: 23)

The state has attempted to factor out not only what it sees as the principal causes of unhappiness and despair, namely jealousy and unrequited desire, but this system also has the effect that Numbers are less likely to engage in pair bonding that might distract them from their duty to the state. We can assume that gender-specific physical characteristics are not considered necessary when attracting a mate, hence the androgyny of this society. By reducing sex to a functional physical necessity, the state attempts to produce completely passionless drones. However, D-503 fails to see the mathematical flaw in this analogy: that the denominator of a fraction cannot be zero.

Sex in OneState is normally recreational and diversionary, and only under the right conditions is conception the intended result. In typical dystopian style, D-503 explains that system while expressing a disdain of “ancient” conception and child-rearing practices:

And then—isn't it absurd that a government (it had the nerve to call itself a government) could let sexual life proceed without the slightest control? Who, when, howevermuch you wanted... Completely unscientific, like animals. And blindly, like animals, they produced young. Isn't it funny—to know horticulture, poultry keeping, fish farming (we have very precise records of their knowing all this) and not to be able to reach the last rung of this logical ladder: child production. Not to come up with something like our Maternal and Paternal Norms. (Zamyatin 1983: 14)

Although we are not given all the details of these Maternal and Paternal Norms, we can deduce that these are physical and intellectual standards and that the intended result is the kind of uniformity that we have already talked about. We do know that 0-90 was “about ten centimetres shorter than the Maternal Norm” (Zamyatin 1983: 6). Those who meet the Maternal and Paternal norms and who are permitted to conceive surrender the child to the state upon birth. Zamyatin does not offer the kind of meticulous detail about state-run child-rearing that Huxley does, but we are given glimpses into the childhood and education of D-503 and R-13 in reminiscences about their electronic teacher, Pliapa. Again, this absence of filial responsibility allows the state to be central in the life of every Number, and it also allows for Platonic

functional androgyny since child-rearing is not the domain of any one gender. However, it is worth pointing out that the only child care worker we meet is a mature female, U.

3.2. FREEDOM VS. HAPPINESS IN *WE*

Dystopian states often claim to limit freedom in order to offer happiness and protection. State propaganda often utilizes tricky semantics. We know that D-503, when justifying the philosophy of OneState, often uses the visual of plus and minus signs (or positive and negative) to argue a logical paradox within the state's dogma. When he is talking about the spiralling OneState model of human history, for example, he says:

the circles vary, some are gold, some are bloody, but all are divided into the same 360 degrees. It starts at zero and goes forward: 10, 20, 200, 360 degrees—then back to zero. Yes, we've come back to zero—yes. But for my mind, thinking in mathematics as it does, one thing is clear: This zero is completely different, new. Leaving zero, we headed to the right. We returned to zero from the left. So instead of plus zero, we have minus zero. (Zamyatin 1983: 112)

This kind of mathematical paradox, a negative or positive zero, cannot exist. Again, D-503 uses faulty logic where zero is concerned. D-503 goes on to say that he sees this zero as the edge of a “knife-sharp cliff: the path of paradox lies along the blade of a knife - the only path worthy of the mind without fear” (Zamyatin 1983: 113). It is worth pointing out that in the OneState model, history is reduced to zero; it is negated, as it is in many dystopias, and so perhaps “negative zero” does seem to apply here. “Utopia” is history in stasis.

Part of the justification for slavery is offered by suggesting that personal freedom is the source of society's problems. D-503 uses mathematics again to formulate an equation that links freedom with crime: “Freedom and criminality are just as indissolubly linked as...well, as the movement of an aero and its velocity. When the velocity of an aero is reduced to 0, it is not in motion; when a man's freedom is reduced to zero, he commits no crimes. That's clear. The only means to rid man of crime is to rid him of freedom” (Zamyatin 36). Again, the suggestion is that stasis and non-movement, or arriving at zero, is the way to guarantee OneState's idea of happiness, namely freedom from crime. Freedom, associated with movement, is also associated with unbalanced equations and crime.

The claim of the state is that individuals will be happier without personal freedom because of the protection that the state affords. In *We*, state poet R-13, appropriately, extols the virtues of “freedom from”: “Those two in Paradise, they were offered a choice: happiness without freedom, or freedom without happiness, nothing else. Those idiots chose freedom. And then what? Then for centuries they were homesick for the chains” (Zamyatin 1983: 61). We cannot miss the mythical allusions to utopian ends here. OneState claims to have restored Paradise:

Paradise was back. And we're simple and innocent again, like Adam and Eve. None of those complications about good and evil: everything is very simple, childishly simple—Paradise! The Benefactor, the Machine, the Cube, the Gas Bell, the Guardians: All those things represent good, all that is sublime, splendid, noble, elevated, crystal pure. Because that is what protects our nonfreedom, which is to say, our happiness. (Zamyatin 1983: 61)

If the Numbers of OneState accept “nonfreedom” and the “happiness” that comes with it, they accept as something virtuous and good those methods alluded to here—“the Machine, the Cube, the Gas Bell, the Guardians”—which make the utopian dystopic.

Richards points out that one of Zamyatin’s sources is Dostoevsky’s Grand Inquisitor in *The Brothers Karamazov*: “people are more persuaded than ever that they have perfect freedom, yet they have brought their freedom to us and laid it humbly at our feet” (Dostoevsky 1952: 130). The point is that totalitarian regimes do not necessarily impose strictures on an unwilling and resistant population. The suggestion here is that people, insecure in their freedoms and seeking security, allow governments to take enough control to enslave them. That is the real threat. The Grand Inquisitor goes on to say, “man is tormented by no greater anxiety than to find someone quickly to whom he can hand over that gift of freedom with which the ill-fated creature is born” (Dostoevsky 1952: 131). In *We*, the Benefactor echoes these justifications for enslaving the population:

I ask this question: What is it that people beg for, dream about, torment themselves for, from the time they leave swaddling clothes? They want someone to tell them, once and for all, what happiness is—and then to bind them to that happiness with a chain. What is it we're doing right now, if not that? The ancient dream of paradise...Remember: In paradise they are blessed, with their imaginations surgically removed (the only reason why they are blessed)—angels, the slaves of God. (Zamyatin 1983: 207)

In *We*, D-503 links freedom with crime and distinguishes between positive freedom and negative freedom or between freedom to and freedom from. Zamyatin makes it clear, however, that this distinction with regard to freedom is a logical fallacy when it is obvious that the population is living under oppression and no one is free from the crimes of the state.

3.3. THE SYSTEM OF JUSTICE IN *WE*

One of the key justifications given by governments for impinging upon or ignoring civil and human rights is the need to “protect” its citizens from perceived dangers such as criminals or terrorists. What can follow this tendency in terms of justice are zero tolerance policies and the increasing of police powers. It seems, then, that the institutions of justice are inextricably linked to any society’s attempt to deliver its citizens “freedom from” and its consequential limiting of an individual’s “freedom to.” In *We*, the system of justice is crucial to controlling and indoctrinating the population.

First of all, certain vices that can conceivably cause harm to the individual are outlawed, creating the illusion that the state's protection is for the good of all. As D-503 tells I-330 as she sparks up a cigarette and produces some liquor in the Ancient House: “you know it yourself, *whoever shall poison himself with nicotine, and especially with alcohol, need expect no mercy from OneState*” (Zamyatin 1983: 54). This is a typical motif in dystopian fiction: the state treats its citizens as wards or minors and encourages a childlike and dependent relationship to the state. These taboos seem to be for the good of the individual, but that is not the case. The collectivist belief is that to harm the self is to harm the state.

A serious crime in dystopian regimes is criticism of the state or its leader. In Record 9 D-503 describes the public execution of a poet who spoke out against the Benefactor. There is no mercy in dystopian justice, and the Benefactor uses another vivid metaphor, along with some fuzzy logic, to portray the paradox of this “tough love” that is later central to Orwell’s Ministry of Love: “A true algebraic love of mankind will inevitably be inhuman, and the inevitable sign of the truth is its cruelty. Just as the inevitable sign of fire is that it burns. Can you show me a fire that does not burn?” (Zamyatin 1983: 206).

The punishment for even the smallest of crimes is out of all proportion to the offence in dystopias. In *We*, the punishment for all crimes is the same: public

execution by vaporization at the Benefactor's machine: "Looking down from this summit, there's no difference between a woman who gave birth illegally—O—and a murderer, and that madman who dared aim his poem at OneState. And the verdict is the same for them all: premature death" (Zamyatin 1983: 112). Sometimes offenders are first tortured in order to extract incriminating evidence against others, as is the case for I-330 who steadfastly refuses to give in (Zamyatin 1983: 225).

Public executions that come with much pomp and ceremony are common to *We*. Such extreme social control necessitates not only swift punishment of subversives, but punishment within the public's eye. D-503 describes an execution in a manner chillingly devoid of empathy:

There was one...standing on the steps of the Cube, the sunlight pouring down on him. His face was white, or no, not white, it was no color at all, his glass face, his glass lips. Just his eyes, dark, sucking, swallowing holes...and that terrifying world that he was only minutes away from. The gold badge with his number had already been taken. His hands were tied with a purple ribbon (ancient custom; the explanation seems to be that in old times, before this was done in the name of OneState, the condemned naturally thought he had a right to put up a fight, so his hands were usually chained). (Zamyatin 1983: 45-46)

In this passage, D-503 describes not only acceptance of the execution by the audience, but reference to "ancient" chains for the condemned shows that D-503 now expects general acceptance of their fate by those accused.

D-503 goes on to describe the actual moment of execution, for which the Benefactor is judge, jury, and executioner:

My eyes lifted up, and so did thousands of other eyes, up to the Machine. The inhuman hand made a third cast-iron gesture. And, shaken by some invisible wind, the criminal moves...a step... another...and takes the last step that he will make in his life. He is face up to the sky, his head thrown back, on his final resting place. (Zamyatin 1983: 47-48)

The opening lines of this passage, "My eyes lifted up," along with reference to the multitudes, are reminiscent of Biblical narrative. The Benefactor as administrator of justice is deified and this scenario could be the Last Judgement. What follows is described in near apocalyptic language as the accused is struck by the "Hand of God" as if being struck by lightning:

Heavy, stone, like fate itself, the Benefactor made one full circle around the Machine and laid his huge hand on the lever. Not a rustle anywhere, not a breath. All eyes were on that hand. What a whirlwind of fire that must feel like—to be a weapon, to have the force of hundreds of thousands of volts. What a stupendous fate!

An instant. The hand fell, loosing the current. A sharp blade of unbearable light. A shudder in the pipes of the Machine, a crackling that you could hardly hear. The spread-eagled body was covered by a light, sparkling little puff of smoke, and then before our eyes it began to melt, and melt, and it dissolved so fast it was horrible. And then—nothing. A puddle of chemically pure water, which just a moment ago had been in a heart, red, beating up a storm. (Zamyatin 1983: 48)

If D-503 shows any emotion at all here, it is only awe and excitement at this display of power and control. The Benefactor is imbued with all the power of the regime over life and death, and it is noteworthy that D-503 feels no revulsion against this abuse of power, but he admires it. In a dystopia, it is necessary to have a public demonstration not only to serve as a deterrent against further crimes against the state, but such occasions must be seen as an integral and necessary aspect of the dystopian society. Desensitization to horror is a result of these public displays that will lead to general acceptance of such brutal measures. Comparing the Benefactor to "fate itself" shows that there is comfort in this ceremony: the population believes that there are inevitable consequences to a given course of action. What they can rely on is that traitors will be punished.

3.4. SOCIAL AND HISTORICAL CONDITIONS OF *WE*

I have established in the preceding section that dystopia has a parodic relationship to utopia. Indeed, specific attempts at achieving political utopia have informed the novel here in question. Although the geographical setting of OneState is not discernible in the text itself, Zamyatin was clearly extrapolating his dystopia from existing conditions within post-revolutionary Russia (Kumar 1991: 66). We must not forget that Zamyatin was at first a Bolshevik (Richards 1962: 8) who had high hopes for the Revolution,

but gradually his hopes were chilled by misgivings. On the one hand he saw the sufferings brought by the Revolution and the Civil War; the way they brutalised man and destroyed many

old but still vital cultural values, while on the other hand the new regime seemed to be betraying its faith: the former heretics were establishing a new intolerant orthodoxy and Revolution was in danger of being smothered in a blanket of Entropy. (Richards 1962: 36-37)

Richards comments further on Zamyatin's foresight regarding not only Russia, but other totalitarian regimes to come:

We was a remarkable anticipation of many of the features of Stalin's Russia. We read of State Science, the Institute of State Poets and Writers, norms of motherhood and fatherhood. There is only one newspaper, The State Newspaper. The annual elections, held on the Day of Unanimity, generally result in a 100 per cent poll in favour of the authorities. There is no pretence at a secret ballot. The Single State demands that poets should write works glorifying the state, and the punishment of enemies of the state, who confess their crimes before being executed, is accompanied by odes declaiming the wisdom of this punishment. The Benefactor with his state police force has almost the political power and ruthlessness of Stalin himself. We was equally in many ways an anticipation of Nazi Germany, Fascist Italy and modern China. (Richards 1962: 68)

Richards goes on to say that these measures were not imposed on a completely unwilling population, neither in Zamyatin's fiction nor in Stalin's Russia: "these external forces would not be enough if they were not complemented by powerful desires within man himself for secure, sleepy anonymity in preference to free, awake individuality" (Richards 1962: 68). Zamyatin saw that society on some level desires this oppression, and this was one of the principal dangers against which he was warning his audience in light of the recent revolution and the influence it might have over Europe in general.

Brett Cooke, in his recent study on *We*, comments on the utopian vision's requisite reshaping of the individual in order to redesign society. He points out that when Zamyatin was writing his novel, "Plans were then afoot in the nascent Soviet Union to put social construction into action so as to create of its citizens 'the New Soviet Man' and to establish a social utopia within a few decades" (Cooke 2002: 4). He goes on to say that Zamyatin anticipated many social policies that were not yet fully in existence, such as "the controlled press with its official optimism, the political constraints on the arts, the one-party system, the cult of the personality, fixed elections, secret police, and show trials" (Cooke 2002: 4), echoing Richards's observations. Again, we see that the dystopian response to utopia centres on parodying

and exposing the coercive means necessary for such a reshaping of society and the individual.

3.5. RESISTANCE AND REBELLION IN *WE*

Some would suggest that traditional utopias are almost always patriarchal. Elaine Hoffman Baruch comments on the sexist nature of utopian and dystopian visions: "Many readers feel uncomfortable with [Plato's] plan, for it is predicated on a communalization of wives, children, and property, to say nothing of a controlled system of eugenics, which turns out, it might here be said, to be characteristic of twentieth-century anti-utopias, or dystopias" (Baruch 1979: 31). She is, of course, referring to Plato's *Republic*, often considered to be the originating text of the concept of political utopia. Baruch points out that gender specific functions within the perfectly imagined society go right back to the beginnings of utopianism.

Baruch's study focuses on *Nineteen Eighty-Four* and *Brave New World* as far as the dystopia goes, but she makes some useful observations and asks some interesting rhetorical questions that can be useful to an examination of gender in other dystopias. She interrogates whether the scheme is dream or nightmare from the perspective of gender: "utopias for men are often dystopias for women. Might it then be possible that dystopias for men are utopias for women?" (Baruch 1979: 38). Question pertinent to this paper follows: if *We* is a dystopia for men, is any female character in the novel experiencing utopia? Certainly I-330 comes to a dystopian end. Perhaps O-90, who manages to escape to the Mephi wilderness to bliss in gestation and motherhood, finds some kind of utopia, but to say that *We* is a utopia for women based on this fact would be erroneous.

Sex, in most dystopias, is both a tool of repression and a site of resistance, the former for the state, and the latter for the subversives. Baruch's questions suggest that the answers cannot be simple. She begins to answer her own questions by looking at the role of sex and of sexual resistance within certain dystopias. She points out that differences exist in different works concerning societal norms and forms of resistance:

When sex is a tool of the state, to be used as an opiate like soma or the feelies, as in Brave New World, sexual abstention becomes an act of rebellion. But when sex is a forbidden act, as in the sexually repressive society of 1984, then following one's impulses is liberation. Or is it? A question we have to ask ourselves is whether the sexual act in relation to the culture bears the same meaning for women as it does for men. (Baruch 1979: 40)

In *We*, where sex is used as an outlet for the tendency to engage in personal activities, resistance comes not by abstaining but by having sex outside the prescribed parameters or in contexts different from the sanctioned norm (the Ancient House) and with the use of time communally set aside for sex for subversive activities. D-503's illegal sexual encounters with I-330 initiate his unorthodox thoughts of individualism and tendencies towards rebellion. He puts himself and his relationship with her before his duties to the state. He asserts his individuality within a collectivist society, protecting his agency so that he can preserve the affair. He is willing to lie for her and to commit sabotage against OneState by allowing her to hijack the Integral.

For I-330, does "the sexual act in relation to the culture [bear] the same meaning [...] as it does for men"? This is a complex question since we do not get to know I-330 as intimately as we do D-503. First of all, D-503 is a first-person narrator so there is more intimacy between him and the audience. Secondly, our experience of I-330 is filtered through his consciousness and so the reader cannot see her objectively. What we do know of I-330 is that she uses sex very specifically as a means of sedition. For her, sex is not merely connected to rebellion; it is the very means of her resistance. I-330 is apparently a more self-assured sexual rebel than D-503. Where for him sexual resistance involves a perilous and frightening revelation of the irrational, for I-330 it is wielded like a well-honed weapon not only for her personal liberation, but for the liberation of all from the oppressive regime of OneState. Her ability to use that which the state seeks to suppress and control, sexuality, only to awaken in others that which the state seeks to repress and control, the irrational, points out the flaws inherent in the system.

In Zamyatin's dystopia, sexual rebellion also involves intentional impregnation outside the state's control, as in O-90's case. We know that O-90 yearns for a child and is willing to risk execution for the fulfillment it will bring her. Why, however, does D-503 impregnate her? It seems to be for no other reason than to get rid of her so that he can resume his affair with I-330 uninterrupted. For O-90, the sexual act and her associated rebellion has strictly personal meaning. In contrast to I-330, she engages in intentional and illegal impregnation in order to create a bond between herself and D-503. She does not desire to overthrow the state in the way that I-330 does, but she does desire to escape the restrictions that the state has placed on her experience and in the end she is more successful. In *We*, it is significant that aberrant sexual behaviour is initiated by the women, not by D-503.

4. CONCLUSION

We like to believe that some of the most private issues in society are the ways in which we express gender, engage in sexual relations, engender children, and organize families. These issues are, however, played out publicly; it would be erroneous to say that these matters are entirely private. Our choices in such matters are surely influenced and limited by social mores and the media. However, in a dystopian novel, these spheres are removed completely to the public domain. In *We*, the outward signs of gender are removed as the population is gender-neutralized. Furthermore, all sexual contact is bureaucratized through the pink ticket system during prescribed personal hours. Finally, family organization in *We* is non-existent. Children are brought up and educated in state-run facilities.

I have attempted to distinguish between terms like dystopia and anti-utopia that have not been used consistently by critics. Aldridge sees utopian satire and anti-utopia as earlier forms of the twentieth century dystopia. Morson acknowledges that canon formation is arbitrary and based canon formation on the critic's purpose. This has been a useful starting point for explicating my purposes in this paper: to explore the gender politics in the dystopian text that has previously received little attention.

Gender is essential to the political and social settings of dystopian novels because the state takes control of family organization, sexual activity, and gender roles. OneState has an androgynous population that has no filial responsibilities and can engage in controlled sexual promiscuity. In *We*, Zamyatin demonstrates the nightmarish outcomes of governing sexuality within an extremely collectivist or extremely conservative system.

Zamyatin uses his dystopia to explore the theme of freedom versus happiness. In *We*, the state claims to have limited freedom in order to ensure happiness for its citizens. Of course, the irony of this claim becomes obvious with the further claim that although people may have lost “freedom to,” or agency, they have been given “freedom from,” or apparent protection from crime and responsibility. Zamyatin demonstrates that the danger here involves people’s desire for this kind of protection, and they hint that it is a willing populace that allows totalitarian systems to come into being.

The regime in question takes an extreme approach to justice in order to afford this “protection.” They claim to be protecting citizens from destructive vices but what is really being protected is the state against breakdown and challenges from the populace. Public torture, executions, and the display of human remains are used both

to deter crime and to desensitize the population to state-inflicted terror. As well, Zamyatin incorporates citizen complicity into the implementation of justice.

It seems that utopianism informs *We*. Zamyatin was reacting to the attempt to create a perfect society after the Russian Revolution and predicted many features of Stalinist Russia. Zamyatin, then, exposes the coercive means that have and could be used to implement attempted utopia in the real world. I have also considered gender in terms of what is utopia and what is dystopia for men and women. While *We* is clearly a dystopia, perhaps O-90 was able to find utopia outside the Green Wall, which is ironic since the wall was meant to shut in a utopia.

OneState is a fictional and speculative extension of existing conditions within the author's society; the seeds for *We* lie in the aftermath of the Russian Revolution. Finally, Zamyatin shows that sexual and gender control will ultimately result in resistance and rebellion that is centred upon contravening sexual laws and gender roles, and it is this rebellion that ultimately drives the journey of the dystopian protagonist.

BIBLIOGRAPHY

1. Aldridge, Alexandra (1984), *The Scientific World View in Dystopia*, UMI Research Press, Ann Arbor
2. Althusser, Louis (1971), "Ideology and Ideological State Apparatuses", in: *Lenin and Philosophy and Other Essays*, trans. Ben Brewster, Monthly Review P, New York
3. Baruch, Elaine Hoffman (1979), "A Natural and Necessary Monster: Women in Utopia", *Alternative Futures: The Journal of Utopian Studies*, 2(1), 29-48
4. Beauchamp, Gorman (1983), "Man as Robot: The Taylor System in *We*", in: Richard D. Erlich & Thomas P. Dunn Eds., *Clockwork Worlds: Mechanized Environments in SF*, 85-93, Greenwood, Westport
5. Booker, Keith M. (1994), *The Dystopian Impulse in Modern Literature*, Westport, Greenwood, CT
6. Brown, Edward James (1976), "*Brave New World*, 1984, and *We*: An Essay on Anti-Utopia", *Ardis Essay Series*, 4. Ardis, Ann Arbor
7. Butler, Judith (1999), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, 2nd ed., Routledge, New York
8. Collins, Christopher (1973), *Evgenii Zamyatin: An Interpretive Study*, Mouton: The Hague

9. Cooke, Brett. (2002). *Human Nature in Utopia: Zamyatin's We*, Northwestern UP, Evanston, IL
10. Cuddon, John Anthony (1998), *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, 4th ed., Penguin, London
11. Davies, Laurence (1999), "At Play in the Fields of Our Ford: Utopian Dystopianism in Atwood, Huxley, and Zamyatin", in: George Sluser Ed., *Transformations of Utopia: Changing Views of the Perfect Society*, 205-214, AMS, New York
12. De Lauretis, Teresa (1987), *Technologies of Gender*, Indiana UP, Bloomington
13. Dostoevsky, Feodor (1952), *The Brothers Karamazov*, Trans. Fyodor Mikhailovich, Enclopaedia Britannica, Toronto (Original work published 1880)
14. Ferns, Chris (1999), *Narrating Utopia: Ideology, Gender, Form in Utopian Literature*, Liverpool UP, Liverpool
15. Fry, Northrop (1965), "Varieties of Literary Utopia", in: Frank E. Manuel Ed., *Utopian and Utopian Thought*, 25-49, Houghton Mifflin, Boston
16. Greene, Gayle and Coppelia Kahn Eds. (1985), *Making a Difference: Feminist Literary Criticism*, Methuen, New York
17. Hillegas, Mark R. (1967), *The Future as Nightmare: H.G. Wells and the Anti-Utopians*, Oxford UP, New York
18. Hoisington, Sona Stephan (1995), "The Mismeasure of I-330", in: Sona Stephan Hoisington Ed., *A Plot of Her Own: The Female Protagonist in Russian Literature*, 81-88, Northwestern UP, Evanston, IL
19. Kateb, George (1963), *Utopia and its Enemies*, Collier Macmillan, London
20. Klaic, Dragan (1991), *The Plot of the Future: Utopia and Dystopia in Modern Drama*, University of Michigan Press, Ann Arbor
21. Klein, Ernest Ed. (1967), *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Vol. I and II, Elsevier, Amsterdam
22. Kumar, Krishan (1987), *Utopia and Anti-Utopia in Modern Times*, Blackwell, Oxford
23. Kumar, Krishan (1991), *Utopianism*, U of Minnesota P, Minneapolis
24. Morson, Gary Saul (1981), *Boundaries of the Genre*, University of Texas Press, Austin
25. Moylan, Tom (2000), *Scraps of the Untainted Sky*, Westview, Boulder
26. Nielsen, Joyce McCarl (1984), "Women in Dystopia Utopia: 1984 and Beyond", *International Journal of Women's Studies*, 7, 144-154

27. Petrochenkov, Margaret Wise (1998), "Castration Anxiety and the Other in Zamyatin's We", in: Brett Cooke & George E Slusser Eds., *The Fantastic Other: An Interface of Perspectives*, 243-255, Rodopi, Amsterdam
28. Richards, David John (1962), *Zamyatin: A Soviet Heretic*, Bowes & Bowes, London
29. Richter, Peyton E. (1975), "Utopia/Dystopia?: Threats of Hell or Hopes of Paradise?", in Peyton E. Richter Ed., *Utopia/Dystopia?*, 1-17, Schenkman Cambridge
30. Rubin, Gayle (1975), "The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex", in: Rayna Rapp Reiter Ed., *Toward an Anthropology of Women*, 157-210, Monthly Review P, New York
31. Sargent, Lyman Tower (1984), "Social Control in Contemporary Dystopia", in: Benoit J. Suykerbuyk & Clem Neutjens Eds., *Essays from Oceania and Eurasia: George Orwell and 1984*, 33-42, U Instelling Antwerpen, Antwerp
32. Seymour-Smith, Martin (1976), *Who's Who in Twentieth Century Literature*, Hold, Rinehart, and Winston, New York
33. Sisk, David W. (1997), *Transformations of Language in Modern Dystopias*, Greenwood, Westport, CT
34. Walsh, Chad (1962), *From Utopia to Nightmare*, Greenwood Press, Westport
35. Weber, Eugene (1971), "The Anti-Utopia of the Twentieth Century", in: George Kateb Ed., *Utopia*, 81-89, Atherton, New York
36. Wittig, Monique (1982), "The Category of Sex", *Feminist Issues (Fall Issue)*, 63-68
37. Zamyatin, Yevgeny (1983), *We*, trans. Mirra Ginsburg, Avon Books, New York (Original work published 1924)

RODNA DISTOPIJA: RODNA POLITIKA U ROMANU MI YEVGENYA ZAMYATINA

Sažetak

Ovaj rad ima za cilj da istraži rodnu politiku u romanu Mi Yevgenya Zamyatina, jednog od začetnika moderne distopije, tako što će analizirati načine na koje autor podržava ili podriva osnovne odlike distopije kroz tematiku prikaza roda. Roman razotkriva anksioznosti koje se kriju iza pitanja roda u autorovom životnom vijeku. Izvjesno je da Zamyatin podupire jednakost (seksualnu i drugu) na uštrb individualnosti i kreativnosti u okviru socijalističke države. Moj rad će utvrditi da kroz roman Mi Zamyatin sugerira da nametnuta jednakost nije rješenje za rodne i spolne nejednakosti njegovog vremena. Također, Zamyatin se okreće satiri kako bi podrivački komentirao o kompleksnostima patrijarhalnih društvenih i političkih struktura prisutnih u vremenu u kojemu je on pisao.

Ovaj rad je ustvrdio da su rod i žanr za Zamyatina fleksibilni pojmovi te da stilistički elementi mogu biti fokusom u žanru koji bi mnogi okarakterisali kao polemički, tematski i politički. Za distopije se tvrdi da su dijelom određenog političkog miljea, ali ovaj rad je pokazao da postoje određene osobenosti i tematike koje su sveprisutne u ovome žanru, bez obzira na mjesto radnje i vrijeme kada je distopija napisana.

Ključne riječi: Zamyatin, rod, distopija

Adresa autora

Authors' address

Demir Alihodžić

Filozofski fakultet u Tuzli

demir.alihodzic@untz.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 81'27:32]

32:808.5]

Pregledni rad

Review paper

Suzana Marković

GOVORNI ČIN ŽALBE U DIREKTIVNOJ FUNKCIJI U POLITIČKOM DISKURSU

U radu analiziramo način realizacije govornog čina žalbe u političkom diskursu, tj. u predsjedničkoj debati između Donalda Trampa i Hilari Clinton. Primjeri se analiziraju sa sintaksičkog aspekta. Predsjednički kandidati najčešće pribjegavaju eksplicitnim izjavnim rečenicama u kojima nedvosmisleno kritikuju političkog oponenta, ali smo zabilježili i druge načine kojima se ostvaruje ili naglašava govorni čin žalbe, kao što su postupci intenziviranja, pasivne konstrukcije, interogativne rečenice, diskursni markeri za skretanje pažnje. Svrha govornog čina žalbe realizovane u političkom diskursu kakva je predsjednička debata jeste direktivnog karaktera – intencija predsjedničkog kandidata je da diskredituje svog političkog oponenta tako što će, iznoseći negativnosti o njemu i njegovoj političkoj praksi, pridobiti veći broj glasača.

Ključne riječi: govorni čin žalbe, politički diskurs, direktivnost, postupci intenziviranja, pasivizacija, interogativi, markeri za skretanje pažnje.

1. UVOD

Političari na raznovrsne načine kreiraju svijest širokih narodnih masa, a jedan od tih načina je zasigurno i jezik. Oni često govore o temama koje su od opšteg interesa njihovih građana i često se služe raznovrsnim jezičkim strategijama kako bi pridobili njihovo povjerenje. To se posebno ističe u predizbornom periodu kada svaki političar

predstavlja sebe i svoju stranku u najboljem svijetlu, dok za opoziciju čuva ne baš komplementarne izjave. Stoga smo se odlučili da u ovome radu analiziramo način realizacije govornog čina žalbe, odnosno jezičke mehanizme iskazivanja nezadovoljstva prema političkom oponentu u političkom diskursu s ciljem da se pridobije što veći broj glasača. Prema kategorizaciji govornih činova na pet grupa¹ koju nudi Serl, žalba spada u red ekspresivnih govornih činova (Searle 1979). Cilj rada jeste da se ukaže na to da određeni govorni čin, kakav je govorni čin žalbe, realizovan u specifičnom diskursu, kakav je politički diskurs, mijenja svoju primarnu kategoriju (u našem slučaju, kategoriju ekspresivnog govornog čina) i poprima svojstva direktivnog govornog čina. U tom slučaju, "jedan govorni čin se realizuje indirektno upotrebom drugog"², te tako postaje indirektni govorni čin. Drugim riječima, svrha žalbe nije samo da se izrazi nezadovoljstvo prema političkom oponentu (ekspresivni govorni čin), nego je njen cilj da se glasači indirektno navedu da glasaju za političara koji izražava žalbu (direktivni govorni čin).

Primjere koje smo analizirali u ovome radu zabilježili smo u tri predsjedničke debate između predsjedničkih kandidata Donalda Trampa i Hilari Klinton koje su se odvijale u Sjedinjenim Američkim Državama 2016. godine. U ovim debatama govorilo se o različitim pitanjima od opšteg društvenog značaja, kao što je pitanje zaposlenja, nelegalne imigracije, diskriminacije po raznim osnovama i slično. Razlika koja je uočena u konceptu ove tri debate ogleda se u tome da je druga uključivala i pitanja koja su postavljali građani iz publike ili putem društvenih mreža. U cijelosti transkribovanu debatu pratili smo putem internetske stranice [politico.com](http://www.politico.com)³, što je olakšalo postupak izdvajanja primjera za analizu. Na početku svake od debata voditelj programa ističe da predsjednički kandidati nisu imali pristupa pitanjima koja će im biti postavljena.

2. TEORIJSKI OKVIR RADA

Analiza primjera će se vršiti iz ugla teorije govornih činova (Austin 1962, Searle 1969, 1975, Sadock 1974, Bach & Harnish 1979, Levinson 1983) i kritičke analize

¹ Reprezentativni, direktivni, komisivni, deklarativni i ekspresivni.

² "...one illocutionary act is performed indirectly by way of performing another." (Searle 1975: 60)

³ Prva predsjednička debata se može naći putem linka <http://www.politico.com/story/2016/09/full-transcript-first-2016-presidential-debate-228761>; druga: <http://www.politico.com/story/2016/10/2016-presidential-debate-transcript-229519>; treća putem linka: <http://www.politico.com/story/2016/10/full-transcript-third-2016-presidential-debate-230063> (pristupljeno u periodu od 1. februara do 1. marta 2017. godine).

diskursa (Fairclough 1989, 1995, van Dijk 2005, 2006, Wilson 2005). Teorija govornih činova doprinijela je praktičnijem tumačenju jezičkih pojava koje je podrazumijevalo ideju da se jezikom ne saopštavaju samo neke kodirane informacije, nego da se njime djeluje, odnosno koncept ove teorije podrazumijeva da reći nešto znači i učiniti nešto (Austin 1962). Kada je riječ o teoriji govornih činova, potrebno je ukazati na tri elementa koja čine određeni govorni čin: lokucija (sam čin kazivanja nečega), ilokucija (namjera koju govorno lice želi da postigne) i perlokucija (efekat koji dati govorni čin ima na sagovornika). Ilokucionna snaga izdvojenih primjera jeste izražavanje žalbe i nezadovoljstva govornika prema direktno prisutnom sagovorniku – političkom protivniku. S obzirom na to da se komunikacija odvija u specifičnom okruženju, koje podrazumijeva i direktno prisustvo određene skupine ljudi (voditelji programa, publika u studiju, gledaoci koji prate program van televizijskog studija), perlokucionni efekat koji predsjednički kandidat želi da postigne svojim javnim pojavljivanjem jeste obezbjeđivanje glasova za sebe kako bi odnio pobjedu na predsjedničkim izborima.

Govorni čin kojim se izražava nezadovoljstvo, prijekor, optužba, uvreda usmjerena na drugo lice koje je prouzrokovalo negativnu emociju kod govornika predstavlja govorni čin žalbe (eng. complaint). U ovom radu neće se praviti razlika između optužbe, kritike, prijekora, nezadovoljstva i slično, budući da „nije lako (a nije ni nužno korisno) povući oštru granicu između njih”⁴ (Laforest 2002: 1597). Razlikujemo direktnu i indirektnu žalbu. Direktna žalba je usmjerena na direktno prisutnog adresata, dok je indirektna žalba podijeljena na tri podgrupe: žalba sa ličnim fokusom (žalba na lične nedostatke i žalba na situaciju koja utiče na govornikov život), žalba sa bezličnim fokusom (koja se odnosi na nezadovoljstvo opštih razmjera) i žalba na treće lice koje nije prisutno u trenutnoj komunikacionoj situaciji (Boxer 1993: 108–110). Budući da je politička debata vid komunikacije u kojoj svaki političar ističe samo svoje dobre strane, žalbu na lične nedostatke očekivano nismo zabilježili u korpusu. Žalbe na situacije sa ličnim fokusom se prepliću sa onima sa bezličnim fokusom, budući da u fokus stavljaju nedaće koje imaju posredan ili neposredan efekat na život govornika a posebno naroda čije interese zastupa (nezaposlenost, siromaštvo, diskriminacija i slično). Žalbe na treće lice ogleda se u tome da govornik kritikuje predstavnike protivničke stranke koji možda i nisu prisutni u studiju, ali za koje se pretpostavlja da prate konkretni televizijski sadržaj (npr. Tramp kritikuje Obama ili njegovu administraciju). U radu ćemo žalbu posmatrati u opštem smislu,

⁴ „it is not easy (and may be not necessarily that useful) to distinguish very clearly between them.“

kao čin kojim se izražava nezadovoljstvo, bez obzira da li je intencija usmjerena na direktno prisutnog oponenta ili neprisutne pripadnike protivnikove stranke.

Drugi važan teorijski konstrukt u okviru kojeg ćemo pristupiti problemu jeste kritička analiza diskursa, koja u izučavanju jezika ističe njegovu važnost „u stvaranju, održavanju i mijenjanju moći u društvenim odnosima“⁵ (Fairclough 1989:1). U svom opširnom bavljenju analizom političkog diskursa van Dijk ukazuje na brojne jezičke strategije kojima se političari služe u svojim javnim nastupima, a koje predstavljaju oblik političke manipulacije (van Dijk 2006: 373). Sve te strategije su binarne i podrazumijevaju isticanje pozitivnih karakteristika jednog političara i negativnih karakteristika njegovog oponenta. Drugim riječima, govornik nastoji da sebe i svoju stranku predstavi u pozitivnom, a protivnika u negativnom svjetlu ističući njegove loše poteze i propuste u njegovoj političkoj strategiji. Na taj način se glasačima šalje poruka da ne glasaju za protivnika, budući da je njegov plan neodrživ i podsjećajući ih na loše lične i političke osobine oponenta i njegove stranke. Mi ćemo se u ovom radu zadržati na analizi onih pojedinačnih ili vezanih rečenica kojima se naglašavaju protivnikove negativne strane, dok one kojima govornik ističe svoje zasluge i pozitivne karakteristike neće biti uvrštene u analizu.

3. ANALIZA

Brojni su mehanizmi kojima se može izraziti žalba ili nezadovoljstvo u političkom diskursu. Iako se u svom radu bave drugim sintaksičko-pragmatičkim analizama u političkim govorima, kao što je upotreba sintaksičkih eufemizma kojima se političari ograđuju od davanja eksplicitnih obećanja s ciljem izbjegavanja potencijalne odgovornosti, Mišić-Ilić i Radulović izdvajaju neke od sintaksičkih struktura koje smo iskoristili u ovom radu: pasivizacija i suprotne rečenice (Mišić-Ilić i Radulović 2014). S druge strane, analizirajući leksičke i sintaksičke elemente u političkom govoru u funkciji ubjeđivanja, izdvajaju se sljedeće strukture koje smo iskoristili za klasifikaciju primjera u ovome radu: paralelizam, frontiranje i interogativne rečenice (Sharndama & Mgbemena 2015).

Primjere koje smo analizirali u radu klasifikovali smo prema sintaksičkom kriterijumu na sljedeći način: intenziviranje (paralelizam, frontiranje, pomoćni glagol u potvrdnoj izjavnoj rečenici), suprotne rečenice, sredstva za skretanje pažnje,

⁵ “...in production, maintenance and change of social relations in power.”(Fairclough 1989:1).

interrogativne rečenice, pasivne rečenice (sa agensom i bez agensa, složenije pasivne konstrukcije), eksplicitne izjavne rečenice, implicitne izjavne rečenice. U radu ćemo primijeniti strukturalistički i pragmalingvistički metod. Primjere ćemo klasifikovati prema sintaksičkom kriterijumu, pri čemu ćemo navoditi po jedan primjer od oba predsjednička kandidata, a potom ćemo ih ukratko interpretirati prema pragmatičkom kriterijumu, odnosno ukazaćemo na intenciju govornog subjekta pri verbalizaciji izdvojenih sintaksičkim struktura.

Intenziviranje se vrši na više načina, kao što je obrt u normativnom *SVOMPT*⁶ redu riječi, upotrebom pomoćnog glagola u izjavnim rečenicama, različite vrste ponavljanja na nivou jedne ili nekoliko vezanih rečenica i slično. Cilj koji govornik želi da postigne jeste da posebno istakne protivnikove negativnosti, da ga optuži za pogrešne postuke i slično. Postupak intenziviranja je zasigurno svrsishodan, što možemo uočiti ukoliko uporedimo neki neutralni iskaz sa njegovim intenziviranim parom (npr. neutralni *You made a wrong choice*. nasuprot intenziviranom *You did make a wrong choice*.).

Paralelizam, kao intenzifikacijski postupak, podrazumijeva ponavljanje rečenice ili dijelova rečenice, pri čemu se ostvaruje rečenični ritam. Ilokuciona snaga takvih iskaza jeste da se privuče pažnja na određeni konkretni dio rečenice koji nosi važnu poruku, te ga je neophodno posebno naglasiti. Dijelovi koji se ponavljaju sadrže ideje jednake važnosti i ovako formulisani doprinose ekspresivnosti cjelovitog govora političara. Ponavljanje se vrši kako unutar rečenice kao sintaksičke cjeline, tako i u vidu nekoliko uzastopnih zasebnih rečeničnih cjelina koje istovjetno počinju. Njima se eksplicitno ili implicitno izražava žalba govornog subjekta na postupke protivnika, a poruka koja se šalje široj javnosti jeste direktivnog karaktera – da se ne glasa za protivnika.

1. (DT): And frankly, when you look at her real record, take a look at Syria, take a look at the migration, take a look at Libya, take a look at Iraq. She gave us ISIS because her and Obama created this huge vacuum...
2. (HC): He went after Mr. And Mrs. Khan, the parents of a young man who died serving our country, a gold star family because of their religion. He went after John McCain, a prisoner of war, said he prefers people that aren't captured. He went after a federal judge born in Indiana but who Donald said couldn't be trusted to try the fraud and racketeering case against Trump University because his parents were Mexican.

⁶ Subject, Verb, Object, Manner, Place, Time.

Prvi izdvojeni primjer (1) je asocijativnog i implicitnog karaktera. Govornik želi da asocira javnost na sve nedaće koje se dešavaju na referentnim prostornim tačkama, a ovaj iskaz implicira da je za njih odgovorna protivnička strana, što predstavlja jezgro kritike, dodatno potvrđeno u nastavku kazivanja gdje govornik eksplicitno optužuje protivnika. Efekat koji govornik želi da postigne jeste da probudi svijest i podsjeti širu javnost na sve nevolje koje se vezuju za navedene lokalitete, a za koje krivi protivnika, kako bi zapravo pridobio što više simpatizera na svoju stranu. Drugi primjer (2) takođe je izrazito ekspresivan i ima isti konačni cilj – što više negativno okarakterisati protivnika, pa ovaj segment diskursa u cjelosti implicira da govornik oponenta smatra rasistom sa puno predrasuda.

Frontiranje kao sredstvo intenziviranja podrazumijeva određene promjene u redu riječi, tj. u sintaksičko-semantičkom *SVO* obrascu. Njegova diskursna funkcija jeste naglašavanje rečeničnog elementa u inicijalnoj poziciji. Postupak frontiranja zabilježen u analiziranoj predsjedničkoj debati ima za cilj da istakne negativne karakteristike oponenta, kao što su loše upravljanje zemljom, neadekvatne odluke i slično. Izdvajamo sljedeći ilustrativni primjer:

3. (DT): She doesn't do anything about anything other than talk. With her, it's all talk and no action.

U datom primjeru, inicijalno je pozicionirana prepozicijska fraza, koja je po sintaksičko-semantičkom obrascu predviđena u finalnom dijelu nakon dopune kopulativnom predikatu, a njen krajnji cilj jeste da se politički oponent što više diskredituje u očima javnosti, kako bi govornik pridobio glasače za sebe.

Isticanje jezgra žalbe vrši se i upotrebom pomoćnog glagola u izjavnoj rečenici. Pomoćni glagol u engleskom jeziku, podsjećamo, ima prije svega udjela u građenju interogativnih i odričnih oblika. Međutim, kada se upotrijebi u izjavnoj rečenici, ona je posebno naglašena. Govornici to strateški upotrebljavaju da naglase političke propuste suprotne strane zarad postizanja sopstvenoga cilja.

4. (DT): You shouldn't have been in Iraq, but you did vote for it.

U izdvojenoj potvrdi govornik ukazuje na pogršne poteze svog protivnika upotrebom suprotne rečenice u okviru koje najprije eksplicitno iskazuje da određena radnja za koju tereti protivnika nije trebalo da se realizuje, a u suprotnom dijelu rečenice upotrebom pomoćnog glagola naglašava da se jeste realizovala kao rezultat

pogrešne procjene. Mnogo je jači efekat upotrebe pomoćnog glagola (*did*) s obzirom na to da eksplicitno naglašava suprotnost između onoga što se desilo a nije trebalo da se desi.

Suprotne rečenice sa veznikom *ali* odnose se na radnje koje su se izvršile ili će se izvršiti i pored toga što se konstatuje u onom dijelu nezavisno-složene rečenice bez ovog veznika. Sa pragmatičkog aspekta posmatrano, suprotnom rečenicom sa veznikom *ali* ističu se negativne karakteristike političke strategije protivnika, ili, pak, pozitivna svojstva govornikove politike koja stoje u odnosu suprotnosti sa protivnikovim političkim djelovanjem. S tim u vezi, fokus je na njima.

5. (HC): He says it's a secret plan, but the only secret is that he has no plan.

Kontrast se izražava i antitezom u okviru koje se navode potpuno suprotne ideje, strategije, prošla dešavanja, pri čemu se u političkoj debati jasno navode dobri potezi o nekom konkretnom pitanju koje je jedan kandidat povlačio, a odmah potom se ističu protivnikovi rđavi potezi vezani za istu situaciju. O tome ilustrativno u cijelosti svjednoči sljedeći primjer:

6. (HC): You know, back in the 1970s, I worked for the children's defense fund and I was taking on discrimination against African-American kids in schools. He was getting sued by the Justice Department for racial discrimination in his apartment buildings. In the 1980s, I was working to reform the schools in Arkansas. He was borrowing \$14 million from his father to start his businesses. In the 1990s, I went to Beijing and I said women's rights are human rights. He insulted a former Miss Universe, Alicia Machado, and called her an eating machine.

Poruka koju adresant želi da pošalje jeste potpuno jasna: adresant se borio protiv diskriminacije, oponent je bio optužen za diskriminaciju; adresant se zalagao za bolje školstvo zarad opšteg dobra, oponent je vodio računa o ličnim interesima, adresant se zalagao za prava ženskog dijela populacije, oponent je vrijeđao žene po raznim osnovama.

Već je više puta istaknuto da predsjednički kandidati nastoje da ubijede glasače da je protivnik loš izbor za opšte stanje u državi. Jedna od jezičkih strategija kojom se koriste odnosi se na upotrebu markera za skretanje pažnje kojim se publika, između ostalog, navodi da povjeruje u istinitost govornikovih tvrdnji. Marker za skretanje pažnje treba da privuku i zadrže pažnju auditorijuma na iskazima koji slijede, a koji sadrže jezgro kritike/nezadovoljstva/žalbe prema političkom protivniku. Oni služe

kao sredstvo da se jezgro žalbe pojača, te da se ostavi utisak govornikove uvjerenosti u svoje tvrdnje kojima nastoji da disredituje oponenta.

7. (DT): We have a divided nation because people like her, and believe me, she has tremendous hate in her heart.
8. (HC): But remember, Donald started his career back in 1973 being sued by the Justice Department for racial discrimination.

Ovakav tip primjera je često izražen imperativom kao glagolskim modusom koji se tipično koristi za realizaciju direktivne diskursne funkcije. Pored direktivnog značenja, kao što vidimo, imperativ ima i ubjeđivački ton kada se, jasno, sagleda i realizuje u određenom kontekstu.

Jedna od primarnih funkcija pasiva jeste da se sakrije agens neke radnje, pri čemu je fokus na samoj radnji. U političkom diskursu kratki pasiv se, između ostalog, koristi kao oblik sintaksičke eufemizacije kako bi se marginalizovalo obavezivanje političkih lidera na izvršenje neke radnje (Mišić-Ilić, Radulović, 2014). U korpusu smo zabilježili upotrebu i dugog i kratkog pasiva (Pullum, internet) pri realizaciji govornog čina žalbe. Dugi pasiv (eng. *long passive*) podrazumijeva upotrebu prepozicijske fraze (*by-phrase*) kojom se najčešće imenuje vršilac radnje. S druge strane, kratki pasiv (eng. *short passive*) podrazumijeva izostanak prepozicijske fraze. Iako se agens radnje ne navodi eksplicitno, pri verbalizaciji govornog čina žalbe, jasno je na koga se takvim pasivom referiše na osnovu sadržaja propozicije kao i samog situacionog okruženja, ili na osnovu prethodnog pominjanja u tekstu (11) o čemu svjedoče sljedeći primjeri:

9. (DT): All of the things that she's talking about could have been taken care of during the last ten years, let's say, while she had great power, but they weren't taken care.
10. (HC): By contrast, Donald's plan has been analyzed to conclude it might lose 3.5 million jobs.

Ukoliko je, pak, agens eksplicitno izražen u okviru pasivne rečenične konstrukcije upotrebom prepozicijske fraze, u tom slučaju „ne dobijamo samo dodatne detalje o agensu radnje, nego je poseban fokus smješten na njega”⁷ (Pullum, internet). Svrha

⁷ “(long passives) not only give details of the agent, they are ideal for laying special emphasis on the agent” (Pullum, internet).

dugog pasiva u analiziranoj američkoj predsjedničkoj debati jeste da se krivica i neko opšte nezadovoljstvo izraženo propozicijom iskaza otvoreno pripišu vršiocu radnje – protivniku ili njegovoj stranci.

11. (DT): The African-American community -- look, the community within the inner cities has been so badly treated, they've been abused and used in order to get votes by Democrat politicians, that's what it is.
12. (HC): And, indeed, I have met a lot of the people who were stiffed by you and your businesses, Donald.

Žalba je u izdvojenom primjeru (11) izražena u vidu sinegdohe, budući da se cjelinom (Demokratska stranka) obuhvata njen sastavni dio (protivkandidat Hilari Klinton), a poruka koja se šalje jeste da taj imenovani i naglašeni vršilac radnje koristi određenu populaciju da bi došao do svojih ciljeva i da je odgovoran za nedaće u kojima se nalazi jedan sloj stanovništva. U konačnici, intencija govornog subjekta je ponovo da se naglašavanjem i optuživanjem protivkandidata šira javnost ubijedi da ne treba da glasa za njega, što predstavlja direktivnu komponentu iskaza.

Složenija pasivna konstrukcija služi da se uvredljivom leksikom protivnik negativno evaluira, pri čemu tako formulisan iskaz ima globalni karakter, odnosno trebalo bi da odražava impresiju većeg broja potencijalnih glasača. Primjetno je i to da se u takvom načinu ophođenja, tj. u formulaciji iskaza uvredljivijeg sadržaja, izbjegava direktno obraćanje upotrebom lične zamjenice za drugo lice jednine, kako bi se ilokucionarna snaga iskaza makar malo ublažila, pa se protivkandidat tretira kao da nije prisutan.

13. (DT): She's been proven to be a liar on so many different ways. This is just another lie.

Neophodno je napraviti razliku između primjera *She's been proven to be a liar*. i *She's a liar*. pri čemu pasiv omogućava govorniku da svoje negativno mišljenje i stavove o protivniku iznese kao opšte mišljenje većina građana SAD-a, pa bi se na skali uvredljivosti drugi primjer smatrao daleko uvredljivijim.

Za tip diskursa kakav je predsjednička debata interogativi su svojstveni voditelju programa ili nekom iz publike ko je od organizatora dobio odobrenje da postavi neko pitanje. U korpusu smo zabilježili pojavu da debatant formuliše pitanje koje nama ilokucionu snagu pitanja nego nosi retorički karakter – na njega govornik ne očekuje nikakav odgovor, jer mu je on unaprijed poznat ili ima svoju viziju i uvjerenje o

potencijalnom odgovoru. Navodimo sljedeću ilustrativnu pojavu upotrebe interogativa u predsjedničkoj debati:

14. (DT): She complains that Donald Trump took advantage of the tax code. Well, why didn't she change it? Why didn't you change it when you were a senator? The reason you didn't is all your friends take the same advantage that I do.

Da je riječ o retoričkom pitanju govori niz iskaza koji slijede za pitanjem, a koji predstavljaju svojevrsan odgovor na njega. Takođe uočavamo da je pitanje istog sadržaja upućeno istoj osobi, koja se imenuje na dva načina – najprije indirektno u vidu trećeg lica jednine kao da adresat nije prisutan, a potom i direktno upotrebom drugog lica jednine. Nadalje, s obzirom na to da se pitanjem referiše na prošlost, ono implicira govornikovu kritiku zbog naznačenog propusta, te se može preformulisati na sljedeći način u vidu suprotne rečenice: *You should have change it (but you did not)*.

Nadalje, govorni čin žalba se najčešće izražava eksplicitnim izjavnim rečenicama u kojima se nedvosmisleno kritikuje protivnik zbog propusta, nepodobnosti za mjesto predsjednika, loših političkih i ličnih osobina. Ono što je za ovakav vid izražavanja žalbe specifično jeste imenovanje protivnika, upotreba lične zamjenice kojom se referiše na njega. Nekad predsjednički kandidati u debati govore jedan o drugom upotrebom drugog lica jednine, a nekada upotrebom ličnog imena (ili kombinacijom imena i prezimena) a nekada upotrebom trećeg lica jednine kao da oponent nije prisutan.

15. (DT): She's done a terrible job for the African Americans. She wants their votes and does nothing and then comes back four years later.
16. (HC): Donald has consistently insulted Muslims abroad, Muslims at home, when we need to be cooperating with Muslim nations and with the American Muslim community.

Kao što se vidi iz navedenih primjera, kritika je izržena na veoma eksplicitan način, pri čemu se otvoreno i ekspresivno govori o protivnikovim pogrešnim potezima, a sve u cilju pridobijanja glasačke publike na svoju stranu.

Naposljetku, isticanje protivnikovih negativnih političkih ili ličnih karakteristika ostvaruje se i na indirektniji i implicitniji način. Umjesto da se za oponenta otvoreno kaže da je rasista, licemjer, ženomrzac i slično, predsjednički kandidati obično pribjegavaju opširnijem elaboriranju protivnikovih postupaka iz kojih se nedvosmisleno može zaključiti za šta se optužuje ili šta mu se zamjera.

17. (DT): You treated him with terrible disrespect, and I watched the way you talk now about how lovely everything is, and how wonderful you are -- it doesn't work that way.

U izdvojenom primjeru (17), političkom protivniku se pripisuje osobina licemjera, a poruka koja se šaljem glasačima jeste da se zapitaju da li žele licemjera za svog predsjednika (koji najprije tretira nekog sa nipodaštavanjem, a po potrebi se ne libi da stane uz tu istu osobu i ukaže joj poštovanje).

4. ZAKLJUČAK

U radu smo izdvojili sljedeće načine realizacije govornog čina žalbe sa direktnivnom funkcijom: postupci intenziviranja (paralelizam, frontiranje, pomoćni glagol u izjavnoj rečenici), pasiv (sa agensom i bez agensa radnje, složene pasivne konstrukcije), suprotne rečenice, markeri za skretanje pažnje na iskaze žalbe, interogativne rečenične konstrukcije, eksplicitne izjavne rečenice i implicitne izjavne rečenice. Svi izdvojeni, klasifikovani i analizirani primjeri nedvosmisleno upućuju, u manjem ili većem stepenu, na negativnosti političkog protivnika, s krajnjim ciljem njegove diskreditacije i pridobijanja što većeg broja glasača. Na ovaj način realizovan u okviru političkog diskursa govorni čin žalbe, pored primarne ekspresivne funkcije, poprima obilježja direktivnog karaktera, jer se tako šalje poruka glasačima da svoj glas povjere određenom političkom kandidatu a ne njegovom oponentu.

S obzirom na to da je ovo istraživanje manjeg obima, potrebno je napraviti obimniju analizu kako bi se sa većom sigurnošću utvrdilo da li je frekvencija govornog čina žalbe u direktnoj vezi sa ishodom političkih izbora. Bilo bi preambiciozno i pretenciozno, politički i naučno neopravdano, tvrditi da ishod izbora zavisi isključivo od političke retorike pune izjava žalbe i nezadovoljstva, ali zasigurno da pored brojnih drugih faktora, ovakve izjave igraju važnu ulogu u kreiranju svijesti širokih narodnih masa.

LITERATURA

1. Austin, John (1962), *How to do Things with Words*, Oxford University Press, Oxford.
2. Bach, Kent, Harnish, Robert (1979), *Linguistic Communication and Speech Acts*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.

3. Boxer, Diana (1993), "Social Distance and Speech Behavior: The Case of Indirect Complaints", *Journal of Pragmatics*, 19, 103–125.
4. Fairclough, Norman (1989), *Language and Power*, Longman, London.
5. Fairclough, Norman (1995), *Critical Discourse Analysis*, Longman, London.
6. Laforest, Marty (2002), "Scenes of family life: Complaining in Everyday Conversation", *Journal of Pragmatics*, 24, 1595–1620.
7. Levinson, Stephen (1983), *Pragmatics*, Cambridge University Press, Cambridge.
8. Mišić Ilić, Biljana, Radulović, Milica (2014), "Marginalizing commitment: syntactic euphemisms in political speeches", *Facta universitatis, Linguistics and Literature*, 12(1), 25–41.
9. Pullum, Geoffrey, "Fear and Loathing of the English Passive", internet, dostupno na http://www.lel.ed.ac.uk/~gpullum/passive_loathing.pdf (pristupljeno 1. marta, 2017. godine).
10. Sadock, M. Jerrold (1974), *Toward a Linguistic Theory of Speech Acts*, Academic Press, New York.
11. Searle, R. John (1969), *Speech Acts: An essay in the philosophy of language*, Cambridge University Press, Cambridge.
12. Searle, R. John (1975), "Indirect speech acts", *Syntax and Semantics 3 Speech Acts*, Ur. Cole & Morgan, 59–82.
13. Searle, R. John (1979), *Expression and Meaning, Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge University Press, Cambridge.
14. Sharndama, Emmanuel, Mgbemena, Judith (2015), "The language of political discourse: A study of acceptance speeches of two presidential aspirants in Nigeria", *Research Journal of English Language and Literature*, 19–37.
15. Trosborg, Anna (1995), *Interlanguage pragmatics, requests, complaints and apologies*, Mouton De Gruyter, Berlin/New York.
16. Van Dijk, Teun (2005), "War rhetoric of a little ally: Political implicatures and Aznar's legitimization of the war in Iraq", *Journal of Language and Politics* 4(2), 65–91.
17. Van Dijk, Teun (2006), "Discourse and manipulation", *Discourse and Society* 17(2), 359–383
18. Wilson, John (2015), "Political Discourse", *The Handbook of Discourse Analysis*, Ur. D. Tannen, H.E. Hamilton, D. Schiffrin, 398–418.

SPEECH ACT OF COMPLAINING IN A DIRECTIVE FUNCTION IN POLITICAL DISCOURSE

Summary:

The paper deals with the ways of realization of speech act of complaining in the political discourse, more precisely, in the three presidential debates between Donald Trump and Hillary Clinton. The examples of complaint are analyzed from the syntactic aspect. Apart from expressing their complaint with the opponent in a rather explicit way, the politicians tend to use certain strategies to emphasize their dissatisfaction, such as intensification of certain parts of sentence, or several sentences in a row, use of passive voice, interrogative sentences, attention getters etc. The final aim of complaining in the political discourse is to discredit the political opponent and to ensure a bigger number of voters for him/her. The goal of this paper is to point to how certain speech acts, such as the act of complaining which is transferred from purely expressive to a more directive type, can obtain different features when realized in a particular contextual setting, such as presidential debate.

Key words: Speech act of complaining; political discourse; directive speech acts; intensification; passivization; interrogative sentences, attention getters.

Adresa autora

Authors' address

Suzana Marković

Fakultet poslovne ekonomije u Bijeljini

Univerzitet u Istočnom Sarajevu

suzanae@live.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Melinda Botalić, Mirza Bašić

KO SE KRIJE IZA SUBJEKTA: ODNOS RODA / SPOLA I
JEZIKA U PRIPOVIJETKAMA TURSKIH SPISATELJICA
ERENDIZ ATASÜ I FÜRÜZAN / WHO HIDES BEHIND THE
SUBJECT: GENDER – LANGUAGE RELATION IN THE
NOVELS OF THE TURKISH WRITERS ERENDIZ ATASÜ
AND FÜRÜZAN 157

UDK 811.512.161:305
305:821.512.161-34.
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Melinda Botalić, Mirza Bašić

KO SE KRIJE IZA SUBJEKTA: ODNOS RODA / SPOLA I JEZIKA U PRIPOVIJETKAMA TURSKIH SPISATELJICA ERENDIZ ATASÜ I FÜRÜZAN

Jezik zrcali kulturu koja ga konstruira, a rodna perspektiva u jezičkim istraživanjima turskoga jezika jako je interesantna tema i predstavlja poseban izazov, prvenstveno zato što turski jezik ne poznaje gramatičku kategoriju roda, što potvrđuje činjenicu da je rod društvena kategorija snažno utemeljena u spolu. Primarni je cilj rada ukratko prikazati reprezentaciju žene u turskome jeziku, i to na primjerima iz pripovjedaka dviju autorica savremene turske književnosti Erendiz Atasü i Füzuzan. S obzirom na to da je tursko društvo koncipirano na muškom modelu moći, u kojem su politički režimi, ali i društvo, kultura i tradicija, omogućavali i omogućavaju prevlast jednog (muškog) roda nad drugim (ženskim), u radu se pokušava raskrinkati ova dominantnost, što bi moglo pružiti značajan doprinos u rušenju stereotipa o rodnim ulogama. Kulturni obrasci o (ne)ravnopravnosti spolova koje stječemo socijalizacijom kroz učenje jezika, određuju ženu kroz stereotipne rodne uloge i obrasce ponašanja. Analizirajući primjere iz pripovjedaka spomenutih turskih spisateljica, nastoji se ukazati na činjenicu da postoji diskriminacija žene u društvu, kulturi, jeziku... Isto tako, rad predstavlja i svojevrsan pokušaj osvještavanja koje bi trebalo rezultirati upotrebom rodno osjetljivog jezika.

Ključne riječi: rod, spol, jezik, diskriminacija, savremena turska književnost.

Rodne razlike proizlaze iz različitih društvenih uloga i stereotipno konstruiranih očekivanja od muškaraca, odnosno od žena. Dakako, sve se ovo očituje u različitim društvenim sferama, ali i u jeziku. Budući da je jezik sredstvo komunikacije, njegova upotreba nerijetko biva vrlo znakovita u analizi međuljudskih odnosa. Odnos roda i moći privlači posebnu pažnju osobito kada se govori o manipulaciji ljudima, te je prisutan i u kulturi, odnosno književnosti.

Društvo i kultura neizbježno su spleteni s jezikom. Kultura kao shema zajednička članovima određenog društva sadrži poznavanje vrijednosti, vjerovanja, normi i ideja oblikovanih tradicijom. S druge strane, uloga roda, distanca i bliskost, moć i solidarnost predstavljaju činioce koje određuje društvo (Bakšić 2012: 13).

U *Deklaraciji o ljudskim pravima* koja je usvojena 1948. godine posebno se ističe činjenica da bi jezik trebao biti sredstvo kojim se otklanja bilo koji oblik diskriminacije (rasne, etničke, starosne, spolne, rodne...) – (usp. Savić i dr. 2009: 5).

Spol se definira kao biološka, unaprijed zadana razlika koja se stječe rođenjem jer se neko rađa kao muška ili ženska osoba, a rod je sociološka kategorija prema kojoj muškarci i žene odrastaju u skladu s ustaljenim obrascima određenoga društva, koji su podložni promjenama. Bez obzira na to što je jezik povezan sa sociokulturnom stvarnošću, on nije koherentan s ovim sociološkim promjenama, za koje se, istina, pokazuje da se jako sporo dešavaju.

Termini *rod* i *spol* razlikuju se i u feminističkoj literaturi, gdje je rod društvena, a spol biološka kategorija, dok se u gramatikama, pak, ne govori o rodu kao društvenom konstrukt, već isključivo kao gramatičkom terminu.

Primarna pozicija muškoga roda u gramatičkom smislu, prožima sve aspekte bosanskoga jezika, te je i jezik, sam po sebi, dominantno odraz muške tačke gledišta. Situacija se dodatno usložnjava u turskome jeziku, prvenstveno zato što on ne posjeduje gramatičku kategoriju roda, što je rezultiralo kreiranjem specifičnih konstrukcija za iskazivanje roda, koje će se analizirati u ovome radu.

Ako pretpostavimo da je (društveni) rod norma, kako nam to nameće društvo koje je ostalo obilježeno tradicionalnim vrijednostima patrijarhalnoga sociokulturnog naslijeđa, to bi značilo da žena zauzima poziciju „isključenoga“ unutar tako koncipiranog konteksta.

Rod je naučen kroz proces socijalizacije, te kroz tradiciju i kulturu određenog društva, čemu u prilog govori i činjenica da djeca uče svoj rod od rođenja. Tijekom života „učenje roda“ podstiču njihovi roditelji, učitelji/ce, kultura, društvo, a svako ko djeluje izvan

svoje rodne uloge zasigurno će naići na neodobravanje. Spoznajom o isprepletenosti raznih identiteta izbjegava se isključivost jednog identiteta, a „radikalni rascjep rodnog subjekta“ na spol i rod, kako to definira Judith Butler, biva izbjegnuto (usp. Butler 2000: 63).

Analizirajući odnos jezika i roda, važno je naglasiti da se to pitanje ispoljava kao ključno pitanje feminističke stilstike i kritičke lingvistike u cjelini (usp. Katnić-Bakaršić 2004: 69), te je, shodno tome, i njen predmet istraživanja vrlo širok i kreće se u rasponu od proučavanja stila književnih tekstova, pa do svih drugih sfera upotrebe jezika (usp. Katnić-Bakaršić 2004: 90). Navedene tvrdnje eksplicitno ukazuju na značaj odnosa roda (društvenoga i gramatičkoga) i jezika, što otvara mogućnost za novu perspektivu u izučavanju turskih pripovjedaka imajući u vidu već spomenutu činjenicu da turski jezik ne poznaje gramatičku kategoriju roda.

Naime, vrlo se često javljaju nedoumice prilikom čitanja književnih ili administrativnih tekstova na turskome jeziku, prvenstveno zato što se ne može odgonetnuti o kojem se rodu radi, a najveće se poteškoće susreću u samoj translatologiji, te je „prilikom prevođenja sa turskog jezika neophodno posvetiti pažnju kategoriji roda. Tokom kompleksnog procesa prevođenja, mogu se uočiti dela i pisci koji svojim karakteristikama obavezuju prevodioce na dodatne napore prilikom iznalazjenja prevodnih ekvivalenata“ (Ajkut 2016b: 90).

Vrlo je bitno skrenuti pažnju na to da se prilikom prevođenja treba upotrebljavati rodno osjetljivi jezik, pogotovo ako se transponiraju tekstovi iz jezika u kojem je njegova upotreba normirana. Ovo je vrlo interesantno s aspekta turskoga jezika jer on ne posjeduje kategoriju roda, što stvara velike dileme po pitanju toga kada i kako se trebaju primjenjivati pravila rodno osjetljivoga jezika, a „nedoumice oko roda u turskom jeziku se otklanjaju tako što se iza imena koristi odrednica kao i kod iskazivanja kategorije roda svih opštih imenica koje ne označavaju prirodni pol, i to u vidu leksema gospodin, gospođa, muškarac, žena, devojka, brat, sestra i slično“ (Ajkut 2016b: 92).

Ova lingvistička „neosjetljivost“ prema rodu ponekad se smatra kao naslijeđe navodnih egalitarnih turskih običaja, što je i političar Bülent Ecevit nastojao istaći u svom govoru koji je održao 1989. godine, tvrdeći kako „u turskom jeziku nema razlike između muškarca i žene, niti se riječi dijele na one muškoga i na one ženskoga roda“. On dalje navodi da „ta karakteristika turskog jezika ima svoje korijene u turskoj tradiciji“¹ (usp. Ecevit 1991: 159). Međutim, nameće se pitanje da li uistinu postoji strukturalna neutralnost roda u semantici kako to Ecevit tvrdi.

¹ *Türkçede kadın-erkek ayrımı yoktur... Ve dişi sözcükler, erkek sözcükler yoktur. (...) Sanırım Türkçenin bu özelliği de tarihin derinliklerindeki kültür kökenlerimiz bakımından bir ışık tutabilir.* (Sve prijevode potpisuje Melinda Botalić).

Ako u turskome jeziku rod / spol nije određen leksemom *erkek* (muški) ili *kız / kadın* (ženski) za ljude, odnosno *erkek* (mužjak) ili *dişi* (ženka) za životinje, izuzetno je teško razlučiti o kojem se spolu tačno radi.

Iako aglutinativni jezik koji se bazira na sufiksaciji i mogućnosti tvorbe novih imena pomoću velikog broja nastavaka, turski ne poseduje mocione sufikse. Osim ograničenosti broja imenica koje označavaju prirodni pol, za izražavanje roda se koriste posebne lekseme, kao i imenice koje označavaju društveni status, i one mogu stajati ispred ili iza imenice zavisno od funkcije koja se želi naglasiti (Ajkut 2016b: 88).

Dakle, kako Ajkut navodi, prirodni se spol može razlikovati i na osnovu vlastitih imena usprkos tome što se nenativni govornici turskog jezika mogu naći u dilemi da li je određeno vlastito ime muško ili žensko. U takvim situacijama, uveliko pomaže upotreba „etiketa“ za oslovljavanje koje određuju osobu prema spolnoj / rodnoj pripadnosti (*bey / bay – gospodin, hanım / hanımefendi / kadın / bayan – gospođa / gospođica / žena*), a „upravo radi izbegavanja nedoumica oko roda, u turskom jeziku se, čini se više nego u drugim jezicima, pri oslovljavanju i pominjanju nečijeg imena upotrebljava odrednica *gospodin*, odnosno *gospođa*“ (Ajkut 2016b: 88).

Međutim, ako u tekstu na turskom jeziku rod nije određen ni na taj način, tada se podrazumijeva da se radi o muškarcu. Zapravo, jezički izrazi koji se odnose i na muškarce i na žene, najčešće se transponiraju u muškome rodu. Isti je slučaj i kod naziva profesija, gdje se, također, podrazumijeva muški rod, a riječi kojima se određuje razlika između rodova, upotrebljavaju se isključivo u svrhu otklanjanja sumnje o kojem se rodu radi, te se može zaključiti da se muški rod prezentira kao opći, univerzalni.

Friederike Braun, vanredna profesorica na Univerzitetu u Kielu, čiji su znanstveni radovi iz oblasti gender studija izuzetno priznati u svijetu, sprovela je niz empirističkih istraživanja koja se bave semantičkim terminima za razlikovanje roda u turskome jeziku, čime se dolazi do spoznaje da odsustvo gramatičke kategorije roda ne znači i nepostojanje u semantičkome smislu. Posebnu je pažnju privuklo istraživanje sprovedeno na Univerzitetu Hacettepe u Ankari (usp. Braun 1997: 268) 1995. godine. U ovome istraživanju učestvovalo je 130 studenata/ica (78 žena, 52 muškarca), kojima su podijeljeni upitnici čiji je primarni cilj bio istražiti razne oblike obraćanja u turskome jeziku. Naime, upitnik se sastojao od leksema kojima se označavaju zanimanja kao što su *sekreter* (sekretar/ica) ili *kuyumcu* (zlatar/ka), a studentice i studenti trebali su napisati najučestalije etikete za oslovljavanje osoba

koje spadaju u ove kategorije. Među terminima za oslovljavanje koji se upotrebljavaju u turskome jeziku, a koji se odnose na rod, našli su se, naprimjer, sljedeći termini: *hanımefendi* (gospođa / gospođica); *beyefendi* (gospodin); *teyze* (tetka, teta); *amca* (amidža / stric). Dakle, odgovori studenata/ica pokazali su koji su rod povezivali s datom leksemom kojom se označava određeno zanimanje. Važno je spomenuti i činjenicu da studenticama i studentima nije otkriven cilj istraživanja. Jedna je grupa sadržavala lekseme kojima se, uglavnom, označavaju „muška“ zanimanja, a rezultati ove grupe glasili su ovako:

Termin	Muški oblik	Ženski oblik	Ženski & muški	Rod se ne može odrediti
polis (policija, policajac / policajka)	98%	0%	1%	1%
işportacı (ulični prodavač / ulična prodavačica)	94%	0%	1%	5%
kuyumcu (zlatar / ka)	93%	0%	2%	5%
taksi şoförü (taksista / taksistkinja)	82%	0%	1%	17%
postacı (poštar / ka)	76%	0%	1%	23%
memur (bankar / ka)	69%	10%	20%	1%

Ovaj rezultat ne treba čuditi jer su žene nadbrojane u navedenim zanimanjima. Pored toga, ova zanimanja najčešće podrazumijevaju aktivnosti koje se ne pripisuju ženama. Naprimjer, posao uličnih prodavača ili poštara podrazumijeva pokazivanje u javnosti, dok taksista mora biti u neposrednoj blizini s osobama suprotnoga spola. Isto tako, zanimanje policajca neophodno zahtijeva iskazivanje moći, a sve su to aktivnosti koje se ne pripisuju ženama.

Određivanje roda podrazumijeva društvenu i kulturalnu percepciju muških i ženskih karakteristika i uloga, a Judith Butler tvrdi da je i sama podjela rada između spolova najbolje objašnjena rodom (usp. Butler 2005: 39).

Tvrđnje da spolna podjela rada, moći i dispozicija nije biološka već društveno konstruirana, naima tvrđnje koje prate distinkciju spol – rod, omogućile su feministicama različitih, pa i suprotstavljenih orijentacija da navode argumente u prilog ženskoj spolnoj jednakosti u različitim sferama društva. (Babić-Avdispahić 2004: 205).

U istraživanju Friederike Braun druga je grupa učesnika/ca dobila upitnike s terminima koji se vezuju za tipične ženske domene, a rezultati su, također, bili u skladu sa sociokulturalnom pozadinom (usp. Braun 1997: 269).

Termin	Ženski oblik	Muški oblik	Ženski & muški	Rod se ne može odrediti
temizlikçi (čistač/ica)	96%	1%	0%	3%
sekreter (sekretar/ica)	94%	0%	5%	1%
tezgâhtar (prodavač/ica)	65%	9%	14%	12%
misafir (gost / gošća)	46%	19%	11%	24%

Zanimanja „čistačice, sekretarice i prodavačice“ uglavnom se smatraju ženskim, ali se, s druge strane, može činiti nejasno zašto se leksema *misafir* (gost / gošća) uglavnom doživljava kao ženska domena, a odgovor na ovo pitanje mogao bi se pronaći u turskoj tradiciji i kulturi, u kojoj (je) žena vlada(la) privatnom sferom, dok (su) se muška druženja najčešće dešavaju/la u javnoj sferi, odnosno u kafanama, kafićima, restoranima...

Marina Katnić-Bakaršić ističe da se u gender studijama jezik prepoznaje kao segment kroz koji se iščitavaju svi drugi segmenti, sve druge diskurzivne prakse: jezik konstruira naše identitete, pa tako i naš gender (rod), ali je istovremeno i mjesto njihove dekonstrukcije (usp. Katnić-Bakaršić 2004: 95). Ova se konstatacija zasigurno reflektira i u turskim pripovijetkama analiziranim u ovome radu, a to su kratke priče turskih spisateljica Erendiz Atasü i Füzuzan, u kojima se u negativnom poimanju ženskoga tijela vidi ograničenje u nastojanju da žene budu ravnopravne, dok se, s druge strane, u nešto pozitivnijem pristupu, smatra da žensko iskustvo može doprinijeti specifičnijem uvidu kojeg su muškarci lišeni.

Znatan broj žena-spisateljica pojavio se nakon osnivanja Republike Turske, što je značilo izlazak žen(a)e iz sjene muškar(a)ca. Ipak, sve je to bilo prividno, jer su žene i dalje bile diskriminirane, a osnaživanje žena kroz obrazovanje nije donijelo punu slobodu svim ženama.

Jedino su žene iz više i djelimično žene iz srednje klase uživale svoja prava, dok su duboko ukorijenjeni patrijarhalni odnosi i dalje zadavali glavobolje ženama iz nižega staleža.

Feminističko tumačenje teksta zasniva se na razotkrivanju patrijarhalnog sistema vrijednosti u književnosti, ali i na manifestaciji tog sistema u društvu, kulturi i jeziku. Ženi se uskraćuje potpuna realizacija u svojstvu samostalnoga subjekta, prvenstveno zato što je ona primorana biti objekt kako ne bi kompromitirala i ugrozila jedini „istinski“ subjekt – muškarca.

Rosi Braidotti ukazuje na različite momente ženinog procesa postajanja subjektom. Naime, žena je u početku bila *drugo*, konstruirano u opoziciji prema muškom, a zatim su se konstruirale razlike među ženama na osnovu kulturnih, društvenih i geografskih razlika, pa je, na kraju, i sam ženski subjekt postao skup različitosti unutar sebe (usp. Braidotti 1994: 35).

Dakle, faktor koji u turskome jeziku odlučuje o semantičkoj dimenziji roda osobe, nije strukturalna neutralnost jezika, već sam sistem uvjerenja o rodnom / spolnim razlikama / različitostima u turskome društvu. Bez obzira na to što nose obilježje gramatičke neutralnosti, neke lekseme nisu rodno neutralne, već se automatski pripisuju muškarcima ili ženama.

Zato će *polis* (policajac / policajka), *bilim adamı* (naučnik / naučnica), *yolcu* (putnik / putnica), *taksi şoförü* (taksista / taksistkinja), *postacı* (poštar / poštarka) biti isključivo pripisani muškoj domeni, dok će termini *hizmetçi / temizlikçi* (kućna pomoćnica / čistačica / pomoćnik / čistač), *sekreter* (sekretar / sekretarica), *tezgâhtar* (prodavač / prodavačica) biti doživljeni kao ženski. Na taj se način dokazuje tvrdnja da turski nije rodno neutralan jezik sa semantičkoga aspekta bez obzira na to što ne posjeduje gramatičku kategoriju roda.

Muški se rod nameće kao norma u turskome jeziku, prvenstveno zato što muškarci zauzimaju prominentnije pozicije i značajnije funkcije u odnosu na žene, koje su periferni i ne tako izražajni članovi društva, što je, naravno, utjecalo i na njihovu poziciju rubnih u samome jeziku.

„Žensko pitanje“ koje predstavlja temelj feminiz(a)ma nije ostalo nezapaženo ni u savremenoj turskoj književnosti, pa su mnoge zagovornice ovog pokreta u Turskoj nastojale istaknuti upravo ženu kao centralnu figuru u svojim djelima, i to ženu sa svim problemima koji je prate tijekom života, te su na taj način pokušale osloboditi marginaliziranu, zapostavljenu, diskriminiranu ženu, čuvaricu ognjišta iz tog „kaveza sa zlatnim šipkama“, koji simbolizira zatvorenost u četiri zida.

U početku, žensko pitanje u Turskoj predstavljalo je dio nacionalnoga projekta, pa su žene bile pozivane da aktivno učestvuju u društvenim događanjima. Nacionalna ideologija zalagala se za pravo glasa žena kao i za njihov izlazak i djelovanje u javnoj sferi. Međutim, s aspekta roda, nije bilo nikakve razlike između tradicionalnih i

modernih uloga žene. „Nova žena“², kako su je nazivali nakon osnivanja Republike aludirajući na nove mogućnosti koje joj se pružaju, nastavila je izvršavati svoje porodične, društvene, tradicionalne obaveze, odnosno i dalje je bila samo biće koje živi i radi za druge.

Period između 1940. i 1950. predstavlja zatišje u književnom stvaralaštvu žena u turskoj književnosti, ali već šezdesetih godina prošloga stoljeća turske spisateljice objavljuju veliki broj romana. Ono što je zanimljivo na društvenome planu, a vezuje se za ovaj period, svakako je činjenica da su se žene podsticale da budu moderne i da se školuju za učiteljice i nastavnice, ali se i dalje tražilo od njih da budu i dobre supruge i majke.

Šezdesete godine prošloga stoljeća predstavljaju pravu ekspanziju spisateljica u turskoj književnosti, a one se prvenstveno ogledaju u kratkim pričama kao izuzetno popularnome književnom žanru toga vremena. Aktuelne teme postaju same žene, njihovo mjesto u društvu, te one postaju subjekt, heroine, glavne junakinje. Žene su, dakle, progovorile o svojoj potlačenosti, svome mjestu u društvu i rodnoj (ne)jednakosti. U tom periodu svoje prve zbirke pripovjedaka objavljuju Esen Yel, Fûruzan, Ayhan Bozfirat, Tomris Uyar, Yıldız İncesu, Sevinç Çokum, Fatma Gürel, Nazlı Eray, Ayşe Kilimci, İnci Aral, dok su prve romane objavile Serhat Kestel, Adalet Ağaoğlu, Aysel Özakın, Zebercet Coşkun, Ayla Kutlu, Pınar Kür, Gönül Putlar i druge. U djelima Leyle Erbil prisutno je traganje žene za identitetom, Adalet Ağaoğlu govori o osvješćivanju žena, a Pınar Kür tematizira potlačenu ženu i njenu borbu za oslobođenjem.

Državni udar izbio je u Turskoj 12. septembra 1980. godine, te se dešavaju kardinalne promjene na političkom, društvenom i kulturnom planu, što je imalo uticaja i na samu književnost ali i na feministički pokret. I žene dižu svoj glas u tom periodu ustanaka u Turskoj, te se žensko pitanje aktuelizira u medijima, literaturi, časopisima, a posebno se raspravlja o važnim pitanjima o kojima se u turskom društvu šutjelo do tada. To su bila vrlo komplicirana pitanja, kao što su pravo na abortus, nasilje u porodici, silovanja, ženska seksualnost, a sve će se ovo reflektirati i u književnosti toga perioda.

Pod uticajem feminističkih pokreta u svijetu i korjenitih političkih i društvenih promjena u Turskoj, osamdesetih se godina javlja i potreba za aktueliziranjem ženskoga pitanja, te se na polju kratkih priča posebno ističu: Işıl Özgetürk, Fatma Ülkü Aren, Esmâ Ocak, Nursel Duruel, Erendiz Atasü, Ayşe Kulin, Feride Çiçekoğlu, Bu-

² Tur. 'Yeni kadın' ili 'Cumhuriyet kadını'.

ket Uzuner, Figen Çakmak, Ayfer Tunç, Jale Sancak, Ayfer Coşkun, Tansu Bele, Nurray Tekin, Sema Kaygusuz i mnoge druge, dok se kao romanistice javljaju Latife Tekin, Duygu Asena, Handan Saraç, Mine Gökçe, Füsün Erbulak (usp. Andaç 2000: 198).

Ženske figure u pripovijetkama Erendiz Atasü³ slika su društvenoga života Turske u periodu njihova nastanka, ali se u njima, također, mogu prepoznati i žene iz drugih kulturnih miljea. U svojim pripovijetkama Atasü oslikava ženu koju i dalje, bez obzira na to što je država modernizirana, ugnjetavaju i diskriminiraju i suprug kao glava porodice i kompletan društveni sistem utemeljen na patrijarhatu.

Književna kritika u Turskoj ukazuje na to da se Erendiz Atasü deklarirala kao feministica, pa je ona, shodno tome, gradila ženske likove u svojim djelima na analizi rodnih stereotipa, dok se Füzuzan⁴, s druge strane, nije izjašnjavala kao pripadnica spomenutoga pokreta, te je, uglavnom, pisala iz autobiografskih pobuda. Ipak, Füzuzan je u svojim djelima tematizirala ženu kao *drugo* i marginalizirano, i to najčešće kroz kritiku turskoga društva, gdje je žena *outsiderka*, uvijek u sferi privatnoga, a nužna odsutnost žene iz javnoga života uslovljena je načinom na koji je patrijarhat konstruiran u zemlji u kojoj se njene glavne protagonistice svakodnevno bore za opstanak.

Uzimajući u obzir ranije spomenute karakteristike turskoga jezika, analiza ženskih likova u pripovijetkama E. Atasü i Füzuzan pokazuje da su autorice u svojim kratkim pričama ispriповijedale svoje specifično žensko iskustvo, i to iz ženske vizure, što znači da su ženskim glasom opisale žensku podređenu poziciju i rod kao problematičnu kategoriju. Njihove su riječi produkt ženskoga iskustva, gdje su ženski likovi pasivni promatrači vlastitih života, ostvareni u rodno namijenjenim ulogama, a svaka borba protiv stereotipa biva osuđena na propast. Ženskoga oslobađanja nema jer je svako novo iskustvo ograničeno tijelom kao ženskim usudom. Glasovi svih ženskih likova u pripovijetkama ovih dviju autorica bivaju zatomljeni u određenom smislu, pa skoro da i nema oštrog i suprotstavljajućega diskursa zato što je mogućnost izbora svedena na minimum.

³ Rođena je u Ankari 1947. godine kao jedino dijete. Majka joj je bila profesorica engleskoga jezika, a otac profesor matematike. Govoreći o svom djetinjstvu, Erendiz voli naglasiti da joj je kuća uvijek bila puna knjiga, te da su joj knjige bile najbolje prijateljice. Godine 1968. završila je Farmaceutski fakultet Univerziteta u Ankari, a tri godine kasnije, 1971. godine, dobiva stipendiju i odlazi u Englesku, gdje u dobi od 25 godina počinje pisati svoje prve pripovijetke.

⁴ Füzuzan je nešto starija suvremenica Erendiz Atasü, a i ona je, također, privukla pažnju čitateljstva pripovijetkama u kojima ženski likovi dominiraju. Ova turska spisateljica rođena je u Istanbulu 1935. godine, a njeno književno stvaralaštvo obuhvata romane, reportaže, poeziju, putopise, dramske komade, no ona je, prije svega, prepoznatljiva po iznimno bogatom pripovjedačkom opusu. Bez obzira na to što je završila samo osnovnu školu, počinje se interesirati za književnost još u djetinjstvu, a svoje prve pripovijetke objavljuje 1956. godine, i to u časopisima *Türk Dili*, *Pazar Postası* i *Yenilik*. Nakon što je počela objavljivati kratke priče i u listovima *Papiriüs* i *Yeni Dergi* (1958), postala je nezaobilazno ime u savremenoj turskoj književnosti.

U pripovijetkama spisateljice Erendiz Atasü, glavni ženski likovi uglavnom su u stereotipnim rodnim ulogama majke (*anne*) i domaćice (ev *hanımı*). Takav je lik Servete („Postoje i žene“ – *Kadınlar da Vardır*), ali i Nurten („Pravo-krivo“ – *Bir Yüz Bir Ters*), te Nalan Avdži („Plakati“ – *Ağlamak*), Bisere i Sadije („Bisera, Sadija, Erhan i Durmuş“ – *İnci, Satı, Erhan ve Durmuş*), Nerminine majke („Jedna ostarjela djevojka“ – *Yaşlı Bir Genç Kız*). Predodređeni patrijarhalni obrasci ogledaju se u svim navedenim ženskim likovima, a kao primjer marginaliziranosti može se navesti Nalan, protagonistica priče „Plakati“. Bez obzira na to što je obavijena prividnom idejom slobode, ona je tipičan primjer marginaliziranosti.

Udala se s osamnaest godina za muškarca kojeg joj je otac izabrao, a s dvadeset je postala majka. Mislila je da je ljubav kada se kao petnaestogodišnjakinja gledate s komšijinim sinom. Mislila je da je posao kada u nekom prestižnom butiku mušterije dodiruju mekana platna skupocjene odjeće. Preživjela je jedan porod i devet abortusa. (...) Dobro je znala moderne boje za kosu i koje su to frizure u modi. Znala je pripravljeti francuska jela čudnovatih naziva. Znala je i koje piće ide uz koje jelo, u kojim se čašama servira i uz koju mezu. Jako je dobro znala i kada treba biti nadmena, kada prisna, a kada ravnodušna u odnosu spram svojih sluga. Ukratko, bila je udana žena koja je mislila da vrlo dobro zna šta je život i kod koje je od deset izgovorenih riječi devet bilo „moj suprug“.⁵ (Atasü 1998a: 97).

Androcentrični model tradicije na kojem je utemeljen i jezik, dodjeljuje junakinjama u pripovijetkama E. Atasü jedino pravo na šutnju i poslušnost, odnosno povinovanje politici patrijarhata. Zatvoreni, granični, rubni život jedino je nasljedstvo koje kćeri preuzimaju od svojih majki, pa i one nastoje očuvati tradicionalnu trezvenost i ostati odane *Zakonu*. Između ostaloga, neravnoteže bračnih uloga vjerovatno imaju svoj korijen i u disproporcionalnoj raspodjeli moći, te ekonomskom privređivanju, gdje je muškarac apsolutno dominantan, a žena nepravedno subordinirana. Uobičajena podjela poslova koja podrazumijeva da žena brine o kući i djeci, a da muškarac zarađuje, zapravo je rezultat onoga što društvo očekuje od nas, a to se na najoriginalniji način reflektira u priči „Vrijeme druženja na balkonu“ (*Balkon Saati*).

⁵ On sekiz yaşında babasının seçtiği adamla evlenmiş, yirmi yaşında anne olmuş, aşkı on beşinde komşu oğluyula bakışmak sanmış; çalışmayı, zevkli bir butikte alıcıların beğenen gözlerine sergilenen pahalı giysilerin yumuşak kumaşlarına dokunmak sanmış; doğumu bir kez, kürtajı dokuz kez yaşamış; (...)saç boyalarını, saç biçimlerini çok iyi bilen, garip isimli Fransız yemeklerini güzel pişiren, hangi içkinin ne zaman, hangi kadehle ve hangi mezeyle içileceğini; aşçıyla, hizmetçiyle ne zaman buyurgan, ne zaman içten, ne zaman laubali konuşulacağını çok iyi bilen; kısaca yaşamı çok iyi bildiğini düşünen, konuştuğu on sözcükten dokuzu “eşi” üstüne olan evli bir kadın...

Uskoro će doći taj čovjek, Ekrem, moj suprug. Čekam supruga i pržim patlidžan. Jesam li sretna? Ne znam.(...) Kao i svi mladi braćni parovi, i mi smo se često htjeli rastati na početku braka. Sada uopće ne razmišljam više o tome. Tada smo Ekrem i ja imali zajedničke prijatelje. S vremenom su se te veze uglavnom pokidale. Sada imamo samo zajedničke neprijatelje, poput našeg stanodavca. Otkako imamo zajedničke neprijatelje, znam da se nećemo rastati.(...) Valjda smo se previše naviknuli jedno na drugo. To je sve. Šta bih ja radila bez Ekrema? Ne znam. A on bez mene?⁶ (Atasü 2011: 65).

Isto tako, u pripovijetkama E. Atasü susreće se i „pobunjeni subjekt“ u liku kćeri koje ne žele biti ograničene nametnutim patrijarhalnim normama, a takvi se subjekti sreću u pripovijetkama „Java i san“ (*Gerçek ve Düş*), „Tri generacije“ (*Üç Kuşak*), „Jedna ostarjela djevojka“ (*Yaşlı Bir Genç Kız*), „Želim svoje djetinjstvo, vratite mi ga“ (*Çocukluğumu İstiyorum, Çocukluğumu Verin Bana*). Međutim, nastojanja glavnih junakinja da izgrade svoje identitete neovisne od majčinih, rezultiraju neuspjehom zato što ova nagomilana frustracija ne oslobađa ženske junakinje od patrijarhalne cenzure, te i njihov glas biva inhibiran unutar vlastitih granica. To se oslikava u priči „Java i san“ (*Gerçek ve Düş*), u kojoj se govori o odnosu majke i kćeri.

Otpor koji sam cijeloga života osjećala prema majci nikada nije uspio zasjeniti ljubav i potrebu. Uvijek su me dvostruka osjećanja vezivala za nju. Ponekad sam se pitala da li bi za mene bilo bolje da sam je mogla potpuno mrziti. Možda sam upravo zbog toga ovako stroga prema svojoj kćeri. Možda će se tako lakše spasiti od mene. Ja se nisam uspjela osloboditi svoje majke. Ali, možda sam se uzalud i pokušavala spasiti od nje. Moja je majka bila u pravu; nisam se trebala spašavati od nje, već od otpora koji sam osjećala prema njoj. Ipak, kako sam to mogla učiniti tako mlada?⁷ (Atasü 1998a: 143)

Odnos majke i kćeri presudan je u formiranju ženskoga identiteta, koji se kroz historiju gradio na temelju biološke predodređenosti / podređenosti, prvenstveno zato

⁶ *Birazdan gelecek o erkek, yani Ekrem, yani kocam. Kocamı bekliyorum ve patlıcan kızartıyorum. Mutlu muyum, bilmiyorum. (...) İlk evlendiğimiz yıllarda boşanmaya kalkardık arada bir, bütün evliler gibi. Artık böyle bir şey düşündüğüm yok. O yıllarda ortak dostlarımız vardı Ekrem'le. Aradan geçen zamanda onların çoğunu yitirdik. Şimdiyse ortak düşmanlarımız var, ev sahibimiz gibi. Ortak düşmanlarımız olalı beri boşanma diye bir şeyin yaşanmayacağını biliyorum. (...) Belki fazlaca alıştık birbirimize. Hepsi bu. Ekrem siz ne yaparım? Bilmiyorum. O bensiz ne yapar?*

⁷ *Anneme yaşamım boyu devre devre duyduğum tepki sevgiyi ve gereksinmeyi gölgelemiyordu. Ona hep ikili duygularla bağlıydım. Zaman zaman ondan tümden nefret edebilseydim, benim için daha iyi olurdu diye düşünmüşümdür. Belki de kızıma bu yüzden sert davranıyorum. Benden kurtulabilsin diye. Ben annemden kurtulamadım. Ama belki boşuna bir çabaydı kurtulmaya çalışmak. Haklı olan annemdi; annemden değil, ona duyduğum tepkiden kurtulmalıydım belki de. Ama nasıl yapabildim bunu o gencecik yaşımda?*

što u procesu učenja uloga majka predstavlja arhetipski primjer žene koja podređuje svoju vlastitu satisfakciju očekivanjima okoline, a kompleksan odnos na relaciji majka – kći detaljno se analizira u pripovijetki „Jedna ostarjela djevojka“ (*Yaşlı Bir Genç Kız*).

*Ne želim se pretvoriti u svoju majku, u svoje dvije sestre ili u Beldan... Ta, šta mi je onda činiti? Kako ću živjeti? Ako pogledate izvana, u mom životu nema skoro ništa što se protivi pravilima.*⁸
(Atasü 2012: 72).

U procesu identifikacije i traženja sebe ova prerano sazrela djevojka tumara nesigurnim koracima svojih pretkinja, a odlučna je u želji da ne posustane pred tradicionalnim, ali je, ipak, suviše slaba za „borbu s vjetrenjačama“ i sama je naspram svih (žena) koje je okružuju i čekaju njenu bezuvjetnu predaju.

U nekim pripovijetkama autorica Erendiz Atasü pokušava osloboditi svoje junakinje tereta služenja patrijarhalnoj ideologiji, ali supremacija muškoga nad ženskim spolom uvijek iznova limitira ženu koliko god ona bila uspješna u javnoj sferi, što predstavlja još jedan dokaz rodne neravnopravnosti.

Istupanje žene u prostor registriran za muški spol znači dokidanje raznih oblika muške dominacije, a to je oslikano u liku Selme u pripovijetki „Zaostavština“ (*Arda Kalan*), te u likovima Idil i Sirme u kratkim pričama pod naslovom „Žene koje plaču“ (*Ağlayan Kadınlar*), odnosno „Radna verzija za kolaž“ (*Kolajı İçin Taslak*). Naime, u ovim pripovijetkama društvo spočitava ženama izlazak u javnost smatrajući kako žena nije potpuna ako se prvenstveno nije ostvarila kao supruga i majka, što je slučaj sa Selmom i Idil. U patrijarhalnoj društvenoj praksi žena je određena svojom biologijom, čime žensko / žena označava prizemne strasti i misli, te pomanjkanje logičkoga tipa razmišljanja i obrazovanja, što je rezultiralo činjenicom da patrijarhalno okruženje, a ponajviše rodicin suprug Kerim, percipiraju i Selmu kroz nametnuti stereotip.

- *Hajde, sjedi još. Pričaj, imaš li momka, jesi li zaručena?*
I tako je počelo ispitivanje koje je toliko mrzila.
- *Ništa od toga, zete, ne mislim se udavati.*

⁸ *İki ablama, Beldan'a ya da anneme dönüşmek istemiyorum. Peki, ne yapacağım ? Nasıl yaşayacağım? Dıştan bakıldığında kural dışı pek bir şey yok yaşamımda.*

- *Draga moja, zar može tako? Samo učiš, školuješ se, dokad? Ima li tome kraja? Trebaš se udati i roditi sebi djecu.*
- *Još ne razmišljam o tome.*
- *Došla si ovamo s kolegicama i kolegama.*
- *Jesam, ali se oni vraćaju danas.*
Kerim se iznenadi i reče:
- *To znači da ostaješ sama u hotelu?!*
- *Da, kolegice i kolege vraćaju se autobusom. Ja sam još sutra tu. Vratit ću se brodom. Provest ću nekoliko dana u Istanbulu. Htjela sam još malo ostati ovdje, posjetiti vas, obići nanin mezar...*
Kerim je bio prilično iznenađen.
- *Znači ti si sada sama u hotelu, u Trabzonu?*
- *Jesam – odgovori Selma pitajući se gdje je pogriješila dok mu je to govorila. (...)*
- *Draga moja, zar mladoj djevojci priliči da bude sama u hotelu?⁹ (Atasü 1998a: 17–18).*

Patrijarhalni poredak koji je u osnovi turske kulture i na kome autorica i insistira neminovno postavlja ženu u prostor graničnoga i grješnoga, a posebno ako je u pitanju mlada, neudata i obrazovana žena. Još ako je ona, poput Selme, obučena u suknjicu koja seže do koljena, to je dodatni signal koji muški dio populacije registrira kao „zeleno svjetlo“ i mogućnost za dokazivanje svoje muškosti.

Pogled mu je bio prikovan za Selmine gole noge. Ona to nije ni primijetila jer joj je on, ipak, bio rod. A nikada nije ni izgledao poput napasnika koje svakodnevno susreće na ulici.(...)
Kerimovo pitomo lice počelo je poprimati životinjski izraz kakav su imali pohotni muškarci s ulice. Selma je shvatila kako joj je šoljica s čajem ispala iz ruku. Hladne su je ruke ščepale i odjedanput kao da se našla u nekome željeznom obruču. Bile su to Kerimove ruke.(...) Počela je vrištati kao luda. Pokušavala ga je odgurnuti ulažući posljednje atome snage. On se prepao

⁹ *Yoo, yoo...Hele otur. Anlat bakalum, nişanlı mısın, sözlü müsün? İşte nefret ettiği sorgu burda da başlamıştı. – Hiçbiri enişte, evlenmeyi düşünmüyorum. – Canım, hiç olur mu? Nedir bu böyle, hep oku, oku. Var mı bu işin sonu? Evlenip çocuk çocuğa karışmılsın. –Henüz düşünmüyorum enişte. – Burda arkadaşlarıyla kalabalıksınız herhal. – Evet, ama onlar bugün gidiyorlar. Kerim biraz şaşaladı. – Yani sen yalnız mısın? – Evet, meslektaşlar karayoluyla dönüyor. Ben yarına kadar burdayım. Gemiyle gideceğim. İstanbul'da bir iki gün geçireceğim. Burda biraz daha kalmak istedim; sizi görmek, babaannemin mezarını ziyaret etmek istedim de... Kerim iyiden iyiye şaşırmıştı. –Yani sen şimdi Trabzon'da otelde yalnız mısın? – Evet, dedi Selma. Sesi yanlışlığı nerde yaptığımı merak eden kocaman bir soruydu. (...) Canım, genç kız otele yakışır mı?*

*i rukom joj je zatvorio usta. Dok ga je gurala, poderao joj je košulju. Uspjela se nekako osloboditi ruku koje su je stezale i bez daha je izletjela napolje.*¹⁰ (Atasü 1998a: 18–19).

Opiranje normama i iskorak iz zadatih okvira nerijetko rezultiraju osudom i kaznom, i to u vidu neuropsihijatrijske dijagnoze. Naime, kada ženski glas razuma ne može nadjačati društvenu i kulturnu spregu, glavni ženski likovi u pripovijetkama Erendiz Atasü bivaju okarakterizirani kao „neuračunljivi“, što je slučaj s Feridom („Plakati“ – *Ağlamak*), Cio Cio San („Kada madam Butterfly odbije umrijeti“ – *Madam Butterfly Ölmeyi Reddederse*), Camille („Površina“ – *Yüzey*), Đulizarom, Sadijom i Zekijom („Uklete“ – *Lanetliler*).

*Ferida je bila jedna od vojske udatih, nezadovoljnih žena. Toliko.... Ovaj događaj nije imao nikakvu medicinsku pozadinu. Ljekar je shvatio njeno stanje kao nešto sasvim prirodno, što je prilično smirilo Mustafu koji se nije zamario supruginim izljevima bijesa. Ljekar je dao Feridi lijekove za smirenje, a ona ih je popila ispunjena velikom nadom. Ona se, ustvari, najviše zabrinula zbog svog stanja. Njeni pokidani živci kao da su je gurnuli u ovu beskrajnu avanturu, u koju je ušla nesvjesna i koja kao da je bila izvan njene kontrole. Željela se što prije vratiti s ovoga putovanja na koje je krenula protiv svoje volje, te se smjestiti u sigurnost svoga gnijezda, toga skladnog mjesta u kojem je bila prihvaćena. Dok je pila lijekove, Ferida je ili spavala ili je šetala u omamljenom stanju. Njeni su se umorni i napeti nervi opustili i odmorili. U ovom procesu odmaranja zakopano je sve što joj je tištilo dušu, i to u najskrivenije mjesto njenoga bivstvovanja i tamo je zaboravljeno. Po mišljenju ljekara i okoline, Ferida je bila izliječena.*¹¹ (Atasü 1998a: 108–109).

¹⁰ *Gözleri Selma'nın çıplak bacaklarına mihanmıştı. Selma bir şey anlamamıştı. Ne de olsa akrabaydı. Hem görüntüsü hiçbir zaman caddeleri dolduran yırtıcı erkekler gibi korkunç olmamıştı. (...) Kerim'in uysal yüzündeki gözleri gitgide sokakları dolduran erkek kalabalığının yırtıcı bakışlarına birünüyordu. Selma, elindeki çay bardağının fırladığını ayırt etti. Soğuk temaslı bir el, bileğini kaskıvrak yakalamıştı. Selma bir anda kendini demirden bir çemberin içinde buldu. Kerim'in kollarıydı bu. Selma deli gibi bağürmeye başladı. Var gücüyle Kerim'in bedenini itiyordu. Kerim korkuya kapılmıştı. Selma'nın ağızını kapattı. İtişme sırasında Selma'nın bluzu yırtılmıştı. Selma kendini çevreleyen kollardan kurtuldu. Çılgın gibi kapıya atıldı.*

¹¹ *Feride'ye mutsuz, doyumсуz, evli kadınlar ordusundan yalnızca tek bir er... O kadar... Tıbbi bir yanı bile yoktu vakanın. Hekimin olayı çok doğal bir şeymiş gibi karşılayan tavrı, Mustafa'yi iyice rahatlattı. Karısının patlamalarının üstüne kafa yormadı hiç. Hekim, Feride'ye yatıştırıcılar verdi. Feride büyük bir inançla içti ilaçlarını. Uyumsuzluk krizleri en çok kendisini korkutmuştu. Yıpranmış sınırleri, Feride'nin bedeninin ve ıra desinin dışındaymış gibi davranıp Feride'yi sonunu kestiremediği ve ürktüğü bir maceraya itmişti sanki. Feride isteği dışında gelişen bu tehlikeli yolculuktan bir an önce yuvasına, o uyumlu, kabullenilmiş edilgenliğine dönmeye can atıyordu. Feride, ilaçları içtiği sürece uyudu ya da uykuya yakın bir uyuşuklukla dolaştı. Yorgun ve gergin sınırleri gevşedi, dinlendi. Ruhunda baskı yapan ne varsa, bu dinlenme süresinde varlığının derinliklerine gömüldü ve orda unutuldu. Feride hekime ve çevresine göre iyileşmişti.*

Konstitutivni temelji podređivanja ženskoga roda u hijerarhijskom odnosu patrijarhalne zajednice prikazani su i u djelima autorice Füzuzan. Za razliku od kratkih priča spisateljice Erendiz Atasü, u pripovijetkama Füzuzan skoro da i nema pobune ženskih likova protiv autoriteta. Status subjekta im je oduzet, te su one, uslijed siromaštva, pokorene, spriječene i sankcionirane. Bez mogućnosti izbora, neprestano tragaju za identitetom koji je sveden isključivo na identitet druge. Takva je Serveta iz priče „Porez“ (*Haraç*), takve su i sve tri neimenovane majke u pripovijetkama „Besplatan internat“ (*Parasız Yatılı*), „Provincijalka“ (*Taşralı*) i „Dijete“ (*Çocuk*). Odsustvo imena ovih junakinja govori o univerzalizaciji ženske „nevidljivosti“ u jeziku, književnosti, historiji, a ženina se sudbina ovdje prikazuje kao kontinuitet nemoći koja joj je društveno nametnuta. Jednom i zauvijek nametnuta društvena datost uslovljena rodnom (ne)ravnopravnošću opisana je u kratkoj priči „Besplatan internat“ (*Parasız Yatılı*), gdje je ženin jedini mogući izbor slijedenje ustaljenih obrazaca ponašanja.

Primit će me. Počet ću raditi za dan-dva. Razgovarala sam s glavnom sestrom. To je jedna krupna žena. Postavila mi je nekoliko pitanja. „Jesi li ranije radila? Kad ti je muž umro? Na ovom poslu nema odmaranja. Ne moraš biti vješta da ga radiš, samo moraš biti vrijedna. (...) Bit ćeš slobodna dva dana u sedmici. Vraćat ćeš se na posao nedjeljom navečer. Imaš li djece? Nemaš je s kim ostavljati. Kažeš da je dobro dijete, da može brinuti o sebi. Ali, još je mala. Je li ponavljala koji razred? Znači, dobro uči. Svaka čast! Ti si mlada i lijepa žena, a ovdje ima svakakvih ljudi. Trebaš biti ozbiljna. Ako se šta desi, ti si odgovorna. Poznata ti je priča o keruši i repu? Neću nikakvog šminkanja. Je li to prirodno rumenilo na obrazima i usnama?“¹² (Füzuzan 1971: 121).

Slično kao i u priči „Besplatan internat“, u priči „Provincijalka“ upoznajemo se s majkom koja po svaku cijenu želi osigurati bolji život kćeri, školovati je usprkos aktuelnim socijalnim uzusima i tradicionalnome poimanju pozicije žene, u nadi da će ona kreirati svoj vlastiti identitet koji neće biti izgrađen u odnosu na muškarca, već na temelju svojih vrijednosti i mogućnosti. Međutim, okoštala misaona struktura

¹² *Alıyorlar beni, bir iki güne kadar başlıyorum. Başhemşireye çıktım, iriyarı bir kadın. Bir bir sordu. 'Daha önce çalıştın mı? Kocan ne zaman öldü? Bu iş dur durak bilmez, fazla marifetli olmak lazım değil, çalışkan olmak gerek.(...) Haftada iki gün izinli çıkarsın, Pazar gecesi dönersin. Çocuğun var mı? Bırakacak kimsen yok ha? 'Kendini yönetir, uslu' diyorsun. Ama küçükmüş. Hiç sınıfta kalmadı mı? Aferin ona. Genç güzel kadınsın. Burada oluru olmazı bulunur. Ciddi ol. Bir şey denirse senden bilirim. Malum kancık köpek kuyruk sallamadıkça hikayesi. Boya filan da istemez. Kendinden mi yanağının, dudağının rengi?*

temeljena na patrijarhatu ogleda se u ženinom neuspjehu u javnoj sferi bez obzira na stepen obrazovanja.

*Znači, odlučila si ići na fakultet. Boga mi, ne znam šta bih ti rekla. Školovali smo Žale, pa šta se desi. Opet se udala i posvetila djeci i mužu, a diploma joj služi kao ukras.*¹³ (Füzuzan 1971: 33).

S druge strane, ova autorica opisuje i moralno posrnule ženske likove, koji ruše kriterije društveno prihvatljivoga ponašanja, zbog čega se smatraju „odmetnicama“ društva. Bitno je naglasiti da bavljenje prostitucijom nije lični izbor njenih junakinja, već je rezultat društvenoga potiskivanja osoba ženskoga roda iz javne sfere, uslijed čega njene junakinje s dna društvenoga sloja tonu još dublje dozvoljavajući sebi da prodaju ono jedino što imaju – svoje tijelo. Ženski likovi kao žrtve društva i kulture postaju one rubne, druge, prostitutke (*orospu* – kurva, *rospija*), gdje trostruko stigmatizirane pokušavaju priskrbiti osnovna sredstva za život svojoj porodici i sebi, što posebno dolazi do izražaja u priči „Dijete“ (*Çocuk*). Dijete promatra sa strane kako mu majku posjećuje više muškaraca u zamjenu za novac. Ali, kada mu stalna „mušterija“ saopći da mu je majka „rospija“ i da će je ubiti, on shvata da je to nešto loše bez obzira na to što ne zna značenje te riječi.

*A šta ako opet, usprkos velikoj želji, ne mogne govoriti? Zar uistinu ponekad nije mogao govoriti. Treba li reći: „Majka mi je rospija?“ Hoće li je zbog toga neko od ovih ljudi ubiti? Eto, vidiš da mogu govoriti. Možda je moja majka „ta“, ali ne bi trebala zbog toga umrijeti. Sagnuo se, zadržtao, osjetio je bljuvotinu u grlu, te je počeo povraćati samo neku zelenu tečnost jer mu je stomak bio prazan. Dok je povraćao, iznenadio se koliko su mu noge tanke. Nikad se dosad nije sagnuo i pogledao svoje noge. Obuzeo ga je snažan osjećaj straha koji ga je opet tjerao na plač.*¹⁴ (Füzuzan 2009: 62–63).

Isti se slučaj susreće i u priči „Ribe lastavice“ (*Kırlangıç Balıkları*), gdje se glavna junakinja Zarifa našla u klopci svoje ženstvenosti uslijed nemilih životnih okolnosti.

¹³ *Demek ki, Üniversiteye gitmeye kararlısın. Vallahi kızım ne demeli bilmem. Jale'yi okuttuk da ne oldu. Evlenip gene çocuktuk, kocaydı, aldıđı diploma da süs.*

¹⁴ *Ya yine kimi zamanlardaki gibi istese bile konuşamazsa? Gerçekten de bazen konuşamıyor muydu? 'Annem orospudur' mu diyecekti? 'Bu yüzden iki adamdan biri, eskisi onu bıçakla öldürecekmiş. Konuşabiliyorum işte. Annem o şeyden olmuş, ama ölmesin. 'Eğildi, ürperdi, kusmuşa benzer bir şeyler doldu ağzına, sendelemeye başladı. Midesi boş olduğundan yeşil ince salgılar kusuyordu. Kusarken bacaklarının sıskalığına şaşı bu kez. Bacaklarına şimdiye değin hiç eğilip bakmadığını düşündü. Ağlama duygusunu yeniden depreştiren yoğun bir korku sardı içini.*

*Šta ti misliš, da mi je dovoljno to što mi ti plaćaš? Moram pronaći još mušterija. Još si ti tako tih, nikome me ne preporučuješ. Dobro, dobro... (...) Mladost-ludost, mislila sam da će me onaj kreten voljeti, a on napustio i dijete i mene. Niko ga ne osuđuje zbog toga, ali sam zato ja nepoštena. Ja sam kurva. (...) Misliš da je meni bilo lahko kad sam prvi put spavala s muškarcem za pare, tamo ispod mosta?*¹⁵ (Füzuzan 1973b: 164).

Kao i prethodne junakinje, Nesiba („Moji filmovi“ – *Benim Sinemalarım*), Nazan i Nigar („Opsada“ – *Kuşatma*) i Dževahira („Ah, taj lijepi Istanbul“ – *Ah Güzel İstanbul*) predstavljaju zazornu kategoriju turskoga društva jer su odbile slijediti pretpostavljeni model ponašanja. Bez prava na izbor i sputane na svakom polju, osobito na polju obrazovanja, ove junakinje kreću jedinim mogućim putem, čime potpisuju sebi „smrtnu“ presudu.

Ženski likovi u pripovijetkama E. Atasü i Füzuzan zauzimaju pozicije potisnutosti, zatočenosti, što je prikazano i kroz njihove pozicije unutar društva, kulture i jezika. Redefiniranje muško-ženskih odnosa nije znano njihovim junakinjama jer usvojeni obrasci i modeli ponašanja ne ostavljaju nimalo prostora za eventualni dijalog muškoga i ženskoga svijeta, a opetovano ponavljanje naučenih obrazaca ne ide im, također, naruku.

Usprkos tome što su prilično marginalizirani i što su u drugome planu, muški likovi u kratkim pričama ovih autorica predstavljeni su kao „vladari iz sjene“ – Behçet („Postoje i žene“ – *Kadınlar da Vardır*), Ekrem („Vrijeme druženja na balkonu“ – *Balkon Saati*), Fikret („Pravo-krivo“ – *Bir Yüz Bir Ters*), Erhan („Bisera, Sadija, Erhan i Durmuş“ – *İnci, Sati, Erhan ve Durmuş*). Dakle, bez obzira na to što su manje zastupljeni u odnosu na ženske likove, oni su, ipak, predstavljeni kao dominantiji, autoritativniji i agresivniji – Fatin i gazda Rusuhi („Porez“ – *Haraç*), Kerim („Zaostavština“ – *Arda Kalan*), Simon („Ima jedna crkva u Harputu“ – *Harput ta Var Bir Kilise*), Ali Dogan („Vrijeme sjete“ – *Özlem Zamanı Geçti*).

Strpljivost i osjećajnost odlike su ženskih likova, čime se dolazi do zaključka da je podjela rodnih uloga u analiziranim pripovijetkama tipična za patrijarhalno društvo kakvo je i tursko. Značajno je to da se patrijarhalna podređenost žene marginalizira i banalizira u turskome društvu, kulturi i jeziku, te su autorice u svojim pripovijetkama nastojale kritizirati ženinu poziciju *druge*, pasivne, isključene, odnosno osobe kojoj su uskraćene mogućnosti koje se pružaju muškarcu.

¹⁵ *Ne sandın ya? Bir senden aldığım la olmuyor. Daha adam bulmalıyım. Hem senin gibi sesiz, beni etrafa yaymayacak. İyi iyi... (...) Deli gençlik, o herife de he dediğim de benden yürekli çıkar bellemiştim. Üste bir de çocukla savdı başından beni. O bunu yapınca ben namussuz oluyorum, orospu oluyorum. (...) Kolay mı sanyorsun, köprü dibine ilk adama çıktığım günü?*

Pripovijetke autorica E. Atasü i Füzuzan mogu se okarakterizirati kao subjektivno obojeni tekstovi naklonjeni marginaliziranim grupama, a neki od njih oslikavaju otpor represiji i vladajućoj ideologiji, čime se obje autorice, na neki način, pitaju da li je riječ o prevazilaženju stereotipa ili se samo radi o njihovom maskiranju.

Kratke priče koje su bile predmet analize uglavnom su posvećene ženama i tematiziraju probleme žena unutar patrijarhalno koncipiranoga društva. Spisateljice Füzuzan i E. Atasü najčešće naglašavaju težak položaj žene, te tako razotkrivaju patrijarhalni sistem vrijednosti u književnosti, ali i manifestaciju tog sistema u društvu, kulturi i jeziku. Ženi se uskraćuje potpuna realizacija kao samostalnog subjekta, ona je primorana biti objekt kako ne bi dovela u pitanje jedini „istinski“ subjekt, a to je – muškarac!

IZVORI

1. Atasü, Erendiz (1992), *Onunla Güzeldim*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
2. Atasü, Erendiz (1998a), *Lanetliler*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
3. Atasü, Erendiz (1998b), *Uçu*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
4. Atasü, Erendiz (2008), *İncir Ağacının Ölümü*, 2. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul.
5. Atasü, Erendiz (2010), *Hayatın En Mutlu An'ı*, 2. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul.
6. Atasü, Erendiz (2011), *Kadınlar da Vardır*, 4. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul.
7. Atasü, Erendiz (2012), *Dullara Yas Yakışır*, 6. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul.
8. Atasü, Erendiz (2013), *Taş Üstünde Gül Oyması*, 4. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul.
9. Atasü, Erendiz (2015), *Kızıl Kale*, 1. Baskı, Can Yayınları, İstanbul.
10. Füzuzan (1971), *Parasız Yatılı*, İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.
11. Füzuzan (1973a), *Benim Sinemalarım*, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara.
12. Füzuzan (1973b), *Kuşatma*, İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.
13. Füzuzan (1985), *Gül Mevsimidir*, Can Yayınları, İstanbul.
14. Füzuzan (1999), *Sevda Dolu Bir Yaz*, Can Yayınları, İstanbul.
15. Füzuzan (2008), *Pet priča* (prevela Kerima Filan), Connectum, Sarajevo.
16. Füzuzan (2009), *Gecenin Öteki Yüzü*, 4. Baskı, YKY, İstanbul.

LITERATURA

1. Andaç, Feridun (2000), „Füzuzan'in Öykü Dünyasına Bakış“, *Edebiyatımızın Yol Haritası*, 195–207, Can Yayınları, İstanbul.
2. Ajkut, Ksenija (2010), „Specifičnost turske antroponimije kao izraz uzajamnog delovanja jezika i kulture“, u: *Naučni sastanak slavista Vukove dane*, 39 (1), 305–318, MSC, Beograd.
3. Aykut, Ksenija (2011), *Kontrastriranje turskog i srpskog jezika*, Kolor Pres, Lapovo.
4. Aykut, Ksenija (2016a), „Türkçede Akralalık Adlarının Özellikleri“, *Hikmet*, sayı 28, 8–21, Gostivar.
5. Ajkut, Ksenija (2016b), „Uticaj specifičnosti turske antroponimije na prevod u romanu 100“, u: *Zbornik radova sa konferencije „Kulture u prevodu“*, 85–98, Filološki fakultet, Beograd.
6. Aykut, Ksenija (2017), *Turski folklor*, Kolor Pres, Lapovo.
7. Babić-Avdispahić, Jasminka (2004), „Feminizam, etika i politika“, *Izazovi feminizma*, 191–247, Forum Bosnae, sv. 26, Sarajevo.
8. Bakšić, Sabina (2012), *Strategije učtivosti u turskom jeziku*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
9. Braidotti, Rosi (1994), *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, Columbia University Press, New York.
10. Braun, Friederike (1997), „Covert Gender in Turkish“, u: *VIIIth International Conference on Turkish Linguistics*, 267–274, Ankara Üniversitesi, Ankara.
11. Butler, Judith (2000), *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta* (prevela Mirjana Paić-Jurinić), Ženska infoteka, Zagreb.
12. Butler, Judith (2005), *Raščinjavanje roda* (prevela Jasmina Husanović), Šahinpašić, Sarajevo.
13. Ecevit, Bülent (1991), „Çağdaşlaşma ve Demokratileşme Sürecinde Kadın“, *Kadınlar ve Siyasal Yaşam*, 153–173, Eşit Hak – Eşit Katılım, Cem, İstanbul.
14. Katnić-Bakaršić, Marina (2004), „Jezik i (de)konstrukcija roda“, *Izazovi feminizma*, 69–116, Forum Bosnae, sv. 26, Sarajevo.
15. Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni (2009), *Rod i jezik*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.

WHO HIDES BEHIND THE SUBJECTS: THE RELATION BETWEEN GENDER / SEX AND LANGUAGE IN SHORT STORIES OF TURKISH FEMALE AUTHORS ERENDIZ ATASÜ I FÜRÜZAN

Summary:

The language mirrors the culture that constructs it and gender perspective in linguistic researches of Turkish language is a very interesting subject and represents a special challenge, primarily because Turkish language does not recognise gender category, which confirms the fact that gender is a social category firmly grounded in sex. The primary goal of the work is to shortly present the representation of woman in Turkish language on the examples from the short stories written by Erendiz Atasü i Füzüzan. Given that the Turkish society is conceived on the male model of power, in which the political regimes enabled and are still enabling predominance of one (male) gender over another (female) gender, the work tries to expose this dominance that could give a significant contribution to the destruction of stereotypes in gender roles. Cultural patterns about the (in)equality between genders, that we acquire through socialisation in the process of learning a language, define woman through stereotypical gender roles and patterns of behavior. By analysing the examples from the short stories of the mentioned Turkish authors, the work tries to point out the fact that there is a discrimination against woman in the society, culture, language... Also, the work represents a kind of an attempt of awakening that should result in the use of gender-sensitive language.

Key words : gender, sex, language, discrimination, contemporary Turkish literature

Adresa autora

Authors' address

Melinda Botalić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

melinda.botalic@untz.ba

Mirza Bašić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

mirza.basic@untz.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Mersiha Imamović, Bego Omerčević

REFLEKSIJE RIMSKE VLADAVINE NA KULTURNO-POLITIČKE
PRILIKE U PROVINCIJI DALMACIJI / IMPACTS OF ROMAN REIGN
ON THE CULTURAL-POLITICAL CIRCUMSTANCES IN THE
PROVINCE OF DALMATIA 179

Bego Omerčević

STANJE U PROVINCIJI DALMACIJI U PRVOJ POLOVINI V
STOLJEĆA / PROVINCE OF DALMATIA IN THE FIRST
HALF OF THE 5TH CENTURY 195

Adnan Jahić

IZ BOSANSKOHERCEGOVAČKE POLITIKE ZA VRIJEME PRVOG
SVJETSKOG RATA. NESTANAK UJEDINJENE MUSLIMANSKE
ORGANIZACIJE I USPON “NEZNATNIH I NEOZBILJNIH
ELEMENATA” / POLITICS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
DURING THE FIRST WORLD WAR – THE DISAPPEARANCE OF
THE UNITED MUSLIM ORGANIZATION AND THE RISE
OF ‘INSIGNIFICANT AND FRIVOLOUS ELEMENTS’ 211

UDK 94(497.5 Dalmacija)
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mersiha Imamović, Bego Omerčević

REFLEKSIJE RIMSKE VLADAVINE NA KULTURNO- -POLITIČKE PRILIKE U PROVINCiji DALMACIJI

Rimska strategija uspostavljanja vlasti u provinciji Dalmaciji provedena je sistematski i prema ustaljenom obrascu. Ista je bila zasnovana na četiri odvojena procesa: prvi je pacifikacija, drugi kolonizacija, treći urbanizacija i četvrti romanizacija. Glavnu ulogu u provođenju ovih procesa imali su rimski građani i vojnici – veterani. Oni su bili kreatori kako političkog tako i kulturnog života u provinciji Dalmaciji. Iz reda rimskih građana birani su članovi ordo decurionum, edili, diumviri, procuratori, namjesnici i drugi činovnici. Preko njih, carske vlasti su, u novoosvojenim oblastima, uspostavljale potpunu kontrolu nad pokorenim stanovništvom, s jasno definisanim političkim i kulturnim ciljevima. Ovakva strategija je naročito bila izražena tokom republikanskog i ranocarskog doba. Nakon toga uslijedilo je slabljenje Carstva, a samim tim i njegov utjecaj kako na političke tako i na kulturne tokove rada i života u provinciji Dalmaciji. Takav razvoj događaja trajao je sve do 476. godine, odnosno do pada Zapadnog rimskog carstva.

Ključne riječi: Rimsko carstvo, Zapadno rimsko carstvo, provincija Dalmacija, kolonizacija, urbanizacija, romanizacija, vile rustike

UVOD

Nakon osvajanja cijelog prostora nekadašnje rimske provincije Ilirik uslijedile su brojne aktivnosti carskih vlasti, koje su imale za cilj da ove prostore što čvršće vežu za Carstvo. S tim u vezi rimske vlasti su direktno ujecale na sva politička i kulturna dešavanja na tlu rimske provincije Dalmacije. Neposredni akteri provođenja rimske politike u provinciji Dalmaciji su, dugo vremena, bili namjesnici. Oni su uživali status konzula. U rukama namjesnika bili su svi civilni i vojni poslovi.

Od druge polovine III stoljeća carske vlasti su uvele činovničku funkciju prezida, koji je bio u rangu viteza. Prezid je bio zadužen samo za civilne poslove, dok je vojne poslove obnašao novi namještenik – *dux*. Osim namjesnika, prezida i *dux*a u provinciji Dalmaciji su postojale i druge upravne funkcije. Tako su municipalni gradovi imali svoju upravu koju je činilo gradsko vijeće *ordo decurionum*, *decuriones* sa dva viša člana *diumvira* (*duoviri*) i dva niža člana *edila* (*aedila*) (Mesihović 2011: 112, bilj. 101; Glavičić 2008: 49). *Diumviri* i *edili* su obnašali izvršnu vlast. Njihove obaveze su bile definisane u gradskom zakonu, po kojem su imali obavezu da blagovremeno i u cjelosti provode sve odluke gradskih vijećnika – *ordo decurionum* (Glavičić 2009: 64). Ispred titule pojedinih vrhovnih magistrata dodavan je prefiks *i(ure) d(icundo)*, iz kojeg se jasno vidi da su oni imali i sudske ovlasti (Mesihović 2011: 112, bilj. 101).

Tokom rimske vladavine, u provinciji Dalmaciji je izvršena potpuna društvena diferencijacija na: 1. višu klasu koju su činili: prokurator, veterani stranog i ilirskog porijekla, strani trgovci (Grci, Italici i Orijentalci); 2. srednju klasu, kojoj su pripadali: nadzornici u rudnicima, trgovci domaćeg porijekla, zanatlije domaćeg i stranog porijekla, konduktori; i 3. nižu klasu koju su činili: rudari domaćeg porijekla, stočari, koloni i robovi (Omerčević, Imamović 2011: 249– 257).

KOLONIZACIJA

Analizirajući rimsku vladavinu na tlu provincije Dalmacije, u čijim su teritorijalnim okvirima bili i prostori današnje Bosne i Hercegovine, jasno su vidljivi svi politički i kulturni faktori na kojima se temeljila rimska uprava. Oni su naročito bili izraženi kroz proces kolonizacije, i to najprije u primorskim krajevima, a potom i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. L. Mamford kaže: „Da je u mnogim područjima kolonizacija bila popraćena sličnim zahvatima (kao u Galiji gdje se očuvala ravnoteža

između sela i grada) na uređenju cijelog kraja trasiranjem puteva i podjelom polja na izdužene četverougaoone parcele čiji se obrisi još i danas vide iz aviona. Ovaj sistem 'centurizacije' karakterističan je za velike dijelove italijanske ravnice, Dalmacije i Afrike.“ (Mamford 2006: 222)

Iz reda kolonizatora posebno su bili aktivni veterani (stranog ili domaćeg porijekla), krupni zemljoposjednici, trgovci, zanatlije, te činovnici u različitim službama i mnogi drugi. Oni su, svaki na svoj način bili nosioci svih političkih i kulturnih dešavanja na prostorima rimske provincije Dalmacije. Najupečatljivija svjedočanstva o njihovom prisustvu i djelovanju pružaju nam rimske vile rustike (*villae rustice*). U rano carsko doba izgrađeno je nekoliko luksuznih vila, koje su nazivane zajedničkim imenom *martinna villa*. One su, uglavnom, bile u carskom posjedu (Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck 2004), i kao takve potpuno odvojene od poljoprivrednih imanja na kojima se radilo i proizvodilo. Brojni nalazi vila su otkriveni na otocima Cresu i Lošinj, te na području današnjeg Zadra i Trogira (Begović, Schrunck 2002: 119–120). U priobalnom pojasu provincije Dalmacije registrovano je ukupno 205 vila rustika (Kilić, Matić 2004: 91), a unutrašnjosti oko 160. Međutim, malo njih je istraženo. Svojim bogatstvom i raskošnošću posebno su značajne dvije vile rustike čiji su ostaci pronađeni na tlu današnje Bosne i Hercegovine, odnosno na području Čapljine. Jedna je u Višićima, a druga u Mogorjelu.

Doseljavanje veterana na područje rimske provincije Dalmacije bilo je najintenzivnije tokom I stoljeća, kada su pomenute vile i izgrađene. Neke od stambenih zgrada održale su se čak do kraja IV stoljeća, kada je usljed barbarskih prodora došlo do njihovog razaranja i uništavanja. O tome nam, dosta uvjerljivo svjedoči veliki broj numizmatičkih nalaza iz III i IV stoljeća (do 383.) (Čremošnik 1965: 199–200). U vilama su boravili i brojni robovi, koji su radili na imanjima svojih gospodara. Sudeći na osnovu rijetkih epigrafskih spomenika, koji su pronađeni na ovim kompleksima, nameće se zaključak da su se vlasnici vila rustika razlikovali kako po svom etničkom tako i prema klasnom porijeklu. Među njima su svakako bili najdominantniji Italici, a bilo je i nešto Grka (Bojanovski 1969: 15–16); Čremošnik 1965: 199). Jedno od najvećih poljoprivrednih imanja bilo je smješteno u Mogorjelu kod današnje Čapljine. Neke od vila su podizane pored važnijih putnih saobraćajnica. Ostaci jedne takve vile pronađeni su u Paniku kod Bileće, uz putnu komunikaciju Narona – Scodra. Tu su pronađeni tragovi ogromne urbane vile, koja je bila okružena s nekoliko manjih vila rustika (Čremošnik 1974: 129).

Pored veterana, važnu ulogu u koloniziranju provincije Dalmacije imali su trgovci, i to najprije grčki koji su još od IV stoljeća p.n.e. imali svoje kolonije na Jadranu.

Odmah iza njih, bili su italički trgovci. Značajnu ulogu u koloniziranju provincije Dalmacije odigrale su i zanatlije, i to iz različitih dijelova Carstva. Osim pomenutih, kolonizatora veliku ulogu u tom procesu odigrali su i činovnici, među kojima su posebno bili važni prokurator, koji su obnašali dužnost upravnika rudnika. Svi naprijed navedeni kolonizatori dolazili su na ove prostore zajedno sa svojim porodicama.

URBANIZACIJA

Uporedo sa procesom kolonizacije rimske carske vlasti su provodile i proces urbanizacije čiji je smisao bio izgradnja infrastrukture na cijelom prostoru provincije Dalmacije. Kroz ovaj proces carske vlasti su nastojale ostvariti kako politički tako i kulturni utjecaj na ondašnje stanovnike dalmatinskih krajeva. Urbaniziranje provincije Dalmacije pratila je izgradnja putnih komunikacija i naselja, po uzoru na već izgrađene ceste i naselja na tlu današnje Italije. Ceste su im bile prijeko potrebne za kretanje vojske i transport raznih vrsta roba i ljudi. U mirnodobskim uslovima putne komunikacije su bile isključivo privrednog karaktera. Tako su još u I stoljeću izgrađene glavne putne saobraćajnice koje su povezivale najvažnije krajeve u provinciji Dalmaciji, uključujući i današnje bosanskohercegovačke prostore. Osnovni smisao izgradnje putnih komunikacija bio je da se uspostavi što brža i što kraća veza između južnog dijela Dalmacije s posavsko–podunavskom regijom na sjeveru. Dva glavna polazišta rimskih cesta, koje su vodile u unutrašnjost provincije Dalmacije bila su Salona i Narona (Imamović 1985: 34–35; Pašalić 1960: 18–21; Omerčević 2007: 17–28; isti 2010: 231; Pašalić 1984: 232; Bojanovski 1974: 103–105; isti 1981: 131–132).

Na početku rimske vladavine na tlu provincije Dalmacije putne saobraćajnice su uglavnom korištene za potrebe vojske. U vrijeme najvećeg uspona Carstva iz Rima je vodilo najmanje 29 velikih vojnih putnih saobraćajnica. Tokom vremena, njihova namjena je značajno proširena. One su se počele obilato koristiti za transport ljudi i roba, što je imalo za posljedicu nagli privredni i svaki drugi razvoj provincije Dalmacije. Samo iz Salone išla su četiri putna pravca prema unutrašnjosti i obali. Salona je bila glavno saobraćajno čvorište Dalmacije (Slukan, Altić 2005: 87; Imamović, Omerčević 2017: 61–63). Na taj način rimske carske vlasti su ostvarile sve potrebne preduslove da se direktno miješaju u sva politička kretanja i kulturne tekovine na ovim prostorima. Rimska cesta je imala nekoliko slojeva. Prvi i najdublji

sloj je bio popunjen krupnijim kamenjem ili komadima kamena, dok su prema površini gornjeg sloja ceste komadi kamena bili sve sitniji. Završni, vozni sloj je bio popločan s profilisanim kamenim pločama i posut pijeskom. Slojevi su međusobno bili vezani vapnenim malterom. Na pojedinim dijelovima ceste bile su izgrađene staze za pješake širine 2 do 3 metra i to s obje strane. Širina voznog dijela ceste kretala se između 3,5 i 7 metara (Pašalić 1960: 103–108; *Arheološki leksikon*, Tom I 151–153; Bojanovski 1974: 146–190). Po sredini ceste bila je blaga izbočina kako se voda ne bi zadržavala i kako bi se ista slivala u propisno iskopane i uređene kanale sa strane. Osim ovih, postojale su i obične ceste koje su bile izgrađene od višeslojne zemlje pomiješane sa šljunkom. Uz ceste su se nalazile putne stanice u kojima se moglo i prenoćiti. Vremenom su uz ceste podignuta brojna naselja, koja su nerijetko bila i u ulozi putnih stanica. Bezbjednost saobraćaja, putnika i roba osiguravali su beneficijari, koji su bili u ulozi saobraćajne policije. Beneficijarske stanice (*stationes*) su bile stacionirane duž važnih putnih komunikacija i u neposrednoj blizini dalmatinskih rudnika. Na službi, u jednoj stanici, uvijek su bila dva beneficijara (Pašalić 1960: 106). Uz ceste su bili postavljeni miljokazi na kojima je pisala kilometraža, ime cara u vrijeme kojeg je određena saobraćajnica bila izgrađena ili popravljena. Na osnovu miljokaza bilo je moguće utvrditi tačnu udaljenost između dva mjesta. Na pojedinim mjestima, uz ceste, su bile postavljene baklje koje su služile kao rasvjeta. Padu Zapadnog rimskog carstva u mnogome su doprinijele i dobre putne komunikacije, kojima su se kretali barbari. U toku barbarskih prodora porušeni su mnogi gradovi na tlu provincije Dalmacije, dok su rimske ceste postepeno propadale. Neki od rimskih gradova su se ipak održali i na taj način sačuvali kontinuitet svog postojanja sve do srednjeg vijeka, kada su na mjestu njihovog postojanja izgrađeni novi. Čak su, u toku cijelog srednjeg vijeka, trase nekih rimskih cesta ostale su nepromijenjene. I danas imamo vidljive ostatke rimskih cesta u nekim krajevima koji su nekada činili provinciju Dalmaciju (veći dio današnje Bosne i Hercegovine i južna Hrvatska).

Pored latinskog jezika i religije, veliki utjecaj na širenje rimske kulture na prostore provincije Dalmacije imali su i gradovi, u kojima se razvijala i širila rimska umjetnost, a naročito kiparstvo i slikarstvo. Koliki su značaj za Rimljane imali gradovi najbolje oslikava iskaz rimskog historičara Tita Livija koji kaže „antika uživa privilegiju što bogovi sudjeluju u nastanku gradova kako bi im dali uzvišeno značenje“ (Livije 1.8). Gradovi se mogu podijeliti na starije, koji su nastali na temeljima plemenskih naselja i mlađe, koji su formirani pod jakim utjecajem rimskih vlasti. Pored svoje urbane uloge rimski gradovi su veoma često korišteni kao sredstvo

za sprovođenje rimske državne politike. Državni vrh je je u mnogome potpomogao život u gradovima. Naravno, ovdje se ne misli samo na život onih ljudi koji su živjeli u užem gradskom jezgru, nego i na cjelokupno gradsko područje, koje je također biralo svoje predstavnike u organe gradske uprave.

U provincijama Galiji, Hispaniji i na Balkanskom poluotoku urbanizacija je imala strateški karakter. Naime, rimske vlasti su imale za cilj da preko rimskih gradova, koji su podizani po jedinstvenom obrascu i kao takvi skoro potpuno međusobno ličili, instaliraju rimsku kulturu. Osim njihovog jedinstvenog izgleda, gradovi su bili centri privrednog, političkog, društvenog i kulturnog života. U njima je boravila municipalna i kolonijalna aristokratija, koja je bila u funkciji rimske uprave. Rimski gradovi su u svom tlocrtu bili pravougaonog oblika. Svaki grad je imao ulice koje se međusobno ukrštale i to strogo pod pravim uglom. Dok je glavna ulica (*cardo*) išla pravcem sjever – jug, dotle su sporedne (*decumanus*) slijedile pravac istok – zapad (Mamford 2006: 219, 226). U pojedinim slučajevima, rimski projektanti su, zbog konfiguracije terena, odstupali od svojih graditeljskih načela, zasnovanih na simetričnom izgledu grada. Tamo gdje je teren dozvoljavao primjenjivao se miletski model gradnje s pravom šemom ulica i pravilnim redom urbanih sadržaja. Izgradnja grada uvijek je počinjala s gradnjom odbrambenog zida. U strukturi grada posebno su se isticali glavni trg (forum), teatar i arena.

ROMANIZACIJA

Polazeći od činjenice da tokom druge polovine II stoljeća nije bilo nikakvih ozbiljnijih sukoba na tlu provincije Dalmacije, rimskim carskim vlastima su se pružile brojne mogućnosti za provođenje raznih mjera, kako bi što više ojačale svoj politički utjecaj. Jedna od posebno važnih mjera bila je vezana za romanizaciju ondašnjeg domaćeg stanovništva na širem području provincije Dalmacije (Medini 1969: 45– 74; isti 1974: 27– 56; isti 1984: 7– 32; Rendić Miočević 1939– 1948: 18– 58; isti 1967: 139– 156; isti 1990; Wilkes 1969: 78– 87, 262– 296; Bojanovski 1988: 345– 355; Omerčević, Imamović 2015: 11– 27). Ta mjera je naročito došla do izražaja u drugoj polovini II stoljeća. Zahvaljujući procesu romanizacije nastala je domaća aristokratija koja je ušla u organe lokalne samouprave i time ostvarila pravo da raspravlja i odlučuje o životu gradskog stanovništva (Glavičić 2008: 47– 54). Uporedo s tim, svi gradovi koji su uživali municipalni status za gradske upravnike mogli dobiti nekoga ko je bio iz reda domaćeg stanovništva (Glavičić 2009: 57– 66).

Provođenje romanizacije i dodjeljivanje civiteta peregrinima u vrijeme dinastije Julijevaca – Klaudijevaca teklo je sporo i sa dosta opreza. Broj civiteta osjetno je porastao u vrijeme vladavine dinastije Flavijevaca, da bi potom, u vrijeme dinastije Antonina, postao još izraženijim, te okončan u vrijeme Karakale Severa 212. godine. (Mesihović 2011; Bojanovski, 1980: 108; Omerčević, Imamović 2016: 20– 21). Carevi iz pomenutih dinastija su se, za širenje svoje političke moći i kulturnog utjecaja, oslanjali na lokalnu aristokratiju. To je posebno bilo primjetno od vremena vladavine Flavijevaca, kada je do punog izražaja došao proces *interpretatio Romana*, tj. rimsko tumačenje ilirskih božanstava kojima su dodjeljivana imena spram atributa koje su imali njihovi bogovi (Imamović 1977: 106– 118).

Pored latinskog jezika u životu Rimljana je naročito bila važna religija. Otud su, i na vjerskim osnovama, Rimljani pokušavali povezati sve provincije s Italijom. S tim u vezi, i u provinciji Dalmaciji je postojao kult cara Augusta i božice Rome (*ara Augusti provinciae Delmatiae*).¹ Carski kult je njegovao kolegij *Sevira* ili *Augustales* iz reda uglednih bogatih oslobođenika (*liberti*), a posvjedočen je u Senii, Aenoni, Iaderu, Saloni, Naroni, Epidaurumu i Rhizinumu). Uz postojanje rimskih božanstava još su bila veoma zastupljena grčka, orijentalna i ilirska božanstva.

Do značajnog preobražaja došlo je i u sferi umjetnosti. On se naročito manifestovao kroz miješanje domaće i grčko– rimske tradicije. O tome nam svjedoče brojni kulturni spomenici, mozaici i freske (Čremošnik 1984). Zajednička karakteristika za sve ondašnje etnose ogleda se u njihovoj nošnji, iz III stoljeća, koja je bila prepoznatljiva po dugoj košulji – *dalmatici* (Čremošnik 1963).

Širenju romanizacije, koja je išla u pravcu postepenog nametanja i prihvatanja tekovina rimske civilizacije, u mnogome su doprinijeli doseljenici, odnosno kolonizatori dalmatinskih prostora. Sam proces romanizacije, na tlu provincije Dalmacije, trajao je tokom cjelog razdoblja rimske vladavine. Međutim, on ipak nije zahvatio sve krajeve, a ni sve domaće – ilirsko stanovništvo. Romanizacija je imala mnogo više utjecaja u gradovima, nego li u ruralnim područjima, što je, u svakom slučaju, bilo sasvim u skladu s rimskom politikom, koja nije bila opredijeljena za obrazovanje cjelokupnog stanovništva, jer im je trebala brojna radna snaga za rad u rudnicima i metalurškim pogonima, zatim na poljoprivrednim imanjima, te u zanatskim radionicama. Osim toga, neobrazovano ljudstvo je bilo sasvim pogodno za regrutovanje i angažman u rimskim vojnim jedinicama.

¹ U nastavku, pomenuti gradovi nisu bili jednake veličine, ali su zbog svog položaja u određenoj regiji ili provinciji igrali važnu ulogu.

I pored toga što su brojni etnosi na tlu provincije Dalmacije bili prepoznatljivi po svojim kulturnim osobenostima, oni su ipak, manje ili više, bili zahvaćeni utjecajem i širenjem rimske kulture (Novak 1948; Omerčević 2010: 55– 115). Međutim, to ni u kom slučaju ne znači da je rimska kultura bila jednako prisutna u svim krajevima provincije Dalmacije. Iako je Rim bio mediteranska sila, njegovo prisustvo u sjeverozapadnoj Evropi nije, uprkos jakom jezičkom utjecaju, imalo istu jačinu kao na jugu. I pored svih napora, Rimljanima nije pošlo za rukom da svoju kulturu prošire na područje Germanije, kao ni na zemlje Skandinavije i sjeveroistočne Evrope. U krajevima gdje zatečeno stanovništvo nije imalo svoje pismo, latinski jezik je vremenom postao osnovno i jedino pismo tih stanovnika. Dobar primjer za to su oni prostori koji su nakon Batonovog rata ušli u sastav provincije Dalmacije. Međutim, mnogo prije definitivnog osvajanja Ilirika, ilirska plemena koja su živjela u jadranskom priobalju su vrlo rano došla u kontakt s helenističkom kulturom. Kasnije, Iliri koji su bili bliže urbanim središtima ili pak oni koji su bili regrutovani u rimsku vojsku, naučili su latinski jezik (Omerčević, Imamović 2016: 18). Tako je latinski jezik postao službenim jezikom, dok se grčki više koristio u svakodnevnoj komunikaciji. Veći dio zatečenog ilirskog i keltskog stanovništva, posebno onog koje je živjelo u zabačenim krajevima, nije poznavalo ni latinski ni grčki jezik. Kod njega je sačuvano dosta autohtonih elemenata.

Rimsko carstvo je imalo preko 500 gradova i preko 3.500 naselja sa razgranatom mrežom puteva od oko 400.000 km, od čega je 80.500 km bilo popločano (Grant 1978: 264; Richard 2002: 9; *Tabula Peutingeriana* 1974). Zbog dobro razgranate mreže puteva, kojom si bili povezani svi dijelovi Carstva nastala je čuvena izreka „svi putevi vode u Rim“. Nastanak gradova usloveli su cestovni i trgovački faktori. Značajniji gradovi¹ u Rimskom carstvu pored *Rome* (Rima), bili su: *Vindobona* (Beč), *Londoninum* (London), *Lutelia Parisorum* (Pariz), *Genua* (Đenova), *Colonia Agrippinensis* (Koln), Trier (Trir), *Mediolanum* (Milano), *Thessalonika* (Solun), Nikomedija, *Jader* (Zadar), *Salona* (Solin), *Aequum* (Čitluk kod Sinja), *Narona* (Vid kod Metkovića) i *Epidaurus* (Cavtat), *Domavia* (Sase kod Srebrenice), *Aqua S...* (Ilidža kod Sarajeva), *Sirmium* (Sremska Mitrovica), *Siscia* (Sisak), *Singidunum* (Beograd), *Viminacium* (kod Kostolca), - (Niš) i drugi (Mamford 2006: 220– 222; Suić 2003: 37– 42; Radimsky 1892; Pašalić 1959; isti 1960: 85– 86; Kuntić– Makvić 1976 : 36– 37; Mócsy 1962: 597; isti 1974: 112– 113; Bojović 1975: 5– 6; Mirković 2004; Petrović 1976). U provinciji Dalmaciji je bilo oko 40 samoupravnih gradova. (Strika 2004: 60; Imamović 2016: 44). Ovaj broj samoupravnih gradova direktno govori koliko je bila razvijena provincija Dalmacija. Gradnja puteva, naselja,

vodovoda, vijećnica i drugih objekata bila je intenzivirana u provinciji Dalmaciji tokom prva tri stoljeća rimske vladavine. S tim u vezi urbanizacija je doživjela znatno veći zamah, u odnosu na romanizaciju. Najintenzivnija urbanizacija dalmatinskih prostora bila je u vrijeme vladavine Flavijevaca i Elijevaca. Pojedina nepristupačna sela urbanizacija je zaobišla. Na taj način sačuvana je ilirska plemenska organizacija zajedno sa plemenskom kulturom i tradicijom (Sergejevski 1934: 11– 41; isti 1949– 1950: 45– 94).

U vrijeme Carstva Rim je zauzimao površinu od 181.000 hektara s 1,200.000 stanovnika (Chamontin 2005: 419), a moguće je i više. Odlična organizacija prijestonice privukla je brojne stanovnike. Oni su živjeli u *insulama*. Rim je imao koloseum, forum, hramove i akvadukte. Forumi, arene, hramovi i akvadukti bili su prisutni u svim gradovima Italije, ali i širom Rimskog carstva. Danas je oko 230 rimskih arena prisutno u Evropi: Nimes i Arles (Francuska), Pompeji (Italija), Pula i Solin (Hrvatska) i drugi.

Rimska umjetnost i arhitektura se razvijala najprije pod etrurskim utjecajem, a u doba Republike pod grčkim utjecajem, što će posebno doći do izražaja potkraj Republike (Vitruvije 1951: I– VII), i u ranom Carstvu. Umjetnost Rimskog carstva može se podijeliti u dva perioda: vrijeme rimske ekspanzije, od I do II stoljeća nove ere, i to je vrijeme klasične rimske umjetnosti; i na razdoblje propadanja Rimskog carstva (Zosimus 1.1), odnosno od III stoljeća do 476. godine, koju karakteriše kasno – antička umjetnost. Prva faza nastupa od vremena Oktavijana Augusta kada počinje intenzivan razvoj rimske umjetnosti. Likovna umjetnost Augustovog doba ima odlike grčke klasične umjetnosti, dok realizam ostaje zastupljen kroz sitnu plastiku (Marconi 2014). Ova stroga klasična umjetnost poznata je i kao augustovska umjetnost. I dinastija Flavijevaca težila je klasičnoj umjetnosti, ali ipak više umjetničkim tradicijama prije osnivanja Carstva. Razumljiv je utjecaj grčke umjetnosti iz razloga što su još od vremena Republike prisutne brojne grčke kolonije na italskom tlu. Osim toga, značajnu ulogu u nastanku rimske umjetnosti imala je i starorimska narodna umjetnost nastala pod utjecajem etrurske civilizacije. U vrijeme cara Oktavijana Augusta slikarstvo, kiparstvo, mozaik i gliptika su doživjeli puni procvat (Thompson 2007: 153). Monumentalnost u arhitekturi i vajarstvu je bila veoma izražena (Chamontin 2005: 416– 418). Umjetnost flavijevskog doba svjedoči o težnji za klasikom što je primjetno kroz vraćanje na Četvrti pompejski stil – vraćanje na iluzionizam i perspektivu Drugog stila (I stoljeće p.n.e.).² Ovaj stil upravo je dosegao vrhunac u vrijeme Flavijevaca i Trajana. Car Vespazijan Flavije započeo je izgradnju Koloseuma 72. godine, a završio ga je njegov sin Domicijan. Stoga se i naziva

² Više o četiri Pompejska stila vidjeti: McAlpine, J. Lynley (2014), *Marble, Memory, and Meaning In the Four Pompeian Styles of wall painting*, Doctoral Thesis, University of Michigan

„Amfiteatar Flavijevaca“ u koji se moglo smjestiti 50.000 gledalaca. Car Hadrijan je nekontrolisano trošio sredstva na obnovu i izgradnju hramova, termi i drugih javnih građevina, a uz to su išla i velika žrtvovanja, skupi religiozni događaji i brojne igre koje su uveseljavale niže društvene slojeve. Koliko su carevi pomenutih dinastija bili posvećeni podizanju građevina, ilustruje i njihov kovani novac na kojem su prikazivane različite građevine.

Važan pečat umjetnosti Rimskog carstva dala je kršćanska ili ranokršćanska umjetnost koja obuhvata vrijeme od I do V stoljeća. Njen kraj još uvijek nije jasno omeđen. O kršćanskoj umjetnosti u provinciji Dalmaciji, ali i širom Carstva sve do potkraj II stoljeća, ne može se govoriti. Tada se pojavljuju ograničeni kršćanski simboli na freskama u katakombama, sarkofazima i na nadgrobnim spomenicima, uglavnom neutralne ukrasne slike (Cambis 2014: 125; Abramić 1991: 321– 322; Jensen 2000: 16– 20.). Tek poslije 313. godine, kršćani nalaze svoj slobodni umjetnički izražaj kroz mozaike u bazilikama. Zidove ranokršćanskih crkva ukrašavali su i tekstovi Starog i Novog zavjeta (Jansen 2000: 19, 68– 77; Basler 1986; isti 1972; Migoti 1991– 1992: 166– 182).

Osim u umjetničkom pogledu, u periodu poslije Milanskog edikta imamo i kršćansku književnost. Bez obzira na učene pisce, tu je primjetno odmicanje od čistog latinskog jezika, kako bi donekle i obični ljudi razumjeli djela, a ne samo da bi takva djela bila stvorena za elitne slojeve stanovništva. Jedan takav pisac je rodnom iz provincije Dalmacije, iz Stridona koji je preveo Bibliju (*Vulgata*) na latinski jezik.³

Nekadašnje rimske provincije postepeno su gubile klasični politički i kulturni poredak. Nestabilne političke prilike, posebno od 395., došle su do izražaja. Brojne funkcije, koje su nekada imale visoke državničke nadležnosti, vremenom su postale samo počasne. Latinski jezik je preživio i seobu naroda, odnosno Zapad (Italija, Hispanija i Galija) je i u teškim stoljećima barbarskih najezdi uspio opstati, dok je u unutrašnjosti Ilirika prevladao slavenski, unatoč prvim decenijama odupiranja gradova da sačuva latinski jezik. Tradicionalna rimska religija je nestala, a nova dogma bila je usmjerena prema Trojstvu. To je rezultiralo podizanjem većeg broja bazilika od kraja IV do VI stoljeća. Prvobitni rimski gradovi izgubili su svoju primarnu ulogu. Postepeni gubitak kurijalne autonomije gradova, doveo je i do nefunkcionalnosti gradskih vijeća (*ordo decurionum*), da bi u vrijeme vizantijske uprave autonomija gradova potpuno nestala. Gradovi su tokom IV, V, VI stoljeća bili

³ Hijeronimov prevod Biblije sa grčkog i jevrejskog na latinski, uz komentare biblijskih tekstova, postali su općevažeći u crkvi. Ovaj učeni pisac je ujedno ostavio prvi siguran trag o postojanju crkvene organizacije u provinciji Dalmaciji. Vidi: Mirković, Miroslava (2000), *Život i prepiska Svetoga Hijeronima*, Beograd 16, 22– 28.

skloništa za ugroženo stanovništvo. Time je ozbiljno narušen njihov urbani izgled. Očuvani rimski gradovi sa svojim zdanjima nenadmašni su svjedoci jednog vremena, protkanim dimenzijom kvalitetne arhitekture i graditeljstva. Etnička slika, koju su nekada činili pored starosjedilačkog stanovništva (romanizirani, poluromanizirani i neromanizirani Iliri), brojni kolonizatori – doseljenici sa raznih strana Rimskog carstva, među kojima su bili najbrojniji Italici, Grci, Kelti (Gali), Britanci, Egipćani, Sirijci, Iranci, Jevreji (Alföldi 1969: 171– 179; Bojanovski 1988: 22– 54), Goti, Langobardi, Gepidi, Avari, Slaveni i druge manje etno– skupine (Gračanin, Škrkulja 2015). Svaki od pomenutih etnosa je, kako ranije tako i u ovom vremenu, na sebi svojstven način obilježio svoje prisustvo, o čemu nam veoma upečatljivo svjedoče razni materijalni ostaci, a djelimično i zapisi pojedinih ondašnjih pisaca (Pašalić 1984: 193– 307). Etnička slika stanovništva, kakva je bila tokom rimske vladavine, navodi nas na zaključak da su još tada prostori provincije Dalmacije bili prepoznatljivi po svojoj multietničnosti, multikulturalnosti i multireligioznosti. Barbarski vlastodršci su nipodaštavali, proganjali i do istrebljenja ugnjetavali druge etničke skupine. Upravo zbog toga su, u međuvremenu, brojni pripadnici drugih naroda trajno napustili provinciju Dalmaciju, a samim tim i bosanskohercegovačke prostore. Prema tome, etnička slika stanovništva na ovim prostorima je gotovo u potpunosti promijenjena i kao takva svedena na znatno manji broj etnosa.

ZAKLJUČAK

Stanje u i oko Rimskog carstva imalo je snažan utjecaj na zbivanja unutar rimske provincije Dalmacije, koja je bila od posebne važnosti za Carstvo, i kao takva pod stalnom prismotrom rimskih carskih vlasti. Zahvaljujući svom povoljnom geografskom položaju, ali i priličnoj udaljenosti od rimskog limesa, ovi prostori su mnogo prije odabrani kao dovoljno bezbjedno područje za odmaranje, konsolidovanje, popunjavanje i pripremanje rimskih jedinica za nova borbena dejstva. Tako su se na ovim prostorima, u relativno kratkom periodu, našle brojne rimske legije, bilo da je riječ o onim koje su se vraćale sa ratnih poprišta, ili pak onim koje su pripremane za odlazak u borbu protiv barbara. U takvim okolnostima, ondašnje stanovništvo provincije Dalmacije bilo je izloženo veoma jakom utjecaju rimskih vlasti. Refleksije stanja u Carstvu na dalmatinske krajeve naročito su došle do izražaja u sferi političkih zbivanja i kulturnih tekovina. S tim u vezi, carske vlasti su uspjele da kroz političko djelovanje u potpunosti osiguraju svoju vlast i da neograničeno utječu na sva kulturna događanja na ovim prostorima.

IZVORI I LITERATURA

1. Abramić, Mihovil (1991), "O povijesti Salone", u: *Antička Salona*, (ur. Nenad Cambi), Split
2. Alföldi, Geza (1969), *Die personennamen– Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Hiedelberg
3. Begović, Vlasta, Schrunck Ivančica (2002), "Rimske vile Istre i Dalmacije", I dio: Pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb 113 – 130.
4. Begović Dvoržak, Vlasta, Dvoržak Schrunck Ivančica (2004), "Roman Villas in Istria and Dalmatia", Part III: Maritime Villas, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 21, Zagreb, 65– 90.
5. Bojanovski, Ivo (1969), "Antička uljara u Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara", *Naše starine*, XII, Sarajevo, 27– 54.
6. Bojanovski, Ivo (1974), *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH XLVII, CBI, knj. 2.
7. Bojanovski, Ivo (1981), "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja urimskoj provinciji Dalmaciji III. Prilog pručavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni", *Godišnjak ANU BiH*, XIX, CBI, knj. 17, 125– 197.
8. Bojanovski, Ivo (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
9. Dragoslav Bojović, (1975), Pilog urhanj istoriji Beograda u periodu rimske dominacije, *Godišnjak grada Beograda*, XXII, 5– 6.
10. Basler, Đuro (1972), *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
11. Basler, Đuro (1986), *Kršćanska arheologija*, Mostar
12. Cambi, Nenad (2014), "Počeci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt", Zagreb.
13. Chamontin, Catherine (2005), *Velike civilizacije svijeta*, Rijeka
14. Čremošnik, Irma (1963), "Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII, 103– 125.
15. Čremošnik, Irma (1965), "Rimska vila u Višićima", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, Sarajevo, 147– 260.
16. Čremošnik, Irma (1974), "Rimsko naselje u Paniku kod Bileće", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIX, Sarajevo, 41– 164.
17. Čremošnik, Irma (1984), *Mozaici i zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984.

18. Glavičić, Miroslav (2008), "Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura", *Archaeologia Adriatica*, 11, 43– 62.
19. Glavičić, Miroslav (2009), "Magistrati i uglednici Arbe", *Senjski zbornik*, 36, Senj, 57 – 66.
20. Gračanin, Hrvoje, Škrkulja, Jana (2015), "Etnički identiteti u južnoj Panoniji i Dalmaciji u Justinijanovo doba", *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 9– 48.
21. Grant, Michael (1978), *History of Rome*, New York: Charles Scribner
22. Imamović, Enver (1977), *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
23. Imamović, Enver (1985), "Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine", *Prilozi Instituta za istoriju*, XX/21, Sarajevo, 31– 52.
24. Imamović, Mersiha (2016), "Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno – političke, privredne i kulturne tokove", *Historijska misao*, 2, Tuzla, 33– 69.
25. Jensen Robin Margaret (2000), *Understanding Early Christian Art*, London – New York
26. Kilić Matić, Ana (2004), "Prilog pručavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije", *Opvscula archaeologica*, 28, Zagreb, 91 – 109.
27. Kuntić Makvić, Bruna (1976), "Carmina epigraphica Latina Pannoniae Inferioris", *Latina et Graeca IV* (7), 63– 66.
28. Mamford, Luis (2006), *Grad u istoriji*, Beograd
29. Marconi, Clemente (2014), (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*, Oxford University Press
30. Medini, Julijan (1969), "Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 6 (3), 1969, 45– 74.
31. Medini, Julijan (1974), "Ordines decurionum Liburniae", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12 (5), Zadar, 27– 56.
32. Medini, Julijan (1984), "Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji", *Dometi*, 17, 7– 32.
33. Mesihović, Salmedin (2011), *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo
34. Migotti, Branka, (1991– 1992), "Dalmacija na razmeđi Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XXIV– XXV, Zagreb, 161– 182.
35. Mócsy, Andras (1962), "Pannonia (Siscia)", *PWRE*, IX, 237– 278.

36. Novak, Grga (1948), "Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji", *Historijski zbornik I*, Zagreb
37. Omerčević, Bego (2007), "Rimska cesta Salona– Servitium", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, VIII, 17– 33.
38. Omerčević, Bego (2010), *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla
39. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha (2011), "Promjena društvene strukture stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima u poznoj fazi principata", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, XI, 245– 261.
40. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha (2015), "Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine", *Historijska misao*, 1, Tuzla, 11– 27.
41. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego (2017), "Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave", *Acta Illyrica*, Sarajevo, 56– 78.
42. Pašalić, Esad (1984), "Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
43. Pašalić, Esad (1959), "Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIV, Sarajevo, 113– 135.
44. Pašalić, Esad (1960), *Antička naselja i komunikacije*, Sarajevo
45. Petrović, Petar, (1976), *Niš u antičko doba*, Niš
46. Radimsky, Vaclav (1892), "Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV, Sarajevo, 1– 24.
47. Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha (2016.). "Rezultati i posljedice barbarskih osvajanja bosanskohercegovačkih prostora", *Historijska misao*, 2, Tuzla, 11-31.
48. Rendić– Miočević, Duje (1939– 1948), "Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII, (1939– 1949).
49. Rendić – Miočević, Duje (1967), "Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku", *Godišnjak*, V, CBI, Sarajevo.
50. Rendić– Miočević, Duje (1990), *Iliri i antički svijet*, Split.
51. Richard, A. Gabriel (2002), *The Great Armies of Antiquity*, Westport, Connecticut: Praeger
52. Sergejevski, Dimitrije (1934), "Rimska groblja na Drini", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLVI, Sarajevo, 11– 41.
53. Sergejevski, Dimitrije (1949– 1950), "Japodske urne", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, ns. sv. IV– V, Sarajevo 45– 94.

54. *Tabula Peutingeriana* od. i ur. G. A. Škrivanić, Monumenta cartographica
55. Thompson L. Nancy (2007), *Roman Art a Resource for Educators*, New York
56. Jugoslaviae (1974), I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Istorijski institut, Beograd
57. Titus Livius (1919), *The History of Rome*, (ed. B. O. Foster), I, London
58. Vitruvije, Marko Polio (1951), *Deset knjiga o arhitekturi*, prev. M. Lopac, Sarajevo
59. Zosimus (1982), *New history*, tr. R.T Ridley, Sydney
60. Wilkes, John (1969), *Dalmatia*, London

REFLECTIONS OF THE ROMAN RULE ON CULTURAL AND POLITICAL SETTINGS IN THE PROVINCE OF DALMATIA

Summary

The Province of Dalmatia was under strict supervision by central Roman authorities during the entire period of Roman administration. Through their activities, the Roman authorities significantly influenced all political and cultural events and developments in the Province. In relation to that, the Empire authorities implemented their policy systematically and in a planned manner in the entire territory of the Province of Dalmatia, with a view to strengthening its links with the Empire. Immediately after conquering the Province of Dalmatia, the Romans first established and ensured permanent peace. Then they started the colonisation process, i.e. settling its territory. At the same time they started building road communications, settlements and other infrastructure, and to implement Romanisation of the population found the region – the local population. This approach to the Province of Dalmatia resulted in many positive outcomes in all segments of work and life of the then citizens of the Province. Many later events in and around the Roman Empire reflected exactly through the Province of Dalmatia, which was, owing to its economic importance, highly important for the Empire, keeping in mind its strategic position. Main road communications were across the Province of Dalmatia, connecting Rome with the Danube River region. They were used for military purposes, as well as for transport of people and goods. All events and developments in the Roman Empire highly reflected on the political and cultural heritage in the Province of Dalmatia. The reflections of the Roman rule on cultural and political settings in the Province of Dalmatia depended on many circumstances the Empire was facing. For that reason they were, at times, less evident, and, in particularly difficult crisis situations, they were more evident.

Keywords: the Roman Empire, the Western Roman Empire, the Province of Dalmatia, colonisation, urbanisation, Romanisation, *villa rusticae*

Adresa autora

Authors' address

Mersiha Imamović

Bego Omerčević

Filozofski fakultet, Tuzla

mersiha.imamovic@untz.ba

bego.omercevic@untz.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 94(497.5 Dalmacija)"04"
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Bego Omerčević

STANJE U PROVINCISI DALMACIJI U PRVOJ POLOVINI V STOLJEĆA

Teodosijevom podjelom Rimskog carstva 395. godine rimska provincija Dalmacija pripala zapadnom dijelu Rimskog carstva. Našavši se na razmeđu istočnog i zapadnog dijela Carstva ona je došla u vrlo nepovoljan politički i svaki drugi položaj. Stalna politička previranja između Istoka i Zapada nisu mogla zaobići ni provinciju Dalmaciju. U toku prve polovine V stoljeća, provincija Dalmacija bila suočena sa čestim provalama barbara i sa pojavom careva uzurpatora, koji su svojim nasilničkim osvajanjem vlasti još više produbili krizu unutar zapadnog dijela Carstva. Godine 437. Gala Placidija, majka Valentinijana III, legitimnog cara Zapadnog rimskog carstva ustupila je provinciju Dalmaciju caru Istočnog rimskog carstva Teodosiju II, smatrajući da će na taj način dobiti njegovu, kako vojnu tako i političku podršku. Njena zamisao je samo djelimično uspjela. U toku prve polovine V stoljeća došlo je do pojačanog širenja kršćanstva na tlu provincije Dalmacije. Počev od druge polovine V stoljeća provincija Dalmacija je bila suočena sa novim teškoćama.

Ključne riječi: Rimsko carstvo, Zapadno rimsko carstvo, Istočno rimsko carstvo, provincija Dalmacija, barbari, kršćanstvo.

UVOD

Izvorna građa koja tretira V stoljeće mnogo je oskudna. Uglavnom se radi o fragmentarnim podacima koji nam kao takvi ne pružaju nikakvu mogućnost za detaljnije i cjelovitije sagledavanje stanja i prilika u Rimskom carstvu, a samim tim i u provinciji Dalmaciji. U toku V stoljeća barbarska plemena su harala Carstvom, postepeno zaposjedajući njegove provincije. Početkom V stoljeća Vizigoti su krenuli ka Italiji (Jordanes, 1982: 146; Zosimus, 1982: 6.7.5, 9.2-3, 12.2), a potom i Ostrogoti (Orosius, 1964: 7.37.16). Godine 406. Vandali, Kvadi, Alani, Svevi i Burgundi su, pod pritiskom od Huna provalili preko Rajne u Galiju (Zosimus, 1982: 6.3.1; Hijeronim, 1910/1918: 123, 125.15).

O stanju u Rimskom carstvu svjedoče nam epigrami iz 407. godine, Paulina od Beizersaua, koji piše: „... *da Sarmati pustoše, Vandali pale požare, a Alani brzo porobljavaju*“ (Paulinus, 1888: 19-21). Nadalje, on kaže: „... *trudimo se da uz bolan trud i nesigurne rezultate, da sve natrag u red vratimo*“ (Paulinus, 1888: 19-21).

Sve to je kulminiralo sa padom Zapadnog rimskog carstva, i osnivanjem barbarskih kraljevina u njegovom dijelu. Barbarske kraljevine, osnovane u Galiji, Hispaniji i Africi, u prvim decenijama V stoljeća, zaobišle su provinciju Dalmaciju, ostavivši je u rukama rimskih vlasti. Teodosijevom podjelom Carstva provincija Dalmacija, kao sastavni dio dijaceze Panonije i prefekture Italije je pripala Zapadnom dijelu Carstva. Granica između dva Carstva je išla pravcem Apeninsko poluostrvo, na jugu, Bar, Budva, doline rijeka Morača, Drina (sa desnim pritokama), Dunav i Tisa, na sjeveru. (Kale, 1988). Linija razdvajanja dva Carstva u jugoistočnoj Evropi vodila je dolinom rijeke Drine.

PROVINCIIJA DALMACIJA - INTERES ZAPADNOG I ISTOČNOG RIMSKOG CARSTVA

Do 437. godine Dalmacija, odnosno njeni zapadni krajevi (skoro cijelo područje današnje Bosne i Hercegovine, zapadne Srbije i manji dio današnje Hrvatske) su bili u sastavu Zapadnog rimskog carstva, dok su veći dio današnje Srbije i cijela današnja Crna Gora pripadale Istočnom rimskom carstvu.

Bez obzira na sukobe između Istoka i Zapada, Dalmaciji je sve više prijetila opasnost od rušilačkih napada barbara. To govori činjenica da je stanovništvo iz ravničarskih predjela provincije Dalmacije počelo bježati na uzvisine, gdje su im

nekadašnje ilirske gradine dobro došle. Za razliku od ruralnih krajeva, stanovnici u urbanim sredinama su podizali ogromne bedeme oko naselja kako bi se dodatno zaštitili. Na taj način značajno je promijenjen njihov prvobitni izgled. Najupečatljiviji primjer takvog naselja predstavlja kasnoantički grad Hvar (*municipium Lisina*) (Tomasović 2014: 59–84), koji je podignut u vrijeme krize Rimskog carstva, krajem IV stoljeća, da bi kasnije, u toku V i VI stoljeća, nastavio svoj kontinuitet (Katić 2003: 525-526). Na području Istre i Liburnije (Matijašić 1993: 569-585), je bilo najviše urbanih naselja podignutih na temeljima nekadašnjih ilirskih gradina. Međutim, jedno naselje je bilo posebno. Riječ je o Novigradu u Istri (*castellum Novas, Neapolis*) (Katić 2003: 525; Matijašić 2011: 285-294), koji nije imao nikakvih ilirskih, niti rimskih elemenata arhitekture. Mnogi primorski gradovi i otoci su se također utvrđivali, iako su neki od njih bili prirodno zaštićeni, kao npr. Rab, Zadar, Nin, Stobreč, Trogir, Cavtat i drugi.

Stanovništvo provincije Dalmacije, posebno njenog istočnog dijela bilo je opterećeno problemom graničnog pojasa između Istoka i Zapada. Sudeći na osnovu pisane izvorne građe nije moguće precizno definisati granice municipija, kao ni utvrditi u kojoj i kolikoj mjeri su pojedini municipiji bili u sastavu provincije Dalmacije ili pak provincije Gornje Mezije. Za liniju razdvajanja Istoka i Zapada B. Omerčević kaže: „Kako se ona dobrim dijelom protezala preko ovih (Omerčević 2006: 120), dalmatinskih prostora, zbog čega je domaće stanovništvo, gotovo redovno, bilo suočeno sa problemom rivalstva između Zapadnog i Istočnog carstva, te njihovom borbom za prevlast nad ovim prostorima. To je za posljedicu imalo sužavanje područja provincije Dalmacije, koja je tokom prve četiri decenije V stoljeća, u cjelosti pripadala zapadnom dijelu Carstva, zatim pokidane veze sa Panonijom i okolnim provincijama, te neriješen status Podrinja, koje je bilo proglašeno 'ničijom zemljom'“ (Omerčević 2006: 120).

Provincija Dalmacija se našla na meti Vizigota 401. godine kada su oni iz Makedonije krenuli preko Grčke, Albanije, duž jadranske obale i dalje u pravcu Rima (Miletić 1988: 375; Basler 1972: 107). Nakon što nisu uspjeli osvojiti Rim, Vizigoti su se poslije 402. godine nastanili u „... *barbarskoj zemlji pored Dalmacije i Panonije*“ (Wolfram 1990: 153). Prema nekim podacima oni su tih godina boravili u Panoniji Saviji (Liebeschuetz 1998: 64 – 65), zatim Drugoj Panoniji (Gračanin 2006: 88), te sjevernoj (Andrić 2002: 131), i istočnoj Dalmaciji (Gračanin 2005: 88) čekajući priliku za novi napad. Kada je u pitanju istočna Dalmacija, vjerovatno je riječ o području koje je obuhvatalo Foču, Goražde, Višegrad, Užice, Ljuboviju i Čajniče (Imamović 2016 :43).

Vizigoti su se iz Dalmacije spustili u Epir, odakle su se ponovo 408. godine zaputili u pravcu Rima. Kada su napali Rim, njima se pridružilo i oko 3000 robova (Zosimus 5.35; Liebeschuet 1998), koji su se željeli osloboditi rimskog jarma. Vođa Vizigota Alarih, prije napada na Rim, ponudio je rimskom caru Honoriju nagodbu koja se ticala vizigotskog povlačenja, ali uz značajno obeštećenje u plemenitim metalima. Međutim, te 408. godine car Honorije nije pridavao značaj Alarihovoj ponudi, nego je odlučio da pozove Valensa iz Dalmacije da mu se, sa svojih pet legija, pridruži u odbrani Rima.

O vojnoj i civilnoj upravi u provinciji Dalmaciji od 60 - tih godina IV stoljeća nema podataka. Tek 408. godine spominje se Valens, zapovjednik trupa u Dalmaciji kada je pozvan od strane cara Honorija da sa svojim legijama dođe u Rim kako bi pomogao u odbrani grada usljed napada Vizigota. Iz ovog Honorijevog čina može se zaključiti da je situacija u provinciji Dalmaciji, u to vrijeme, bila stabilnija. Valens se odazvao na poziv, ali je poginuo 410. godine kada je izginula i sva njegova vojska. Drugi zapovjednik koji se spominje bio je Generid, zapovjednik trupa u Dalmaciji, Gornjoj Panoniji, Noriku i Reciji. Poslije njih, do 454. godine nemamo podataka o provinciji Dalmaciji sve do Marcelina – namjesnika provincije Dalmacije.

Oba naprijed spomenuta vojna zapovjednika su imenovana u vrijeme vladavine maloljetnog cara Honorija, kojem je zbog maloljetstva bio suvladar vojskovođa Stilihon, sin Vandala i Rimljanke.

Obnašajući funkciju *magistra militum* Stilihon je imao stvarnu vlast u Rimskom carstvu. I sam je bio oženjen Rimljanom, sestričnom i usvojenom kćerkom cara Teodosija I. Svoju vojnu karijeru Stilihon je započeo 365. godine, prvo kao vojskovođa u Panoniji, a od 395. godine, imenovan je za staratelja Teodosijevog maloljetnog sina Honorija. Doba Honorijeve vladavine obilježeno je pojavom careva uzurpatora i sve jačim i učestalijim napadima barbarskih plemena, što je dodatno oslabilo carsku vlast i još više, produbilo krizu unutar Carstva. Računajući da će doći do izvjesnih pozitivnih promjena car je 402. godine odlučio da carsku prijestolnicu premjesti u Ravenu. Međutim, takva njegova odluka nije donijela nikakve pozitivne rezultate. Usljed takvih okolnosti, kao i zbog izdaje i smrti Stilihona, Honorije je 421. godine za svog suvladara izabrao Konstancija III (Drinkwater 1998: 269 - 298), koji je bio porijeklom iz *Naissusa* (Niš). U među-vremenu, 417. godine Konstancije III je oženio Honorijevu polusestru Galu Placidiju (Oost 1968: 114 - 121). Iako je bio na vlasti već sedam mjeseci, njegovu vladavinu nije htio potvrditi Teodosije II (408-450.), istočno - rimski car, koji je naslijedio svoga oca Arkadija. U međuvremenu izbila je teška svađa između Gale Placidije i njenog brata cara Honorija. Ona i

Valentinijan III su bili protjerani u Carigrad, gdje su ostali do Honorijeve smrti 423. godine.

Poslije smrti cara Honorija 423. godine na carski prijesto je došao car Jovijan (423.-425.) (Drinkwater 1998), koji je prethodno bio civilni službenik na dvoru. Kada je došao na vlast pokušao je da napravi sporazum sa Teodosijem II. Međutim, to mu nije pošlo za rukom. U zamjenu za sporazum Teodosije II je odlučio da na vlast postavi mladog Valentijana III. Odluka je donesena u oktobru 424. godine, kada je u Valentinijan III u Carigradu proglašen za cezara. Nakon kratkotrajne borbe, Teodosijeva vojska je porazila uzurpatora Joviana i u julu 425. godine postavila za cara Zapadnog rimskog carstva Valentijana III (425 - 455.) (Oost 1968). U prvoj fazi njegove "vladavine" njegova majka Gala Placidija je uspostavila neku vrstu posljednjeg rimskog triumvirata. Ona je jednom generalu dala na upravu Galiju, drugome Italiju, a trećem Afriku. Takva podjela vlasti je ubrzo dovela do građanskog rata, u kojem je Flavije Aecije (Priscus fr. 8; Cassiodorus 1992: I.4.11), vrhovni zapovjednik rimske vojske (*magistar militum*) u Galiji, uz pomoć Huna, uspio da 433. godine osvoji potpunu vlast u Carstvu. Tako je Valentinijan III ostao samo de jure car, koji nikada neće de facto vladati Carstvom.

Valentijan III oženio se 437. godine Eudoksijom, kćerkom istočno - rimskog cara Teodosija II, zbog čega u historiografiji još uvijek nema jedinstvenog stava u vezi sa statusom provincije Dalmacije. Dok jedni istraživači smatraju da je carica Gala Placidija poklonila Dalmaciju caru Istočnog rimskog carstva (Šišić 1925: 161-162; Nikolanci, 1985: 5), drugi misle sasvim suprotno, te u vezi stim smatraju da je provincija Dalmacija ostala u sastavu Zapadnog dijela Carstva (Posavec 2007: 16, bilj. 35). Jedino što se pouzdano zna odnosi se na Iliričku prefekturu koja je predata na upravu caru Istočnog rimskog carstva. U to vrijeme, glavni grad prefekture bio je Sirmijum, da bi potkraj vladavine Valentijana III, 441. godine, kada su Huni zaposjeli Sirmijum, postao Solun (Thesalonika, današnja Grčka). S obzirom da je, u to vrijeme, zapadni dio Carstva bio izložen pojačanim napadima barbara, carica Placidija je odlučila da provinciju Dalmaciju ustupi caru Teodosiju II, smatrajući da će na taj način dobiti njegovu, kako vojnu tako i političku podršku, koja joj je bila prijeko potrebna za odbranu Zapadnog rimskog carstva. Njena zamisao je samo djelimično uspjela. Naime, potvrdu carevog pristanka pružaju nam činjenice koje se odnose na zajedničku borbu careva Valentijana III i Marcijana (450 - 457.), nasljednika Teodosija II, protiv Huna, koji su odbijali da plaćaju godišnji danak. Na kraju, Teodosije II je ostvario političku stabilnost u dijelu Carstva kojim je vladao, dok se

u politiku zapadnog dijela Carstva nije miješao. Od tada provincija Prevalitana nije više bila pogranična teritorija, jer je car Teodosije II dobio na upravu cijeli Ilirik. Time je bila ozbiljno narušena ranija Teodosijeva podjela Carstva.

Nakon što je provincija Dalmacija, poslije 437. godine, došla u sastav Istočnog rimskog carstva, njeni krajevi na istočnoj obali Jadranskog mora postali su meta vandalskih pretenzija. Svoj put do primorskih dalmatinskih oblasti našli su Vandali, gusari, koje Z. Črnja opisuje na sljedeći način: „*Jakim eskadrama oni su iznenada napadali dalmatinske gradove i naselja; plijenili su, pljačkali i ubijali onako kao što su to samo oni umjeli, pa su opet iznenadno nestajali*“ (Črnja 1965: 71).

Bilo je to polovinom V stoljeća. Tada su car Lav I i Antemije, udruženim snagama napali na Vandale u Africi. Oni su na Gajzerihovu Kraljevinu poslali flotu koja je brojala oko 1.100 brodova (Procopius 1905: 3.6.10-27). Bila je to najbrojnija flota u poznoj fazi antike. U direktnom sudaru dvije izuzetno jake flote u vodama Sredozemnog mora, Vandali su, ne samo trijumfovali nego i potpuno uništili protivničku flotu. Ova poraz skupo je koštao oba Carstva (Procopius 1905: 3.6.2).

BARBARSKI UTJECAJ NA PRIVREDNE I KULTURNE PRILIKE U PROVINCIJU DALMACIJI U PRVOJ POLOVINI V STOLJEĆA

Posebno značajnu ulogu u svim ovim previranjima i sukobima, četrdesetih i pedesetih godina V stoljeća, imali su Huni. Oni su još 379. godine prodrli duboko u unutrašnjost balkanskih provincija, na područje južne Panonije i u Valeriju (Gračanin 2005: 11). Huni su formirali svoj savez sačinjen od Ostrogota i Alana, koji su u vrijeme vladavine cara Gracijana postali rimski federati (Schmidt 1934: 260; Nagy 1971: 319; Wolfram 1990: 251). Nedugo zatim, od njihovih napada stradali su brojni gradovi i sela duž dunavske granice. Godine 440. razorili su grad *Viminacijum* u Gornjoj Meziji, a godinu dana kasnije i *Singidunum* (Kuosmanen, 2013: 152), zatim *Marrgum* (današnja Čuprija), te neke druge manje gradove u unutrašnjosti, kao npr: *Naisus* (Niš), *Margus* (Dubrovita), *Ratiaria* (Arcar), *Serdica* (Sofija) (Ivanišević - Kazanski 2014: 136-139; *Nistorr*, 2002: 91). Koliko su Huni bili nemilosrdni u svojim napadima govori nam podatak koji se odnosi na *Viminacijum*, kojeg su njegovi stanovnici, usljed stravičnih razaranja, ubijanja i pustošenja, potpuno napustili (Milovanović 2013). Godine 441. pod vlast Huna pao je i Sirmijum (Šišić 1916: 19). Opasnost od Huna, odnosno njihovog plemenskog saveza uveliko je prijetila i samom

Konstantinopolisu. Zato je, po nalogu cara, 447. godine, izgrađen dobro utvrđen odbrambeni zid (Turnbull - Dennis 2004: 7).

Usljed hunske najezde na Panonije i Meziju Superior, znatno su bile ugrožene sjeverna (bliže Sirmijumu) i istočna granica (bliže Singidunumu) provincije Dalmacije. Trgovina, ali i cjelokupna privreda u ovo vrijeme doživjele su stagnaciju. S novonastalom situacijom dodatno je otežana eksploatacija ruda i transport roba. Cesta Salona – Livanjsko Polje - Glamočko Polje - Banja Luka (*Castra*) – Bosanska Gradiška (*Servitium*) - Sisak (*Siscia*) bila je od velikog značaja za Rimljane. Jednako važna bila je i putna komunikacija Sisak (*Siscia*) - Sremska Mitrovica (*Sirmium*), koja je jednim dijelom prolazila i kroz područje današnje Bosanske Posavine i Semberije. Njena trasa još uvijek nije u potpunosti određena. Međutim, pretpostavlja se da je ona od *Servitiuma* išla preko Posavine, Semberije, dolinom Drine i dalje prema *Sirmiumu* i *Argentarii*.¹ Kretanje saobraćaja s robom ovim saobraćajnicama nije mogao biti bezbjedan zbog huskog pritiska.. Zbog takvih okolnosti, trgovina istočno – jadranskom obalom bila je mnogo sigurnija i jeftinija.

Tokom IV stoljeća osjetno je porastao broj krupnih zemljoposjednika. Propadanje vila rustica odgovaralo je bogatim pojedincima. Na taj način došlo je do stvaranja velikog jaza između bogatih i siromašnih, što je primjetno i kroz V stoljeće. Ti zemljoposjednici su svoju zemlju mogli davati u zakup konduktorima (*conductores*) na određeni period ili trajno, a bilo je i onih zemljoposjednika koji su svojim zemljištem upravljali preko posrednika. Zbog bježanja stanovništva sa zemlje, sve više je jačao sistem kolonata koji je radnike vezao za zemlju, što se posebno odnosilo na Ilirik (Codex Iust, XI, 52). Međutim, zbog nedostatka izvorne građe nije moguće nešto više reći o uzgoju poljoprivrednih kultura. Na osnovu pronađenih alata za obrađivanje zemlje, žito je uzgajano u krajevima oko Save. Oruđa u ravničarskim i brdskim krajevima se prilično razlikovala. U ravničarskim predjelima koristilo se ralo, plug, a u brdskim, budaci i dvozube motike.

S obzirom da su barbari osvojili brojne gradove Panonije i Gornje Mezije, na taj način su se sve više približavali provinciji Dalmaciji, odnosno njenom glavnom gradu Saloni koji se, pedesetih i šezdesetih godina V stoljća, našao na meti Gota i Huna.² Salona je, unatoč osvajačkim namjerama barbara ostala slobodan rimski grad,

¹ O rimskim cestama pogledati: *Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324 I-II* (ed. E. Weber, Graz 1976.), V 4 – VI 2; http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/5_campania/ (3.5.2016.); E. Imamović, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi, Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu, XX/21, Sarajevo 1985, 31-52; B. Omerčević, *Rimska cesta Salona - Servitium*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla VIII/2007, 17-33.

² M. Abramić, *O povijesti Salone, u: Antička Salona*, ur. N. Cambi, Split 1991, 44.

zahvaljujući dobroj odbrani i jakim bedemima koji su nekoliko puta dograđivani. Primorski gradovi, kao i oni na otocima bili su sigurniji zbog svog položaja. Stoga je stanovništvo onih manje zaštićenih i nesigurnih gradova provincije Dalmacije, usljed strahota, masovno napuštalo svoja staništa, tražeći novo utočište u dobro utvrđenim primorskim gradovima. Zbog ovakvog stanja, gradska privreda je sve više propadala. Naturalna privreda se vraćala u gradove kao posljedica inflacije i nestanaka roba na tržištu.

Numizmatički i epigrafski nalazi nas upućuju na konstataciju da su rudnici radili u toku prve polovine IV stoljeća (Imamović 1976: 23-24; isti 2002: 34). Od 380. godine podrinjski rudnici su bili ugroženi od čestih barbarskih provala i pljačkanja. Da je situacija postala nepovoljna za Podrinje, upućuju nas najnovija arheološka istraživanja (iz 2014.) u Skelanima, gdje je otkopan jedan kasnoantički objekat na lokalitetu Zadružni dom. Analizirajući pronađene freske i mozaike, ovaj objekat je mogao pripadati nekome ko je bio izuzetno bogat (Gavrilović Vitas – Popović 2015: 197-220). Da je objekat pripadao bogatom vlasniku, ne iznenađuje, s obzirom na prirodno bogatstvo ovog područja. Prema mišljenju pojedinih istraživača objekat je bio izgrađen krajem III ili u prvoj polovini IV stoljeća (Gavrilović Vitas – Popović 2015: 197-220). Nekad kasnije, u vrijeme barbarskih prodora, objekat je vjerovatno zapaljen ili je nasilno srušen. Septembra 2015. godine završena su arheološka iskopavanja u Skelanima, gdje su pronađeni impozantni podni mozaici, 80 kamenih spomenika i dvije bazilike.³ Prema nekim istraživačima, rudnici srebra u provinciji Dalmaciji su bili aktivni, ne samo u toku prve polovine V stoljeća, nego čak i poslije 476. godine (Bojanovski 1982: 146-149; Škegro 1999: 64). Godine 2004. pronađena je jedna silikva (poluga) – nesvakidašnji srebreni novac u Sirmijumu. Prema reversnom simbolu ovdje se radi o anonimnom, privatnom kovaču koji je ovaj novac mogao iskovati između IV i V stoljeća (Drča 2005: 142). Ako znamo da se Sirmijum snabdijavao iz mezijskih i dalmatinskih rudnika, onda je ovdje najvjerojatnije riječ o dovozu srebra iz Dalmacije koja je bila sigurnija od Mezije. Možda je i sama eksploatacija i transport bio više zasnovan na lokalnom nivou.

Tešku finansijsku situaciju u Rimskom carstvu tokom prve polovine V stoljeća jasno oslikava ubiranje poreza u novcu ili metalu od posjednika imanja, na kojima su se nalazile rude raznih metala. Ostaje nam samo mogućnost da pretpostavljamo, uzimajući u obzir ondašnje okolnosti, da je rudarstvo na području Podrinja ipak bilo zastupljeno, makar u onom najminimalnijem obimu.

³ <http://www.municipiumskelani.net/skelani-završena-arheoloska-iskopavanja/>

Nakon obznanjivanja Milanskog edikta, skriveni kršćani, koji su u provinciji Dalmaciji bili prisutni još od I stoljeća, izašli su iz svojih privatnih kuća i katakombi, i slobodno počeli upražnjavati svoju vjeru. U vezi s ovim, N. Cambi kaže: „*Kršćanstvo se u Dalmaciji razvijalo kao i drugdje u rimskom svijetu, ne sporije, iako možda malo bojažljivije, ali o tome znamo veoma malo.*“ (Cambi 2014: 119).

O širenju kršćanstva u provinciji Dalmaciji svjedoče rane bazilike. Do kraja IV stoljeća, mnogo više bazilika je podignuto u primorskim urbanim gradovima, nego li u zaleđu provincije Dalmacije. Izvorna građa, koja se odnosi na rano kršćanstvo, u krajevima unutar Dalmacije, je jako oskudna. Sudeći na osnovu istih nameće se zaključak da je kršćanstvo za vrijeme Konstantina i njegovih sljedbenika, sve do kraja IV stoljeća, bilo urbana religija (Cambi, 2014; Gabričević 1987: 283 - 286), koja se postepeno širila i u ruralne krajeve. Dobru ilustraciju takvog širenja kršćanstva predstavljao je grad *Jader* (današnji Zadar), odakle se kršćanstvo širilo na otok Ugljen (zadarski arhipelag). O tome nam vrlo uvjerljivo svjedoči memorija u Mulinama (Vežić 2011: 29). U Dalmaciji su još od I stoljeća, prije Neronovih progona, djelovali kršćanski misionari. Riječ je o apostolu Pavlu i njegovom učeniku Titu (Cambi 2014: 119-128). Međutim, prve ali sigurne vijesti o postojanju crkvene organizacije u provinciji Dalmaciji nalazimo kod sv. Euzebija Hijeronima (Gabričević 1987: 301), u pismu đakonu u Stridonu, koje je napisano 374. godine. Svjedočanstva o postojanju monaških redova u provinciji Dalmaciji, krajem IV stoljeća, kao i o njihovom napredovanju u otocima formiraju cenobitski samostani (život u zajednici).⁴ Kršćanska metropolija za provinciju Dalmaciju, bila je u Saloni.⁵ Ona je obuhvatala gradove: *Arbu* (Rab), *Jader* (Zadar), *Scardona* (Skradin), *Naronu*, *Epidaurum* (Cavtat), *Bistue Novu*, *Stridon* i *Kateru* (Šišić 1916: 18; Strika 2004).

O širenju kršćanstva u provinciji Dalmaciji svjedoče bazilike. Tako imamo baziliku u Nerezima. Okrenuta je u pravcu istok - zapad sa dimenzijama 15,49x14,09 m, a sagrađena je u tokom V ili u prvoj polovini VI stoljeća (Sergejevski 1954: 164, 168). Prema Đ. Basleru ova bazilika mogla je biti izgrađena od 401. do VI stoljeća (Basler 1986: 67). Teško da je izgrađena u periodu Vizigota, s obzirom na njihov odnos prema Mogorjelu koje nije previše udaljeno od Nereza. Bazilika u Docu

⁴ Značaj sv. Hijeronima prepoznat je u XVI stoljeću osnivanjem kaptola (zavoda) sv. Jeronima u Rimu 1589. bulom pape Siksta V za "ilirsku naciju" odnosno "pokrajinu" (Dalmacija i Ilirik – Hrvatska, Bosna i Slavonija, bez Slovenije) i za one koji znaju "ilirski" (Ivana Prijatelj Pavičić: *U traganju za povijesnim, kulturnim i umjetničkim identitetom umjetnika Schiavona: crtice iz povijesti njihove recepcije u 16. i 17. stoljeću*, Ars Adriatica, 4/2014, 315.

⁵ Salonitanska metropolija obuhvatala je sve biskupije od Raše u Istri na zapadu, do Budve u Boki Kotorskoj, do Drine na istoku. D. Mandić, Papa Ivan IV Solinjanin i pokrštenje Hrvata, 16/29, Zagreb 1992, 8.

okrenuta je u pravcu istok – zapad. Sagrađena je vjerovatno tokom V stoljeća (Basler 1984: 338). Bila je to jedna mala bazilika, namjenjena maloj ruralnoj zajednici. Bazilika u Mokrom kod Širokog Brijega imala je tri faze u svojoj gradnji. Kao i ostale “bosanske bazilike”⁶ i ova je bila okrenuta u pravcu istok – zapad. Što se tiče fazâ izgradnje ne može se odgovoriti u kojim periodima je izgrađena i obnavljana ova bazilika jer se susreću motivi akantove lozice, a ona se javlja i na drugim bazilikama od IV do VI stoljeća (Glavaš 2005: 33). U prvobitnoj fazi veći dio građevine zidan je ujednačenim kamenom, ali kasnije, prilikom popravke i dogradnje na sjevernom bočnom dijelu krstionice, korišten je veći slabo obrađeni kamen (Glavaš 2005: 33). Pronađeni su grobovi u lađi, narteksu i memoriji. Rezbarska umjetnost upućuje na V stoljeće. Zastupljena tehnika je *opus pseudoquadratus*. Najvjerovatnije da je u istom stoljeću i izgrađena bazilika. O bazilici u Potocima kod Mostara ne može se mnogo reći kada je u pitanju njena arhitektura i način gradnje jer nije iskopana. Virovita rozeta koja okružuje jednu ploču unatar koje je prikazana ptica kako jede grožđe, kao i korintski kapitel ukazuje na V stoljeće (Basler 1986: 67). Bazilika u Cimu bila je solidne gradnje. Motivi akantus, vinova loza s grožđem, ribe, pleterni ornamenti (valovite, terasaste, troprutaste trake) upućuju da je prva crkva izgrađena ranije, možda u IV ili prvoj polovini V stoljeća. Ova bazilika specifična je u unutrašnjosti Dalmacije jer njen prezbiterij ima tri apside raspoređene kao list djeteline (Basler 1972: 73). Jedino joj je slična bazilika u Založju kod Bihaća (Čremošnik 1958: 123). Dvojna bazilika u Mogorjelu izgrađena je u jugozapadnom dijelu kompleksa. Podignuta je na ruševinama vile iz IV stoljeća. Od nalaza arhitekture pronađen je fragment nadvratnika koji je ujedno najljepši ostatak u bazilici Mogorjelo. Na tom fragmentu u visokom reljefu prikazana je vitica s lišćem i grozdovima, dok u lijevom uglu ptica kupi zrna grozda. Tu su također i četvrtasti stubovi i imposti (jedan s urezanim ornamentom) (Basler 1958: 52-55). Ova bazilika mogla je nastati u prvoj polovini V stoljeća. Dvije bazilike u Založju kod Bihaća od kojih je bazilika I izgrađena od ostataka ilirske i rimske arhitektonske građe, a na ruševinama naselja. Možda je izgrađena u IV stoljeću, ali u najezdi Vizigota vjerovatno je stradala pa je nova sagrađena tokom V stoljeća.

U sklopu brojnih službi Rimsko carstvo je imalo i svoju obavještajnu službu.⁷ Međutim, kada je vojska prestala biti ono što je bila u prva dva stoljeća, a posebno

⁶ To su bazilike s trojelnim predvorjem, naosom, oktogonalnim baptiserijem, memorijom i pomoćnim prostorom uz južni bok zgrade (lađe), s mnoštvom ranokršćanskih i orijentalnih motiva i simbolike.

⁷ N. B. Rankov, *The governor's men: the officium consularis in provincial administration*, u: A. Goldsworthy, I. Haynes, (ed.), *The Roman Army as a Community*, JRA Supplementary series 1999, 15 - 34.

poslije vojne anarhije i u toku IV stoljeća, obavještajnu ulogu preuzela je crkva. Crkveni službenici su “uhodili” svakoga onoga ko im je na bilo koji način smetao i o tome obavještavali rimske vlasti. Na taj način crkva je još više ojačala svoju poziciju, što će svakako imati za posljedicu razne vrste nezadovoljstva među ondašnjim stanovništvom, a samim tim dodatno produbiti krizu unutar Carstva. Uloga crkve bila je velika i u vjerskim sukobima Istoka i Zapada.

U drugoj deceniji V stoljeća značajno je porasla uloga Dalmacije kao nadbiskupskog središta, čiji je nadbiskup postao mitropolitom i susjednih oblasti, vjerovatno u provincijama Norik i Panonija. Salonitanski nadbiskup je proglašen za vikara Zapadnog Ilirika, poslije 417. godine, od strane Inoćentovog nasljednika Zosima (Gračanin 2008: 72). Sudeći na osnovu ovih imenovanja jasno se vidi da je provincija Dalmacija imala bolji i sigurniji položaj u odnosu na Panoniju. Tada je crkveni ager u Dalmaciji značajno povećan, dok je u Panoniji bio smanjen.

Broj biskupija na istočnom Jadranu, koje su formirane tokom IV stoljeća, vremenom je osjetno porastao, da bi polovinom VI stoljeća dostigle najveći broj (Cambi 2007: 114). Razlozi za to mogu se tražiti u konstantnim opasnostima od rata i nemogućnostima da se upravlja jednim većim crkvenim područjem. S tim u vezi je mitropolit Salone tražio da mu se umanjí njegova biskupija, odnosno područje njegove uprave. Tako je došlo do formiranja tri nove biskupije (Suić 1976: 242).

ZAKLJUČAK

Rimska provincija Dalmacija, zahvaljujući svom geostrateškom položaju, u prvoj polovini V stoljeća, bila je u boljem političkom i privrednom položaju u odnosu na susjedne provincije, Panonije i Gornju Meziju. Osim susjednih provincija, Dalmacija je bila u boljem položaju u odnosu na ostale provincije koje su pripadale Zapadnom rimskom carstvu. U prilog tome svjedoči nam podatak da je vojni zapovjednik u Dalmaciji – Generid, bio zapovjednik trupa u Gornjoj Panoniji, Noriku i Reciji. Također, Politička kriza na Zapadu, “natjerala“ je majku zapadnog rimskog cara Valentijana III, Galu Placidiju da ustupi provinciju Dalmaciju Istočnom rimskom caru. Bez obzira na ustupanje Dalmacije Istočnom rimskom carstvu, ne može se reći da je ona u to vrijeme bila pošteđena barbarskih pritisaka. No, Dalmacija je ipak tokom prve polovine V stoljeća bila izvan barbarskog zaposjedanja i njihovog doseljavanja, dok su susjedne provincije Panonije i Mezija bile pod kontrolom barbara. Kada su u pitanju kulturne prilike u provinciji Dalmaciji, prva polovina V

stoljeća je vrijeme nesmetanog širenja kršćanstva u provinciji Dalmaciji o čemu svjedoči povećan broj biskupija. Ali, općenito posmatrajući kulturne prilike tog razdoblja u provinciji Dalmaciji, ne može se reći da je došlo do nekog napretka. Naprotiv, rimske kulturne tekovine bile su u konstantnom opadanju, što je vidljivo kroz latinski jezik koji se sve više vulgarizuje, zatim kroz arhitekturu i graditeljstvo - u odstupanjima od pravila u arhitekturi, nedostatku građevinskog materijala, smanjenom nivou zanatstva i svega onoga što su nekada nalagala klasična rimska pravila. Barbarski pritisci manifestovali su se i na cjelokupnu privredu, ali ipak, iako smanjenim intenzitetom rudnici su radili. Također, pomorska trgovina istočno - jadranskom obalom u to vrijeme bila je sigurnija i isplativija negoli kopnena. Etnička slika u provinciji Dalmaciji tokom prve polovine V stoljeća bila je u neznatnoj mjeri promijenjena. Njena transformacija nastupit će od druge polovine V stoljeća, kada će biti poremećeni i cjelokupni društveni odnosi.

IZVORI I LITERATURA

1. Cassiodorus Senator (1992), *Variae* (S. J. B. Barnish), Liverpool University Press
2. *Codex Iustinianus, Corpus iuris civilis* 2 (1895), ed. P. Kreuger, Berlin
3. Hieronymus (1910/1918), *Epistulae in: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (ed. I. Hilber) Wien: Austrian Academy of Sciences
4. Jordanes (1982) *Getica*, tr. Th. Mommsen, MGH AA 5/1, München
5. Orosius Paulus (1964) *The Seven Books of History Against the Pagans*, in: *Fathers of the Church* 50 (tr. R. Deferrari), Washington
6. Paulinus (1888), *Epigramma*, ed. C. Schenkl, CSL 16 (1), Vienna
7. Priscus, *Fragmenta*, in: *The Fragmentary classicising historians of the Late Roman Empire* (tr. R. C. Blockley), Liverpool 1981-1983, 227 – 377.
8. Procopius Caesariensis (1905), *Bellum Vandalicum*, in: *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, (ed J. Haury), vol. I, Lipsiae
9. Zosimus (1982), *New history*, (tr. R.T Ridley), Sydney
10. Abramić, Mihovil (1991), "O povijesti Salone", u: *Antička Salona*, (ur. N. Cambi), Split
11. Andrić, Stanko (2002), "Južna Panonija u doba velike seobe naroda", *Scrinia Slavonica*, 2, 117-167.
12. Basler, Đuro (1958), "Bazilike na Mogorjelu", *Naše starine*, V, 45 -62.

13. Basler, Đuro (1972), *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
14. Basler, Đuro (1984), "Kasnoantičko doba", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
15. Bojanovski, Ivo (1982), "Prilozi topografiji antičke Argentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I", *Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 14, 137 – 183.
16. Cambi, Nenad (2007), *Das frühe Christentum, in Kroatien in der Antike*, Mainz
17. Cambi, Nenad (2014), *Počeci kršćanstva u Dalmaciji: povijesni aspekt*, Zagreb
18. Čremošnik, Irma (1958), "Arheološka istraživanja u okolini Bihaća", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIII, 117-136.
19. Črnja, Zvane (1965), *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb
20. Drinkwater, John F. (1998), "The Usurpers Constantine III (407 – 411) and Jovinus, in: *Britannia*", 29, 269 - 298.
21. Drča, Branko (2005), "Jedna nesvakidašnja silikva iz Sirmijuma", *Numizmatičar*, 24-25, 141-142.
22. Gabričević, Branimir (1987), *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split
23. Gavrilović Vitas, Nadežda – Popović, Bojan (2015), "Kasnoantički domus u Skelanima", *Starinar*, n.s. knj. LXV, 197-220.
24. Glavaš, Tihomir (2006), "Sakralne građevine u širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do kraja srednjeg vijeka (IV.-XV.st)", u: *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.- 2005.*, Zbornik radova Franjevačkog samostana, Široki Brijeg, 23 - 47.
25. Gračanin, Hrvoje (2005), "Huni i južna Panonija", *Scrinia Slavonica*, sv. 5, br. 1, 9-47.
26. Gračanin, Hrvoje (2006), "Goti i južna Panonija", *Scrinia Slavonica*, sv. 6, br. 1, 83-126.
27. Gračanin, Hrvoje (2008), "Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI – XI st.)", *Crkvena kulturna dobra*, 6, 70-84.
28. Imamović, Enver (1976), "Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXI – XXVII, 7-27.
29. Imamović, Enver, (1985), "Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu, XX/21, 31-52.

30. Imamović, Enver (2002), "Srebrenica i okolica u rimsko doba", *Članci i Građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XVII, 7-37.
31. Imamović, Mersiha (2016), "Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno – političke, privredne i kulturne tokove", *Historijska misao*, 2 (2), 31 – 66.
32. Kale, Edvard (1988), *Povijest civilizacija*, Zagreb
33. Katić, Miroslav (2003), "Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu", *Opuscula archaeologica*, 27, 523 - 528.
34. Kazanski, Michel - Ivanišević, Vujadin (2014), "Severni Ilirik i varvari u vreme seobe naroda (4-6. vek)", *Starinar*, LXIV, 131 – 160.
35. Kuosmanen, Päivi, (2013), *The Nature of Nomadic Power. Contacts between the Huns and the Romans during the Fourth and Fifth Centuries*, Finska
36. John H. W. G. Liebeschuetz (1998), *Barbarians and Bishops. Army Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford: Oxford University Press.
37. Matijašić, Robert (1993), "Starija povijest Istre i neki njezini odrazi na novije razdoblje", *Društvena istraživanja*, 6(7), br. 4-5, 569-585.
38. Matijašić, Robert (2001), "Anonimni Ravenjanin, Istra i biskupska Središta", *Acta Histriae*, 9, 285-294.
39. Miletić, Nada (1988), "Rani srednji vijek", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 375 - 475.
40. Milovanović, Bebina (2013), "Soldiers, medals and military insignia on tombstones from Viminacium (Vojnici, odlikovanja i vojno znakovlje na nadgrobnim spomenicima iz Viminacija)", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLVI, 159 – 184.
41. Nagy, Tibor (1971), "The Last century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 19, Budimpešta, 299 -345.
42. Nistor, Ion (2002), *Istoria Românilor*, Bukurešt
43. Nikolanci, Mladen (1985), "Dalmatinska dinastija i propast Zapadnog Rimskog carstva", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu*, 18, 5 - 22.
44. Omerčević, Bego (2006), "Refleksije krize i propasti Rimskog carstva na prostore današnje Bosne i Hercegovine", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, 7, 115-125.
45. Omerčević, Bego (2007), "Rimska cesta Salona-Servitium", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, VIII, 17-33.

46. Omerčević, Bego (2010), *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla 2010.
47. Omerčević, Bego – Imamović, Mersiha (2015), "Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine", *Historijska misao*, 1(1) 11 – 27.
48. Oost, Stewart I. (1968), "Galla Placidia and the Law", *Classical Philology*, 63, 114 – 121.
49. Posavec, Vladimir (2007), *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Split
50. Sergejevski, Dimitrije (1959), "Bazilike u Nerezima i Docu", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s., XIV, 163 -173
51. Schmidt, Ludwig (1934), *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Ostgermanen*, München
52. Suić, Mate (1976), *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb
53. Strika, Zvezdan (2004), "Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46, 31-64.
54. Šišić, Ferdo (1916), *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873*, Zagreb
55. Šišić, Ferdo (1925), *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb
56. Škegro, Ante (1999), *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb
57. Tomasović, Nives (2014), "Eleusina-Lesina-Hvar", *Prilozi povijesti otoka Hvara*, XII, 59-84.
58. Turnbull, Stephen – Dennis, Peter (2004), *The Walls of Constantinople AD 324-1453*, Oxford
59. Vežić, Pavuša, (2011), "Dalmatinski trikonhosi", u: *Ars adriatica*, 1, 27–66.
60. Wolfram, Herwig, *History of the Goths* (tr. Thomas J. Dunlap), Berkeley-Los Angeles-London 1990.

THE SITUATION IN THE PROVINCE OF DALMATIA IN THE FIRST HALF OF THE FIFTH CENTURY

Summary

In Theodosius' division of the Roman Empire in AD 395 the Roman province of Dalmatia fell under the western part of the Roman Empire. Being at the crossroads of the eastern and western parts of the Empire, Dalmatia had a very unfavourable political position. Constant political turmoil between the East and the West could not have missed the province of Dalmatia. During the first half of the fifth century, the province of Dalmatia faced frequent barbarian invasions and, with the appearance of usurper emperors, who, with their violent rise to power, further deepened the crisis in the Western Empire. In 437 Galla Placidia, the mother of Valentinian III, the legitimate emperor of the Western Roman Empire ceded the province of Dalmatia to the emperor of the Eastern Roman Empire, Theodosius II, believing that in this way she would get his military, as well as political, support. Her idea was only partially successful. During the first half of the fifth century, there was an increased spread of Christianity in the territory of the province of Dalmatia. In the second half of the fifth century the province of Dalmatia faced new problems.

Key words: the Roman Empire, the Western Roman Empire, the Eastern Roman Empire, the province of Dalmatia, barbarians, Christianity

Adresa autora

Authors' address

Bego Omerčević

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

bego.omercevic@untz.ba

UDK 297:061.234(497.6)"1914/1918"

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Adnan Jahić

IZ BOSANSKOHERCEGOVAČKE POLITIKE ZA VRIJEME PRVOG SVJETSKOG RATA. NESTANAK UJEDINJENE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE I USPON „NEZNATNIH I NEOZBILJNIH ELEMENATA“

Ovaj rad govori o historijskom kontekstu i zbivanjima koja su dovela do uspona nove političke elite među bosanskohercegovačkim muslimanima – Bošnjacima, u prvim mjesecima Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Važnu ulogu u političko-društvenoj afirmaciji ove elite imala je fragmentacija i personalizacija političke djelatnosti u uslovima Prvog svjetskog rata, vezivanje pojedinih prvaka za interese Austro-Ugarske monarhije, ali nadasve vještina i spretnost ličnosti sa margine bosanskohercegovačke političke scene da se prilagode novonastalim nacionalno-političkim odnosima i uključe u državotvorna kretanja koja su dovela do proglašenja i uspostave prve jugoslavenske države 1. decembra 1918. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, jugoslavenska ideja, Ujedinjena muslimanska organizacija, Jugoslavenska muslimanska organizacija, autonomija, nacija, demokratija, organizacija

LOJALNOST I ŽRTVA

Od otvaranja Bosanskohercegovačkog sabora, naročito od balkanskih ratova, Austro-Ugarska monarhija je u bosanskohercegovačkim muslimanima – Bošnjacima – imala stabilan i pouzdan oslonac, što je potvrđeno neupitnom lojalnošću njihovih građanskih elita, ali i brojnim primjerima hrabrosti, junaštva i fanatizma bošnjačkih pripadnika austrougarskih vojnih formacija u Prvom svjetskom ratu. „Muslimani Bosne i Hercegovine plaču nad odrom svog Uzvišenog Prijestolonasljednika i Prejasne mu supruge“, stajalo je nakon Sarajevskog atentata u službenoj sažalnici saborskih prvaka Rifat-bega Sulejmanpašića i Derviš-bega Miralema, „a uvjeravaju svog ljubljenog vladara, da su na njegov blagi mig pripralni na sve“. (Vakat 30. juni 1914: 1) Uoči austro-ugarske objave rata Srbiji reisul-ulema Mehmed Džemaludin ef. Čaušević pozvao je sve muslimane Bosne i Hercegovine da u svakom slučaju i u svakoj prigodi budu spremni na sve usluge i sve žrtve pretpostavljenim uredima i organima, bilo vojnih bilo civilnih oblasti. Poručio im je da ne žale nikakvu žrtvu, tjelesnu, materijalnu ili moralnu, pokaže li se za to potreba. Prema učenju uzvišenog islama, obrazložio je, muslimani moraju biti pripralni žrtvovati se za svoju vjeru, obraz i domovinu, ali i za svog cara i državu, „u kojoj uživete sve podaničke pogodnosti“. Naglasio je da su muslimani s vremenom postali „daleko zaduženiji“ da s Austro-Ugarskom dijele tugu i radost, da s njom zajedno žive i umiru. (Jenji misbah 30. juli 1914: 6)

Prilikom osvajanja Monte Mellete u junu 1916. godine Bošnjaci u sastavu 2. bosanskohercegovačkog puka na vlastitu inicijativu su uskakali u italijanske rovove, borili se prsa u prsa, otimali mitraljeze, jurišali na protivničke položaje i lično doprinosili odbijanju italijanskih protunapada (Schachinger 1996: 91–106). Od 110 bosanskohercegovačkih vojnika nosilaca zlatne medalje za hrabrost u Prvom svjetskom ratu, njih preko 50 % su bili Bošnjaci muslimani (Šehić 2007: 301–304). Važnu ulogu u zauzimanju Cetinja i kapitulaciji Crne Gore u januaru 1916. godine imale su bosanskohercegovačke jedinice, naročito Peti bataljon 3. bosanskohercegovačkog puka. Tim povodom je Mehmed-aga Kučukalić, ugledni veletrgovac iz Brčkog, poslao zanimljivo pismo bivšem predsjedniku Bosanskohercegovačkog sabora dr. Safvet-begu Bašagiću, u kojem je od istaknutog pisca i političara zatražio da povede prigodnu poklonstvenu deputaciju Bošnjaka caru Franji Josipu u Beč. „Munasib bi bilo“, piše Kučukalić Bašagiću, „da nas povedeš pred prijestolje Njegova Veličanstva, da i mi dokažemo onom caru, za kog krv i imetak dadosmo, da kako naši sinovi u streljačkim jarcima nesmalaksavaju, tako i mi, kojim nije suđeno suđelovati na bojnim poljima, nesustajemo u pridonošenju žrtava za cara i domovinu“. Navodeći kako bi se načel-

nici svih općina Bosne i Hercegovine trebali odazvati pozivu da se priključe deputaciji, Kučukalić je prepustio Bašagiću da sam odluči hoće li on biti taj koji će „pred licem čestitog cara rastumačiti, da su Bošnjaci prvi uspeli se na vrh neosvojivog Lovćena i uljegli prvi u nikad neosvajano Cetinje!“ (HAS, SB 1916. sign. BS-124)

PUT U BEČ I BUDIMPEŠTU

Nasuprot izraženom domoljublju i odanosti austrougarskim ratnim težnjama, političku aktivnost Bošnjaka u uslovima Prvog svjetskog rata karakterizirale su naslijeđene interesno-personalne razlike i odsustvo zajedničkih odgovora na izazove koje su donosili politički tokovi i događaji. Šerif Arnautović je personalizirao političku orijentaciju blisku austrougarskim vlastima, demonstrirajući spremnost na ustupke i nagodbe u funkciji glavnih ciljeva Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO). Sa druge strane je stajala omanja skupina na čelu sa Derviš-begom Miralemom, koja je u saborskom vremenu bila na pozicijama nastavka „autentične politike“ Muslimanske narodne organizacije (MNO), u smislu opozicije austrougarskom režimu i saradnje sa srpskim političkim predstavnicima. Političko-stranački mozaik je upotpunjavala grupa koja je svoj korijen vukla iz nekadašnje Muslimanske napredne stranke (MNS), a čije su istaknute ličnosti bili dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Mehmed Spaho. Nijedna od ovih skupina, u uslovima rata, nije funkcionirala kao kompaktna stranka; raspuštanjem Bosanskohercegovačkog sabora i zamiranjem političkog života u Bosni i Hercegovini stranački rad je ustupio mjesto individualnom političkom angažmanu, što je sužavalo društvenu osnovu učešća Bošnjaka u tokovima rješavanja jugoslavenskog pitanja, uključujući redefiniranje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine. Personalizacija stranačke djelatnosti, vrijeme je pokazalo, najviše je štetila najjačoj stranci saborskog vremena – Ujedinjenoj muslimanskoj organizaciji, koja se Arnautovićevim političkim stavovima odsudno vezala za austrougarski režim i time prepustila, u osvit prve jugoslavenske države, javni politički prostor marginalnoj skupini na čelu sa dr. Mehmedom Spahom, kao i pojedincima koji su se naslanjali na političko-nacionalno naslijeđe Đikićeve *Samouprave*. Ovakav politički razvoj je doveo do svojevrsnog diskontinuiteta u bošnjačkoj politici i presudno odredio unutarbošnjačke političko-društvene odnose u narednih četvrt stoljeća.

U ljeto 1917. godine regionalna politička kretanja i teški uslovi života iznijeli su na površinu gledišta bošnjačkih prvaka o glavnim pitanjima političke i socijalne stvarnosti Bosne i Hercegovine. Njihovom oglašavanju prethodilo je oživljavanje politi-

čkog i parlamentarnog života u pojedinim zemljama Habsburške monarhije, do kojeg je došlo usljed dugog rata, opće iscrpljenosti širokih slojeva stanovništva te straha od revolucionarnog vrenja po ruskom primjeru (Kapidžić 1958: 22). U Carevinskom vijeću u Beču predsjednik Jugoslavenskog kluba dr. Anton Korošec pročitao je 30. maja 1917. godine deklaraciju koja je temeljem „narodnog načela i hrvatskoga državnog prava“ predviđala ujedinjenje svih zemalja u Austro-Ugarskoj gdje žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno, slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo „pod žezlom habsburško-lorenske dinastije“. (usp. Petranović, Zečević 1988: 83–84, Zečević 1968: 337–385, Budisavljević 1958: 25–34) Ova deklaracija je otvorila pitanje nacionalne i političke koegzistencije Bošnjaka sa drugim slavenskim narodima, uključujući mogućnost njihovog zajedničkog života u jugoslavenskoj državi.

Politička elita dvojbene legitimnosti, koju je personificirao Šerif Arnautović, utjecajni vakufsko-mearifski direktor i bivši virilni član Bosanskohercegovačkog sabora, negativno je ocijenila sadržaj i intencije Majske deklaracije Jugoslavenskog kluba. Umjesto saradnje sa predsjednikom Jugoslavenskog kluba dr. Antonom Korošcem, ovi krugovi su se odlučili za samostalnu akciju. List *Neues Wiener Tagblatt* pisao je 9. augusta 1917. godine da je Jugoslavenski klub, pored dr. Danila Dimovića i dr. Joze Sunarića, pozvao na sjednicu u Beč i muslimanske političare iz Bosne i Hercegovine, ali se oni nisu odazvali pozivu. „Oni su se ovih dana sastali u Sarajevu povodom vijećanja tokom kojega su se u potpunosti izjasnili za autonomiju Bosne i Hercegovine, a protiv priključenja ostalim južnoslavenskim zemljama. Osim toga je i odlučeno da se u Beč i Budimpeštu pošalje delegacija koja će u određenim pitanjima zastupati želje i zahtjeve muslimana u Bosni i Hercegovini.“ (Kapidžić 1966: 250) Ovaj korak je bio presudan u udaljavanju bošnjačkih prvaka okupljenih oko programa UMO od političkih aktivnosti sa jugoslavenskim predznakom. Neskloni jugoslavenskoj ideji, oni su pokušali dobiti podršku za svoje ciljeve od čelnih ljudi Dvojne monarhije.

Bašagić i Arnautović su otputovali u Beč, gdje ih je 9. augusta 1917. primio zajednički ministar finansija István Burián. Tim povodom ministar Burián je kratko zabilježio u svom dnevniku: „Bašagić i Šerif Arnautović kod mene. – Oni, takođe, žele sazivanje Sabora, ali im ne treba jugoslovenska država. – Žele obligatorno otkupljivanje kmetova.“ (Đaković 1976–77: 236) Burián im je rekao da postoje izvjesne pravno-tehničke poteškoće u pogledu sazivanja Sabora, ali da se nada da će se moći pronaći načina za ostvarenje želja svih konfesija. (Reichspost 12. august 1917: 5)

Osam dana kasnije Bašagić i Arnautović su bili u audijenciji kod cara Karla, prilikom koje je Arnautović predao caru poduži memorandum koji je sadržavao Arnau-

tovićeve poglede na položaj Bosne i Hercegovine u kontekstu prijedloga za preuređenje Monarhije, kao i na druga pitanja iz bosanskohercegovačkog političko-društvenog i ekonomsko-socijalnog života.¹ Nakon audijencije Bašagić i Arnautović su produžili za Budimpeštu kako bi obavili razgovore sa predstavnicima ugarske vlade i ličnostima ugarskog javnog života i informirali ih „o stanju stvari u Bosni i Hercegovini“. (Pester Lloyd 21. august 1917: 8)

Arnautovićev i Bašagićev put u Beč i Budimpeštu, memorandum zagonetnog sadržaja te propratne izjave u budimpeštanskom *Pester Lloyd*u i zagrebačkom *Obzoru* izazvale su živo zanimanje bosanskohercegovačke i hrvatske javnosti, naročito pobornika Majske deklaracije i ideje ujedinjenja „hrvatskih zemalja“, pod kojim se podrazumijevala i Bosna i Hercegovina. Njima je naširoko otvoren prostor u sarajevskom *Hrvatskom dnevniku*, ponajprije u smislu kritike i osude Arnautovićevih tvrdnji o autonomiji Bosne i Hercegovine izvan južnoslavenskog državnog okvira kao jedinom načinu opstanka i zaštite bosanskohercegovačkih muslimana kao posebne i ravnopravne zajednice.² Naročitim pritisku bio je izložen dr. Safvet-beg Baša-

¹ Suština Arnautovićevog memoranduma, oko čijeg se sadržaja u javnosti mnogo nagađalo, odnosila se na tri glavna pitanja: državno-pravno, agrarno i saborsko, predstavljajući širu elaboraciju stavova koji su bili izneseni u razgovoru sa ministrom Buriánom. Memorandum je bio praćen obavijestima iz prošlosti Bosne i Hercegovine, prilagođenim, dakako, političkim ciljevima njegovog autora, analizom stanja Bošnjaka u ratnim godinama te poslovičnom kritikom i lamentirajućim tonovima usljed njihovog zapostavljanja od strane austrougarskih vlasti, čime je Arnautović demonstrirao imidž vođe koji se stara za narodne potrebe, a što je produbljivalo osjećaj indignacije i odbojnosti prema njemu kod Sarkotića. Arnautović se, u ime bosanskohercegovačkih muslimana, odlučno ogradio od ideje jugoslavenskog ujedinjenja i zamolio cara i kralja da se Bosni i Hercegovini osigura autonomija u sastavu Dvojne monarhije. Predložio je rješenje agrarnog pitanja na način što bi zemljoposjednici odustali od jednog dijela svog vlasništva na kmetskim selištima te se odijelili od kmetova, uz podršku države koja bi pomogla „jednim dijelom svojih domena, kao što i sa jeftinijim zajmovima“. Potrebu sazivanja Bosanskohercegovačkog sabora doveo je u vezu sa lošim ekonomskim i društvenim stanjem u pokrajini, kojem je doprinio postojeći administrativni režim, naročito ljudi koji su zaokupljeni ličnim proćibama i „koji državu i društvo nastoje da oštete“. Pogledati: Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (ZRDA), sign. A-838/B. *Prepis Memoranduma kojeg je vakufski direktor Šerif ef. ARNAUTOVIĆ predao u vlastite ruke Njegovu Veličanstvu caru i kralju Karlu prigodom Previšnje audijencije, dne 17. augusta 1917*, Vlastita naklada, Bosanska pošta, Sarajevo, 2656–17. Prijevod na njemački unutar: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Fond: Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine – Privatna registratura (Pr), sign. 444/1917. Abschrift des Memorandums, welches der Vakufdirektor Šerif ef. Arnautović am 17. August 1917 Seiner Majestät dem Kaiser und König Karl gelegentlich seiner Audienz überreicht hat. Usporediti: ABH, ZMF, Pr, 842/1918. Arnautović Šerif ef. Vakufdirektor in Sarajevo. Memorandum wegen Anstellung von Moslims in höheren Aemtern der Landesverwaltung. O Šerifu Arnautoviću pogledati: Jahić 2010: 82–83; Jahić 2015: 455–470.

² Pogledati: “Miramur!”, *Hrvatski dnevnik*, 25. august 1917, 1–2; “Treba se izjaviti. Pismo g. Š. Arnautovića”, *Hrvatski dnevnik*, 25. august 1917, 2; Sejfuđudin Huseinagić, “‘Treba se izjaviti.’ Glas iz krugova muslimanske inteligencije.”, *Hrvatski dnevnik*, 28. august 1917, 1; “‘Treba se izjaviti.’ I opet jedan muslimanski napredni glas.”, *Hrvatski dnevnik*, 29. august 1917, 1; “Drugi list g. Šerifa Arnautovića”, *Hrvatski dnevnik*, 29. august 1917, 1; Akademičar, “‘Treba se izjaviti.’ I opet muslim[anski]. glas za ujedinjenje.”, *Hrvatski dnevnik*, 30. august 1917, 1; “‘Miramur!’ Treći list g. Šerifa Arnautovića”, *Hrvatski dnevnik*, 30. august 1917, 1–2; “Naš

gić, od kojeg se tražilo da se nedvosmisleno izjasni stoji li iza Arnautovićevih stavova. Bašagić je konačno 3. septembra 1917. godine izašao sa gledištem kojim se pomjerio od pozicije zabilježene u Buriánovom dnevniku i koja je predstavljala kompromis između jugoslavenskog i bosansko-autonomističkog programa. Izjavio je da bi ujedinjenje jugoslavenskih zemalja, bez Srbije i Crne Gore, u okviru Habsburške monarhije, s pokrajinskim autonomijama i saborima, „bilo jedino racionalno riješenje jugoslavenskog problema uopće i bosansko-hercegovačkog državno-pravnog pitanja napose.“ Objasnio je da se Bosna i Hercegovina ni za čiju ljubav neće odreći svog sabora i autonomije. (Hrvatski dnevnik 4. septembar 1917: 1)

Dan nakon objavljivanja Bašagićeve izjave *Hrvatski dnevnik* je donio oštar napad na Arnautovića i Bašagića od strane upravitelja Okružne medrese u Sarajevu i bivšeg urednika glasila Udruženja bosanskohercegovačke ilmije *Misbah* Sakiba ef. Korkuta, koji nije osudio njihove političke stavove o autonomiji i novoj državi, već njihovo neovlašteno istupanje pred zvaničnicima u Beču i Budimpešti. Arnautović se ni do dana današnjeg, pisao je Korkut, „nije mogao uvjeriti da je odzvonilo njegovoj demagogiji“. Prvo bijaše „punokrvni autonomaš“ koji se držao Ilidžanskog memoranduma i odrješiti protivnik Hrvata i pripajanja Bosne Hrvatskoj. A onda je malo-pomalo popuštao, „razgovarao na telefon“ i dao poznatu izjavu lojalnosti Monarhiji. Prekinuo je savez sa Srbima, fuzionirao se sa mehkiškim naprednjacima, odnosno sa dijelom samostalaca, i konačno sklopio pakt sa „omraženim protivnicima – Hrvatima“. Posljedica ovih metamorfoza je bila ta da je nastao rascjep u MNO, a Šerifova grupa je izgubila oslonac u narodu. Na naknadnim izborima njegova grupa je dva puta bila poražena, u Zvorniku i Brčkom, i to ne od stranaka, nego od – pojedina. Pri svim svojim skokovima Arnautović nikada nije pitao za narodno mišljenje te je držao da je za promjenu programa „dovoljno aminanje njegove klike“. Arnautović radi bez naroda pa se i ovaj njegov posljednji korak ima smatrati njegovim ličnim stanovištem, koje vrijedi koliko i njegova ličnost. Korkut, britkog jezika i pera, zaključio je svoje javljanje tvrdnjom da bi Arnautovićevo i Bašagićevo neovlašteno istupanje trebalo biti alarm koji bi morao pokrenuti reisul-ulemu Čauševića da, makar u četvrtoj godini svoje službe, izađe sa realnom podlogom zajedničkog rada bosanskohercegovačkih muslimana, organiziranjem konferencije koja bi spriječila nove

odgovor na ovo”, *Hrvatski dnevnik*, 30. august 1917, 2; “‘Trebalo se izjaviti.’ Hrvatski glas.”, *Hrvatski dnevnik*, 31. august 1917, 1; “A Dr. Bašagić?”, *Hrvatski dnevnik*, 31. august 1917, 1; Šerif Arnautović, “Za uspostavu bosanskog sabora.”, *Hrvatski dnevnik*, 2. septembar 1917, 1; Akademičar, “Pismo g. Šerifu Arnautoviću i isto-mišljenicima.”, *Hrvatski dnevnik*, 2. septembar 1917, 1; “‘Katilski Stambul’”, *Hrvatski dnevnik*, 2. septembar 1917, 1–2.

skokove „samoukih partizana“ i položila narodni mandat u ruke „spremnih i objektivnih rodoljuba“, s jasnim ciljem raskida sa stagnacijom i letargijom i okretanja spasu i napretku.³

Stanovište blisko Korkutovom dijelili su Adem-aga Mešić, Derviš-beg Miralem i reisul-ulema Čaušević, podupirući intencije Majske deklaracije, svako iz svojih ubjeđenja i razloga. Mešić je bio za deklaraciju jer je vjerovao da će ona biti u funkciji preuređenja Monarhije na trijalističkoj osnovi, sa Hrvatima koji bi imali ravnopravan položaj sa Nijemcima i Mađarima (Mešić 1998: 74–75). Smisao deklaracije je bio blizak vođi predratne MNO Derviš-begu Miralemu, koji se tokom rata distancirao od austrougarskih ratnih napora i održavao veze sa interniranim srpskim sveštenicima (Kapidžić 1958: 21). Protokom vremena Čaušević se sve više uvjeravao u obim bezobzirnosti i nebrige austrougarskih vojnih i političkih vlasti prema Bosancima, pa je protestirao podnescima kako bi se smanjile tegobe i nevolje domaćih ljudi (Karić, Demirović 2002: 174, 235).

Premda je Arnautović istupao kao suvereni tumač narodne volje, Bošnjaci su, očito, bili daleko od jednoglasja u pogledu rješavanja jugoslavenskog pitanja i državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine. Za razliku od Arnautovića, Bašagić nije tvrdio da govori u ime naroda, niti da uopće zna „mišljenje muslima u Bosni i Hercegovini“ o državno-pravnom pitanju Monarhije.⁴ U pojašnjenju jedne svoje izjave date uredniku mađarskog *8 Órai Újság* Bašagić je početkom januara 1918. godine izjavio da u Bosni i Hercegovini zapravo nema nijedne muslimanske političke stranke, ali da se može govoriti o manjoj ili većoj podršci koju imaju pojedine političke grupe. Prema Bašagiću, postoje četiri grupe koje izražavaju političko raspoloženje muslimanskog stanovništva. Grupa oko Šerifa Arnautovića traži za Bosnu i Hercegovinu autonomiju i uz nju, ipak, pristaje mnogo konzervativnog muslimanskog svijeta. Muslimanska inteligencija i naprednije građanstvo traže ujedinjenje južnoslavenskih zemalja pod žezlom Habsburgovaca, a bez Srbije i Crne Gore. Grupa oko

³ Sakib ef. Korkut je, prema jednoj kasnijoj zabilješci, pripadao političkoj grupi Derviš-bega Miralema. Nakon Sarajevskog atentata u listu *Jenji misbah* je oštro osudio vladajući režim zbog protusrpskih demonstracija i izazovno proveo kroz Sarajevo dopisnika londonskog *Timesa* “da snimi divljaštvo demoliranja srpske imovine”. Pogledati: “Naši merhumi. Merhum Derviš ef. Korkut,” *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji* 1969, 10–12: 544. Tokom Prvog svjetskog rata Sakib ef. Korkut je prvenstveno istupao kao muslimanski vjerski autoritet i kulturni radnik, pa je teško reći kakav je bio njegov stav prema pitanju preuređenja Monarhije i jugoslavenskoj ideji. Jedan njegov članak u *Biseru*, “listu za širenje islamske prosvjete”, sugerira da je Korkut prvobitno bio skeptičan prema izgledima jugoslavenstva, zahvaljujući najavama misionarske ofanzive dijela katoličkog klera. Napore ka ostvarenju “narodne koncentracije” Korkut je prokomentirao riječima “mrka kapa”, “zli biljezi”, a kao podlogu svoje rezerviranosti naveo je tvrdnju da je kler vrlo jak faktor u javnom životu na slavenskom jugu. Pogledati: Korkut 1918: 277.

⁴ “‘Trebalo se izjaviti.’ Izjava dra. Safvet-Bega Bašagića”, *Hrvatski dnevnik*, 4. septembar 1917, 1.

dr. Halid-bega Hrasnice i dr. Mehmeda Spahe nije stranka, „jer ih je malo“, a i oni dijele isto mišljenje kao i ostala inteligencija. Konačno, postoji jedna grupa hodža, koja bi htjela na vjerskoj podlozi osnovati jednu stranku, no mlađi članovi te grupe, poput profesora Saliha Bašića, reisovog tajnika Ahmeda Mahinića, člana Ulema-medžlisa Hifzi ef. Muftića, pa i sam reisul-ulema Čaušević – izražavaju simpatije sa muslimanskom inteligencijom i njenim političkim zahtjevima. (Hrvatski dnevnik 4. januar 1918: 1) Bašagić se, konkretno, nije svrstao ni u jednu od četiri grupe, ali je ton njegove izjave jasno ukazivao da je on ostao na svom stanovištu od 3. septembra 1917. godine.

S MAĐARIMA ILI JUGOSLAVENIMA?!

Šerif Arnautović, ipak, nije bio uvjeren u ostvarivost ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine unutar Austro-Ugarske, pa je kasnije dopunio svoj prijedlog alternativom - autonomijom Bosne i Hercegovine u sastavu Ugarske, kao rješenjem kojim bi se, kako je smatrao, zaštitili prava i interesi bosanskohercegovačkih muslimana. Ovo opredjeljenje nije bilo bez oslonca u raspoloženju širih muslimanskih masa, u što se mogao uvjeriti i zemaljski poglavar Sarkotić. U svom izvještaju za potrebe Zajedničkog ministarstva finansija od 22. jula 1918. godine Sarkotić je naveo da bi muslimanski element, usljed težnje za autonomijom Bosne i Hercegovine i njegove vjerske osjetljivosti, pretpostavio priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj uz osiguranu autonomiju svakoj drugoj kombinaciji (Kapidžić 1958: 42). Arnautović, koji je po propasti Habsburške monarhije svoje prougarsko gledište pravdao krivom procjenom u pogledu ishoda rata (Jahić 2010: 74), na isti je način kao Sarkotić objasnio svoj prijedlog nakon posjete grofa Tisze Bosni i Hercegovini u drugoj polovini septembra 1918. godine. Podvukao je da muslimani Bosne i Hercegovine „kompaktno stoje“ na stajalištu da se njihovoj domovini osigura potpuna autonomija pod habsburškim gospodstvom, jer oni samo u takvom rješenju vide uslove svog opstanka, dok bi u svakom „izravnom pripojenju“ njihov opstanak bio ugrožen. Pa ipak, ako velike političke okolnosti i važni interni problemi monarhije ne dopuštaju da Bosna i Hercegovina dobije potpunu autonomiju, Bosnu i Hercegovinu treba prisajediniti Kraljevini Ugarskoj, u kojoj bi ona imala „što širu autonomiju“ sa svojim pokrajinskim saborom, vladom i posebnom upravom. U takvom sklopu muslimani bi mogli lakše gledati u budućnost, jer je muslimana jedna trećina, a pravoslavnih i katolika dvije, „pa se ne bi moglo olahko preko nas prelaziti.“ (HAS, ŠA 1918. sign. O-ŠA-17) Prema jednom kasnijem navodu, u razgovoru sa grofom Tiszom Arnautović je svoju poziciju izrazio

riječima „da će prvog srpskog vojnika (koji dođe u Sarajevo) ubiti, a onda sam sebe na šehar Čehajinoj ćupriji“. (BIFAZ, MS II-62, Pravda 9. novembar 1920, 2–3).

Premda je zemaljski poglavar Sarkotić u svojim izvještajima često ukazivao na grupu Esada ef. Kulovića kao konstruktivnu alternativu naspram za državne zamisli nepodesne UMO (*Šerif-partei*), upravo su se iz Kulovićevog političko-stranačkog kruga pojavili tokom 1918. godine aktivni zagovornici južnoslavenskog državnog jedinstva, što će presudno odrediti unutarbošnjačke političke odnose u narednih četvrt stoljeća. Dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Mehmed Spaho nisu imali podršku u širim muslimanskim masama, ali jesu osjećaj za političku realnost; pred grofom Tiszom, koji je u septembru 1918. godine došao u Sarajevo, nedvosmisleno su se izjasnili za jugoslavensku ideju, ali nisu potpisali memorandum kojeg su Tiszi uručili jugoslavenski orijentirani srpski i hrvatski političari (Slijepčević 1929: 271). Kada je Pripremni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) u Zagrebu nejasno poručio Vojislavu Šoli i dr. Jozi Sunariću da se, u pogledu zastupljenosti bosanskih muslimana na konstituirajućoj sjednici Narodnog vijeća, Srbi i Hrvati sporazume „s njima između sebe“ (Štambuk-Škalić, Matijević 2008: 79), to je praktično značilo otvaranje vrata onim muslimanima koji su bili spremni prihvatiti ideju južnoslavenskog ujedinjenja i uključiti se u već započete aktivnosti s jugoslavenskim predznakom. Šest muslimana je demonstriralo tu spremnost: dr. Mehmed Spaho, dr. Halid-beg Hrasnica, Zija Rizaefendić, dr. Mehmed-beg Zečević, dr. Mustafa Denišlić i Hifzi ef. Muftić. Oni su sredinom oktobra 1918. godine potpisali izjavu kojom su prihvatili načela zagrebačke rezolucije iz marta 1918. u smislu „bezuvjatnog narodnog samoodređenja i ujedinjenja svega naroda Srba, Hrvata i Slovenaca u nezavisnu na demokratskim temeljima izgrađenu narodnu državu“ (Štambuk-Škalić, Matijević 2008: 101; usp. Hrvatska riječ, 19. oktobar 1918: 1). Pozadina date izjave nije sasvim jasna. Ako se radilo o preduslovu ulaska u Narodno vijeće, postavlja se pitanje zašto istu izjavu nije potpisao Hamid Svrzo, koji je ušao i u Plenum i u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS.

Kraj rata je svejedno donio obrat i afirmaciju heterogene skupine političkih i javnih ličnosti neznatnog legitimiteta u širim muslimanskim masama. Muslimani u Narodnom vijeću pripadali su prije rata političko-društvenim grupama čiji je rad bio obilježen međusobnim sukobima i neslaganjem, ponajprije u pogledu nacionalnog pitanja. Na kraju rata našli su se na istom zadatku Hrasnica, Spaho i Rizaefendić, članovi i pristaše iz prohrvatskih naprednjaka nastale Muslimanske samostalne stranke (MSS), zajedno sa Svrzom, Čemalovićem i Bašićem, istaknutim zagovornicima srpske nacionalne ideje među muslimanima i nastavljajući pravca kojeg su zastupali mostarski *Musavat* i Đikićeva *Samouprava*. Sa jedne strane, Spaho – koji je za lojalan

stav prema Austro-Ugarskoj 2. maja 1918. dobio orden cara Franje Josipa sa viteškim krstom (Kamberović 2009: 21), sa druge Svrzo – koji je zbog svojih političkih uvjerenja ležao u aradskoj tamnici (Kemura 1986: 75). Ubrzo nakon stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, krhko jedinstvo bošnjačkih prvaka jugoslavenske orijentacije okupljenih u organima vlasti privremene države ustupit će mjesto novim političko-stranačkim podvajanjima.

„KOMPROMITOVANI“

Šerif Arnautović se nije mogao pomiriti s činjenicom da je uključivanje Bošnjaka u Narodno vijeće i Narodnu vladu izvršeno zaobilaznjem njihovih saborskih predstavnika, što nije bio slučaj sa Hrvatima i Srbima. O tome je pisao u kritički intoniranoj predstavi srpskom ministru predsjedniku Nikoli Pašiću, koji je 7. decembra 1918. doputovao u Sarajevo.⁵ U predstavi je ukazao na „neke stvari“ koje ugrožavaju čast, život i imetak muslimana, „i time stvaraju vrlo hrđavo raspoloženje u tome djelu naroda“.⁶ Naveo je kako je u Sarajevu sastavljeno tzv. Narodno vijeće „bez učestvovanja sabora u opće a naročito bez nas Muslimana“.⁷ Bosanskohercegovački sabor i saborski poslanici, tvrdi Arnautović, nisu se ni pitali, „nego se sastalo nekoliko gospode, koja su sami sebe imenovali članovima Narodnog vijeća“. Kod pravoslavnih i katolika su, ipak, u Narodno vijeće ušli ljudi koji su bili i sabornici, ali se muslimanima reklo da su im zastupnici „kompromitovani“, baš onako kako je bivša Austrija govorila nekim srpsko-pravoslavnim narodnim poslanicima. „I tako je mjesto crno-žutog apsolutizma zavladao apsolutizam Narodne vlade. Samo je čudnovato da ona ista gospoda, koja pod austrijskom upravom nisu dala ni progovoriti, da je iko u saboru kompromitovan, nego su odlučno s nama Muslimanima tražili saziv sabora – ta ista gospoda danas vele, da su svi muslimanski saborski poslanici kompromitovani.“ Muslimani su u Saboru imali dvije stranke – Ujedinjenu, koja je paktirala sa Hrvatima, i Narodnu, koja je bila srbofilska. Druge dvije stranke – Samostalna i Demokratska⁸, na izborima su „totalno propale“. Pa ako je prvospomenuta saborska stranka „kompromitovana“, zašto je u sastavu „Narodnog“ vijeća mimoidena drugospomenuta, srbofilska stranka?⁹ Iz svega jasno proizlazi, zaključuje Arnautović, da je riječ

⁵ „Pašić u Sarajevu“, *Narodno jedinstvo*, 7. decembar 1918, 3.

⁶ HAS, ŠA, kutija 1, O-ŠA-16. „Gospodine Predsjedniče ministarstva!“

⁷ Arnautović misli na Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu.

⁸ Riječ je o grupaciji tzv. muslimana demokrata, koju su 1910. godine u Mostaru formirali Osman Đikić, Smailaga Čemalović i Husaga Čišić.

„kompromitovan“ majstorski izmišljena i udešena da se izigraju Muslimani, jer ih u „Narodnom“ vijeću ima samo 5, dok je pravoslavnih 12 a katolika 8, a uz to su katolici i pravoslavni iz saborskih krugova te „najjačeg političkog kalibra“, dok su od Muslimana „neznatni i neozbiljni elementi“, koji nikada – pa ni sada – nisu igrali vidnu ulogu, niti su ikada mogli dobiti narodno povjerenje.

Krilaticu „kompromitovan“ s vremenom su počeli koristiti i bošnjački politički prvaci – u njihovom međusobnom stranačko-personalnom razračunavanju koje je onemogućavalo postizanje dogovora oko jedinstvene političke organizacije Bošnjaka u osvit prve jugoslavenske države. Kada je sarajevski uglednik Ismet-aga Merhemić sredinom januara 1919. godine predložio da on lično sazove sijelo na kojem bi bili reisul-ulema Čaušević, dr. Safvet-beg Bašagić, dr. Halid-beg Hrasnica, Ibrahim-beg Defterdarević i Šerif Arnautović, a s ciljem osiguranja političke sloge među Bošnjacima, svi su se odazvali pozivu izuzev Hrasnice, koji je poručio da on ne ide na sastanke gdje se Šerif nalazi.¹⁰ Hrasnica je javno isticao da se Arnautović kompromitirao tokom rata, a isto je tvrdio i njegov politički istomišljenik dr. Mehmed Spaho, koji je Arnautovićev mađarofilski rad nazivao protunarodnim, hizmećarskim i plaćeničkim. Politička grupa oko novopokrenutog lista *Vrijeme* na čelu sa Edhemom Mulabdićem i Sakibom ef. Korkutom odbijala je svaku pomisao da sarađuje sa Šerifom Arnautovićem, svjesna njegovih liderskih ambicija, ali i sposobnosti. Sa druge strane, politička grupa oko lista *Jednakost*, glasila prosrpske Jugoslavenske muslimanske demokratije (JMD), branila je Arnautovića i otvarala mu stranice svog lista za njegove argumente i objašnjenja. Na Spahine tvrdnje da je Arnautović svojim protunarodnim radom za vrijeme rata „izazivao naše sugrađane drugih vjera protiv muslimana“, Arnautović mu je odgovorio pitanjem: „Ili sam ja ili Vi gospodine ministre drečao u sarajevskom gradskom zastupstvu, da je premalena čast počasnog građanstvo austrijskom generalu Potioreku, što je pretrao i pregazio Srbiju a spasio našu ‘milu i dragu’ Austro-Ugarsku državu i ‘uzvišenu’ dinastiju? Ili sam ja ili Vi gospodine ‘jugoslavenski’ ministre priređivao obilate i bogate bankete njemačkim oficirima, koji su bili u Sarajevu na prolazu na put da smrve Srbiju?“¹¹ *Jednakost* je navodila nedosljednosti u izjavama i postupcima ličnosti oko lista *Vrijeme*, ali je prešućivala Arnautovićev „patriotizam“ u godinama protusrpskog zanosa. Isticala je da srpska javnost uopće ne govori da je Šerif „kompromitovan“, čak je srpski ministar predsjednik Pašić na pro-

⁹ Narodna – srbofilska – stranka, koju spominje Arnautović, jeste Muslimanska narodna organizacija (MNO) na čelu sa Derviš-begom Miralemom, koja je pod ovim nazivom djelovala nakon muslimansko-hrvatskog pakta u Bosanskohercegovačkom saboru 1911. godine.

¹⁰ „Ko neće slogu Muslimana“, *Jednakost*, 23. januar 1919, 2.

¹¹ Šerif Arnautović, „Šerifov odgovor Spahi.“, *Jednakost*, 28. januar 1919, 2.

lazu kroz Sarajevo iz čitave Bosne i Hercegovine pozvao sebi „samo jednog jedinog Šerifa“, Šerifa koji je u korespondenciji sa srpskim ministrima i političarima, ali je on svejedno za srpstvo i srpsku zavjetnu misao „kompromitovan“, jer tako žele Spaho i Hrasnica.¹² Drukčije tumačenje pozadine Pašićevog susreta sa Arnautovićem u decembru 1918. iznio je istaknuti publicista Hasan Rebac. Pisao je da je srpski ministar predsjednik primio u audijenciju direktora vakufa Arnautovića, „za koga mi je [Pašić] na Krfu mesec dana pre početka ofanzive rekao, da je to opasan zločinac“. Ministar ga nije primio zato što nije znao koga prima, nego što je znao da će tim gestom pokazati muslimanima „da Srbija sve zlo zaboravlja i da želi da se sve bratski nanovo počne“. Rebac je dodao da je pri obrazovanju prve vlade Kraljevstva SHS uzet i jedan musliman (Spaho), ne obazirući se na činjenicu da je to sin čovjeka koji nikada nije bio sa muslimanskim svijetom i sa svojim narodom, „te koji je vaspitao decu strogo austrijsko-činovnički“.¹³ Srpski državnici su se tako ponašali jer su mirisali na maslinovu grančicu i preporučivali praštanje (Rebac 1919: 91).

EPILOG: „ORGANIZACIJA“ UMJESTO „DEMOKRATIJE“

Težišno pitanje rasprave u kojoj su pasionirano sudjelovali pripadnici bošnjačke političke i kulturne elite u prvim danima nove države ticalo se legitimiteta i narodnog povjerenja ljudi koji su u osjetljivom vremenu suočavanja sa novom političkom i socijalnom realnošću trebali zastupati Bošnjake i štititi njihova vjerska, ekonomska i društvena prava. Dr. Mehmed Spaho je tvrdio da je u pozadini neznatnog učešća Muslimana u narodnim vijećima bila činjenica da su Muslimani u jesen 1918. masovno podržavali hizmećarsku mađarofilsku politiku Šerifa Arnautovića. Arnautović mu je odgovarao da je bilo na stotine Muslimana koji se nisu slagali sa njegovom politikom, ali svejedno nisu mogli ući u narodna vijeća pored Spahe i njegovih istomišljenika.¹⁴ Ipak, ko je zaista imao narodno povjerenje, nakon teških ratnih godina, niko od prvaka nije mogao pouzdano znati, uključujući Arnautovića i zastupnike saborskih stranaka koje je spominjao u predstavci srpskom ministru predsjedniku. One ni u ratu, a naročito nakon njega, nisu predstavljale kompaktne političke skupine, što se jasno pokazalo u prvim danima nove države.

Bivši saborski zastupnici iz reda Ujedinjene muslimanske organizacije održali su

¹² „Kompromitovani.“, *Jednakost*, 25. februar 1919, 1.

¹³ Riječ je o Hasanu ef. Spahi, ocu Mehmeda Spahe.

¹⁴ Šerif Arnautović, „Šerifov odgovor Spahi.“, *Jednakost*, 28. januar 1919, 2.

krajem decembra 1918. godine sastanak na kojem je konstatirano da su političke razlike među njima veoma izražene i da niko od njih ne namjerava povesti neku političku akciju među muslimanima. Svoje birače i istomišljenike su uputili da „svaki radi onako kako misli da će biti od koristi po naš narod“ (Purivatra 1999: 48). To je značilo i njihovo pravo da se, nesputani bilo kakvim političkim programom, individualno uključe u tekuće političke inicijative koje su vodile formiranju prvih bošnjačkih političkih organizacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Nakon novog sastanka u Sarajevu, 18. februara 1919. godine, bivši saborski zastupnici Ševkija Gluhić, Suljaga Salihagić, dr. Mustajbeg Mutevelić, Šemsi-beg Salihbegović i Hasan Smailbegović pristupili su prosrpskoj Jugoslavenskoj muslimanskoj demokratiji (JMD), koju je, zajedno sa Ahmet-begom Salihbegovićem, sredinom decembra 1918. inicirao bivši đikićevac kadija Ibrahim ef. Sarić, dok se jedino dr. Hamdija Karamehmedović priklonio Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO) koju su na osnivačkoj skupštini u Sarajevu od 14. do 17. februara 1919. godine oformile skupina oko lista *Vrijeme* na čelu sa Edhemom Mulabdićem i Sakibom Korkutom te tuzlanska organizacija na čelu sa muftijom hafizom Ibrahimom ef. Maglajlićem, također bivšim pripadnikom Ujedinjene muslimanske organizacije.¹⁵ Pored personalnih animoziteta, bitan faktor nepomirljivosti između dvije grupe bilo je insistiranje srbofilske JMD na potpuno centralističkom uređenju nove države bez historijskih granica i pokrajinskih autonomija i sabora, što prvi ljudi JMO nisu željeli prihvatiti (Purivatra 1999: 55). JMD nije ni namjeravala djelovati kao posebna stranka u političkom životu Kraljevine SHS, što sugerira činjenica da se Ševkija Gluhić, uoči prihvatanja programa JMD, već priključio inicijativi Svetozara Pribićevića za formiranje Jugoslavenske demokratske stranke (JDS), zajedno sa članom mjesnog sarajevskog odbora JMD Hamidom Svrzom te Šukrijom Kurtovićem koji je biran za sekretara užeg privremeno akcionog odbora JDS.¹⁶

Arnautovića nije bilo ni u „demokratiji“ ni u „organizaciji“, očito zbog političkih stavova koje je zastupao tokom rata. On i Bašagić će se pojaviti na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS 1920. godine kao čelne ličnosti tzv. Muslimana radikala i Muslimanske narodne stranke, ali će doživjeti potpuni fijasko kao i sve druge muslimanske liste izuzev JMO. Deset godina nakon izbora za Bosanskohercegovački sabor stranka koja je imala zametak u „neznatnim i neozbiljnim elementima“, kako ih je Arnautović opisivao Pašiću, dobila je snažan oslonac u muslimanskim narodnim masama, kojeg će vješto čuvati i koristiti u dolazećim godinama, kao potporu

¹⁵ BIFAZ, Varia – Zbirka dokumenata i članaka (ZDČ), sign. 2.II-2/24.

¹⁶ “Iz domaće politike.”, *Slovenski jug*, 22. februar 1919, 3.

svojim političko-stranačkim težnjama i interesima.

IZVORI

1. Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH):

Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF)

Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića (BIFAZ):

Fond: Mehmed Spaho (MS)

Varia – Zbirka dokumenata i članaka (ZDČ)

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB):

Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (ZRDA)

Historijski arhiv, Sarajevo (HAS):

Zbirka: Safvet-beg Bašagić (SB)

Zbirka: Šerif Arnautović (ŠA)

2. Objavljena arhivska građa

1. Đaković, Luka (1976–1977), „Bilješke uz ‘Dnevnik iz svjetskog rata’ Istvana Burišana 1. januara 1917 – 1. januara 1919.“, *Glasnik arhivā i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* XVI–XVII, 209–247.

2. Petranović, Branko, Momčilo Zečević (1988), *Jugoslavija 1918–1988*. Tematska zbirka dokumenata, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd.

3. Kapidžić, Hamdija (1966), „Bosna i Hercegovina za vrijeme Prvog svjetskog rata.“ *Glasnik arhivā i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* VI, 195–355.

4. Štambuk-Škalić, Marina, Zlatko Matijević, ur. (2008), *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

3. Novine i periodika

Biser (Mostar), 1918.

Bosnische post (Sarajevo), 1918.

Hrvatski dnevnik (Sarajevo), 1917-1918.

Hrvatska riječ (Zagreb), 1918.

Jednakost (Sarajevo), 1918-1919.
Jenji misbah (Sarajevo), 1914.
Narodno jedinstvo (Sarajevo), 1918.
Pester Lloyd (Budapest), 1917.
Reichspost (Wien), 1917.
Slovenski jug (Sarajevo), 1919.
Vakat (Sarajevo), 1914.

LITERATURA

1. Budisavljević, Srđan (1958), *Stvaranje Države Srba Hrvata i Slovenaca*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
2. Jahić, Adnan (2010), *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb.
3. Jahić, Adnan (2015), „Usponi i padovi zagonetnog Mostarca. Skica za biografiju Šerifa Arnautovića“, *Arhivska praksa* 18, 455–470.
4. Kamberović, Husnija (2009), *Mehmed Spaho (1883–1939). Politička biografija*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
5. Kapidžić, Hamdija (1958), „Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine* IX–1957, 7–55.
6. Karić, Enes, Mujo Demirović, ur. (2002), *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, Ljiljan, Sarajevo.
7. Kemura, Ibrahim (1986), *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
8. Korkut, Sakib (1918), „Baja lazi, bau, bau!... – Tuzlanskom muftiji –,“ *Biser* 17–20, 277.
9. Mešić, Adem-aga (1998), *Moj odgovor bezimenim klevetnicima i drugi tekstovi*. Priredio: Amir Brka, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj.
10. „Naši merhumi. Merhum Derviš ef. Korkut“ (1969), *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji* 10–12, 542–5.
11. Purivatra, Atif (1999), *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom*

- životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
12. Rebac, Hasan (1919), „Politika naših muslimana“, *Budućnost* 7, 89–91.
 13. Slijepčević, Pero (1929), „Bosna i Hercegovina u svetskom ratu“, u: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Oblasni odbor Narodne odbrane, Sarajevo.
 14. Schachinger, Werner (1996), *Bošnjaci dolaze. 1879. – 1918. Elitne trupe u K. und K. armiji*, Cambi, Lovran.
 15. Šehić, Zijad (2007), *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918.*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
 16. Zečević, Momčilo (1968), „Slovenska ljudska stranka pred stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1917–1918.“, *Istorija XX veka* 9, 337–385.

FROM THE BOSNIAN POLITICS DURING WORLD WAR ONE. THE DISAPPEARANCE OF THE UNITED MUSLIM ORGANIZATION AND THE RISE OF „INSIGNIFICANT AND FRIVOLOUS ELEMENTS“

Summary

The political activity of the Bosnian Muslims – Bosniaks – during World War One was characterized by interest-personal differences, inherited from the parliamentary period, but also by the lack of common responses to the challenges that were brought by the current national and political developments. Šerif Arnautović personalized a political orientation close to the Austro-Hungarian authorities, demonstrating willingness to make concessions and compromises in favour of the main goals of the United Muslim Organization (UMO). On the other side there was a small group with Derviš-beg Miralem on its forefront, which was, during the parliamentary period, in the position of continuing „the authentic politics“ of the Muslim National Organization (MNO), in terms of opposing the Austro-Hungarian regime and cooperation with Serbian political representatives. The party-political mosaic was completed by the group that pulled its roots from the former Muslim Progressive Party (MNS), whose notable figures were dr. Halid-beg Hrasnica and dr. Mehmed Spaho. None of these groups, during the war, functioned as a compact party. With the dissolution of the Bosnia-Herzegovinian Parliament (*Sabor*) and vanishing of political life in Bosnia and Herzegovina, the party-political activity gave way to individual political engagement, which was restricting the social basis of the participation of the Bosniaks in processes of solving the Yugoslav question, including redefining the state-legal status of Bosnia and Herzegovina. The personalization of party activity, the time had shown, brought the most evident damage to the strongest party – the United Muslim Organization – which, due to Arnautović’s conservative political attitudes, crucially tied itself to the Austro-Hungarian regime and thus conceded, in the wake of the Yugoslav state, public political space to a marginal group led by Dr. Mehmed Spaho, as well as individuals who

were leaning towards the political and national heritage of Đikić's *Samouprava*. This political development had led to a kind of discontinuity in the Bosniak politics and decisively determined internal Bosniak political and social relations in the next quarter century. Ten years after the election for the first Bosnia-Herzegovinian Parliament, in 1920, the Yugoslav Muslim Organization, the party that had its roots in the „insignificant and frivolous elements“, as Arnautović described its embryo to Nikola Pašić, received strong support in the Bosniak masses, while the remnants of the UMO completely disappeared from the Bosnian political scene.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Yugoslav idea, United Muslim organization, Yugoslavian Muslim organization, autonomy, nation, democracy, organization

Adresa autora
Authors' address
Adnan Jahić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
adnan.jahic@untz.ba

UDK 316.75-053.81

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I SOCIJALNO- -KULTURALNE STUDIJE

Hariz Šarić, Zlatan Delić

STAVOVI STUDENATA O VEZI IZMEĐU TURSКИH SERIJA I
ESTETSKI OBILJEŽENOG DRUŠTVENOG PONAŠANJA
MLADIH / STUDENTS'S ATTITUDES TOWARDS THE RELATION
BETWEEN THE TURKISH SOAP OPERAS AND THE
AESTHETICALLY-MARKED SOCIAL BEHAVIOUR IN YOUTH 231

Dženan Skelić

DISKURS TIJELA NA FILMU: NEKI ASPEKTI / DISCOURSE
OF THE BODY IN MOVIES: SOME ASPECTS 253

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Hariz Šarić, Zlatan Delić

STAVOVI STUDENATA O VEZI IZMEĐU TURSKIH SERIJA I ESTETSKI OBILJEŽENOG DRUŠTVENOG PONAŠANJA MLADIH

Živimo u doba medijske konstrukcije stvarnosti. Danas je pristup medijima ključni politički, komercijalni pa čak i kognitivni resurs, a socijalni učinci medija općenito mogu biti pozitivni i negativni. Znanstvenoteorijski pristup proučavanju serijalnog programa još uvijek je u početnim fazama razvoja, posebno u zemljama bivše Jugoslavije. U ovom radu autori su analizirali i empirijski istraživali kompleksnu povezanost između suvremenih turskih serijala i socijalnog ponašanja. Bez obzira na sve negativne efekte pasivizacije i komercijalizacije građanstva, koji dolaze sa procesima neoliberalne globalizacije, analiza suvremenih turskih serijala može doprinijeti kulturnim projektima univerzalizacije elementarnih ljudskih vrijednosti kao što su ljubav, mir, poštenje, porodična harmonija, solidarnost, razumijevanje i raznolikost ljudskog iskustva. Na drugom stupnju analize, znanstvenoteorijska istraživanja suvremenih turskih serijala mogu doprinijeti relativizaciji određenih stereotipa o tome da postoje nepomirljive razlike između zapadnih i istočnih kulturnih vrijednosti koje se promoviraju i nameću u televizijskim serijama, sapunicama, kao dominantnim medijskim komercijalnim proizvodima zadnjih dvadesetak godina. To je je naročito vidljivo iz analize utjecaja suvremenih turskih serijala i porasta razine njihove gledanosti na medijskom prostoru ex Jugoslavije, osim Republike Slovenije. Opći koncept raznolikosti postaje naročito važan u bivšim socijalističkim državama kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija i Hrvatska. Članak je nastajao na tragu kritičkog propitivanja Adornovog stava da industrijalizacija masovne kulture potpomaže umjetničke forme koje podstiču pasivnost, dok avangardne umjetničke forme izraženo kroz estetiku posebnog podstiču kritičku misao i opiru se komercijalizaciji, kao i na tragu kritičkih stavova turskog autora Ferhata Güneşa kada navodi da medijski sadržaji koji se ponavljaju u televizijskim

serijama mogu imati značajan utjecaj na percepciju porodice i razumijevanje njenih unutarnjih interakcija u doba transformacije svih oblika društvenosti

U našem radu su prezentirani rezultati istraživanja o stavovima studenata koji govore o kompleksnim postmodernim vezama između masovne gledanosti suvremenih turskih serija i socijalno konstruiranog ponašanja mladih. Istraživački uzorak čini ukupno 300 studenata sa deset fakulteta Univerziteta u Tuzli - Bosna i Hercegovina. Rezultati istraživanja potkrepljuju tezu o pozitivnom 'utjecaju' suvremenih turskih serijala, kako se izjasnilo 77 posto ispitanika, dok 23 posto ispitanika tvrdi da je utjecaj suvremenih turskih serijala na socijalno (konstruirano) ponašanje mladih negativan. Prema rezultatima, 82,5 posto ispitanika smatra da televizijske serije potiču djecu i mlade na nasilje.

Ključne riječi: Turske serije, suvremeni turski serijali, socijalno ponašanje, stavovi studenata, mediji

1. UVOD

Kada kažemo da živimo u doba *medijske konstrukcije stvarnosti*, time želimo reći da živimo u vrijeme novo-medijskog premještanja (gotovo svake) postojeće imaginacije prostora drugog i slike o sebi i drugima. Baviti se istraživanjem prirode interakcija između medijski konstruiranih slika života i njihove recepcije kod mladih ljudi koji izgrađuju vlastite životne stilove i orijentacije dosta je teška zadaća ali ne i nemoguća interpretativna misija. U analizu ove problematike upuštamo se polazeći od radne pretpostavke da medijska konstrukcija svijeta, na bilo koji način, može biti povezana sa kulturnim ili estetskim orijentacijama koje su značajne za sociokulturno razumijevanje i samorazumijevanje ponašanja mladih i studenata u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. državi koja je iznutra obilježena aksiološkim gubitkom samopredodjenja jedinstvenoga kolektivnog identiteta. Stanovništvo Bosne i Hercegovine i okruženja je tokom zadnjih nekoliko decenija izloženo specifičnim (medijski konstruiranim) oblicima simboličkog, korporativnog, političkog, etnomatematičkog, ideološkog, (pseudo)religijskog i stvarnog nasilja, tako da 'estetiziranje' tog nasilja proizvodi niz nesporazuma. Utoliko je moguće govoriti i o 'kulturološkom', medijskom i identitarnom nasilju, koje proizlazi iz specifične, još uvijek vrlo tajnovite, povezanosti "nasilja i identiteta" (Azurmendi, 2002). Postoje filozofi koji (još uvijek) smatraju da je "put u stvaralačku avanturu bitno svojstvo čoveka kao povesnog bića (Petrović, 2016:19). Aporetičnost i otvorenost ljudske egzistencije nije međutim samo filozofsko

ili antopološko pitanje, nego i pitanje sudbine umjetnosti u doba antiestetike, te se postavlja pitanje u koju kategoriju spadaju televizijske serije i sapunice i kako ih percipiraju mladi kojih ih često gledaju

Uloga medija posvuda je postala presudna u procesima pretvaranja ljudi u gledaoce ili 'želeće strojeve' za gledanje i konstrukciju „stvarnosti globalnoga svijeta” koji se pretvorio i u nizove pokretnih slika. Temeljne kategorije života, kao što su društvene veze, ljubav i uzajamna komunikacija, postaju izmijenjene zbog samih uslova u kojima se razumijevaju promjene, a ne samo zbog nezaustavljivog prodora masovnih medija u polje društvene konstrukcije „stvarnog” i „virtualnog”. Masovni mediji govore umjesto nas samih, i oni nas zavode tako što nas odvođe od nas samih. “Govor je prešao iz područja znanstvene brige u polje korporacijskih eksploatacija” (Alić, 2008). Svjedoci smo mogućnosti da novinarska sloboda može značiti i slobodno proizvođenje smeća, prodaju i preprodaju tuđe intime, te globalni oblik osvajanja i porobljavanja svijeta - ne možemo se ne nasmijati oglasu koji nam je pedesetih godina objašnjavao što nas slijedi? Umjesto *slobode* servirana nam je *sloboda slušanja i gledanja*? Ne dakle slobodu za cijeli svijet, nego slobodu cijeloga svijeta da može čuti, slušati - program emitiran odnekuda (McLuhan, 1951: 88-90). Slično je i danas, ali i znatno drugačije jer se i društvena stvarnost koja utječe na percepcije “slike” i priroda riječi koje govore o društvenoj konstrukciji stvarnosti dodatno izmijenila. Kulturna mapa modernog, odnosno postmodernog svijeta, postala je upitna, mada se prava pitanja o medijskim konstrukcijama i rekonstrukcijama te mape rijetko postavljaju.

“Logika profita” nadživljava prerano proglašenu “smrt filozofije” i umjetnosti ali ne prevazilazi uslove svoje vlastite proizvodnje. Izgleda da živimo u epohi vladavine tržišno orijentirajućeg postmodernizma koji se pretvorio u obrnuti nihilizam, u novo-medijsku pseudonegaciju nihilizma koja žudi za “prisustvom” i samoprisustvom: estetika se nalazi u dobu anti-umjetnosti, u nemogućnosti pronalaska izlaza iz vlastitog “sumraka” (Morawski, 1990). Danas je, izgleda, od modernističkog koncepta *slobode* na kome se izgrađivala i modernistička estetika i sociologija kulture i umjetnosti, preostala još samo prazna ljuštura ispražnjenog značenja lažne sintagme “slobodnog tržišta” prividno oslobođenog od protekcionizma “nevidljive ruke”. Da li je ono što smo nekada nazivali ‘kulturom’, zauvijek pretvoreno u *masovnu kulturu* zavodljivog konzumerizma slike koja bi nam željela nešto reći a da ne razmišljamo o njoj? Jesmo li u svijetu masovne proizvodnje kolektivnog privida osuđeni na recikliranje kolektivnih obmana iz prošlosti bez filozofskog glasa koji bi mogao postati racionalno razbirljiv za sve zainteresirane sudionike razgovora o razbijenom ‘ogledalu’ “Zapadne”,

ali i druge do sada poznate “racionalnosti”? Ili je, možda, ponovo riječ o nečemu sasvim ‘drugom’ a što se javlja samo kao simptom na marginama nemogućih sučeljavanja ‘identiteta’ i ‘razlike’ u samom ‘drugom’, o čemu, ponovo, ne znamo dovoljno bez obzira na poziciju iz koje govorimo: “Pitamo se kakve izgleda imaju elementi kulture iz periferije, koji bi, poput jamaičanske reggae i kubanske salse, egipatskog politekonomista Amina i slovenskog filozofa Žižeka, mogli nešto izmijeniti na Zapadu. Jesu li ti elementi perifernih kultura na zapadu ostali po svom utjecaju slični onim u Europi u vrijeme Montesquievih *Perzijskih pisama*, Mozartova *Turskog marša* ili Coleridgeova *Kublaj-kana*? (Katunarić, 2012: 95).

Ali problem je izgleda i u tome što već odavno možemo svjedočiti nemogućnost kontekstualiziranja jedinstvenog značenja ‘zapadne’ (i ‘istočne’ slike svijeta), te možemo – poput svih koji su, na rubovima “kasne modernosti” izgubili povjerenje u pretjerano masivne i apstraktne metafizičke kategorije – cinično žalovati kako “ni sopstveno lice ne možemo identificirati jer mu je simetrija izmijenjena ogledalom” (Baudrillard, 1998).

Izgubljeni su zajednički nazivnici za znanost, rad i umjetnost, pa otuda i nazivnici za “sliku svijeta” koja bi mogla biti na brzinu predočena, estetizirana i tako “jasna i razgovijetna” svima. Život više nije spektakl, više podsjeća na sapunicu koja želi prikazati život (Alić, 2008).

Postoji dosta očitih dokaza da omladina i prosječni bolonjski studenti previše vremena gube na virtualnu i površnu komunikaciju, na društvene mreže poput *facebooka* i *twittera*, te na komercijale i zaglupljujuće oblike zabave, a tu spadaju i televizijske serije - zanemarujući pritom kritičko preispitivanje dogmatskih i ‘retardirajućih’ tendencija evidentnih u povlaštenim formama komercijalnog obrazovanja. Istraživanja iz domena društvene kritike i socijalne patologije, jasno ukazuju na društveno konstruirano ponašanje mladih. Društvena tranzicija, psihološke i fizičke posljedice rata kao što je post-traumatski sindrom, invaliditet, nepotpune i dezorganizovane porodice, osiromašenje velikog dijela populacije, ekonomsko nasilje, visoka nezaposlenost, pad životnog standarda, povećanje ponude ilegalnih poslova, porast kriminaliteta, alkoholizam, dostupnost droge, dramatično urušavanje elitističkih intelektualnih i estetičkih vrijednosti - samo su neke najuočljivije ambijentalne osobenosti bosanskohercegovačkog okruženja.

U ovom radu želimo naglasiti neke pozitivne i neke negativne dimenzije, posljedice i okolnosti u kojima se odvija konzumiranje suvremenih turskih serija. Istraživanje koje smo proveli predstavlja zapravo istraživanje medijske percepcije (i kontekstualizirane recepcije) turskih sapunica, dakle istraživanje načina na koji gle-

datelji doživljavaju sapunice, a dijelom i slične vrste medijskih proizvoda.

Općenito smatramo da je najprije potrebno dobro poznavati stvari o kojima govorimo da bismo ih uopće mogli kritizirati, komparirati i objektivnije sagledavati njihove implikacije na društvenu konstrukciju stvarnosti i tek onda, možda, i na ponašanje, odnosno na neke sekvence realnog života za koje bi se ponekad moglo reći da istovremeno pripadaju i fikcionalnom svijetu serija i sapunica. Stoga smo pošli od razrade sociološkog koncepta *receptije* medijskih sadržaja turskih serija iz perspektive sociokulturne kritike medijske konstrukcije stvarnosti. Konceptualno-analičko i metodološko ishodište teorijskog dijela ovog rada predstavlja stav francuskog sociologa Tourainea koji glasi da se “sociologija nije konstituirala kao neposredno proučavanje društvenog života – to je previše uopćena definicija – nego nastaje s definicijom dobra u smislu društvene korisnosti načina ponašanja koje promatra” (Touraine, 2007: 277). U našem slučaju, to *dobro* nastaje kao medijska konstrukcija stvarnosti, kao roba (medijski proizvod), i kao etičko dobro (vrijednosna orijentacija koja definira i značajan dio životnog stila zasnovan na konzumerizmu, receptiji serija). Stoga to društveno i javno dobro posmatramo i kao *javnu stvar*, odnosno kao masovnu *receptiju* jedne vrste popularnih televizijskih serija (turske serije) koje, iz dana u dan, vrlo rado gleda dosta raznolika tranzicijska publika na Balkanu, od penzionera i osoba sa posebnim potrebama, preko cijele nove klase nezaposlenog prekarijata, pa sve do mladih ljudi i bolonjskih studenata na sva tri ciklusa studija, a u empirijskom dijelu fokusiramo se samo na istraživanje stavova o serijama među populacijom prvog ciklusa studija Univerziteta u Tuzli.

Mada u novijim teorijama kulturne produkcije postoje značajni kritičari, poput Žižeka, koji su, kao što je poznato, napisali dobre filozofske kritike o filmovima koje ponekad nisu ni sagledali do kraja, apstraktni filozofski pristup izgleda ne može ponuditi traženi empirijski model za sociokulturno objašnjenje i razumijevanje onoga što doista svakodnevno vidimo (prepoznamo) kao društvenu stvarnost, a povezano je za načinom medijske konstrukcije virtualne stvarnosti koja se, u redovnim razmacima, uz neizbježne marketinške poruke, prikazuje, odnosno emitira u serijalima. Kada govorimo o turskim serijama i njihovoj estetskoj receptiji među stanovnicima Bosne i Hercegovine, potrebno je reći da ne postoje sistematične kritičke analize društvenih i imaginativnih učinaka koji nastaju kao rezultat dugotrajne ovisnosti o gledanju takve vrste medijskih proizvoda. Postoje, međutim, različiti novinski osvrti i kraći komentari. Neki od tih komentara ne idu dalje od prigodnih pohvala, a većina (osim nekih ciničnih) ostaje zarobljena u zdravorazumski konstruiranim stereotipima. Nekritički komentatori, zaslijepljeni balkanskim identitarnim manirima i

međusobnim samoobmanjivanjem, preskaču preko stoljeća kao preko stepenica, i tako se priklanjaju lažnoj historijskoj svijesti i nakaradnoj hermeneutici brkajući često televizijsku sliku o stvarnosti i stvarnost samu. Predrasude prema gledanju serija potrebno je stoga istraživati u različitim interpretativnim kontekstima, jer se radi o fenomenima koji su multidimenzionalni i višestruko značajni za razumijevanje transformacije svih oblika društvenosti u početnim dekadama 21. stoljeća. Svakodnevna medijska ponuda serija upućuje na potrebu interdisciplinarnog znanstveno-teorijskog pristupa koji polazi od teze koja govori o tehnološkom i medijskom pretvaranju svijeta u niz pokretnih slika.

2. TEORIJSKI I KRITIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Zadnjih godina pojavilo se niz studija o regionalnom identitetu, koje razbijaju splet ideologijski proizvedenih dogmi i stereotipa (Ristić, Marinković, 2016) a odnose se i na medijsku konstrukciju stvarnosti. Problem načina konstrukcije, rekonstrukcije i interpretacije društvene stvarnosti u sociologiji je otvoren značajnim djelom Alfreda Schutza koje i nosi naslov *Problem društvene stvarnosti*. Ono što nazivamo *društvenom stvarnošću* nikada nije samorazumljivo. Ni knjige, ni tekstovi, ni mediji, ne nude niti mogu ponuditi objektivni odraz stvarnosti, nego predstavljaju forme društvene proizvodnje ili *rekonstrukcije* te stvarnosti.

Ukratko, stvarnost je uvijek konstruirana, i da bismo, kao akteri, ili kao interpretatori, uopće razumjeli tu stvarnost, uvijek ‘moramo’ pripisati neki smisao (ili besmisao) realnom ili virtualnom kontekstu u kojem možda tragamo samo za privremenim i uvijek otvorenim značenjima.

Postoji značajno semantičko preklapanje ali i razlike između serija i sapunica. Univerzalna definicija sapunice ne postoji, dok televizijska serija označava niz filmskih djela, koja se obično emitiraju u isto vrijeme u određenim danima na televiziji. Sapunica je naziv za radio i televizijske serije dramskog tipa koje karakterizira nepostojanje klasičnog raspjeta, nominalno neograničeno trajanje, odnosno broj epizoda. Sapunica je američki izraz jer ta je forma nastajala tridesetih godina prošlog stoljeća na radiostanicama, a sponzorirali su je proizvođači deterdženata i kozmetike. Primjer televizijskog kiča su sapunice, koje imaju banalnu predvidljivu i lako pamtljivu radnju s likovima čija je prošlost puna skandala i senzacionalnih obrata. Sapunice za većinu pasiviziranog prosječnog gledateljstva predstavljaju glavnu eskapističku preokupaciju, a za istraživače medija, kao i istraživače slobodnog vre-

mena, jedan su od glavnih novijih izazova.

Britanski sociolog (Giddens, 1998) s pravom je podsjetio na činjenicu da se osnovno zapažanje multikulturalizma bazira na tvrdnji o nemogućnosti strogog razdvajanja različitih medijskih i kulturnih proizvoda, a nagla popularnost i široka gledanost turskih, meksičkih i španskih serija i sapunica dodatno doprinosi intrigantnosti te tvrdnje. Sapunice u kulturološkom, antropološkom i mediološkom smislu ne moraju uvijek imati isključivo negativne učinke.

Mladi su takvi kakvo je društvo odraslih. Mladi nam poručuju da kad govorimo o njima zapravo govorimo o sebi. Sve se više razvijaju znanosti koje se bave problemima mladih i mladima kao problemom. Autori razmatraju uglavnom negativne učinke televizije na zdravstveno stanje gledatelja i međuljudske odnose, osobito u porodici. Moguće je govoriti o sve većem broju „televizijskih“ ovisnika koji se u svom patološkom ponašanju ne razlikuju od korisnika psihohemijskih supstanci. Takvo stanje je posebno alarmantno u populaciji mladih kojima je televizija ponekad i odgajatelj i zamjena za roditelje. Televizija postaje utočište i utjeha mnogima kojima je prava stvarnost nesnosna, neprihvatljiva i nedostupna. O razumijevanju, međusobnom usaglašavanju i regeneraciji svijeta Parsons metaforički poseže za aforizmom Edwarda Ericsona: „Svijet nije moralan niti nemoralan; to mogu biti jedino ljudi. Onaj ko hoće pokrenuti svijet, mora prvo pokrenuti sebe”.

Bosanskohercegovačka tranzicijska stvarnost, ukoliko tako nešto postoji i može se dokazati, podsjeća na jednu fantastično strašnu sapunicu, u kojoj je strašno to što više ništa ne izgleda strašno. Sapunice, kao serije koje milioni ljudi svakodnevno gledaju na televiziji – bez obzira koje imagološko, sociosemiološko, estetičko ili antiumjetničko značenje im pripisujemo – jesu ono drugo od stvarnosti a ne sama stvarnost. Razumijevanje imagološkog konteksta u kojemu se gledaju i doživljavaju sapunice, u određenim situacijama može biti poticajno za kritičku samorefleksiju, pa čak i terapeutsko. Latinsko-grčkom kovanicom *imagologija* (lat. *imago* - slika, predodžba, misao; grč. *logos* - govor, riječ, pojam, misao, razum) označava se od kraja 1960-ih posebna istraživačka grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem književnih predodžbi o stranim zemljama i narodima (heteropredodžbe) te o vlastitoj zemlji i narodu (autopredodžbe) (Dukić, 2009). Termin *imagologija* u ovom radu razumijevamo u još širem značenju. Nije slučajno što se krajem 20. stoljeća istraživanje pamćenja (i to više njegove društvene uslovljenosti nego saznajne vrijednosti) našlo u središtu mnoštva međugranskih društvenih disciplina u čijem središtu se nalazi sociologija.

Bosanskohercegovačko (postratno) društvo, slično kao i srbijansko ili hrvatsko

društvo, karakterizira svekolika ekonomska, politička, socijalna, ekološka, moralna, identitarna i opća orijentacijska kriza, i to u najširem aksiološkom, mediološkom i imagološkom smislu.

Jedna od centralnih karakteristika sapunice, kao serije pokretnih slika, jeste što se svaka epizoda završava upravo u trenutku kada treba da se dogodi nešto „važno”. I upravo taj prekid u prikazivanju samog „događaja” - prekid koji se događa kada je radnja na najinteresantnijem (prekinutom) mjestu, koje služi kao novi početak za sljedeću scenu - gledaoca izaziva da (jedva) čeka sljedeću epizodu i vidi šta će se desiti. S obzirom da se sapunica kao specifičan žanr, kao serija koja se stalno nastavlja i prekida, nikada ne može završiti (jer u tom slučaju ne bi ni bila sapunica), ona je supertehnološka serija slika i si-mulirajućih događaja, koji se neprestano smjenjuju, ponavljaju ili koji tek treba da se dogode. Ali same te televizijske slike od kojih se sastoje nepregledne se rije sapunica, bez obzira na to da li stvarno postoji to što one prikazuju, funkcioniraju kao lažni „higijenski” strojevi, kao ogromna tele-tehnološka mašinerija, pogon za ispiranje mozгова miliona ljudi koji su pretvoreni u „mentalne klonove” (Alić, 2008).

Svaka sapunica jeste svojevrsna posthumanistička serija sladunjavih ili strašno krvavih slika načinjenih od „sapuna” (koji ne može da se istopi) jer se sam „sapun” kao gradivni materijal serije, sastoji od beskonačno mnogo nerastopljivih „sapunčića”, ili simulakruma (Baudrillard, 2004). A svaki „sapunčić” postaje nova, samorekreirajuća epizoda, za koju nije teško pronaći ni glumce ni statiste, kojih ionako ima mnogo jer je većina ljudi, nakon „smrti čovjeka” (Foucault) postala neobični „višak” (Agamben); traže se virtualni prijatelji u tele-tehnološki porobljenom i ispredovanom svijetu lažnih slika i strašno nepodnošljivih događaja.

Događaji prikazani u sapunicama nisu ni stvarni, niti su ljudski, nego su tele-tehnološki konstruirani. Oni simuliraju, doduše jako dobro, stvarne događaje koji su se već desili, ili bi, prema logici same stvari, odnosno stroja, tek trebali da se dese. Dakle, strogo govoreći, serija je sastavljena od *ničega*, od sapunske pjene (balončića koji nestaju u istom trenutku u kojemu i nastaju). Stoga serija kao serija tih balončića, u svijetu koji liči na niz konkurirajućih sapunica, nikada ne može doslovno završiti. Ili, preciznije, uvijek je moguće snimiti još jednu, ili više epizoda koje završavaju samo zato da bi se ponovo nastavile. Kraj jedne epizode istovremeno je i početak nove. Sapunica je stoga najbolji antifilozofijski primjer kako tele-tehnologija i masovni mediji poništavaju ne samo *mišljenje*, nego i *djelovanje* i ljudske autentične *osjećaje*. Serija sastavljena od sapunica koje zahvaljujući tehničkoj reprodukciji i smrti umjetnosti, dolaze stalno iznova, u novim serijama, predstavlja p/ostvareni

primjer onoga što je Hegel nazvao „lošom beskonačnošću”.

Međutim, ako se vratimo razumu, ipak je moguće vidjeti i pozitivnu stranu distanciranog i uravnoteženog analiziranja gledanosti suvremenih turskih serijala u specifičnim okolnostima poput onih o kojima ovdje govorimo. Pozitivnu energiju tih sapunica vidimo u kritičkom otvaranju mogućnosti za nove emancipatorske i kreativne redeskrpcije i reinterpretacije medijski posredovanih slika Balkana (kao „nemogućeg” civilizacijskog prostora koji prkosi mijenama i protoku vremena). Moguće je pretpostaviti da bi dubinska imagološka analiza smisla i besmislenosti same ponavljajuće logike i dijalektike sapunica mogla pomoći u pronalaženju drugačijih, boljih i inteligentnijih načina opisivanja nas samih i onoga što je od starih načina reprezentiranja nas samih, kao ljudi, ostalo. Šta je ostalo od kulture pozivanja na univerzalna ljudska prava? Šta je ostalo od kulture drugoga koje je „drugo od istoga”; drugo od nas samih kao ljudi? Šta je, iz bosanskohercegovačke postgenocidne perspektive, ostalo od pozivanja na „naša” ljudska prava i prava „ostalih” o kojima određene međunarodne pravne institucije (upravo kao u sapunicama) neprestano govore, ne primjećujući diskriminatorski karakter samog jezika kojim se ljudi kao ljudska bića imenuju kao „ostali”?

Ali to, takva pitanja, na ovom mjestu, na ovom za mnoge neprijatelje suživota nemogućem mjestu, ostavljamo po strani.

Otvorenost svakodnevnog estetskog iskustva koje traga za temeljima slobode i ljubavi prema ljudima kao ljudima, stoga otvara prostore za nove i radikalne kritike ljudske otuđenosti u postvarenom svijetu lažnih slika i iskonstruiranih događaja. Negativne aspekte sapunica, kao televizijskih serija koje se neprestano vrte i ponavljaju, u situaciji kada svijet (svijest) treba buditi, a ne uspavljivati, mogli bismo vezati za opću činjenicu da već dugo živimo nakon „smrti umjetnosti” i kulture u avangardnom značenju te riječi.

Sociolozi koji su se zadnjih decenija bavili istraživanjem različitih umjetničkih formi došli su do zanimljivih otkrića. Značajnu dimenziju predstavlja transformacija umjetnosti i međunarodnog umjetničkog tržišta, pri čemu nagla ekspanzija meksičkih, turskih i španskih sapunica, od 90-ih godina 20-og stoljeća, počinje igrati vrlo važnu ulogu u razumijevanju novih formi kulturne proizvodnje na početku 21. stoljeća.

Studije o umjetnosti drugih naroda, izvan zapadne umjetničke tradicije, kao i nastojanja nezapadnih umjetnika da se priključe avangardnim umjetničkim pokretima, ukazuju na to da suvremene kulturne industrije i prakse postaju raznolikije (Oguibe, O. and Enwezor, O. 1999; Zolberg, V. And Cherbo, J. M. 1997).

Opći koncept raznolikosti estetskog iskustva postaje naročito važan u bivšim so-

cijalističkim državama kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija i Hrvatska. Bez obzira na sve negativne efekte pasivizacije i komercijalizacije građanskog statusa, koji dolaze sa procesima neoliberalne globalizacije, analiza suvremenih turskih serijala može doprinijeti kulturnim projektima univerzalizacije elementarnih ljudskih vrijednosti kao što su ljubav, porodična harmonija, solidarnost i razumijevanje.

Na drugom stupnju analize, znanstvena istraživanja suvremenih turskih serijala mogu doprinijeti relativizaciji određenih stereotipa o tome da postoje nepomirljive razlike između zapadnih i istočnih kulturnih vrijednosti koje se na obje strane svijeta promoviraju i nameću u televizijskim serijama, sapunicama, kao dominantnim medijskim komercijalnim proizvodima zadnjih dvadesetak godina.

Znanstveno proučavanje sapunica može doprinijeti raspravama o ulozi koju televizijske prakse masovne proizvodnje imaju u procesima dominacije i otpora u društvu. Na primjer, (Adorno, 2003) je utvrdio kako industrijalizacija kulture potpomaže umjetničke forme (poput nekih vrsta popularne muzike) koje podstiču pasivnost, dok avangardne umjetničke forme podstiču kritičku misao i opiru se komercijalizaciji.

Nove teorije, nastoje da objedine gledište o „proizvodnji kulture“ s idejama koje su preuzete iz drugih savremenih socioloških teorija, uključujući postkolonijalizam, neoinstitucionalizam i teorije mreže aktera (Hennion, 2001). Što se estetike tiče, globalizacija je istakla neka različita iskustva ljepote (Scholte, 2009: 273). Transplanetarni odnosi omogućili su svjetsku raširenost određenih umjetničkih i televizijskih formi, kao i porast mješovitosti i prožimanja tih formi.

Na žalost, o socijalnim učincima avangardne umjetnosti 20. stoljeća, „postkolonijalnim studijama znanosti i tehnologije“ (Harding, S. 2005), ili o „kom-paratističkoj imagogiji“ (Dyserinck, H. 2009), „estetici alteriteta“ (Syndram, 2009), prosječni „bolonjski studenti“ u Bosni i Hercegovini ne uče gotovo ništa. Masovni mediji i korporativne reklamne poruke zamijenili su lijepu književnost, prvu filozofiju, socijalnu epistemologiju, dvostruku hermeneutiku - *učinili su suvišnim mišljenje*. Čak se i transcendentalna meditacija, kao i sve što možemo poželjeti, koristi u reklamne svrhe. Logika reklamne poruke ne želi da poznaje ništa što se ne može naručiti, dobiti, kupiti, prodati, odmah i na brzinu. I to nije sve. Mediji su postali više od „spektakla“ (Debord, 1999). Masovni mediji - upravo poput sapunica - i konstruiraju i rekonstruiraju teško podnošljivu tranzicijsku stvarnost. Ta stvarnost je prepuna postratnih ekonomskih, socijalnih, emocionalnih i psiholoških trauma. Trauma je trauma zato što boli a ljudi žele zaboraviti izvor traume koja im se dogodila ili im se događa. Ljudi su željni uživanja u neki drugačiji život u koji ih vode omiljeni likovi njihovih omiljenih sapunica.

A upravo tu vrstu uživanja svakodnevno im omogućava desetine sapunica koje

se mogu pratiti na desetinama satelitskih TV kanala u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj.

Medijska politika ostala je pod utjecajem ambivalentnih etnopolitičkih, marketinških, konzumerističkih i drugih popularnih strategija konstrukcije i rekonstrukcije stvarnosti, tako da se može govoriti o specifičnom, medijski obilježenom post/p ostmodernističkom, a u biti antimodernističkom haosu, koji sa manihejskim, crno-bijelim svijetom borbe između dobra i zla, ljubavi i mržnje, opraštanja i osvete (kao i sa svijetom zamaskiranog zla, trača, ogovaranja, podmetanja, svakojakih prevara i spletki, koji se prikazuje u sapunicama) ima mnogo toga zajedničkog. Otuda ogromna privlačnost gledanja ne samo turskih, nego i drugih sapunica, što je dodatni dokaz koji ide u pravcu estetske univerzalizacije ljudskog iskustva svijeta.

Sapunice su na mnoge ljude djelovale kao neka vrsta lijekova (laksativa), koji omogućavaju lakše podnošenje surove tranzicijske stvarnosti stvarajući bar privremeni, fiktivni osjećaj toliko žuđenog zadovoljstva i ugone. Sapunice se gledaju svaki dan, i to nije sve: da bi se razumio smisao radnje one se moraju gledati redovno, svaki dan iznova, što omogućava gledaocima da uživaju do mile volje.

Nagla popularnost i vrlo dobra gledanost turskih, meksičkih, indijskih, španskih (a u zadnje vrijeme i hrvatskih i srbijanskih) serija i sapunica, omogućena je či-njenicom što u Bosni i Hercegovini postoji ogromna populacija radno i intelektualno neaktivnog stanovništva. Postoji veliki broj penzionera, studenata, domaćica, na primjer žena seljanki, ali i takozvanih intelektualki, koje više ne žive na selima i nemaju obaveza da se brinu o domaćinstvu, djeci ili bližnjima, nego su se radosno dočepale raskošne topline gradskih stanova, gdje su u prilici da uživaju sve čari fantastičnog svijeta sapunica u koje se mnoge od njih svim srcem uživljavaju. Jedan broj tih besposlenih žena, što je paradoksalno, žive dosta lagodno u odnosu na svoj raniji život. Neke od njih imaju mnogo više slobodnog vremena koje sada mogu sasvim slobodno trošiti na gledanje televizije. Zatim, tu je i veliki broj ratnih i civilnih invalida kojima je, nažalost, upravo televizija (uz neizbježne sapunice, utakmice, loto i proročice) jedini sveprisutni saveznik koji im, čini se, pomaže u zaboravu traume i samozaboravu teško podnošljivog života.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Sprovedeno istraživanje po karakteru je populaciono, a osnovni ciljevi su mu bili da obezbijedi podatke o prevalenci i učestalosti različitih utjecaja gledanja suvremenih turskih serijala na socijalno ponašanje mladih i da dokumentuje/identifikuje pozitivne

pravce djelovanja.

U radu je korištena servej istraživačka metoda, metoda teorijske analize, deskriptivna metoda, kritička analiza diskursa, dvostruka hermeneutika i postkolonijalni pristup.

U svrhu šire obrade, metodom slučajnog uzorka i dobrovoljno, anketirano je (300) tri stotine studenata sa deset fakulteta Univerziteta u Tuzli - Bosna i Hercegovina. Podaci su prikupljeni na osnovu anketnih upitnika za studente, konstruisanog za potrebe ovog istraživanja. Angažirano je 28 anketara¹ koji su osposobljeni za istraživanje (sprovođenje ankete). Pri obradi podataka korišten je Statistički paket SPSS 16. U analizi podataka su korištene osnovne statističke analize (frekvencija distribucije varijabli) i komparativna analiza između varijabli.

Na temelju dobivenih rezultata založili smo se za kritičku i refleksivnu imagologiju u kontekstu sagledavanja pozitivnih i negativnih utjecaja suvremenih turskih serijala na ponašanja mladih. Istraživanje je sprovedeno u periodu od januara do maja mjeseca 2016. godine.

Tabela 1 prikazuje karakteristike uzorka u okviru nekoliko općih parametara: spol, fakultet i godina studija.

Tabela 1.

	Frekvencija	- procenat (%)
Spol		
Muški	180	-60,0%
Ženski	120	-40,0%
Fakultet		
Društvene znanosti	160	-53,33%
Prirodne znanosti	90	-30,0 %
Medicinske znanosti	50	-16,67%
Godina studija		
Prva godina	80	-26,66%
Druga godina	70	-23,33%
Treća godina	60	-20,0%

¹ Anketari su bili studenti četvrte godine studija Socijalnog rada Univerziteta u Tuzli.

Četvrta godina	60	-20,0%
Peta godina	20	-6,67%
Šesta godina	10	-3,33%

Ispitanicima su na početku postavljena dva otvorena pitanja s namjerom da im se pojača (osnaži) osjećaj da je njihovo mišljenje zaista važno i kako bi se prevazišla odbojnost prema anketnom istraživanju.

Na pitanje: možete li nam ukratko opisati vaša iskustva sa gledanjem televizijskih serija, oko dvije trećine ispitanika su naveli da su iskustva pozitivna, dok je jedna trećina navela negativna iskustva. Na drugo otvoreno pitanje: navedite koje pozitivne vrijednosti mogu imati suvremeni turski serijali (ako smatrate da postoje?), ispitanici su naveli saradnju, kooperaciju, prijateljstvo, nesebično pomaganje, ljubav, mir, poštenje, porodičnu harmoniju, solidarnost, razumijevanje, raznolikost ljudskog iskustva i sl.

Dosadašnja istraživanja spolne strukture studenata Univerziteta u Tuzli pokazuju da su zastupljeniji studenti muškog spola od studenata ženskog spola. Istraživanjem sprovedenim na Univerzitetu u Tuzli za navedeni period obuhvaćeno je 60,0% ispitanika muškog spola i 40% ispitanica ženskog spola. Ovaj omjer ispitanika po spolu na reprezentativan način odslkava stanje spolne strukture na Univerzitetu u Tuzli.

Istraživanjem je obuhvaćeno 160 studenata fakulteta društvenih znanosti ili 53,33%, 90 studenata fakulteta prirodnih znanosti ili 30,0% i 50 studenata fakulteta medicinskih znanosti ili 16,67%, što je omjer ispitanika prema broju upisanih studenata na navedenim fakultetima Univerziteta u Tuzli.

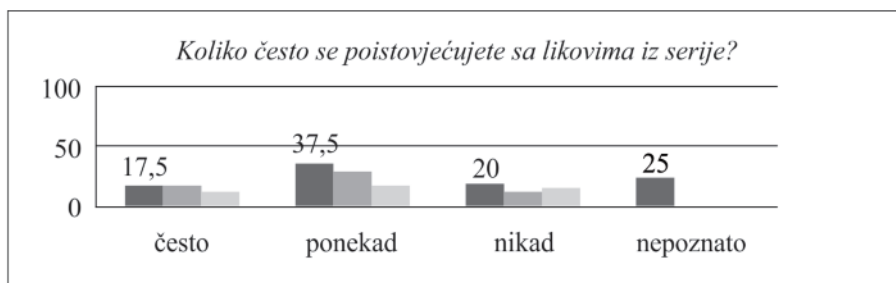
Istim principom smo se rukovodili pri izboru ispitanika u odnosu na godinu studija.

Na pitanje *koliko često gledate* suvremene turske serijale, ukoliko napravimo komparaciju odgovora na ovo pitanje na osnovu fakulteta koje pohađaju, možemo konstatovati da ispitanici sa fakulteta društvenih znanosti 59,37% ili 95 njih izjavljuje da često gleda suvremene turske serijale, dok njih 18,75% ili 30 ispitanika uopšte ne gleda serije. Od ukupno 90 ispitanika sa fakulteta prirodnih znanosti, 47 njih ili 52,2% odgovara da često gleda suvremene turske serijale, a 23 ili 25,6% ispitanika uopšte ne gleda serije, dok 29 ili 58% ispitanika sa fakulteta medicinskih znanosti izjavljuje da često gleda suvremene turske serijale, a njih 10 ili 20% ispitanika uopšte ne gleda serije. Kada analiziramo učestalost gledanja serija u odnosu na godinu studija, onda je primijetna pravilnost da na svim fakultetima sa druge i treće godine studija najzastupljeniji su ispitanici koji često gledaju suvremene turske serijale, dok su manje

zastupljeni studenti završnih godina studija.

1. O tome *koliko puta zanemarite svoje obaveze da biste gledali* suvremene turske serijale ispitanici su se izjasnili: 21,87% ili 35 ispitanika sa fakulteta društvenih znanosti izjavljuje da često zanemari svoje obaveze da bi gledalo suvremene turske serijale, dok njih 43,75% ili 70 ispitanika uopšte ne zanemaruje svoje obaveze. Istraživanje pokazuje da sa fakulteta prirodnih znanosti, 37 njih ili 41,1% odgovara da često zanemari svoje obaveze da bi gledalo suvremene turske serijale, a 18 ili 20% ispitanika uopšte ne zanemaruje svoje obaveze, dok 15 ili 30% ispitanika sa fakulteta medicinskih znanosti izjavljuje da često zanemari svoje obaveze da bi gledalo suvremene turske serijale, a njih 19 ili 38% ispitanika zbog gledanja serija ne zanemaruje svoje obaveze.

2. Pitali smo ispitanike *koliko često se poistovjećujete sa likovima iz serije*. Mišljenja ispitanika o tome su podijeljena.

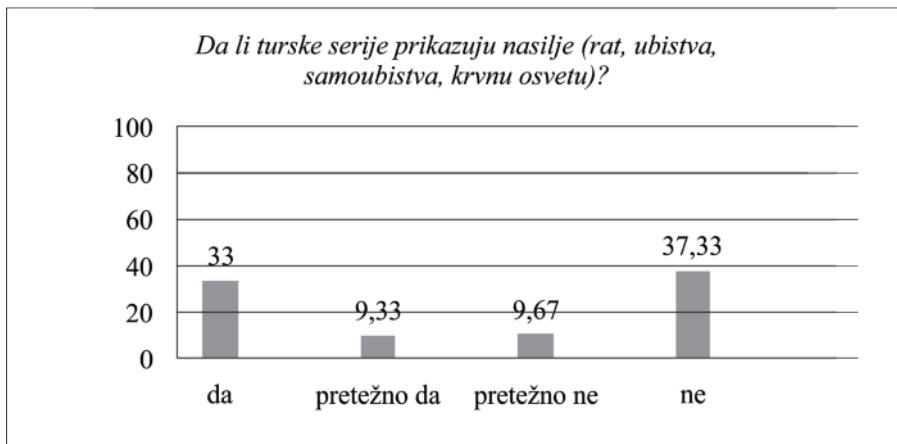

Podaci prikazani u grafikonu ukazuju na činjenicu da je najzastupljeniji odgovor *ponekad* i to na fakultetu društvenih znanosti 60 ispitanika ili 37,5%, na fakultetu prirodnih znanosti, 27 njih ili 30,0% i fakulteta medicinskih znanosti 9 ispitanika ili 18% (Grafikon 1). Da se *često* poistovjećuje sa likovima iz serije izjasnilo se 28 ispitanika ili 17,5% sa fakulteta društvenih znanosti, na fakultetu prirodnih znanosti, 16 njih ili 17,8% i fakulteta medicinskih znanosti 6 ispitanika ili 12%. Za odgovor da se *nikad ne poistovjećuje* sa likovima iz serije opredijelilo se 32 ispitanika ili 20% sa fakulteta društvenih znanosti, na fakultetu prirodnih znanosti, 12 njih ili 13,33% i fakulteta medicinskih znanosti 8 ispitanika ili 16%. Kad je u pitanju spolna struktura onda je signifikantno da se osobe ženskog spola u većem omjeru poistovjećuju sa likovima iz serija i to u 70% slučajeva u odnosu na 30% osoba muškog spola. Istraživanje pokazuje da ispitanici nižih godina studija su više skloni poistovjećivanju sa likovima iz serije i to u omjeru 3:1 u odnosu na više godine studija.

3. Na postavljeno pitanje *da li suvremeni turski serijali prikazuju agresivna po-*

našanja (*rat, ubistva, samoubistva, krvnu osvetu*), trećina ispitanika (33%) ili 99 ispitanika pozitivno odgovara na postavljeno pitanje, 28 ispitanika ili 9,33 odgovorilo je sa pretežno da, 29 ispitanika ili 9,67 odgovorilo je sa pretežno ne, dok je 112 ili 37,33% ispitanika odgovorilo negativno. 27 ispitanika ili 9,0% izjavljuje da im nije poznato da li *suвременi turski serijali* prikazuju agresivna ponašanja, a 5 ispitanika se nije izjasnilo (Grafikon 2). Ako uzmemo rezultate iz prethodne tabele kojom smo konstatovali da je od ukupnog broja ispitanika njih 141 ili 47 % (nešto manje od polovine) izjavilo da agresija nije sadržana u turskim serijama, zaključujemo da je među njima 96 ispitanika ženskog spola ili 68,08%, i 45 ispitanika muškog spola ili 31,91%. Od toga najzastupljeniji su ispitanici ženskog spola sa fakulteta društvenih znanosti, njih 70 ili 7,91%, sa fakulteta prirodnih znanosti 20 njih ili 20,83% i fakulteta medicinskih znanosti 6 ispitanika ili 6,25%. Možemo zaključiti da su najsenzibiliraniji ispitanici sa fakulteta društvenih znanosti kad je u pitanju percepcija agresije u *suвременim turskim serijalima*.

4. Na pitanje *da li televizijske serije potiču djecu na nasilje*, ispitanici njih 248 ili

82,5% je odgovorilo potvrdno, dok su 34 ispitanika ili 11,33 dala negativan odgovor. 19 ispitanika se nije izjasnilo. Razlog za visok procenat pozitivnih odgovora može se naći u ciljanoj skupini - djeci kao vulnerabilnoj i pogodnoj za manipulaciju, koja je sadržana u postavljenom pitanju. Najveći broj ispitanika sa fakulteta društvenih znanosti i fakulteta medicinskih znanosti smatra da postoji mogući protektivni utjecaj gledanja televizijskih serija na nasilno ponašanje djece.

O prisutnosti *ovisnosti o alkoholu i drogama u suвременim turskim serijalima* (Tabela 2) izjasnili su se svi ispitanici. Rezultati koji su dobijeni, ukršteni su i po kriteriju spolne pripadnosti, te se može vidjeti da ukupno 248 ispitanika (149 ispitanika

muškog spola i 99 ispitanica ženskog spola) smatra da ovisnost *nije prisutna* i da *pretežno nije prisutna* u turskim suvremenim turskim serijalima, što čini više od 4/5 ispitanika. Da je prisutno i pretežno prisutno prikazivanje ovisnosti u serijama izjasnilo se manje od petine ispitanika i to 31 ispitanik muškog spola i 21 ženskog spola.

Iz grupe odgovora na pitanja prisutnosti u serijama oblika ponašanja koji razgrađuju zajednicu i dovode do sukoba i međusobnih konflikata (npr. destruktivnost, agresivnost, blud, ovisnost, neurotičnost, trač, sebičnost i sl.), može se zaključiti da najveći broj ispitanika 82,67% smatra da oni nisu zastupljeni.

Pitali smo ispitanike koliko često suvremeni turski serijali prikazuju ljubav, mir,

Koliko često je u suvremenim turskim serijalima prisutna ovisnost o alkoholu i drogama?

		Pris utna	Pretežno prisutna	Pretežno nije prisutna	Nije prisutna	Ukupno
Fakultet društvenih znanosti	M	5	6	21	64	96
	Ž	3	5	12	44	64
Fakultet prirodnih znanosti	M	3	7	13	31	54
	Ž	2	5	8	21	36
Fakultet medicinskih znanosti	M	5	5	9	11	30
	Ž	2	4	5	9	20
Ukupno	M	13	18	43	106	180
	Ž	7	14	25	74	120

poštenje, porodičnu harmoniju, solidarnost i razumijevanje? Od ukupno 300 ispitanika više od 4/5 - 264 ispitanika ili 88% se izjasnilo pozitivno kroz odgovore često i pretežno često. Odgovore pretežno rijetko i rijetko navelo je 26 ispitanika ili 8,67%, dok se 10 ispitanika (svi sa fakulteta prirodnih znanosti) nije izjasnilo. Rezultati pokazuju da ispitanici afirmativno doživljavaju sadržaje suvremenih turskih serijala koje doprinose razvoju zajednice, skladnim odnosima među njenim članovima (npr.

saradnja, kooperacija, prijateljstvo, nesebično pomaganje i sl.).

Na pitanje *Koliko puta ste bili motivisani, gledajući suvremene turske serijale da činite, po uzoru na likove, dobra djela prema siromašnima, bolesnima, starim osobama, osobama sa onesposobljenjem, djeci bez roditeljskog staranja itd.?* Većina ispitanika njih 273 ili 91% su odgovorili odgovorima *skoro uvijek* i *često*, povremeno je odgovorilo 6 ispitanika ili 2%, dok je sa odgovorima *rijetko* i *skoro nikad* odgovorilo je 18 ispitanika ili 6% ispitanika dok 3 ispitanika ili 1% se nije izjasnilo. Svaki ispitanik sa fakulteta medicinskih znanosti se izjasnio odgovorom *uvijek*, dok su ispitanici koji su odgovorili *skoro nikad* sa fakulteta prirodnih znanosti. Može se zaključiti da su studenti koji studiraju na fakultetu medicinskih znanosti senzibiliziraniji prema vulnerabilnim skupinama stanovništva.

Na pitanje *koliko mladi gledajući TV-serije prihvataju i oponašaju stil življenja i stil oblačenja?* Odgovori ispitanika su različiti. Većina ispitanika se izjasnilo pozitivno 220 ili 73,33 %, dok se njih 45 ispitanika ili 15% izjasnilo negativno. Nije odgovorilo na pitanje 35 ispitanika ili 11,67%.

Najveći broj ispitanika koji su se izjasnili da mladi gledajući TV-serije prihvataju i oponašaju stil življenja i stil oblačenja su ispitanici sa fakulteta društvenih nauka dok je najveći broj onih koji su negativno odgovorili sa fakulteta medicinskih znanosti.

Na postavljeno pitanje *Koliko često je gledanje suvremenih turskih serijala pozitivan poticaj da naučite nešto o turskoj kulturi, historiji, društvenim i socijalnim odnosima i jeziku* pozitivno se izjasnilo 264 ispitanika li 88%, negativno se izjasnilo 17 ispitanika ili 5,67% dok se nije izjasnilo 19 ispitanika ili 6,33%, iz čega možemo zaključiti da sapunice u kulturološkom, antropološkom, mediološkom i imagološkom smislu imaju pozitivne učinke i da se gledanjem sapunica značajno smanjuju stereotipi i predrasude prema pojedinim državama.

Na pitanje *Šta smatrate najpozitivnijim porukama suvremenih turskih serijala* navodimo nekoliko odgovora koje su ispitanici napisali: Suvremeni turski serijali podstiču produktivnu raspravu; suvremeni turski serijali su mi pomogli da srušim predrasude o Turcima; porodični odnosi u turskim serijama (poštovanje roditelja, odnos prema starijim članovima porodice i sl.) mogu biti primjer poželjnih odnosa; gledanje suvremenih turskih serijala mi je pomoglo da priprelim ispit i obavim druge studentske obaveze jer sam bio inspirisan uspjehom (školskim ili poslovnim) omiljenog lika...

Kad su u pitanju odgovori ispitanika na pitanje *Da li je djeci potrebno zabraniti gledanje suvremenih turskih serijala*, većina ispitanika je odgovorilo negativno njih 215 ili 71,67%, dok je 58 ispitanika ili 19,33% odgovorilo sa *da*. Nije se izjasnilo 27

ispitanika ili 9%. Na otvoreni dio pitanja kao razloge za zabranu ispitanici su naveli sljedeće: Gledanje suvremenih turskih serijala može negativno utjecati na djecu; gledanje suvremenih turskih serijala je gubljenje vremena; gledanjem serija zanemaruju svoje obaveze; gledanje suvremenih turskih serijala podstiče kod mladih neprikladno ponašanje; gledanje suvremenih turskih serijala može dovesti do nasilja u porodici i razdora porodice; gledanje suvremenih turskih serijala oduzima vrijeme za razmišljanje i kritičko rasuđivanje; gledanje suvremenih turskih serijala je oblik socijalne izolacije; često dešavanja u suvremenim turskim serijalima utječu na negativno dječije ponašanje i odnos prema drugima.

4. ZAKLJUČAK

Sistematična istraživanja ukupnih društvenih značenja gledanja televizijskih serija u Bosni i Hercegovini nisu zastupljena u potrebnoj mjeri. Jasno je da zasebno istraživanje televizijskih serija u tranzicijskom kontekstu nije primarni društveni problem vrijedan istraživanja, jer postoje mnogi drugi problemi (izazovi) koji su značajniji od višedecenijskog i kontinuiranog masovnog gledanja serija. Ali, ako imamo u vidu da u današnjem umreženom društvu tele-tehnološki konstruiranih pokretnih slika masovni mediji, serije, saponice i virtualne igre mogu imati realne društvene učinke kompenziranja racionalnih načina na koje je moguće kreirati individualne i kolektivne slike i predstave o ljudskoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti - onda možemo doći i do suprotnih zaključaka. Ovo prigodno istraživanje je pokazalo da je percepcija ispitanika (studenata Univerziteta u Tuzli) o tome da li postoji mogućnost egzaktnog mjerenja društvenih implikacija medijske konstrukcije stvarnosti koja bi, hipotetski posmatrano, mogla nastati kao rezultat dugotrajnog i kontinuiranoga gledanja turskih serijala na estetski obilježene vrijednosne orijentacije i društvene stavove mladih relativno pozitivna. Nastojali smo umanjiti deficit sociološko-teorijskih i kritičkih istraživanja problematike medijske konstrukcije stvarnosti na jednom dosta ograničenom primjeru *receptije* turskih serija u okolnostima nedostataka longitudinalnih kvalitativnih istraživanja društvenih i *imaginarnih značenja* nekih osnovnih pojmova i terminologije koja je povezana s upotrebom tih pojmovima u javnom diskursu. Cilj je bio ukazati na heuristički značajnu razliku između tranzicijske društvene stvarnosti u kojoj živimo i medijske konstrukcije stvarnosti na primjeru kontekstualno uslovljene interpretacije društvenih i imaginarnih značenja turskih serija među populacijom studenata.

Pošli smo od načelnog stava da je u teorijama *medijske konstrukcije stvarnosti*

neophodan dijalog sa filozofijom medija, sociologijom tehnologije, sociologijom cyber kulture, interpretativnom sociologijom, sociologijom kulture i umjetnosti, sociosemiologijom, kritičkom analizom diskursa, postkolonijalnim studijama, studijama o regionalnom identitetu, teorijama ovisnosti i drugim alternativnim interpretacijama naše tehnološki izmijenjene stvarnosti. U završnim dijelovima rada taj stav je i potvrđen jer je očito da se monodisciplinarna istraživanja opiru dijaloškom karakteru društvenih procesa. Životi pojedinaca i pojedinki u mnogim su popularnim medijskim diskursima izbrisani ili obesmišljeni različitim mitološkim konstrukcijama nekritički preuzetim iz monumentalnih historija, tako da se imaginacijski potencijali 'umjetničkog' zamišljanja budućnosti često sužavaju umjesto da se šire. Pritom često izgleda da su životi takozvanih „običnih ljudi“ uvijek u sjeni nečega što ih nadmašuje i prevazilazi. Značenje pojma univerzalnih ljudskih vrijednosti, kao što su: ljubav, mir, saradnja, poštenje, radišnost, priznavanje dostojanstva drugog u svetosti života čovjeka, strpljenje, praštanje itd. - kao i univerzalno značenje negativnih osobina čovjeka, kao što su: pohlepa, lijenost, zavist, bijes, gordost, proždrljivost, požuda itd. – na kraju druge dekade 21. stoljeća ponovo postaju predmet razmišljanja i kritičkih rasprava o vrednotama, o materijalističkim i postmaterijalističkim vrijednostima - bilo povodom percepcije društvenih i imaginarnih značenja gledanja sapunica i serija, bilo povodom različite literature koja se bavi istim ili sličnim pitanjima. Navedimo još samo neka metodološka ograničenja: u toku anketiranja zapaženo je da odgovori na opća pitanja sadrže prilično visok udio nepostojećih odgovora. Za daljnja ukraštanja korištene su tri varijable: (1) spol, (2) fakultet i (3) godina studija. Ostale varijable iz oblasti općih pitanja prikazane su samo deskriptivno, bez problematiziranja metodološke kompleksnosti moguće usporedivosti dobijenih podataka i bez razmatranja širih dometa ovakve vrste *ad hoc* istraživanja koje nije ni zamišljeno niti aplicirano kao sistematsko longitudinalno istraživanje o percepciji ili recepciji ljudskih vrednota po uzoru na metodologiju anketnih istraživanja vrijednosti u svijetu (naprimjer „World Value Survey“ istraživanja koja su započeta 1980-81. godine). Mogući razlozi za navedena ograničenja su: nedostatak vremena i prostora za značajnija društvena istraživanja vrednota; okvir istraživanja i način anketiranja; nedovoljno precizirana terminologija; idiosinkratično razumijevanje pojedinih pitanja i strah od nerazumijevanja pozadinskih značenja „konstrukcije društvene stvarnosti“ kod ispitanika kao receptora, odnosno konzumenata jedne određene vrste kulturnih proizvoda koji se nalaze na medijskom tržištu.

LITERATURA:

1. Adorno, T. (2003) *Negative Dialectics*. New York: Continuum.
2. Alić, S. (2008) „*Copy-paste kultura: Od mehaničke mlade do copy-paste kulture*”, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 109 God. 28 (2008) Sv. 1 (63-74)
3. Azurmendi, M. (1997) „*Identidad y violencia en suelo vasco*”, in *La berida patriótica*, Grupo Santilana de ediciones, S. A. Madrid
4. Amartya, S. (2006) *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, (*Issues of Our Time*), W.W. Norton & Company
5. Baudrillard, J. (2004) *Le pacte de lucidité ou l'intelligence du mal*, Editions Galilée
6. Baudrillard, J. (1976) *L'Échange symbolique et la mort*, éd. Gallimard, Paris
7. Becker, H.S. (2008) *Art Worlds*, The Regents of the University of California
8. Bourdieu, P. (1996) *Sur la télévision: suivi et Le champ journalistique*, Liber – Raisons d’agir, Paris
9. Dysernik, H (2008) “*Komparativistička imagologija: onakraj “imanencije i “transcendencije” djela*”, in *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, edited by: Davor Dukić, Zrinka Debord, G. (1999) *Društvo spektakla*, Arkzin, Zagreb
10. Filandra, Š. (2012) *Bošnjaci nakon socijalizma: O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Sarajevo-Zagreb.
11. Gans, H. (1974) *Popular Culture and High Culture*, New York: Basic Books
12. Giddens A. (1998) *Europe in the Global Age*, Copyright © Anthony Giddens 2007.
13. Habermas, J. (2008) *Eseji o Europi* (s priložima Dietera Grimma i Hansa Vorlandera), Zagreb.
14. Harding, S. (1998) *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies*
15. Haller, G. (2002), *Die Grenzen der Solidarität: Europa and USA im Umgang mit Staat, Nation und Religion*, Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin
16. Ihsanoğlu, E. (2006) *Kultura suživota* (A Culture of Peaceful Coexistence), Sarajevo
17. Klaić, B., (1978) *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb.
18. Marshall McLuhan, (1951) *Mechanical Bride, The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man*; The Vanguard Press, NY; reissued by Gingko Press.
19. Mendras, H (1996), *Éléments de sociologie*, Armand Colin/Masson, Quatrième éditions, Paris
20. Moravski, S. (1990), *Sumrak estetike*, Polemos, Banjaluka,

21. *Ogledi o regionalnom identitetu* (ur), Dušan Ristić - Dušan Marinković – Žolt Lazar, Mediterran, Novi Sad, 2016.
22. Oguibe, O. (1995) „*Un discorso di ambivalenza: il pensiero postmoderno e l'arte contemporanea africana*“, In C. Christov – Bakargiev e L. Pratesi (a cura di), *Arte. Identità. Confini*, Edzioni Carte segrete, Roma.
23. Ortayli, I. (2009) *Drukčije razumijevanje Osmanlija*, Dialogos, Sarajevo
24. Petković, N. (2010), *Identitet i granica: hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21. stoljeća*, Zagreb
25. Svilar, P. (2011) *Medijska konstrukcija zapadnog Balkana*, Mediterran Novi Sad,
26. Syndram, K. U. (2008) “*Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup*“, in *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, edited by: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Srednja Europa, Zagreb
27. Šic, A. (2012) *Problem društvene stvarnosti*, Mediterran, Novi Sad
28. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Sapunica>
29. <https://www.wikiwand.com/sr/Telenovela>

STUDENTS’S ATTITUDES TOWARDS THE RELATION BETWEEN THE TURKISH SOAP OPERAS AND THE AESTHETICALLY-MARKED SOCIAL BEHAVIOUR IN YOUTH

SUMMARY

We live in the era of a reality constructed by media. Today, the key access to media is political and commercial and even cognitive resources and social effects of the media can be both positive and negative in general. The scientific approach to the study of the serial program is still in the background, especially in the countries of the former Yugoslavia. In this paper the authors analyzed and empirically investigated the complex relationship between the TV series (soap operas) and social behavior.

Despite all the negative effects of passivity and commercialization of citizenry, which come with the process of neoliberal globalization, the analysis of Turkish soap operas may contribute to the cultural project of universality of elementary human values such as: love, peace, honesty, family harmony, solidarity, understanding and diversity of human experience. At the second stage of analysis, scientific research of the Turkish soap opera can contribute to the relativization of certain stereotypes such as

irreconcilable differences between Western and Eastern cultural values that are promoted and imposed by the television series and soap operas, as the dominant commercial media products over the past twenty years. This is particularly evident from the analysis of the impact of Turkish soap operas and the increase of the level of their audience in the media of former Yugoslavia, except Slovenia.

The general concept of diversity becomes particularly important in the former socialist countries such as Bosnia and Herzegovina, Serbia and Croatia.

For instance, T. Adorno found that the industrialization of the culture promotes art forms that encourage passivity, while avant-garde art forms encourage critical thinking and resist commercialization. Ferhat Günes, a Turkish scholar states that the content of the TV series may have a significant impact on family and relationships in it.

This paper will focus on the results of the research on students' attitudes towards the effects of Turkish soap operas on the social behavior in youth. The research sample consisted of a total of 300 students from the ten faculties at the University of Tuzla - Bosnia and Herzegovina. The research results support the hypothesis about the positive impact of Turkish television series, as was declared by the 77 percent of respondents, while 23 percent of respondents said that the effect of Turkish television series on the social behavior of young people is negative. According to the results, 82.5 percent of respondents believe that the television series encourage children and young people to become violent.

Based on the results of a survey we have pledged to imagology in the context of examining both the positive and negative effects of Turkish television series in youth behavior.

Keywords: Turkish series, social behavior, attitudes of students, influence of the media.

Adresa autora

Authors' address

Hariz Šarić

Zlatan Delić

Filozofski fakultet u Tuzli

hariz.saric@untz.ba

zlatan.delic@untz.ba

Pregledni rad
Review paper

Dženan Skelić

DISKURS TIJELA NA FILMU: NEKI ASPEKTI

Rad ima nakanu prikazati samo preliminarne rezultate opsežnije studije, te kao takav pokušava izvršiti sistematizaciju aspekata diskursa tijela na filmu. Prikazi tijela i odnos spram njih analizirani su na uzorku od preko 1000 filmova.

Analiza se dotakla svih najznačajnijih filmskih ostvarenja pri čemu su obuhvaćeni filmovi klasificirani kao kulturni, s obzirom na to da kao takvi određuju kulturu vremena u kojem su nastajali, bilo kao njen produkt, bilo oblikujući je direktno ili indirektno. Obuhvaćeni su, također, filmovi koji nisu na listi kulturnih filmova svjetske kinematografske baštine ali izvan zvaničnih lista visoko kotiraju kod same publike, te je na taj način evidentno da su odigrali zamjetnu ulogu u oblikovanju svijesti o tijelu i načinu na koji percipiramo tjelesnost.

Rezultati analize ukazuju na postojanje relativno jasnih kategorija prikaza tjelesnosti na filmu te postojanja tendencije da se tim prikazima propituju određeni principi, recepcije, razumijevanja i tretiranja tjelesnosti.

Ključne riječi: diskurs, tijelo, film, kultura.

Kult tijela je prisutan kao dominantni motiv u gotovo svim medijima, pri čemu ti isti mediji tendenciozno oblikuju sliku idealnog tjelesnog Ja u percepciji masa. Evidentno je kako ljudi zadobijaju određena manje ili više jasna očekivanja od stvarnosti i spram stvarnosti kroz sadržaje kojima su izloženi putem različitih medija (Hall et al. 2012). Horizont očekivanja koji tako medijska slika stvara na planu javnog mijenja sve učestalije izaziva negativne efekte na psihičko funkcionisanje pojedinca,

posebno mladih, koji s obzirom na visoko postavljene ciljeve nastale kao produkt medijske slike tjelesnosti bivaju nezadovoljni vlastitim izgledom, što ih čini depresivnim i nezadovoljnim te u krajnjoj mjeri zapadaju i u ozbiljne psiho-fizičke probleme poput poremećaja ishrane, te pretjeranog forsiranja tjelovježbe, posezanja za hirurškim intervencijama, uzimanja hormonskih terapija i tome slično.

S obzirom na to da film zasigurno predstavlja medij koji u najvećoj mjeri oblikuje svijest gledateljstva o poželjnim i nepoželjnim aspektima ponašanja i djelovanja, važno je utvrditi u kojoj mjeri i na koji način se razvijao kult tijela u okviru svjetske kinematografije od njenih početaka pa do danas. U analizi tjelesnosti na filmu polazišne tačke interpretacije su klasične te kognitivističke, psihoanalitičke i semi-otičke teorije filma.

Posebno značajnim za razumijevanje i interpretaciju kulta tijela na filmu čine nam se postavke koje proizlaze iz freudovsko-lakanovskog razumijevanja odnosa nesvjesnog i umjetnosti, Foucaultovo poimanje diskursa moći, Jungove postavke o arhetipskom u kontekstu emocionalnog podražaja i emocionalnog odgovora, te Habermasovo razumijevanje funkcije i razvoja javnog mijenja, pri čemu se uticaj filma kao medija neminovno dovodi u kontekst Bandurinovog koncepta učenja u odnosu na *self* teorijsko shvatanje procesa formiranja slike o sebi, a posebno aspekta slike o vlastitoj tjelesnosti. Prikladnom za naše istraživanje čini se i Thunova postmodernistička teorija ličnosti. Ovi aspekti teorijskog razumijevanja i tumačenja tjelesnosti na filmu naknadno će biti obuhvaćeni obimnijim radom, a na tragu Elsaessera & Bucklanda (2002) koji daju dosta precizan i koristan uvid u analizu filma u kontekstu postojećih teorijskih pristupa.

Ljudska tijela oduvijek su bila fascinantna, pozicionirana u prostor iznimnog interesovanja, naročito ako je riječ tjelesnim posebnostima, što svjedoči povijesni kontinuitet javnih ili tajnih prikazivanja zainteresovanima koji su na ovaj ili onaj način bili spremni da plate zadovoljenje te svoje znatiželje (Bogdan 1988). To vidimo i u filmovima poput Linčovog „Čovjeka Slona“ i mnogih drugih. I pogled u duboku prošlost ukazuje na povezanost potrebe otjelovljenja drevnih božanstava u vidu totema sa jasnom tendencijom pozicioniranja tjelesnosti na pijedestal prvobitnih kultura. U različitim kultovima i sa njima povezanim ritualima tijelo dominira kao totem, idol, kip, ali i kao tijelo onih koji bogosluže kroz pokret ili kroz čin žrtvovanja.

Tijelo je uronjeno u kulturu kako u percepciji tako i u upotrebi i odnošenju spram njega. Kao manifestni aspekt naše osobnosti, tijelo je i objekt i subjekt u isto vrijeme, ne samo spram okruženja već, prije svega, u autoprostoru. Naše prve percepcije nisu vezane za okruženje ili stimuluse iz okruženja već za vlastitu tjelesnost, kako kroz

pokret i dodir tako i kroz uski procjep „očinjeg vida“ u začecima kada svijest nemušto proviruje iz prostora u kojem se nalazi. Taj proces provirivanja svijesti tačka je početka svih dualizama, ideja i ideologija koje na njima počivaju. Samododirivanje jeste proces interakcije bez presedana – tim činom mi bivamo i subjekt i objekt interakcije. To je prvi čin općenja odnosno najprimarniji oblik komunikacije iz kojega nastaju svi drugi. Stepem prihvatanja odnosno neprihvatanja jedinstva ličnosti sa tom tjelesnom košuljicom najznačajniji je parametar našeg psihičkog zdravlja, onaj koji određuje sve druge interakcije i sve druge komunikacijske prostore.

Ako tragamo za krunskim *selfom*, onda ga definitivno možemo naći u tjelesnom *selfu*, koji određuje sve druge aspekte *selfa* u većoj mjeri nego i jedan drugi aspekt. Naši socijalni i emocionalni *self* počivaju u velikoj mjeri na tjelesnom. Bilo bi neozbiljno prenebregnuti činjenicu kako se najveći dio emocionalnih i socijalnih odnošenja, prije svega prihvatanja i odbijanja, bazira na primarnoj percepciji izgleda jedinke sa kojom se interakcija ostvaruje. Samopouzdanje i samopoštivanje koje će nastati na temeljima tih odnošenja odrazit će se na sve aspekte autopercepcije i interpretacije vrijednosti. Ja u prostoru koji dijelimo sa drugima.

Upravo proces poređenja predominantno se odvija na temelju lako uočljive tjelesne razlike. Kompariranje sa drugima već u najranijim fazama upravo jeste proces tjelesne usporedbe pa tek onda svih drugih vidljivih ili slučenih razlika. Najočitije promjene kojima svjedočimo su tjelesne promjene i promjene koje su posljedica djelovanja okruženja na tjelesnost. Razlike koje primjećujemo na tjelesnom planu ukazuju nam na postojanje *drugojačivosti* koja dovodi do pitanja o mogućnosti pomjeranja vlastitih granica po uzoru na uočenu promjenu, slučajno pomjeranje ili apriornu razliku koja sugerira da bi se moglo biti nešto drugo ili drugačije od onoga što jesmo. I sama refleksija prije svega je pitanje tjelesne pozicioniranosti pa tek potom duhovne. Naš kognitivni razvoj podržan je sviješću o korporalnosti objekata čak i kada ih nema, kada nestanu, izgube se iz vidnog polja, što govori o postojanosti tjelesne manifestacije a tek naknadno duha zarobljenog unutar njih. Tek na toj osnovi dolazimo do pitanja opstojnosti duha, samoga po sebi izvan te košuljice. Tjelesne sposobnosti i tjelesni izgled su, dakle, osnova razumijevanja promjene odnosno transcendencije na individualnoj razini.

Tijelo je onaj dio nas koji je najizloženiji promjeni u skladu sa zahtjevima okruženja i kulture, pri čemu je ta promjena i najevidentnija, i to kao usklađenost odnosno neu-sklađenost sa očekivanjima i vrijednostima postojećeg sistema. Proces kognitivnog sazrijevanja dovodi do spoznaje kako tjelesnost određuje u značajnoj mjeri socijalne odnose, jer predstavlja sredstvo komunikacije sa okruženjem i medij

za izražavanje *sopstva*. Tijelo je primarni objekt prepoznavanja koji uvodi naš subjektivitet u svijet interakcija sa drugim.

Krenemo li već od normi oblačenja preko standarda ukrašavanja i dozvoljenog odnosno nedozvoljenog iskazivanja osobnosti kroz tjelesnost, biva nam jasno da je tijelo duboko određeno kulturom. Ovo određenje definisano je prostorom recepcije i komunikacije. Pri tome je od krucijalnog značaja na koji način kultura tretira tjelesnost, koja značenja mu pridružuje i unutar kojih okvira se odvija interakcija. Testirane su sve tjelesne pojavnosti, sve njegove manifestacije, djelovanja, aktovi, kretnje. Birdwhistell (1970) nalazi kako su kretnje tijela kulturološki uvjetovane te predstavljaju značajan moment u komunikaciji i razumijevanju konteksta. Po njegovom mišljenju komunikacija je multimodalni i multisenzorni proces koji pored auditivne uključuje vizuelnu i gestikulacijsku informacijsku ravan, sve u funkciji postavljanja normi, pravila važenja i nevaženja, operacionalnog definiranja pojmova i pridruživanja značenja.

Jasno je kako je semioza moguća i uvijek locirana jedino unutar određenog kulturnog konteksta. Pri tome treba naglasiti postojanje značajne distinkcije između signifikacije i komunikacije, ali ne samo u odnosu na njihovo moguće odvojeno perzistiranje već i s obzirom na različite razine i aspekte komunikacije, kojoj nije nužno potreban signifikantni okvir. Ona se može odvijati i na razini signalizacije pri čemu je često interpretacija nepotrebna, ili na razini metakomunikacije, kod koje je razina interpretacije iznimno visoka i često usklađena ne konsenzualnim, već ličnim pečatom, koji se može svesti i na razinu čisto intuitivnog razumijevanja i tumačenja, uslovljenog karakterom „lične kom-petencije“.

Za adekvatno razumijevanje diskursa tijela generalno a posebice s aspekta njegove reprezentacije kroz filmski prikaz od iznimne važnosti je pitanje presupozicija. Presupozicija u domeni tehničke upotrebe termina ograničava se na tipove pretpostavljenih zaključaka čije izvođenje podstiču izrazi prepoznatljivi kroz test negacije (čistiti – dakle nešto je nečisto; usavršavati i popravljati tijelo znači da je ono neadekvatno onakvo kakvo jeste). Treba naglasiti da se presupozicija može tumačiti samo u okviru neke teorije diskursa, pri čemu se načelno analizira iz ugla funkcije diskursa, odnosno efekata na recipijenta.

Ovakav funkcionalni okvir razmatranja informacije u diskursu objedinjuje semantiku i pragmatiku, dovodeći semantiku na višu razinu semantike s uputstvima (Eco 2001: 273). Kodovi presupozicije informacije funkcionišu u smislu prihvatanja i podrazumijevanja pozadinskih informacija, neeksplicitno iskazanih, pri čemu su one te koje određuju diskurs, dok presupozicija stvara novi kontekst, kroz dvosmjerni

proces definiranja od konteksta ka terminu i od termina ka kontekstu (ibid. 278).

Diskurs pokazuje reljefnu strukturu hijerarhije informacija, kod koje su jedne više a druge manje naglašene. Pošiljalac i primalac raspolažu kodom koji im omogućava komunikaciju, odnosno, koji predstavlja osnovu za interpretiranje informacije. Kada je u pitanju govorna forma komunikacije, ovaj kod počiva na rječničkoj enciklopediji i gramatici. Pronalaženje, identifikaciju i prepoznavanje nekog predmeta omogućava smisao koji intervenira između izraza i referenta. On se može odnositi jednostavno na različite vidove znanja o predmetu, ali i označavati našu sposobnost interpretiranja i spoznavanja predmeta. Mogućnost razlikovanja značenja promjenjiva je u odnosu na ton, smisao i referenciju. Pri tome ton predstavlja svaka uznačena informacija u tekstu, koja se krije u njenoj pozadini, a dostupna je po samoj prirodi i strukturi iskaza i govori o očekivanjima onoga ko producira iskaz, pri čemu predstavlja ne-spoznajni moment značenja, dok smisao predstavlja spoznajni moment značenja, a referencija njegov odnos prema stvarnosti. Svaka informacija uvijek implicira neki od vidova interpretacije. S obzirom na neminovnost interpretacije, tijela stavljena u prostor poigravanja diskursom i njegovim propitivanjem kao usputni ili centralni motivi na filmu ili u bilo kojem drugom mediju mogu biti tijela koja svojom *drugojačijošću*, posebnošću, ruše i ugrožavaju norme (Thomson 1997). Presupozicija podrazumijeva da postoji potreba za usavršavanjem i korigovanjem tijela, za „ispravnim tretiranjem“ i odnošenjem naspram „neispravnom“ i „neprimjerenom“. Dakle, tijelo koje naoko nije predmet konsenzusa, uzusa i normi postaje jedna od centralnih tački u pre-mrežavajućem djelovanju kulture spram njega i individuuma koji je vlasnik/zarobljenik (u) tom tijelu.

Očekivanja nagrade ili kazne za određena ponašanja *interioriziraju* se posmatranjem njihovih prezentacija i ishoda u medijima (Eyal et al. 2014). Ovo podrazumijeva kako nenaučene tako i naučene kondicionirane sadržaje, što upravo objašnjava moć fenomena transkulturalnog razumijevanja filmovanih sadržaja. Ikonički jezik stoji nasuprot auditivnom, to je jezik koji nastaje na sličnosti dok ovaj potonji počiva i *strukturira se na razlici*. Za dublje razumijevanje ovih fenomena, u kontekstu teme rada, neophodno bi bilo istraživati funkcije i mogućnosti komunikacije putem nijemog filma koji je uglavnom napušten i egzistira isključivo u domeni kratkog, rijetko dokumentarnog, animiranog i eksperimentalnog filma.

Film, definitivno, kao jedan od najznačajnijih medija za oblikovanje svijesti masa ima što očitu što prikrivenu nakanu da odredi mjesto tjelesnosti u sveukupnom sistemu vrijednosti. Eichenbaum (1981) ističe kako film današnjice ne samo da jeste jezički prostor koji počiva na konvenciji već ukazuje na to da taj prostor u sve većoj

mjeri postaje zatvoreni sistem odnosno polje semiosfere sa jasno povučanim granicama u odnosu na strano, potencirajući u konačnici ideološke matrice utkane u sam sistem. Ovakav sistem je ili u funkciji „velikih priča“ ili ima tendenciju da postane jednom od njih.

Pristupajući tijelu i tjelesnosti kroz mnogostruke aspekte film oblikuje našu svijest u različitim pravicima, noseći eksplicitne ili prikrivene poruke usmjerene ka preispitivanje tjelesnosti i drugih dimenzija našega bivstvovanja koje na tjelesnosti počivaju. Analizi-ramo li filmske reprezentacije tijela da se uočiti postojanje relativno čistih kategorija. One koje autor nalazi nakon preliminarne analize, a značajne su sa aspekta presupozicija, su:

- tijela u transformacijama, mutacijama i kombinacijama – vukodlaci, kombinacije bića (Frankenstein, Muha, Alien), bića koja se privremeno ili trajno mijenjaju (Hulk, mr. Hide), djelovanje transplantiranih dijelova tijela, transseksualci;
- tijela sa greškom, nakaznostima, hendikepom (Sutherland 1997), u procesu degradacije (Darke 1997), propadanja i nemoći, oštećena tijela, bolesna tijela, zaražena, umiruća, sa ranama, sa saniranim ranama, šivanjima, klemanjima, zavojima, paljenjima, amputacijama, ožiljcima i deformitetima;
- prikrivena, zamaskirana tijela – maske, kostimi, bojenja, plaštovi, zavoji, transvestiti;
- ukrašena tijela – pirsinzi, lanci, šiljci, odjevni predmeti (dekolte, halteri, štrampale, čarape, izrezi na odjeći, čizme, štikle), tetovaže...
- tijela kao nositelji simbola, pripadajuća ili označena tijela – tetovaže (kao znak pripadnosti ili „odraz duše“ na tijelu), urezi, odore i uniforme, povezivanje sa magijskim predmetima;
- erotska tijela – naziranje, prikazi, erotizacija, fetišizmi, kupatila, hamami, tuševi, saune, mokra tijela bilo da su mokra od pranja ili od znoja, samozadovoljavanje, samopovređivanje i samosakaćenje kao užitak i kao kazna odnosno žrtva, sex roboti, seksualni robovi;
- zaposjednuta tijela – virusi (vampiri, zombiji), demoni, spiritualni entitet, vještačka inteligencija, telepatski uticaj, alien;
- modifikovana tijela – kiborzi, genetske manipulacije (slučajne ili namjerne), tjelovježba, specijalne moći (posebno moć regeneracije);
- tijelo kao objekt nasilja – mučenja, sakaćenja, ubijanja, silovanja, kanibalizam, zlostavljanja;
- tijelo kao izvor nasilja;

- vještačka i lažna tijela – roboti, klonirana privremena tijela, zamjenska tijela;
- tijelo i dijelovi tijela kao kult/fetiš – mošti, mumifikacije, balzamovanja, prepariranje tijela ili djelova tijela (tuđa lica kao maske), sakupljanje dijelova tijela kao suvenira, fiksacija na dijelove tijela (Skelić 2014);
- mrtva tijela - leševi, eksponati, tijela u raspadanju, kosturi, dijelovi tijela u raspadanju ili pojedinačne kosti, posebno lobanje i šake, mrtva tijela kao umjetnički izraz (ibid.);
- tijelo kao estetska kategorija – funkcionalna ili isključivo estetska manifestacija tjelesnosti gdje u najvećoj mjeri vidimo jasnu promjenu paradigme u filmskom prikazu tjelesnosti, a u odnosu na prisustvo vizuelne potvrde funkcionalnosti i sposobnosti kao kriterija novog estetskog (Roki, Terminator, Supermen, Rambo).

Ono što već na prvi pogled dominira jesu simboli seksualnosti, nasilja i moći (ovladavanje životom i smrću) koji se u velikoj mjeri prepliću. Posebice treba istaći povezanost nasilja i seksa (žene zavodnice-ubojice), naročito s aspekta seksualnog odnosa otmičara i taoca ili pak emocionalnog vezivanja žrtve i nasilnika, silovatelja i žrtve te pojačane seksualnosti i animalne privlačnosti prisutne kod nasilnih likova (djelovanje nasilja kao afrodizijaka). Seksualnost biva pozicionirana kao alat ovladavanja i nadvladavanja smrti, te upravo ovaj aspekt igra krucijalnu ulogu u procesu zadobijanja moći. Seksualnost i nasilje podrazumijevaju posjedovanje moći bilo u potenci bilo manifestno, dakle javljaju se ili kao prijetnja, evidentna ili prikrivena opasnost, ili kao akt, djelovanje spram druge jedinice u procesu ovladavanja njome. Nasilje je posebno povezano sa tijelom u animiranim filmovima i to gotovo kao pravilo a ne izuzetak (Skelić 2013).

Kao drugi značajan moment javlja se prikaz tijela koji je ili estetski ili funkcionalni, ili i jedno i drugo, ili u procesu preispitivanja jednog i drugog ili jednog nasuprot drugom. Upravo na planu estetskog uočavamo najznačajniju promjenu kroz povijest filma. Estetsko se dislociralo sa prvobitne estetike lica, što je posebice prisutno u prikazima ženskih likova, na druge dijelove tijela kao što su grudi, noge, stražnjica... Time savršeni tjelesni izgled ne ostaje samo estetski već postaje i „moralni“ imperativ (Murphy 1987).

Kod prikaza muškog tijela mnogo sporije je dislociran fokus. Dugo je dominiralo isključivo lice sa povremenom pojavom nešto muskuloznijih prikaza muškoga tijela kroz uloge koje su igrali Kirk Douglas ili Gregory Peck koji su preferirali čvršću tjelesnu građu sa izraženom muskulaturom, ali koja suštinski nije uspijevala

nametnuti se sve do pojave Brucea Leeja koji suštinski mijenja paradigmu i uvodi princip „funkcionalno je estetsko”, tj. što je vizuelno očitija funkcionalnost to je u većoj mjeri zadovoljena estetika. Ovaj novi talas svoj puni zamah dobija tek pojavom serijala Rocky, „Krvavi sport“ te „Terminator“ i „Konan“, da bi u posljednjih 30-tak godina postao standard od kojeg se rijetko odstupa. Ove promjene vidljive su i u redizajnama standardnih filmskih likova kao što su James Bond i Supermen. Začeci i najjasniji primjeri promjene ove paradigme vidljivi su u području strip kulture koja je i podstakla slične trendove na filmu.

Neki autori (Albrecht 2015) nalaze kako je potenciranje „hipermuskularnosti“ na filmu 80-tih, te 2000-tih posljedica ugroženosti muškog ideala i „krize maskuliniteta“ koja se javlja u tim periodima manje više iz ekonomskih i socijalnih razloga (muškarci u razvijenijem dijelu svijeta imaju manje škole itd.). Međutim, mnoge studije pokazuju da su, usljed kapilarnog djelovanja mas-medija, mladi ljudi sve opsjednutiji muskularnošću, a da toga, štaviše, nisu niti svjesni (Prudhomme 2015), što donekle baca drugačije svjetlo na sam trend.

Rodne i rasne teorije već godinama propituju ideološke matrice koje stoje u pozadini prikaza tjelesnosti na filmu, posebice kada je u pitanju holivudska produkcija. Tako u novije vrijeme Aguayo (2009) potvrđuje, na primjeru prikaza tijela muslimana u holivudskim filmovima, kako se vizuelni kontekst tijela, odnosno njegov specifični izgled ili drugi elementi koji ukazuju na rasnu, vjersku ili ideološku pripadnost, kroz stavljanje u određeni moralni kontekst mogu asocijativno povezati i kreirati poruku jednoznačnosti tjelesnog izgleda na tragu sasvim određene ideološke matrice i moralnih kategorija, u ovom slučaju i potencijale prijetnje.

Očito je dakle kako postoje različite matrice preko kojih se oblikuje ideološka, trendovska, modna ili marketinška slika tjelesnosti i one su jasne s aspekta trenutka odnosno dominantne pripadajuće kulture, ali se u pozadini prikaza tjelesnosti i djelovanja tih pozadinskih elemenata i njima pridruženih poruka da naslutiti i postojanje tendencije ka dubljim preispitivanjima doživljaja i razumijevanja nekih naizgled apsolutnih kategorija smisla. Ovo indirektno postavljanje „velikih pitanja“ su primijetili mnogi autori, pa tako Lev (2000: 78–79) primjećuje kako film „Posljednji tango u Parizu“, koji počinje umjetničkim prikazima „Double Portrait of Lucien Freud and Frank Auerbach“ [1964] i „Study for a Portrait“ [1964], polажajima tijela na tim slikama ukazuje na prisustvo mazohizma i deprimiranosti, što na neki način unaprijed određuje sudbine glavnih likova zatočenih u vrtlogu strasti i tjelesnosti. Tijela, dakle, svojim pozicioniranjem pričaju priču. Autor (ibid.) navodi kako je Bertolucci izjavio da akteri filma koriste seks kao novi jezik, kao novi vid

komunikacije, koji oslobađa od podsvijesti. Kako Lev (ibid. 81–85) kaže, „Tango u Parizu“ počinje susretanjem tijela i u biti jeste film o parovima i tijelima kao primarnim subjektima analogija kojima se preispituje liberalizacija i utopija, čija primarna pitanja jesu mogućnost stvarne sreće i ispunjenosti. U konačnici, mizerija parova postaje mizerija tijela, sublimirana u baroknoj poruci da je svako tijelo prokletu budući da se u „pozadini života krije smrt“ a „starenje i smrt ne zaobilaze nikoga“.

Dakle, pitanje presupozicija nam je suštinski važno s aspekta propitivanja odnosa tjelesnosti i drugih kontekstualnih/kulturalnih manifestacija, te propitivanja potencijalnih transformacija odnosno promjena karaktera tjelesnosti kao mogućnosti različitih vidova transcendencije.

Odnosi koji se propituju kroz navedene aspekte prikaza tjelesnosti u filmu daju se manje-više svesti na sljedeće:

- ***odnos duše i tijela*** – pitanje da li su tijelo i duša odvojeni, da li mogu egzistirati jedno bez drugog, da li duša može promijeniti tijelo i slična pitanja, koja zadiru duboko u prostor metafizičkog, potenciraju i produbljuju problem dualizma i podstiču razvoj magijskog mišljenja;
- ***odnos tijela i prolaznosti*** – pitanje propadanja tijela, njegovog starenja, mogućnosti zaustavljanja procesa degradacije i degeneracije ili pokretanja obrnutog toka, mogućnost zamjene tijela, nadogradnje i poboljšanja ili jednostavno potpunog napuštanja tjelesnosti kako bi se nadišao problem prolaznosti;
- ***odnos tijela i morala*** – koje i kakvo tijelo pripada moralnoj osobi, na koji način se moral odnosno njegova insuficijencija odražavaju na tijelu;
- ***odnos tijela i seksualnosti*** – koja i kakva tijela su seksualno privlačna, da li je privlačna ljepota ili nešto drugo, da li je privlačna nakaznost, je li tijelo kao seksualni objekt u funkciji manipulacije itd.
- ***odnos tijela i ličnosti*** – je li naš tjelesni izgled zaslužan za to kakve smo osobe, da li se prema izgledu tijela, držanju i kretanju može zaključivati o nečijoj ličnosti;
- ***odnos tijela i mentalnog zdravlja*** – da li se duševna bolest vidi na tijelu, kako izgleda mentalno insuficijentna ili duševno oboljela osoba, da li su te osobe tjelesno upadljive;
- ***odnos tijela i pripadanja kulturi*** – da li izgled tijela i na koji način ukazuje na pripadnost, ne samo rasnu već i kulturnu odnosno stalešku, da li je tijelo u određenim slučajevima već samo po sebi stigma, kako se na tijelu manifestira pripadnost kulturi odnosno supkulturi;
- ***odnos tijela i intelekta*** – da li postoji obrazac kako to izgleda inteligentna osoba

ili je ta spona samo kliše/predrasuda, da li je određeni izgled svojstven određenom obrazovnom nivou, stil oblačenja, ponašanja i intelektualna moć i sl.

Naposljetku, možemo zaključiti kako su slijedeće binarne dimenzije osobina tijela i prelaza između njih ono što je u fokusu filmskih reprezentacija: savršenost – nesavršenost; smrtnost – besmrtnost; moć – slabost; dominacija – inferiornost; seksualnost – aseksualnost; ljepota – nakaznost; slast – patnja; napredovanje – propadanje; dobro – zlo te kreacija – destrukcija. Kroz ove dimenzije možemo posmatrati konjunkturane ideološke i kulturalne uticaje na formiranje slike tijela i odnosa spram njega, a koji određuju i puno više od toga: odnos prema moralu, vrijednostima, normama, pravilima, drugima i, što je najvažnije, odnos prema samima sebi.

Odbacivanje tjelesnosti ili njeno potiskivanje na periferiju predstavlja značajan potencijalni čin pokretanja patoloških procesa i onemogućavanja zdravog i zrelog razvoja. Svaka kultura koja marginalizira ili odbacuje tjelesnost pokazuje tendenciju produciranja shizoidnog konteksta, koji, ako ne vodi u rascjep ličnosti, onda zasigurno onemogućava njenu potpunu integraciju a time joj oduzima sposobnost potpune individualizacije i personalizacije, čineći je samo vječitim tragaocem za nedostajućim aspektom koji je u stvari cijelo vrijeme tu u njoj ali neprihvaćen.

Filmski prikaz tijela je sve samo ne bezazlen i beznačajan. Brojni primjeri zaživjelih, često i suspektnih i destruktivnih „ideologija tijela“, svjedoče da način na koji se film odnosi prema tijelu u današnjim kulturama bitno određuje okvire i kategorije našeg odnošenja prema njemu.

LITERATURA:

1. Aguayo, M. (2009), *Representations of Muslim Bodies in The Kingdom: Deconstructing Discourses in Hollywood*, Global Media Journal, Canadian Edition, Volume 2, Issue 2, pp, 41–56
2. Albrecht, M. M. (2015), *Masculinity in Contemporary Quality Television*, Surrey: Ashgate
3. Birdwhistell, R. L. (1970), *Kinesics and Context*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press
4. Bussey, K. & Bandura, A. (1999), *Social cognitive theory of gender deve-*

- lopment and differentiation, *Psychological Review*, 206(1), 676–713
5. Bogdan, R. 1988, *Freak show: Presenting human oddities for amusement and profit*, Chicago: University of Chicago Press
 6. Darke, P. 1997, *Everywhere: Disability on film*, In *Framed: Interrogating disability in the media*, Eds, A, Pointon & C, Davies, 10–14, London: British Film Institute Publishing
 7. Eco, U. (2001), *Granice tumačenja*, Ideea, Beograd,
 8. Eichenbaum, B. (1981), *Cinema Stilistics*, In: *Russian Formalist Film Theory* ed, Herbert Eagle, University of Michigan Press
 9. Elsaesser, T. & Buckland W. (2002), *Studying Contemporary American Film: A Guide to Movie Analysis*, New York: Oxford University Press
 10. Eyal, K. Raz, Y. & Levi, M. (2014), *Messages about sex on Israeli television: Comparing local and foreign programming*, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 58(1), 42–58
 11. Foucault, M. 1972, *The archeology of knowledge*, New York: Pantheon Books
 12. Hall, P., West, J., & McIntyre, E, (2012), *Female self-sexualization in MySpace.com personal profile photographs*, *Sexuality & Culture*, 16(1), 1–16
 13. Lev, P. (2000), *American films of the 70s: conflicting visions*, University of Texas Press, Austin
 14. Murphy, R. F. 1987, *The body silent*, New York: Henry Holt and Company,
 15. Prince, S. (1993), *The Discourse of Pictures: Iconicity and Film Studies*, *Film Quarterly*, Vol. 47, No. 1, pp, 16–28
 16. Prudhomme, J. 2015, *Popular Culture and the Male Body: A New Challenge*, In: *Public Discours*, Web: The Witherspoon Institute
 17. Skelić, Dž. (2013), *Posljedice konzumacije animiranog nasilja*, *Mualim*
 18. Skelić, Dž. (2014), *Tijelo kao simbol u filmovima Davida Lyncha*, *Zbornik radova, V međunarodni naučno-stručni skup: Kulturni identitet u digitalnom dobu*, *Filozofski fakultet Zenica*, 167–175
 19. Sutherland, A. (1997), *Black hats and twisted bodies*, In *Framed: Interrogating disability in the media*, ed. A. Pointon & C. Davies. 16–20, London: British Film Institute Publishing
 20. Thomson, R. G. (1997), *Extraordinary bodies*, New York: Columbia University Press

DISCOURSE OF THE BODY IN MOVIES: SOME ASPECTS

SUMMARY:

The paper intends to present only preliminary results of an extensive study.

As such, the paper attempts to systematize the aspects of body discourse in the film. The analyses of the presentations of body and the relationship towards them is based on the sample of over 1000 films.

The analysis encapsulates all the most significant achievements by covering all the films classified as cult films. Cult films determined the culture of the time in which they originated either as a product of the culture or as direct or indirect modelling of the culture. Films that are not on the official list of cult films of the world's cinematic heritage are also included as being highly ranked by the public. Furthermore, it is evident that such films played a noticeable role in shaping the body's consciousness and the way we perceive the physicality.

The results of the analysis point to the existence of relatively clear categories of physical appearance in the film as well as confirmation of the tendency to reflect certain principles, receptions, understanding and physical fitness.

Keywords: discourse, body, film, culture

Adresa autora

Authors' address

Dženan Skelić

Filozofski fakultet u Zenici

dzenan.skelic@gmail.com

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITILošKE I SIGURNOSNE TEME

Emir Džambegović

REDEFINIRANJE ISLAMSKJE TRADICIJE BOŠNJAKA I
ISLAMOFBIJA / REDEFINING THE ISLAMIC TRADITION
OF BOSNIACS AND ISLAMOPHOBIA 267

Zlatan Lukić, Samir Arnaut

TERORISTIČKE AKTIVNOSTI I BEZBJEDNOSNE PRIJETNJE
NA POČETKU 21. VIJEKA / TERRORIST ACTIVITIES AND SECURITY
THREATS AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY 285

UDK 323.1(=163.4*3)

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Emir Džambegović

REDEFINIRANJE ISLAMSKJE TRADICIJE BOŠNJAKA I ISLAMOFBIJA

Odlaskom Osmanskog carstva sa područja Bosne i Hercegovine povijest bilježi nastojanje da se prisustvo islama i muslimana u bh.društvu redefiniira kao prisustvo stranog elementa. S tim u vezi, politike su vođenje u skladu s namjerom koja se kretala u rasponu ograničavanja prisustva islama kao elementa identiteta, preko njegovog potiskivanja asimilacijom, pa do uklanjanja, kako u fizičkom smislu tako i u samopoimanju. Taj proces, koji se provodio u mirnodopskim i ratnim uslovima, danas se u svijetu označava kao islamofobija. Kada je riječ o načinu življenja islama, odnosno o potrazi za modus vivendi i modus operandi islama, ona je u BiH konstantna i odvija se u složenim društvenim uslovima. Stoga ćemo u radu predstaviti izazove i ponuditi moguća rješenja za savremeno bh.društvo. Na putu ka izražavanju islamske tradicije Bošnjaka, posebno u uslovima islamofobijskog diskursa koji je prisutan u svijetu, važnu ulogu igra IZ u BiH. U cilju spriječavanja redefinisanja važno je i zauzimanje stava prema neoselefijskom pokretu koji nastoje redefiniirati islamsku pobožnost. Također, važno je odrediti se i prema pro-socijalističkoj interpretaciji o ulozi vjere u društvu, a koja istu redefiniira kao irelevantnu društvenu pojavu koja vodi razaranju društvenih odnosa, pri čemu nastoje uspostaviti animozitet prema izražavanju vjerske slobode kao bitne identitetske odrednice.

Ključne riječi: islamofobija, tradicija, Bošnjaštvo, islam

1. UVOD

Ono što ovdje nazivamo „islamskom tradicijom Bošnjaka“ usko je vezano za pojam “bosanski musliman” i shodno time “bosanskim islamom”. To ne podrazumijeva neku drugu vrstu islama tj. muslimana, niti normativnu vjeru koju baštini IZ u BiH¹, nego narodnu praksu koja se ne kosi direktno sa propisima normativne vjere. Pod pojmom „Bošnjak“ podrazumijevamo većinu koja se identificira u BiH takvima i uz to kao pripadnicima islama, te ih u tom smislu možemo opisati i sa terminom “bosanski musliman” (Karčić :2006). Bošnjake (bosanske muslimane) ne posmatramo kao posebnu vrstu muslimana, nego kao kulturno-antropološku, ali i političku kategoriju.

Islamofobiju razumijevamo kao iracionalan strah od muslimana, a koji je služio i služi kao pokretač nasilja nad muslimanima. Nastala je iz osnovnog konstrukta negativnog imidža islama. Ukorijenjena na predrasudama, imala je ulogu poput one koju ima osnovna tema u muzici, a koja se, nakon što se prvi put odsvira, ponovo vraća kasnije u nešto drugačijoj formi, kao varijacija na temu (Quinn 2008). Ova „tema“ se i u BiH vraćala kroz povijest u različitim formama od odlaska Osmanskog carstva, a i dalje je prisutna. Uobličena je u nastojanja da se prisustvo islama i muslimana u bh.društvu redefiniira kao prisustvo stranog elementa. U tom smislu je vođena politika u rasponu od ograničavanja prisustva islama kao elementa identiteta i njegovog potiskivanja iseljavanjem, asimilacijom, pa do uklanjanja, kako u fizičkom smislu, tako i u samopoimanju.

2. TRI PERIODA REDEFINIRANJA

Za vrijeme SFRJ religioznost je tretirana kao društveno nekorisna i retrogradni relikv iz primitivne prošlosti. Tokom agresije (1992.–1995. godine) i nakon nje došlo je do društvene promjene prema religiji i religioznosti. Strahoviti genocid počinjen nad Bošnjacima/muslimanima u BiH učinio je religiju islam njihovom *differentia specifica* u odnosu na druge narode i pozitivnim dijelom identiteta Bošnjaka. To je dovelo i do redefiniranja odnosa prema islamu u društvu. Novi faktor u međuljudskim odnosima, uključujući i politiku, postala je IZ u BiH kao rezervoar društvenog ugleda. S druge strane, zagovarači SFRJ kulturno povijesnog kruga nastavili su nakon agresije da promovišu vrijednosti, a koje najviše prepoznajemo u opisu Željka Mardešića.

¹ Umjesto *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini* u nastavku ćemo koristiti skraćenicu IZ u BiH.

Njih on naziva „nekim oblikom civilne religije“, a iz njih su opstale ideje kao što su „nepogrešivost vođe, svetost žrtava kapitalizma, partijsko svećenstvo“ (Mardešić 2007: 718). Kako je „po sadržaju i idejnoj poruci komunizam nedvojbeno protureligijski“ (Mardešić 2007: 719) u svakom prisustvu religijskog sadržaja se nalazila mogućnost za otvaranje rasprava s ciljem redefiniranja islamske tradicije Bošnjaka i to na način da se zagovara položaj islama i IZ u BiH kakav je u bio bh.društvu za vrijeme SFRJ.

Kad je riječ o manifestiranju islamofobije u ovom radu ukazaćemo na tri perioda: prije agresije, tokom agresije na BiH i nakon agresije na BiH, što možemo vidjeti u opisano u vertikalnim kolonama u Tabeli 1., dok promjenu različitih odnosa (prema fizičkom postojanju, materijalnim dobrima i dr.) možemo vidjeti u horizontalnim kolonama:

Tabela 1. Odnos prema fizičkom postojanju Bošnjaka, materijalnim dobrima islama i islamu kao civilizacijskoj tekovini u tri perioda

Period	Prije agresije	Tokom agresije	Nakon agresije
Odnos →	<i>Aktivno ignorisanje ↓</i>	<i>Uništavanje ↓</i>	<i>Nijekanje ↓</i>
prema fizičkom postojanju →	Preimenovanje (neopredjeljen, Musliman)	Genocid nad muslimanima	Osporavanje genocida, skrivanje masovnih grobnica (npr. Tomašica – 21 godinu skrivana), te osporavanje Bosanskog jezikaNepovoljan
prema materijalnim dobrima →	odnos prema uposlenicima IZ kao baštinicima islama	Urbicid - uništavanje džamija i objekata IZ	Obeshrabrivanje i obezvređivanje obnavljanja i izgradnje džamija izjavama: „Umjesto što grade džamije, neka nam izgrade fabrike“, „Označavaju teritoriju“...
prema islamu kao civilizacijskoj tekovini →	Osporavanje religija općenito, a islama posebno kao retrogradnog ostatka azijskog despotizma	Ideologija sa ciljem stvaranja „Alijine islamske državnice“	Rasprave s ciljem redefiniranja islamske tradicije Bošnjaka koje pokreću: 1. Većina vođstva RS-a i dio vođstva u Federaciji BiH 2. zagovarači kulturno povijesnog kruga SFRJ i 3. neoselefistički pokreti
Cilj: →	<i>Iskorišćenje islama</i>	<i>Nepostojanje islama</i>	<i>Nepostojanje islamske tradicije Bošnjaka</i>

Prije agresije sva tri odnosa bila su usmjerena ka osporavanju identificiranja sa islamom kao vjerom, nastojeći to prikazati kao ideološko sredstvo za urušavanje društveno-pravnog poretka, posebno kroz optužbe u montiranom suđenju protiv Mladih muslimana iz 1983. godine (Trhulj 1992). U toku agresije djelovanje je usmjereno ka odstranjivanju manifestiranja islama – od tjelesnog prisustva muslimana i fizičkog egzistiranja džamija, pa do “preuređivanja” kulture življenja islama na prostorima gdje obituju muslimani i nastoje da manifestiraju kulturu. Nakon agresije nastavljeno je manifestiranje islamofobije kroz osporavanje genocida i osporavanje potrebe obnavljanja i izgradnje novih džamija i pratećih objekata, a koji svjedoče pripadnosti islamskom kulturno-povijesnom krugu. To je ostvarivano kroz iskaze poput: „Umjesto džamija nam trebaju fabrike“ i „Džamijama označavaju teritoriju“.

Kada je riječ o odnosu prema Bošnjacima i islamu u kulturi Srba koji žive u RS-u, primjećujemo da se genocid nad muslimanima ne posmatra kao zločin. Naprotiv, on biva tretiran kao vrhunski izraz “junaštva” i “čojstva” od *Gorskog vijenca* do četničkih pjesama i literature koja propagira “osvetu Turcima”. Kako drugačije objasniti dvadesetjednogodišnji “Zavjet šutnje” koji je, u slučaju masovne grobnice Tomašica kod Prijedora, trajao od 1992. godine, kada je počinjen zločin, do 20. oktobra 2013. godine, kada je u medijima objavljena vijest o njenom otkrivanju.² Islamofobični pogled na svijet se nameće kao jedino logično objašnjenje. To je svjetonazor u kojem nema mjesta za islam i muslimane u BiH, ni u regiji.

Važan element u razumijevanju održavanja preduslova za daljnje bujanje islamofobije predstavlja i odnos prema džamijama. U toku agresije na Bosni u Hercegovinu, džamije su rušene, a nakon 1995. godine fizički napadi na njih nisu prestajali. Štaviše, prilikom pokušaja postavljanja kamena temeljca džamije Ferhadije u Banjoj Luci 7. maja 2001. godine, došlo je do divljačkog kamenovanja. Zbog udarca kamenom u glavu, nakon 19 dana provedenih u komi, preminuo je 61-godišnji Murat Badić iz Gnjilavca kod Cazina³. Od 2010. godine Međureligijsko vijeće BiH objavljuje “Godišnji izvještaj o monitoringu napada na vjerske objekte i druga mjesta od značaja za crkve i vjerske zajednice u BiH – zaštita svetih mjesta” koja pokazuju da su napadi

² *Kod Prijedora pronađena najveća masovna grobnica u posljednjih 10 godina*, <http://www.klix.ba/vijesti/bih/kodprijedora-pronadjena-najveca-masovna-grobnica-u-posljednjih-10-godina/130906079> i *Otkrivena masovna grobnica kod Prijedora* <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/otkrivena-masovna-grobnica-kod-prijedora> (6.9. 2013.) ka oba linka pristupljeno 16.4.2017. godine.

³ *Badić usmrćen kamenjem, ubice i danas na slobodi* <http://www.avaz.ba/clanak/179933/badic-usmrccen-kamenjem-ubice-i-danas-na-slobodi?url=clanak/179933/badic-usmrccen-kamenjem-ubice-i-danas-na-slobodi#sthash.BrLOpfur.dpuf> pristupljeno 16.4.2017. godine.

na džamije znatni.⁴ Džamija se različito doživljava u raznim krajevima BiH, a što je uočljivo i u odnosu medija, ali i na osnovu istraživanja koje smo ranije sproveli i objavili (Džambegović 2014).

3. RASPRAVE SA CILJEM REDEFINIRANJA ISLAMSKJE TRADICIJE BOŠNJAKA DANAS

Kao što smo pokazali u Tabeli 1., rasprave s ciljem redefiniranja islamske tradicije Bošnjaka u periodu nakon agresije na BiH pokretale su:

- 1) Većina vođstva RS-a i dio vođstva u Federaciji BiH
- 2) Zagovarači kulturno povijesnog kruga SFRJ i
- 3) Neoselefistički pokreti.

Proces redefiniranja religioznosti i islamske tradicije Bošnjaka započeo je nakon završetka agresije na BiH od 1995. godine, a na zamahu je dobio nakon 9/11. Odvija se i u BiH i van nje, a ovdje obraćamo pažnju samo na područje BiH.

3.1. VEĆINA VOĐSTVA RS-A I DIO VOĐSTVA U FEDERACIJI BIH

U područjima u kojima Bošnjaci nisu dominantni (RS i dijelovi Federacije BiH) redefiniranje islamske tradicije Bošnjaka se ostvaruje vođenjem opstruktivne politike koja negativno utiče na identitet Bošnjaka. Krajnja svrha te politike je usmjerena ka etniziranju identiteta građanstva koje su Bošnjaci u smislu nastojanja da se predstave kao „drugi“ koji su ostaci okupatorske Osmanske države. Ovaj proces se odvija na dva komplementarna načina i to kroz uživljavanje u:

- 1) mitološku “osvetu Turcima” kod Srba (Trgovčević 1996) i
- 2) ulogu “graničara” kroz *Antemurale Christianitatis* mit (kod Hrvata i Srba).

Termin *antemurale Christianitatis* prvi je upotrijebio 1143. francuski teolog Bernard iz Clairvauxa (1090-1153) za franačku posadu što je pred muslimanskim Selđucima branila grad Edesu, danas Urfu u jugoistočnoj Turskoj, koji do pada - već

⁴ <http://www.mrv.ba/contents/monitoring-napada-na-vjerske-objekte/38> i http://www.mrv.ba/upload/attachments/izvjestaj_zastita_svetih_mjesta_februar_2016_vms.pdf - ka oba linka pristupljeno 16.4.2017. godine.

potkraj sljedeće godine - bio najudaljenija kršćanska država grofovija) na Bliskom Istoku (Žanić 2003). Ovaj "antemurale" mit daje „dvama malim, inferiornim i od velikih i bogatih nacija često prezrenim europskim narodima iluziju navodno važne povijesne uloge u obrani kulturno-povijesnih granica Zapada (Hrvati) odnosno bizantijsko-pravoslavne tradicije (Srbi).“ (Perica 2003)

Ovakva politika predstavlja nehumanu i neciviliziranu "tradiciju" borbe za teritoriju (životni prostor, njem. *lebensraum*). Islamofobija postaje oruđe za uzgajanje „kulta diferencijacije“ i put ka zapadanje u „histeriju razlika“, te potiskivanja straha da će (i Srbi i Hrvati) kao narodi nestati ili postati potpuno nevažni (Gaus 2001). Takvom autopercepcijom izgrađuje se mentalitet "graničara" zemalja *Zapada* (predstavljaju se kao nositelji EU vrijednosti) i *Bizantijskog carstva*. Na tom putu pripadnici srpskog naroda, s organiziranim borbenim jedinicama, kroz povijest su nad Bošnjacima izvršili jedanaest genocida. Ne treba zanemariti ni zločine počinioca iz hrvatskog naroda i njihovih organiziranih borbenih jedinica. Zaključujemo da u različitim periodima historije pojedine vođe nemuslimanskih naroda na Balkanu, iz različitih motiva, "čuvaju tradiciju" činjenja genocida i islamofobije kao dio kulturno-historijskog naslijeđa. Sve pomenuto sredstva su za jačanje politika i medijskih kampanja u kojima se nastoje prikazati IZ u BiH i Bošnjaci u cijeloj BiH kao „neevropski“ narod koji je antipod civilizovanosti i EU vrijednostima.

3.2. ZAGOVARAČI KULTURNO POVIJESNOG KRUGA SFRJ

Pod pojmom „kulturno-povijesni krug“ podrazumijevamo vrijednosti koje proklamira vlast u jednom periodu povijesti. Zagovornike kulturno povijesnog kruga SFRJ karakteriše efemerizirajuće-inferiorizirajući tretman vjere, vjernika i crkava/vjerskih zajednica, koji se najbolje ogleda u zakonu po kojem „Vjerski službenici nemaju pravo na penziona i socijalno osiguranje jer ne obavljaju društveno koristan rad“ (Salčić 2008). Ova grupa vrši a(nti)teiziranje antifasizmom nastojanjem da se otvoreno manifestiranje i slobode vjere u BiH predstavi kao pripremanje za novi fašizam (Memišević 2015). To se vršilo preko medija ustupanjem prostora onima koji islamsku vjeronauku u osnovnim i srednjim školama ironično nazivaju *pravom na poduku fašizmu i nastavkom vršenja podjela*.⁵ Na taj način se religioznost nastoji redefini-

⁵ Komentar Feđe Isovića "Fašizam" u nama, oko nas i u njima od 14.2.2010. godine pročitani i na Federalnoj televiziji u udarnom terminu u emisiji *Dnevnik 2* <http://24sata.info/kolumne/fatamorgana/26297-Komentar-Fedje-Isovića-Fasizam-nama-okolo-nas-njima>—Ahmeta-Adema-Anu-Milana.html - pristupljeno 16.4.2017. godine.

rati kao dezintegrativni faktor u bh.društvu, te se ignorira njen mirnodopski potencijal.

Kada je riječ o ateiziranju antifašizmom riječ je o procesu koji je bio intenzivniji u prije agresije na BiH, a nakon agresije je postao izražen u obliku međumuslimanske islamofobije. Kako među političkim partijama u BiH, u smislu ekonomske politike nema veće razlike, jedina *differentia specifica* ostaje odnos prema religiji, a najviše prema islamu. Interesantno kako se dio promotivne strategije mnogih (SDP, DF, Naša stranka) zasniva na estradnom ateizmu koji se naslanja na imidž negativnog odnosa prema IZ u BiH i njenom društvenom kapitalu. Pri tome se svaka partija/stranka, a posebno SDA, označava kao "parazitatorska" na društvenom kapitalu IZ u BiH i to u estradno teističkom smislu. S druge strane SDP i slične partije također "parazitare", ali na ideji jednakopravnosti koji potiče iz kulturno-povijesnog kruga SFRJ i oslanja se na ideju socijalizma SFRJ. Takva jednakopravnost podrazumijeva protjerivanje vjerskih zajednica (u našem slučaju IZ u BiH) na društvene margine kroz optužbe da se miješaju u politički život (poput klera u Iranu) i tretira ih se kao odgovorne za rezultate na izborima. Ovo dovodi do poticanja islamofobije budući da glasače (neformalno) optužuju za dovođenje na vlast političkih organizacija koji imaju „dobar“ odnos sa IZ u BiH, a time i na rast uticaja „klera“, a što bi moglo dovesti do „teokratije“ ili „vraćanja u mračni srednji vijek“.⁶ Time se i pobožnost običnog čovjeka krivi za „miješanje religije u politiku“, te se od njih, ovakvom retorikom, nastoje napraviti građani „drugog reda“ po pitanju učešća u političkom životu.

3.3. NEOSELEFISTIČKI POKRETI

„Neoselefizmom“ opisujemo osobe koje sebe nazivaju „selefijama“, tvrdeći da su sljedbenici „selefija“ odn. prve tri generacije muslimana“. Na taj način svima drugima imputiraju da ne slijede „izvorni“ islam i osporavaju im pravo na pravovjernu interpretaciju islama. Termin „neoselefizam“ prihvaćen je u akademskoj zajednici i među dužnosnicima IZ u BiH. „Neoselefije“; odn. samozvane „selefije“ preziru kada ih se naziva „vehabijama“. Za „vehabizam“ dr. Rešid Hafizović kaže da je „stanoviti selefizam tj. tradicionalizam“ i jedan od „misaonih tokova koje je utemeljio stanoviti reformator Ibn Abd al-Wahhab koncem 17. i početkom 18. vijeka.“ To je interpreta-

⁶ Ovaj odlomak predstavljen je u zajedničkom radu sa Arminom Muftićem pod naslovom "Islamophobia without Muslims – Islamophobia within Muslims" na konferenciji *International Islamophobia-Conference* u Salzburgu, Austrija, 10.10.2012. godine u organizaciji Universität Salzburg, IRPA-Muslim Teachers Training College, Wien, Austria i Berkeley, University of California.

tivni tok bez literature i mišljenja, odn. „jedan duhovni tok koji zaista zagovara krajnje reduciranje čovjeka kao pojedinca i muslimana kao zajednice.” Ovaj interpretativni tok islama je posebno neprijateljski raspoložen prema ši'itskom islamu, sufijskim redovima i vjerskom reformizmu, te predstavlja službenu vjersku doktrinu Saudijske Arabije od njenog osnivanja 1932. godine.⁷

Arabiziranje islamske tradicije Bošnjaka i njeno razaranje vrši se kroz neoselefištički (neki kažu i *kvaziselfistički*) diskurs. Pri tome se odijevna arapska tradicija (nakon pojave islama) nastoji predstaviti kao jedina autentično islamska. Pod odijevnom arapskom tradicijom (nakon pojave islama) podrazumijevamo nastojanje da se odjeća, koja se nosi u arapskom svijetu, kao što su npr. dželabije (kod muškaraca) i nikab (potpuno pokrivanje lica žena) promovišu kao jedino autentično iskazivanje pobožnosti, te poštivanje propisa islama i slijeđenja prakse poslanika islama Muhammeda alejhi-selam. Prostim uvidom u folklorni izgled različitih zemalja koje su došle pod uticaj islamske kulture i civilizacije jasno je da islam nema predatorski odnos prema drugim tradicijama (vidi npr. tradicionalnu odjeću Bošnjaka).

Za razliku od pomenute, islamsku tradiciju Bošnjaka nastoje predstaviti prezrivo i ironično kao “novotarije koje vode u Džehennem” (običaji mevluda i tevhida) i kao skup predislamskih sujevjerja (npr. dovišta). O ovim običajima i njihovoj problematičnosti više je pisao naučni saradnik na Institutu za islamsku tradiciju Bošnjaka u Sarajevu Elvir Duranović (Duranović 2011).

Negativan stav, koji ima za cilj nijekanje islamske tradicije Bošnjaka, zastupaju osobe koje svim silama nastoje “islamizirati” svoju pojavu, mada to više liči na arabiziranje nošnje. Rado preuzimaju vanjski izgled koji se preferira u arapskom svijetu, imenujući ga sunnetom (praksom Muhammeda alejhis-selam). Drugi postupak je javno distanciranje od posebnosti tradicije svog naroda i to primjenom pravila drugog mezheba u namazu, te selektivno propagiranje hadisa koji podržavaju drugi mezheb. U medijskoj areni ovi glasovi neće prestati osporavati pravo ulemi IZ u BiH i islamolozima da interpretiraju islam. Napadi će se vršiti na različite načine, a svi imaju za cilj da ukažu na nekongruentnost imidža IZ u BiH, tj. nepodudaranja onog što proklamiraju i onog što sprovode u djelo. Ovo se sprovodi na tri načina:

- 1) putem nevladinih organizacija koje se povezuju s arapskim svijetom
- 2) uz pomoć Bošnjaka-muslimanima koji su školovani u arapskom svijetu
- 3) na Internetu putem blogova, internet stranica, foruma i društvenih mreža

⁷ Rešid Hafizović, intervju za *BH Dane* br.73 od 13. aprila 1998. (vidi: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/73/inter.htm>)

U svijetu koji nalikuje na Mekluanovo “globalno selo” svako ima pravo da ponudi svoju ideju kao na tržnici. Zbog toga ne nazivamo islamofobijom svaki stav ili djelovanje koje redefinira islamsku tradiciju Bošnjaka. No, ono što je problematično jeste što takvo djelovanje stvara preduslove za širenje islamofobije. Redefinisanje islamske tradicije Bošnjaka se vrši kroz promjenu autentične kulture življenja. Ona obuhvata sve aspekte života koji omogućavaju *socijalnu koheziju* Ona obuhvata sve aspekte života koji omogućavaju *socijalnu koheziju*, ideji koja je značenjem bliska ideji društvene solidarnosti, odn. „kada pojedinci i skupine osjećaju da ih s drugima veže zajednički cilj, kada prepoznaju te su spremni djelovati za zajedničko dobro, smatrajući se članovima neke zajednice.“⁸

Osporavanje tradicije i rušenje socijalne kohezije se odvija na sljedećim nivoima:

Tabela 2. Redefinisanje ITB na pojavno-individualnom, porodičnom, džematskom, komšijskom i državnom nivou

	Neoselefistički diskurs	Diskurs zagovarača kulturno povijesnog kruga SFRJ
Retorika	„ <i>To nije šerijatski ispravno... To je bid'at</i> “	„ <i>To nikad tako nije bilo kod naših nena</i> “, „ <i>U našoj kući se nikad nije pretjerivalo s vjerom</i> “
Pojavno-individualni nivo	Insistiranje na posjedovanju brade na licu kod muškaraca kao vrhunski iskaz pobožnosti, u bh.društvu dovodi do neukusnog diskursa modne isključivosti. Ovo prati i gajenje animoziteta prema svemu što ne dolazi iz arapskog kulturno-povijesnog kruga, premda islam nije predatorski raspoložen prema drugim kulturama	Insistiranje na tome da nošenje mahrame kod žena nije obavezno, te da je to „razmetanje“, pa čak i da je korak nazad kada je u pitanju emancipacija žena. Pri tome se ignorišu napori uleme da se sprovedu reforme, kao npr. pitanje skidanja nikaba (koprene, zara, feredže), kao ni pitanje učestvovanja pokrivenih žena u društvu. Još je reisu-l-ulema Čaušević 10. 12. 1927. u intervjuu novinarima <i>Jugoslavenskog lista i Politike</i> pohvalio novi nacionalni polet Turaka i pozitivno se odredio i po pitanju odbacivanja koprene žena kod Turaka. Tako je pokrenuo društvene promjene zbog kojih su

⁸ *Izvišće visoke radne skupine za socijalnu koheziju – cilj: aktivna, pravedna i socijalno kohezivna Europa*, TFSC (2007) 3 1 E. Strasbourg, 28. siječnja 2008.

		<p>tradicionalistički krugovi tražili od reisul-uleme povlačenje izjava ili odstupanje s položaja, dok su intelektualci i omladina istupali u prilog reisul-uleme i njegovih poruka. Interesantno je da je čak i <i>Takrir Hodžinske izborne kurije</i> djelomično uvažio njegove argumente u pogledu otkrivanja ženinog lica (Jahić 2010). Iz svega navedenog zaključujemo da rezolucija o skidanju zara Antifašističkog fronta žena (AFŽ) iz 1947. godine za ukidanje zara i feredže nije bio usamljen glas u historiji BiH.</p>
Porodični nivo	<p>Dolazi do tekfirenja (optužbi za krivovjerstvo) članova porodice, a “povratnike u islam” niko ne upućuje na tzv. “nježne” metode, npr. služenja roditelja</p>	<p>Nepoznavanje propisa islama zbog odrastanja u kulturno-povijesnom krugu SFRJ čak i obavljanje namaza biva doživljavano kao pretjerivanje. Zbog sveprisutne islamofobije i straha od razaranja porodičnog sklada uspostavljen je animozitet prema praktikovanju vjere, te se isto posmatra kao indikator „problema sa fundamentalizmom“.</p>
Džematski nivo	<p>Proglašavanjem zajedničkog zikra nakon namaza novotarijom neposredno se šalje poruka da IZ u BiH ne predvodi ljude na ispravan način. Pri tome se bez poznavanja povoda (sebeba) izricanja hadisa u pogrešnom kontekstu koristi čuveni hadis “Svaka novotarija je zabluda, a svaka zabluda vodi ka Vatri”</p>	<p>Krajnje individualizirano doživljavanje vjere, te odnos krajnje neprivlačnosti prema praktikovanju vjere i odlasku u džamiju doveo je do nestanka brojnih džemata, posebno u gradovima.</p>

<p>Komšijski nivo</p>	<p>Tekfrenjem okoline i, “ohalaljivanjem” (dozvoljavanjem) lošeg odnosa prema okolini, razara se društvena kohezija.</p>	<p>Čini se da su umor od ratnih sukoba na području BiH (1992–1995) i izraziti individualizam, ranije otpočeli s uništenjem tradicionalne porodice, te doprinijeli urušavanju komunikacije na svim pomenutim nivoima</p>
<p>Državni nivo</p>	<p>Ironičan je neoselefijski odnos prema državi koji tvrdi da nema smetnje primati od socijalnu pomoć (bilo u BiH, bilo u dijaspori) od “tagutske” (đavolski ustrojene) države, a „glasanje dozvoljeno, stvar idžtihada (slobodnog mišljenja) svakog muslimana i “nužno zlo”. Na veliku mogućnosti postojanja podrške ovakvih stavova, s obzirom na primjetan broj sljedbenika ovakve interpretacije islama koju propagira dr. Zijad Ljakić, koji živi i radi u dijaspori (na području zapadne Evrope), skrenuo je pažnju Fikret Karčić (Karčić 2011).</p>	<p>Nepoznavanje propisa islama zbog odrastanja u kulturno-povijesnom krugu SFRJ čak i obavljanje namaza biva doživljavano kao pretjerivanje. Zbog sveprisutne islamofobije i straha od razaranja porodičnog sklada uspostavljen je animozitet prema praktikovanju vjere, te se isto posmatra kao indikator „problema sa fundamentalizmom“.</p>

Džematski nivo	Proглашavanjem zajedničkog zikra nakon namaza novotarijom neposredno se šalje poruka da IZ u BiH ne predvodi ljude na ispravan način. Pri tome se bez poznavanja povoda (sebeba) izricanja hadisa u pogrešnom kontekstu koristi čuveni hadis “Svaka novotarija je zabluda, a svaka zabluda vodi ka Vatri”	Svako angažovanje muslimana (vjernika) na izborima posjeduje potencijal za optužbu da se radi o osobama koje imaju prikirvene motive da uspotave teokratsku šerijatsku državu.
-----------------------	---	--

Bilo da se radi o koncertu duhovne muzike, mevluda u kući ili džamiji, druženja/okupljanja koja organizuje IZ u BiH (kao baštinici islamske tradicije Bošnjaka), sve aktivnosti bivaju negativno portretirane i kod zagovarača kulturno povijesnog kruga SFRJ i kod neoselefijskih pokreta. Ova druženja bivaju interpretirana na način da je motiv za njihovo organizovanje ostvarivanje materijalne dobiti. Razlika je u usmjeravanju diskursa, pa su u diskursu zagovarača kulturno povijesnog kruga SFRJ druženja/manifestacije podrugljivo označeni kao „estradiranje“ vjere. U neoselefističkom diskursu ona se proglašavaju novotarijama (bid'atima) koja vode u Džehennem, posebno ako se pri tome sluša muzika s instrumentima i to smatra dozvoljenim. To se posebno odnosi na odlazak na dovišta (Ajvatovica, Karići, Djevojačka pećina...) i posjećivanja turbeta. U tom smislu se IZ u BiH i njeni djelatnici označavaju kao osobe koje su odgovorne za predvođenje u zabludu, odnosno, po diskursu zagovarača kulturno povijesnog kruga SFRJ, da od vjere prave „show“ i „estradu“. Neoselefisti u javnom diskursu kao argument najčešće navode hadis Muhameda alej-his-selam: ‘‘Za svoj ummet najviše se bojim imama zabludivača’’.⁹ Pojava sujevjerja je moguća, a jedan od efikasnijih načina borbe protiv nje je upravo socijalna kohezivnost i preoblikovanje percepcije istih kroz pozivanje na dobročinstvo na manifestacijama koje organizuje IZ u BiH. Ljudi imaju potrebu za druženjem, a alternativna “okupljališta” su koride. Štaviše, IZ u BiH ne spori da je riječ o islamizaciji predis-

⁹ *Dovišta nikla na paganskim svetištima (“Zikr” na vrelu Bune)*, Abdusamed Bušatlić, prof. – SAFF. <http://www.n-um.com/?q=node/5922> pristupljeno 16.4.2017. godine.

lamskih običaja. Šerijatsku ispravnost tih običaja obrazložio je najjemenitiji poznavalac islamskog prava i fetva-i-emin IZ u BiH dr. Enes Ljevaković, tako da možemo reći da su spomenuti prigovori više utemeljeni na vjerovanju, nego na argumentima.¹⁰

Kada analiziramo ova dva stava prema praktikovanju islamske tradicije Bošnjaka uviđamo da je riječ o svojevrsnoj „klackalici“ dva koncepta koja, u konačnici, stvaraju negativan diskurs i, samim tim, i negativnu atmosferu prema islamu i islamskoj tradiciji Bošnjaka. Oba koncepta nisu za izražavanje pobožnosti na način koji organizuje IZ u BiH. Razlika je u slijedećem: dok su za vrijeme SFRJ brojna dovišta poput Ajvatovice bila zabranjena (što podržavaju oni koji su zagovarači kulturno povijesnog kruga SFRJ), danas ovakva okupljanja neoselefije nastoje predstaviti kao zabranjena – ali u vjerskom smislu odn. haram što je najjasniji primjer nastojanja da se redefinira islamska tradicija Bošnjaka kao nešto neislamsko.

ZAKLJUČAK

Rasprave koje vode redefiniranju islamske tradicije Bošnjaka podsjećaju na koncept ‘horizontalnog neprijateljstva’. Prema ovom konceptu, radikalne grupe, premda dijele zajednički cilj, često omalovažavaju one konvencionalnije kao uljeze i izdajnike. White i Langerova pokazale su da svuda u svijetu postoje neprijateljstva između manjinskih grupa, pa su npr. ortodoksni jevreji ocjenjivali konzervativne jevrejke negativnije nego one jevrejke koje se ne pridržavaju vjerskih blagdana (White, Langer 1999). Međutim, kontekst u kojem se Bošnjaci nalaze, uzimajući u obzir proživljenu agresiju, neprestanak tendencija za očuvanje ideologija koje su dovele do agresije na BiH, čini islamofobiju sredstvom za nastavak uništavanja islamske tradicije Bošnjaka i nastavak genocida.

Pitanje autentičnosti interpretacije islama i ispravnosti djelovanja djelatnika IZ u BiH i same organizacije nalazi se u centru polemika koje vode ka redefiniranju islamske tradicije Bošnjaka. O njoj konstantno traju “pregovori” uz maliciozna i tendenciozna nastojanja različitih interesnih, ideoloških i političkih grupa. Sve imaju istu posljednicu - stvaranje međumuslimanske polarizacije u bh. društvu. Pri tome i nor-

¹⁰ *Obilaženje dovišta i turbeta* (utorak, 5. januar 2010, 14:57) odgovor dao fetva-i-emin dr. Enes Ljevaković, više na: http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=7937:obilaženje-dovita-i-turbeta&catid=143&Itemid=514 pristupljeno 16.4.2017. godine.

mativno djelovanje i predstavljanje islama od IZ u BiH, ali i sama islamska tradicija Bošnjaka imaju ulogu „žrtvenog jarca“.

Institucionalna uloga IZ u BiH se nalazi između optužbi za estradiziranje vjere i optužbi za iskrivljavanje vjere (bid'ati). Zajedničko tim optužbama je da IZ u BiH, kao baštinike islamske tradicije Bošnjaka, okrivljuju da vjeru zloupotrebljavaju zbog materijalne dobiti. Pri tome je *modus vivendi* i *modus operandi* (način življenja i djelovanja) islama, zbog islamofobne propagande, označen kao put onih koji su otuđeni od modernizma i civilizacijskih tekovina. Nastoji se prikazati kako su civilizovanost i modernost u neskladu sa islamskom tradicijom Bošnjaka. Ironično je to da se sa ovakvim stavovima slažu i oni koji simpatišu neoselefistički diskurs. Takvi su za apsolutno isključenje i od modernosti i od islamske tradicije Bošnjaka. Obje grupe bi željele da islamska tradicija Bošnjaka bude zabranjena – neoselefije bi željela da bude zabranjena u vjerskom smislu (da je šerijatski „haram“), a zagovarači kulturno povijesnog kruga SFRJ da bude zakonom zabranjeno veće prisustvo u javnom životu i obrazovanju. Održavanje ovakvog diskursa za rezultat ima dalje cijepanje bh.društva i dodatno širenje straha od islama uz ignoriranje njegovog mirnodopskog aspekta.

Krajnji cilj islamofobije u sredinama u kojima su muslimani dominantni brojem, jeste njihovo gubljenje islamskog identiteta. Prvi korak je redefinisavanje, a drugi odricanje autentičnosti tradiciji islama na ovim prostorima, najprije uništavanjem kulture življenja, te postepenim širenjem isključivosti i straha od drugog i drugačijeg. Da bi se srušila autentična kultura življenja islama i suživota na ovim prostorima negativno djelovanje usmjereno je ka rušenju imidža IZ u BiH i njenih djelatnika. Najveći dio odgovornosti za očuvanje islamske tradicije Bošnjaka, uz uglednike u političkom i intelektualnom životu bošnjačkog naroda, nosi IZ u BiH. Najbolji primjer takvog djelovanja je zajednička izjava reisu-l-ulema Husein ef. Kavazović s bošnjačkim predstavnicima iz političkog, akademskog, kulturnog i vjerskog života, iz decembra 2015. U njoj su osuđeni radikalizam i terorizam te upućen poziv bošnjačkom narodu da se „drži srednjeg puta u vjeri“.¹¹ Tim postupkom je istaknuta razlika između „srednjeg puta u vjeri“ koju zastupaju potpisnici pomenute izjave, za razliku od neformalnih grupa i osoba koje, tvrdeći da zastupaju autentičnu interpretaciju islama, pozivaju na pozitivan odnos prema radikalizmu i terorizmu.

¹¹ Vidi: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/bosnjacki-lideri-potpisali-zajednicku-izjavu-o-osudi-terorizma-i-nasilnog-ekstremizma/151204047> pristupljeno 16.4.2017. godine.

LITERATURA

1. Gaus, Karl-Markus (2001), *Europski abecedarij*, Durieux, Zagreb,
2. Duranović, Elvir (2011), *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka: odnos islamskih učenjaka u Bosni i Hercegovini prema njima*, Bugojno, Izdavač: Autor
3. Džambegović, Emir (2014), *Imidž Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo.
4. Izvješće visoke radne skupine za socijalnu koheziju – cilj: aktivna, pravedna i socijalno kohezivna Europa, *TFSC* (2007) 3 1 E. Strasbourg, 28. siječnja 2008.
5. Jahić, Adnan (2010), *Islamska zajednica u BiH za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj Medžlis islamske zajednica Zagreb, Zagreb
6. Karčić, Fikret (2006), Šta je to “islamska tradicija bošnjaka? *Preporod*, br. 23/841
7. Karčić, Fikret (2011), Alternativne muslimanske grupe između šerijata i sekularnog prava, *Islamic Scene in Bosnia and Herzegovina*, Zbornik-Proceedings, Udruženje Ilmijje Islamske zajednice u BiH i Fondacija Konrad Adenauer
8. Mardešić, Željko (2007), *Rascjep u svetome, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb,
9. Memišević, Ehlimana (2015), „Savremeno regulisanje slobode religije ili uvjerenja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori“, u *Sloboda vjere ili uvjerenja: priručnik*, 481, Centar za napredne studije Sarajevo, BiH
10. Perica, Vjekoslav (2003), „Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije“, *Zbornik radova – Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo
11. Quinn, Frederic (2008), *The Sum of All Heresies*, Oxford University Press, USA
12. Salkić, Muhamed „Jugoslavenska politika prema Islamskoj zajednici“ u *Zbornik radova Naučnog skupa “Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive”*, 14. 15. i 16. novembar 2007. amfiteatar Gazi Husrev-begove medrese, „Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2008.; str. 454

13. Trgovčević, Ljubinka (1996), „The Kosovo-Myth in the First World War“. u: *Sveti Mesta na Balkanite*, Blagoevgrad
14. Trhulj, Sead (1992), *Mladi Muslimani*, Globus Zagreb, Hrvatska.
15. White, Judith B.; Langer, Ellen J. (1999), “Horizontal Hostility: Relations Between Similar Minority Groups,” *Journal of Social Issues* 55, pp. 537–59;
16. White, Judith B.; Schmitt, Michael T.; Langer, Ellen J. (2006), “Horizontal Hostility: Multiple Minority Groups and Differentiation from the Mainstream,” *Group Processes & Intergroup Relations* 9, pp. 339–58;
17. Žanić, Ivo (2003) „Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrižje-predziđe-most“, u *Zbornik radova – „Historijski mitovi na Balkanu“*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo,
18. *Izješće visoke radne skupine za socijalnu koheziju – cilj: aktivna, pravedna i socijalno kohezivna Europa*, TFSC (2007) 3 1 E. Strasbourg, 28. siječnja 2008.

Magazin

BH Dani

Webstranice

Avaz.ba

balkans.aljazeera.net

klix.ba

mr.v.ba

n-um.com

Rijaset.ba

Saff.ba

trt.net.tr

24sata.info

REDEFINING THE ISLAMIC TRADITION OF BOSNIAKS AND ISLAMOPHOBIA

Summary

With the withdrawal of the Ottoman Empire from Bosnia and Herzegovina, history notes an endeavour to redefine the presence of Islam and Muslims in the Bosnian society as a presence of a foreign element. In relation to that, politics, which ranged from limiting the presence of Islam as an element of identity, to its suppression by assimilation, to elimination, in a physical sense as well as a self-concept, were used. That process, which was led during peace and war times, is nowadays defined as Islamophobia. When talking about the way of life under Islam, or rather the *modus Vivendi* and *modus operandi* of Islam, it's been constant in BiH and takes place in complicated social circumstances. Therefore, in this work, we will present the challenges and offer possible solutions for the modern Bosnian society. In that sense, it is important to mention new, neo salafi movements, which intend to redefine the Islamic sanctity. In exploring the Islamic tradition of Bosniaks, especially under the conditions of the Islamophobic discourse which is present in the world, the Islamic Community in BiH plays an important role. But, in order to achieve actual impact in preserving tradition and the balanced path, it is necessary to answer the question: "What is the Islamic tradition of Bosniaks?". In order to prevent a redefining, it is important to take a stand to Arabic folklore tradition of Islam which aims to present itself as the only authentic, and in that sense the relation towards other and different traditions. Also, it is also to take a stand to the pro-socialist interpretation of the role of religion in society, which aims to redefine religion as an irrelevant social phenomenon which leads to the crumbling of social relations, while trying to establish animosity towards religious freedom as a determining identity factor.

Key words: Islamophobia, tradition, Bosniaks, Islam

Adresa autora

Authors' address

Emir Džambegović

Internacionalni univerzitet Travnik

Fakultet za medije i komunikacije

emir.dzambegovic@gmail.com

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 323.285"20"

Pregledni rad

Review paper

Zlatan Lukić, Samir Arnaut

TERORISTIČKE AKTIVNOSTI I BEZBJEDNOSNE PRIJETNJE NA POČETKU 21. VIJEKA

Terorističke aktivnosti i drugi oblici nasilja obilježavaju početak 21. vijeka, pa svaki korak ka iznalaženju metoda djelovanja terorističkih organizacija predstavlja značajan korak u stvaranju pretpostavki za uspješno suprotstavljanje ili pak držanje pod kontrolom terorizma u svijetu. Najnoviji oblici ispoljavanja savremenog terorizma daju sadašnjem društvenom trenutku jednu savsim novu dimenziju zbog bitnih razlika koje su uslovljene razvojem nauke, tehnike i tehnologije, kao i različitošću društveno-ekonomskih, političkih i istorijskih korijena njegovog nastanka.

Pod bezbjednosnom prijetnjom u savremenoj političko-bezbednosnoj teoriji podrazumijevaju se savremeni bezbjednosni rizici i prijetnje, posebno terorizam i organizovani kriminal, koje uveliko prevazilaze nacionalne granice, predstavljajući ozbiljnu regionalnu, evropsku, a u nekim segmentima i globalnu bezbjednosnu prijetnju.

Savremena nauka ulaže velike napore da ponudi opšte prihvatljivu definiciju terorizma. Međutim, i pored toga što terorizam predstavlja pravu pošast savremene civilizacije, politika mnogih moćnih država sputava naučnu misao i time odlaže definisanje savremenog terorizma. U pitanju su dvostruki standardi i pri tom neke države koriste terorizam, u svrhe, kada treba, bez angažovanja sopstvenih vojnih snaga izazvati sukobe, odnosno, nestabilnost u regionima.

Ključne riječi: terorističke aktivnosti, terorizam, oblici i organizacija, bezbjednosna prijetnja, savremena nauka, politika

1. TERORISTIČKE AKTIVNOSTI U PRVE DVIJE DECENIJE 21. VIJEKA

Terorizam, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu, početkom 21. vijeka dobija zastrašujuće razmjere, ugrožavajući demokratske procese i institucije, a u krajnjoj liniji, stabilnost međunarodnog poretka. Polazeći od stanovišta da u osnovi terorizma, kao ekstremne socijalno patološke pojave, obuhvataju društveni konflikti u širokom dijapazonu, od političko ideoloških, do etničko-vjerskih. (Butkovski 2011: 298)

Savremeni terorizam danas predstavlja jednu od najvećih globalnih prijetnji cjelokupnoj bezbjednosti, prouzrokuje nove, kompleksne rizike, a posljedice od terorističkih napada svakim danom su sve razornije. Njegovi protagonisti koriste legalnu infrastrukturu protivnika za planiranje i izvođenje napada. To ukazuje da je logistika terorista danas sve jednostavnija i teško uočljiva. Najnovije terorističke metode predstavljaju rezultat upotrebe novih savremenih tehnologija, te, međunarodnu aktivnost, kao i pronalazak novih izvora finansiranja i podrške. Upotreba, odnosno zloupotreba, informacionih tehnologija, kao što su internet i mobilni telefoni, proširila je okvir djelovanja terorističkih organizacija. Sredstva globalnog informacionog razvoja upravo su stavila u prvi plan mogućnost terorista da razviju bolju saradnju sa svojim simpatizerima i istomišljenicima širom svijeta i da utiču na njihovao ponašanje i usmjere ih ka svojim ciljevima kroz ideološko regrutovanje. Terorističke organizacije i grupe kroz globalne sisteme veza i mreža svakodnevno vrše propagande aktivnosti prema široj javnosti kroz snažne političke poruke.

Za ovakve aktivnosti posjeduju mnogobrojne zvanične i nezvanične web stranice na internetu, koje su dostupne velikom broju zemalja, jednostavne za pretragu i na engleskom su jeziku.

Globalizacija života i rada, kao i brisanje granica među državama, omogućila je teroristima da brzo i jednostavno prelaze iz jedne države u drugu kao i bilo koji drugi poslovni ljudi.

Ukidanje granica duž cijele sjevernoameričke slobodne trgovinske zone i EU omogućilo je pored protoka robe i ljudi, i protok dobra i zla. Terorizam dobija posebnu dimenziju nakon događaja od 11. septembra 2001. Svijet je u cijelosti postao svjedok sazrijevanja i pojave nove ere terorizma - ere globalnog terorizma, globalnog domašaja, čija je motivacija prije svega etnonacionalistička i religijska. Napadi na sredstva javnog saobraćaja u Londonu, Madridu, Parizu, Moskvi, i drugim evropskim gradovima, proteklih godina su svjetskoj javnosti pokazali da i evropskim zemljama prijete

opasnost od terorističkih napada, što je dovelo do brojnih reakcija i aktivnosti (sas-tanci, zaključci, inicijative i odluke) Evropske unije. Pojavni oblici terorizma i sredstva za njegovo sprečavanje i kontrolu, dugo su već predmet razmatranja UN i pojedinih regionalnih i međunarodnih organizacija. (Jovanić, Vasić 2011: 497-498)

Terorističke aktivnosti na početku 21. vijeka, su uveliko nastavljene žestokim tem-pom, i tako, provociraju i prijete cjelom svijetu. Svjedoci smo da više od dvije trećine svijeta na početku ovog vijeka ima problem sa sve većom ugroženošću slobodnog kretanja (slobode). To se sasvim sigurno može prepisati najvećim dijelom sve većim i opasnim aktivnostima od terorističkih napada. Te aktivnosti terorista su vrlo nepred-vidljive i nemoguće je davati bilo kakvu prognozu o samim njihovim aktivnostma, a kako stvari stoje one nisu dobre. Kao najmoćnija (jedna od najmoćnih) u savreme-nom vremenu je Al Kaida i Islamska država ISIS, i kako se da primjetiti da Al Kaida preuzima sve odgovornosti za počinjena teroristička djela, a jedan od tih napada je i napad na SAD (Svjetki trgovinski centar NY, 11.09.2001.), koji je jedan od najdirkt-nijih napada na čovječanstvo u novom dobu. Zatim, izvedeni su napadi na Pariz u više navrata na različita mjesta, te Brisel, London, Istanbul. Ovo nam sve govori da su teroristička djelovanja na prostoru Evrope, u intervalima i sve češća. Takva teroristička djelovanja odraz su prijetnjama evropskim državama i njihovo ugroža-vanje bezbjednosti građana, odnosno, unošenje nemira i straha od iznenadnih napada na ciljanu skupinu građana.

Terorističke aktivnosti na početku 21. vijeka nisu samo odraz na Evropu, već su i na drugim kontinentima veoma djelotvorne i učinkovite. Pa tako, u isto vrijeme, širom Nigerije, pokolj su vršili teroristi organizacije Boko Haram, koji su kao taoce uzimali i koristili djevojčice. Za samo nekoliko dana na nekoliko lokacija pripadnici Boko Harama ubili su oko 2000 ljudi naočigled cijelog svijeta. Snažna reakcija svijeta za ta masovna ubistva je izostala, za razliku od pokolja u Parizu, što se može reći za napade u: Nigeriji, Tunisu i drugim zemljama, koja su pokazali i znatnu licemjernost Zapada. Teroristi su napadali i: Somaliju, Pakistan, Francusku, Tursku, Katar, Afga-nistan, Tajland, Sjedinjene Američke Države, Bosnu i Hercegovinu, Irak, Siriju, Liban, Egipat, Niger, Čad, Libiju, Dansku, Rusiju, Saudijsku Arabiju, Jemen, Kame-run kao i neke druge države. Neke od pomenutih država više puta su bile na meti ter-orista. Pored ljudi, na meti terorista bili su i kulturni spomenici od neprocjenjivog značaja. Pripadnici IDIL-a rušili su drevnu Palmiru i ostalo kulturno-historijsko na-slijeđe, a na terenu su brzo napredovali. Kraj godine dočekali su u defanzivi nakon ruskog bombardiranja i akcija iračke i sirijske vojske. Svijet će pamtit i tragediju sa

hadža u kojoj je poginulo nekoliko hiljada ljudi kao žrtve meteža nastalog među ho-
dočasnicima u Meki¹.

Pokazatelji Instituta za ekonomiju i mir (Institute for Economics and Peace - IEP), koji danas ima urede u Sydneyu, New Yorku i Mexico Cityu, prema svojim istraživanjima, kažu da Globalni indeks terorizma iznosi 78% svih ubijenih prilikom terorističkih incidenata u 2014.god. i on se odnosi samo na pet zemalja: Irak, Afganistan, Pakistan, Nigerija, Sirija. Potencijalni problem kod rangiranja pojedine države na GTI-u leži u činjenici što ova metoda uključuje relativni utjecaj samo četiri indikatora za datu godinu, za pojedinu državu, i to: ukupan broj terorističkih incidenata, ukupan broj smrtno stradalih od terorističke aktivnosti, ukupan broj ranjenih tijekom terorističkih aktivnosti, te ukupnu materijalnu štetu koja je nastala kao posljedica terorističkih aktivnosti. Pri tome se svakom indikatoru dodjeljuje predodređeni faktor težine, bez potrebnog objašnjenja, zašto je primjerice materijalna šteta četiri puta teži faktor od broja ranjenih. Posve je jasno da teroristička aktivnost ozbiljno raste. U posljednjih 14 godina broj poginulih osoba u terorističkim napadima na svjetskoj razini porastao je skoro 10 puta. U napadima 2000. poginulo je 3329 ljudi, 2014. broj žrtava je 32658. (Čuljak 2016)

Činjenice su da u prve dvije decenije 21. vijeka, imamo najmoćniju terorističku organizaciju Al Kaida, zatim, tu je i prisluškivanje građana od strane američkih obavještajaca, što pokazuje da početak 21. vijeka, nije ništa sigurniji, kada je u pitanju prijetnja terorizmom. Naprotiv, sve je veća opasnost od terorizma. Jedino efikasno, što daje dobre rezultate u borbi protiv terorizma je kvalitetan obavještajni rad. Drugim radnjama, kao npr.: zatvaranjem granica, ukidanjem Šengenskog sporazuma, sužavanjem ljudskih prava i sloboda... se nećemo izboriti protiv terorizma. Intenzitet terorista u 2016, je još aktivniji, što je uočljivo nastavkom sukoba u Siriji i Iraku, Islamska država je sve aktivnija što se da naslutiti, da će oni u mjeri, u kojoj budu trpjeli poraze u Siriji i Iraku pojačati terorističke aktivnosti (Dragišić 2016). Da će 2017. biti nastavak sve češćih i nepredvidivih napada terorista, ukazuje trenutačna situacija u svijetu, a posebno stanje na Bliskom istoku.

1.1 USLOVI NASTANKA TERORIZMA NA POČETKU 21. VIJEKA

Terorizam u savremenim uslovima sve više poprima internacionalni karakter, pa je stoga gotovo neizvodljivo da se svaka država zasebno bori protiv njega. Budući da

¹ Vidjeti više na: <http://www.klix.ba/vijesti/svijet/svjetski-dogadjaji-koje-cemo-pamtiti-i-u-2016-teroristicki-napadi-izbjeglicka-kriza/151230094>, objavljeno: 01.01.2016.

teroristički akti ozbiljno ugrožavaju i narušavaju dobra i vrednosti koja se moraju štiti, mnoge države iniciraju odlučno i koegzistentno djelovanje protiv ovog vida političkog nasilja. Vrijednosti koje se nastoje zaštititi su, na prvom mjestu: međunarodni mir i sigurnost, a zatim i sistem međunarodnog komuniciranja kao jedan od ključnih uslova nesmetanog odvijanja međunarodnih odnosa, sloboda i prava pojedinaca koje je neophodno zaštititi, kako od država, tako i od pojedinaca koji ih ugrožavaju. (Krstić 2015: 318)

Terorizam kao pojava ostvaruje se u specifičnim uslovima koje je moguće klasifikovati i vrednovati prema mnogim kriterijumima. Uslovi imaju dvije bitne funkcije, i to :

- prva, da, su uslovi skup okolnosti u kojima i pod čijim uticajem nastaje i razvija se terorizam; i - druga bitna funkcija je, da, su uslovi stalni predmet djelovanja pojava i njenih činilaca na nastanak i razvoj terorizma. Oni u osnovi mogu biti stabilni - nestabilni, promjenjivi, povoljni – nepovoljni, za nastanak i razvoj terorizma kao pojave, strukture, organizacije, procesa. Možemo konstatovati, da imamo, s jedne strane, nužne i dovoljne uslove i, s druge, ostale uslove.

Nužni uslovi su oni uslove, bez kojih ni jedna pojava, u okviru istih, i terorizam kao pojava i kao organizacija, ne bi mogle ni nastati, niti se ostvarivati. Naredni činilac su dovoljni uslovi, pod kojima shvatamo one uslove koji obezbjeđuju formiranje i ostvarivanje pojave i organizacije, kao samosvojsvene, vremenski i prostorno povezane. (Stanković 2014: 12)

Ostali uslovi su, u stvari, uslovi prisustva, uslovljeni činiocima povoljne-nepovoljne situacije, ali se isti javljaju poslije nužnih i dovoljnih uslova. Nužne i dovoljne uslove odredićemo kao bitne, a ostale kao nebitne uslove. Iz tih razloga se objektivno mogu razlikovati uslovi koji, s jedne strane, odgovaraju, pogoduju razvoju i manifestaciji terorizma (npr. terorističkoj organizaciji), koje možemo nazvati povoljnim uslovima, a s druge strane, za razliku od onih koji ne pogoduju ostvarivanju terorizma kao pojave (terorističkoj organizaciji), a koje ćemo odrediti kao nepovoljne. (Tančić 2010:113)

Imajući u vidu navedene iskaze, nesporno je da se terorizam javlja i ostvaruje u bitnim uslovima, i to, prije svega, u prirodnim i društvenim uslovima.

Prirodni uslovi su prirodna svojstva određenih teritorija u određenim granicama, sa stanovišta povoljnosti za nastanak i razvoj terorizma.

Društveni uslovi su uslovljeni društvenim odnosima i procesima, pri čemu iste stvari, prilagođava i mijenja svjesnom, ciljnom i svrshodnom djelatnošću sam čovjek, koji iste saglasno svojim potrebama i interesima koristi i utiče na njih. Bitni

društveni uslovi su društveno - ekonomska funkcija i nivo razvijenosti iste, u čijem okvirima subjekti terorizma ostvaruju svoja ponašanja, društvena struktura postojećeg društva sa kojom je usko vezana i društvena situacija i ekonomska sposobnost za proizvodnju i razvoj, te društvena svijest - nauka, ideologija, religija, itd. U uslove nužno obuhvatamo i postojanje društvenih i političkih institucija, ustanova i organizacija, društvene norme i odgovarajuća ponašanja. Nesporno je da se terorizam kao realna društvena i politička pojava ostvaruje u postojećim ekonomskim, političkim, pravnim, tehničko – tehnološkim, informativno - komunikacijskim, kulturno - obrazovnim, tradicionalnim, organizacijskim, ideološkim, teritorijalno - političkim, vremenskim i drugim uslovima. Primjer su ekonomski uslovi kao jedan od uzroka pojave terorizma, koji imaju ključnu ulogu za bilo kakvu terorističku akciju.

Treba imati na umu da se savremeni terorizam ne može suzbiti samo računajući na donekle ograničene mogućnosti pojedinačnih ugroženih država. Naprotiv, borba protiv ovog vida nasilja biće u budućnosti sve teža, jer će se njegov obim i kapaciteti enormno uvećavati, a njegov organizovani dio sve uspješnije stabilizovati i učvršćivati u državnim i ekonomskim strukturama napadnute države. Veliki broj suverenih država se danas suočava sa velikim problemima, jer terorističke organizacije prevazilaze državne granice i učestalo se suočavaju sa prijateljskom konkurencijom i ljubomornim čuvanjem obaveštajnih „izvora i metoda“, što opet u značajnom obimu sputava adekvatnu razmjenu i protok informacija sa drugim zemljama. Jedan od najvažnijih aspekata koji će biti stalni pratilac terorizma u narednom periodu su konstantna nastojanja i aktivnosti da se stvori međunarodni pravni osnov za definisanje normi i pravila u borbi protiv politički motivisanog nasilja, u koje spada i terorizam. I pored svih nastojanja OUN u donošenju navedenih pravnih dokumenata, i dalje smo uskraćeni za jednu opšte prihvatljivu definiciju terorizma, što predstavlja najveći problem i prepreku da se izvrši operacionalizacija međunarodno pravnih akata u borbi protiv modernog terorizma. (Krstić 2015: 319-320)

1.2. SUBJEKTI TERORIZMA NA POČETKU 21. VIJEKA

Subjekti su ti koji izučavaju i vrednuju uslove, i u odnosu s njima i u odnosu na njih, i oni u određenoj mjeri i definišu ciljeve i preduzimaju razne aktivnosti kako bi ih realizovali, vršeći pri tom jedni na druge razne uticaje. Ti početni uslovi su objektivno zatečeni i osnovni, a svi ostali su promjenjivi određenim ponašanjima i aktivnostim raznih subjekata. Subjekti terorizma su bitni činioци ukupnih društvenih i političkih

procesa. Politika i političko je, u stvari, odnos u kom učestvuje mnoštvo subjekata koji se međusobno razlikuju po mnogim kvalitativnim i kvantitativnim svojstvima, ulogama i položajima, mjestu, funkcijama, te se u tim procesima javljaju i subjekti terorizma. Subjekte terorizma možemo definisati kao pojedinačne grupne i kolektivne učesnike, terorističke organizacije manjeg ili većeg obima, koji posredno ili neposredno, sa manjim ili većim intenzitetom, usmjerenošću, voljno ili nevoljno, učestvuju u ostvarivanju politike, terorizma, terorističkih aktivnosti i akcija. Društvo, u užem ili širem shvatanju, kao i pojedinac, grupe, kolektiviteti su i subjekt i objekt terorističkih aktivnosti i terorističkih akcija. Čovjek kao pojedinac, i širi oblici ljudskog organizovanja, u određene društvene i političke odnose stupaju nezavisno od svoje volje i u njima učestvuju u raznim vezama i odnosima. U tim društvenim i političkim i drugim odnosima i vezama, čovjek i drugi kolektiviteti, kao članovi određene društvene i političke zajednice mogu biti zadovoljni ili nezadovoljni tim odnosima, te u skladu sa svojim potrebama, motivima, interesima i ciljevima oblikuju, svoje modele odnosa, pravila ponašanja i u tom pravcu usmjeravaju i razvijaju svoju aktivnost i akciju. Usmjerena i razvijana aktivnost i akcija dovodi ih u raznovrsne kontakte i opštenja sa drugim pojedincima i kolektivitetima, koji se nalaze u sličnim ili različitim položajima. Nastojeći da budu relativno samostalni, oni se pri tom suprostavljaju podređivanju, ali i nastojeći da drugima budu nadređeni, javljaju se u ulozi podređenog i nadređenog ili vođenog ili vođe. Kao što se vidi iz navedenih iskaza, mogući su raznovrsni odnosi, koji se ne mogu samo sa jednog aspekta sagledavati niti proučavati. Saglasno predmetu ove monografije, nesporno je da u ostvarivanju terorističkih aktivnosti i akcija, učestvuju i podređeni i nadređeni, vođeni i vođe, dobrovoljno opredijeljeni i prinuđeni, kao i neutralni, individualni i kolektivni, oficijelni i spontani, legalni i ilegalni, legitimni i neligitimni, organizovani i neorganizovani, aktivni i pasivni i drugi učesnici.

Subjekti terorizma se javljaju u višestrukim ulogama, koje uslovno možemo odrediti:

1. kao subjekte očuvanja i proširenja političke suverene vlasti matične države;
2. kao subjekte negiranja, osporavanja i slabljenja političke suverene vlasti matične države, i
3. kao subjekte otcjepljenja od matične države i formiranja nove države.

Subjekte terorizma, možemo klasificirati po mnogobrojnim kriterijumima. Jedan od kriterijuma klasifikacije jeste uloga i položaj subjekata, i po tom kriterijumu subjekte terorizma možemo razvrstati na: subjekte koji čine akciono jezgro, potom subjekti – aktivisti – nosioci akcija, aktivisti – sljedbenici, učesnici – korisnici akcija i

kontraaktivisti. Po sastavu - kolektivnosti, subjekte možemo klasifikovati na: kolektivne, grupne i individualne. Po kriterijumu organizovanosti na: organizovane i neorganizovane, po kriterijumu dobrovoljnosti oficijelnosti, legalnosti, legitimnosti, aktivnosti, usmjerenosti. Kao subjekti terorizma mogu se identifikovati i spoljni i unutrašnji, državni i nedržavni, izvršioci i organizatori, pomagači, i dr. Moguće su klasifikacije i po drugim kriterijumima; kao što su kriterijumi aktivnosti, te u tom smislu subjekti terorizma mogu biti aktivni ili pasivni subjekti i sl. Subjekti terorizma su raznovrsne organizacije koje djeluju na raznim prostorima, raznovrsnim aktivnostima i akcijama, počev od Crvenih brigada - Italija, Frakcija crvene armije - Njemačka, ETA-Španija, IRA – Sjeverna Irska, Hamas – Liban, Hezbolah – Liban, Abu Nidal – Liban, Demokratski front za oslobođenje Palestine – Liban, Tamilski tigrovi – Šri Lanka, Kurdistanska radnička partija – Turska, Sendero Ruminoso – Peru, Al-Kaida, Islamska država u Iraku i Levantu (ISIL), i dr.

Masovnije terorističke organizacije su u većini slučajeva formirane prema birokratskim i vojnim standardima, sa više nivoa rukovođenja, sve do neposrednih izvršioaca terorističkih aktivnosti i akcija. Određen broj terorističkih organizacija imale su i imaju ćelijski sistem organizovanja, koji obuhvata više ćelija na određenim teritorijama, pri čemu se pripadnici raznih ćelija ne poznaju, čime se teroristička organizacija štiti od mogućih „provala“. Na prvom mjestu je tajnost i konspirativnost. Jedan broj terorističkih organizacija koristio je i koristi model mrežne organizacije, gdje se određen broj članova povezuje na mrežnim principima tj. kao specifična grupa veza, čvorova. U tom kontekstu povezivanje može biti po osnovu lančane strukture, čvorne strukture i mreža pune matrice. (Stanković 2014:15-17)

Terorizam, i njegovo terorističko djelovanje, može se smatrati kako političko nasilni akt. Više puta sam u predhodnom izlaganju ovog rada govorio o njegovom djelovanju. Stoga se karakteriše kao akt koji prenosi i stavlja do znanja svoju aktivnost kao poruku koja se manifestuje kao aktivnost terorista (terorističkih organizacija), i na taj način govori o značajnim ciljevima djelovanja i njihovim namjerama izvršenja terorističkog akta. Terorističke grupe veoma vješto i smišljeno određuju ciljeve, prvenstveno sa tom namjerom, preuzimanja odgovornosti, izvedene terorističke akcije, i na taj način opravdaju svoj osnovni cilj, izazivanjem straha i nemira kod civila. Terorističke organizacije uvijek pospješuju motivaciju svoje ćelije i samih terorista u namjeri ostvarenja njihovih ciljeva. Pored izazivanja straha i prijetnji bezbjednosti civila, motivisanosti, teroristi se karakterišu još po svojoj brutalnosti, raznovrsnosti, nasilnog djelovanja i ophođenja koja se manifestuju na različite objekte. Vrijeme koje je ispred nas dovelo je čovječanstvo do savršenstva, tako da svi oni koji su odlučni

da se priklone terorističkim grupama, su manje-više dobro usavršeni i obučeni, poznavanjima komunikacijsko - tehničke informatičnosti, poznavanjima više svjetskih jezika. Savremeni terorizam to prepoznaje kao bitan cilj terorističkih organizacija pri omasovljavanju njihovih ćelija. Ovdje je jasna jedna stvar, sama globalizacija i uspostavljanje novog svjetskog poredka je omogućila brzo napredovanje pojedinaca da se usavrše i budu spremni za djelovanje u određenim situacijama na određene ciljeve. Teroristički ciljevi su prvenstveno usmjereni ka zapadnim zemljama. Nas ne treba da iznenađuje njihova brza djelovanja unutar tih zemalja, jer se teroristi odlikuju veoma iznenađujućim akcijama, odlučnošću (za terorističke organizacije vrlo bitna karakteristika, naročito sad, kad su masovni samoubilački, odnosno, bombaški napadi), zatim veoma su pokretljivi, ofanzivni, primjenjuju veliku dozu drskosti, mudrosti i mnoge druge osobine koje ih čine operativnijim u izvršenju datih ciljeva. Sve ovi navedeni pojmovi, karakterišu i povlače određeni cilj. Oni se ispoljavaju od akcije, tj., zamisli izvršenja tereoiističkog čina. Pokušat ću pojasnit sam čin izvođenja terorističkih napada. Kako bi ispunili zadani cilj, a to je, da prvenstveno: Svaki teroristički čin je dobro smišljen i ima veoma jasnu namjeru ugrožavanja, prije svega, političke stabilnosti, i na taj način, nametnuti jasne političke ciljeve. Ti politički ciljevi nisu ni malo naivni. Oni se odnose na razne sektore političnosti jedne zemlje, koje se terorističkim putem žele ostvariti. Najčešća pojava, kad je u pitanju ovakva aktivnost, je neusklađenost političkih ciljeva i sredstava za njihovo ostvarivanje, tj., da se politički ciljevi žele ostvariti na nezakonit i neprihvatljiv društveni način i zakon. Na te činjenice vrlo je jednostavno odslikati da se terorizmom, pospješuje i aktiviraju kriminalne radnje, koje dovode do ostarivanja (nametanja) ciljeva. Ovdje bi se osvrnuo na kratak osvrt (analizu), kad je upitanju djelovanje savremenog terorizma i njegovog cilja. Tu se ne radi ni o malo neorganizovanoj stvari. Njihovi ciljevi nisu usko usmjereni na jednokratno djelovanje u izvođenju terorističkih akcija. Terorističke organizacije veoma mudro primjenjuju svoje smišljene ideje kako i na koji način izvršiti napad i na taj način šalju jasnu poruku onome kome je namijenjen teroristički čin, a istovremeno i svojim (ostalim terorističkim organizacijama) istomišljenicima. Oni kao organizacija takvim pristupom jasno stavljaju do znanja svoje ciljeve kao akt preuzimanja svih odgovornosti za počinjena djela. Veoma mudro koriste svoje ciljeve prilikom svakog izvršenog terorističkog čina, tako što, time izazivaju strah i osjećaj nesigurnosti manjih terorističkih, kriminalnih grupa, koje se umrežavaju i povezuju u jednu veću cjelinu, gdje šalju vrlo jasnu sliku da terorizam i njegovo djelovanje na početku 21. vijeka ima jasne namjere sa ciljem jačanja i omasovljavanja njihove organizacije u što veću zajednicu i preuzimanja vlasti, neleganim terorističkim radnjama.

2. BEZBJEDNOSNE PRIJETNJE U PRVE DVIJE DECENIJE 21.VIJEKA

Sam početak 21. vijeka donio je nove bezbjednosne opasnosti i prijetnje na globalnom planu. Savremeni izazovi, rizici i opasnosti po globalnu bezbjednost su postali izuzetno značajni i bitno obilježavaju savremene međunarodne odnose. Kao posljedica globalizacije i uspostavljanja „novog svjetskog poretka“ prestala je opasnost od rata između vodećih država svijeta, a istovremeno su se pojavili mnogi unutrašnji i manji međunarodni sukobi. Upravo ovakvi sukobi jesu pogodno tlo za izrastanje terorizma u najveću prijetnju bezbjednosti država, budući da takva područja predstavljaju suprotstavljanje terorizmu – međunarodni standardi i pravna regulativa izvor nasilja, pogodnost za lociranje terorističkih kampova za obuku terorista, trgovinu oružjem, jačanje religioznog fundamentalizma, širenje nasilja, itd. Ovome treba dodati težnju terorista za postizanje dva globalna cilja: prvi, svrgavanje aktuelne vlade u nekoj zemlji ili njeno redefinisavanje i drugi, razbijanje teritorijalnog integriteta neke države. U poređenju s ratovima koji su odnijeli mnogo veći broj žrtava, očigledno je da je terorizam brutalnošću i psihološkim efektom – kao propratnom pojavom, uspio da se nametne kao svjetska opasnost i problem. Terorizam se više ne može lokalizovati na regiju ili državu. To je društvena pojava koja postaje međunarodni problem i ima nesumnjiv uticaj na cijeli svijet. Globalni aspekt terorizma je višedimenzionalan. U prvom redu, on se može posmatrati kao napad na društveni i ustavni poredak kao najvišu vrijednost svake države, zatim kao način borbe za ostvarenje nacionalnih prava ili pak kao sredstvo sile u međunarodnim odnosima.(Popović, Gajić, Kovačević 2011:753-754)

Novi izazovi i prijetnje bezbjednosti sve više izlaze iz okvira teritorijalnih granica država, konstituišući se kao regionalne i transnacionalne mreže opasnosti. Takvim izazovima i prijetnjama ne mogu se uspješno suprotstaviti ni najbogatije i najjače države. Zato je ucrtana međudržavna saradnja i bezbjednost, zasnovana na dijalogu i partnerstvu u cilju stvaranja ne samo zajedničke, nego i nacionalne i bezbjednosti pojedinca. Takav univerzalni model nameće se kao obrazac za dostizanje neophodnog nivoa svih vidova bezbjednosti. U uslovima turbulentnog geostrateškog bezbjednosnog okruženja, sa multipliciranim i disperzivnim izazovima, nastala je jedna nova zamisao saradnje u bezbjednosti, tzv. „kooperativna bezbjednost“ („Cooperative Security“). (Vejnović, Obrenović 2012: 84-85)

U teoriju bezbjednosnih nauka se, kao odrednica savremenog terorizma, (po kojima se on razlikuje od tradicionalnog), mogu izdvojiti: globalnost, što nas usmjerava

na pomisao da granice više nisu prepreka terorizmu; letalnost - promjena taktike kojima se nekada težilo uznemiravanju javnosti impresionirajućim žestokim akcijama, novom taktikom ubijanja što većeg broja civila i zastrašivanja što većeg broja ljudi. Što veća koordiniranost terorista i veća prouzrokovanosť nasilja, brišu se klasične granice između terorizma i objavljenog rata među državama, koristeći najrazvijenije tehnologije i usmjerenosti ka uništavanju najrazvijenije tehnologije koja ugrožava „svetu tradiciju“ terorista; organizuju ga i sprovode transnacionalne zavjerničke mreže, sprovode fanatični ekstremisti željni što većeg uništavanja, primjenjujući samoubilački metod, ispoljavajući nespremnost za pregovore i kompromise, kao i pokazivanje velike mržnje prema odabranoj meti-cilju. Savremeni terorizam se manifestuje terorističkim aktom koji se najčešće realizuju kao: oružani napadi na objekte i lica, i ubistva (poznati kao atentati), podmetanja i aktiviranja eksplozivnih naprava, izazivanja požara, upotreba otrova, štetnih gasova, hemijskih i drugih štetnih materija, otmica lica, vozila, brodova ili aviona, te uzimanje talaca i kidnapovanje, zatim, prijetnja slanja pisma - bombi, upotreba automobila-bombi, prijetnje terorističkim napadom, lažne dojave i uzbune i slično. (Milašinović, Mijalković 2011:5)

Odnos između država danas je sve složeniji, tj., sve veća povezanost između njih, direktno se odražava ne njenu bezbjednost (sigurnost). Prema Rami Masleši „kako ni jedna zemlja ne može da održi svoju sopstvenu bezbjednost ignorišući ili nena-mjeravano uvećavajući nesigurnost drugih društava“ onda to ukazuje, da na međunarodnoj sceni se odvijaju procesi u odnosima između države s ciljem promjene odnosa snaga i nametanje odgovarajućih sistema vrijednosti, odnosno određenih oblika političkog uređenja. U tim oblicima pritisaka trebamo posmatrati i terorizam što nam pokazuje da je on permanentni pratilac naznačenih političkih i drugih procesa, ispoljavajući se kroz razne oblike nasilja, kako bi se zavisno od kreatora i postavljenih ciljeva destabilizirale osnovne vrijednosti svakog društva. Kako se radi o sigurnosnom problem današnjice, nije ga moguće locirati samo za određenu državu ili šire područje. Radi se o sigurnosnom fenomenu sa kojima se kontinuirano suočava međunarodna zajednica. Sve dosadašnje forme i oblici ispoljavanja terorizma imaju višedimenzionalni, tajni i razarajući karakter, posebno ako uzmemo u obzir njegove savremene metode, vidove djelovanja, koje u posljednje vrijeme poprimaju ozbiljne i političke konotacije. Činjenici doprinosi i to što se nosioci terorizma danas koriste najsavremenijim tehničko-tehnološkim sredstvima, pri čemu je prisutna i naglašena profesionalizacija, globalizacija, saradnja između terorističkih organizacija, s težnjom korištenja bioloških, hemijskih, nuklearnih i drugih energenata za izvođenje djela terorizma (Masleša 2001: 677). Što su prijetnje jasnije, tj. konkretnije, veća je opasnost

po bezbjednost na bilo kom nivou, mada se ne smiju zanemariti ni manje vidljive prijetnje koje posredno mogu ugroziti dostignuti nivo bezbjednosti. Evropska strategija bezbjednosti je kao glavne bezbjednosne prijetnje u Evropi, istakla: terorizam, profilerizaciju oružja za masovnu uništenje, regionalne sukobe, organizovani kriminalitet i neuspjeh država. Isprepletenost i međuzavisnost bezbjednosnih prijetnji nadilazi sposobnosti samostalnog odgovora. Stoga se sve više nameće potreba za prihvaćanjem tzv. „sveobuhvatnog pristupa“ kojim se opasnosti smanjuju i otklanjaju saradnjom i zajedničkim djelovanjem. Glavni nosioci aktivnosti kreiranja mira i stabilnosti na globalnoj političkoj sceni, su: UN, OEBS i NATO, a njihova nastojanja dopunjuju aktivnosti niza regionalnih organizacija. (Keča 2012: 70)

ZAKLJUČAK

Terorizam, predstavlja ogroman problem savremenom svijetu, odnosno, terorizam je prepreka razvoja savremenog svijeta ka globalnom društvu. Terorizam je postao misao, pojava, pojam kao termin, koji je ušao u svakodnevni život savremenog društva i kao takav predstavlja društveni fenomen. Uporedo sa razvojem čovječanstva, u tehničkom, materijalnom i obrazovnom – naučnom pogledu, razvija se i sam terorizam, koji se masovno širi cijelom planetom, koristeći se stalnim promjenama, po sadržini, formama, tipovima i oblicima samog organizovanja, načinima njihovog djelovanja, njihovoj tehničkoj opremljenosti.

Nije neophodno napomenuti da terorizam nije nastao odskora. Njegovi korijeni se vuku još iz daleke prošlosti, i kao takva pojava i tvorevina predstavlja dugogodišnju opasnost i prijetnju po civilizaciju i njen razvoj. Vrlo česte podjele terorizma se odnose na posredni i nepsredni vid terorizma.

Posredni se odnosi na omalovažavanje vlade u smislu prikazivanja njene nesposobnosti, da obezbjedi zaštitu svog stanovništva i same vrijednosti materijalne zaštite. Neposredni vid terorizma se manifestuje, kao cilj terorizma, u smislu terorisanja nosilaca vlasti ili njihovih zvaničnih predstavnika. Prilazeći sa tog aspekta, analiza terorizma ukazuje na to kao relevantne činioce, tj. njegovi nosioci koji se pojavljuju kao, nedržavni, odnosno, nevladini, ljudskih organizacija ili država, ali kao i sama međunarodna zajednica pa se može konstatovati, da je međunarodni terorizam pojava čiji su nosioci, kao kod mnogo drugih činilaca socijalne nefunkcionalnosti i posjeduju odličnu moć (sposobnost), prilagođavanja u izmijenjenim društvenim uslovima. Osvrćući se na dugu istoriju terorizma, može se primijetiti da u posljednje dvije decenije,

terorizam doživljava ogroman iskorak, i da nanosi ozbiljne probleme u međunarodnim odnosima, te ugrožava mir i stabilnost u svijetu. Njegovi uzroci i motive su različiti. Primjećuje se, da za takvo stanje, u kojem terorizam dobija vjetar u leđa, stoje velike materijalne snage, koje su potkrepljene finansijskim sredstvima, kao i najsavremenijom tehničkom opremom. Cilj terorizma jeste skretanje pažnje javnosti na stanje, položaj i probleme neke društvene grupe i njihovo stavljanje u prvi plan u odnosu na sve druge probleme u državi, regionu, pa čak i svijetu, slanje poruke, koje su najčešće političke, o težnji i namjerama te organizacije. Ako se pažljivije posmatra, vidi se da u osnovi svakog terorističkog motiva leži sticanje, očuvanje i odbrana individualnog odnosno, kolektivnog identiteta. Terorizam ugrožava sve značajne resurse savremenog društva: demokratiju, slobodu, ekonomiju, naučna dostignuća, ljudska prava i sl. Kako bih se suprotstavljalo terorističkim aktivnostima, neophodna je uspostava protiv samih prijetnji bezbjednosti. Sam pojmom bezbjednosti, vremenom je obuhvatao različite djelatnosti. Uopšteno gledano pojam bezbednosti obuhvata oblasti kao što su: državna, civilna i vojna bezbjednost; vanjska i unutrašnja bezbjednost; međunarodna, nacionalna i zajednička bezbjednost. Jedan od vidova cjelokupne bezbjednosne sigurnosti odnosi se na integralnu bezbjednost. Integralna bezbjednost, odnosno, cjelovita bezbjednost, predstavlja odbranu od svih načina oružanog i neoružanog ugrožavanja i ostvarenja potpune i svestrane bezbjednosti na svim nivoima i u svim sadržajima života i djelovanja čovjeka i društva. Kada je upitanju samo suprtstavljanje od terorističkih aktivnosti i drugih oblika ugrožavanja, neophodno je, prije svega, preispitati sami sistem države i društva, njegovom snagom, kvalitetom moći, vitalnošću, demokratskošću, pravnom državom i daljim razvojem sloboda i prava građana, te njihovo jače povezivanje odnosa u svim sferama društvenog života. Samo, ako se uspostavi jako demokratsko društvo etički, ekonomskih i organizaciono snažnije i stabilnije, na taj način to društvo će se osjećati odgovornijim da uspostavi zaštitni bedem i smanji mogućnost organizovanja terorističkih aktivnosti. Da bih se došlo do što kvalitetnije uspostave bezbjednosti nad terorizmom, neophodna je vrhunska osposobljenost državnih antiterorističkih jedinica. Vrijeme koje je ispred nas, uvodi nas u vrijeme straha, nesigurnosti i opasnostima od terorističkih akcija. Što za međunarodni sistem bezbjednosti predstavlja veliki izazov. Da bi se međunarodna zajednica bezbjednosti suprotstavila sve jačim terorističkim djelovanjem, neophodno je da se zauzme jedinstven stav i sprovede sve mjere bezbjednosti koje su usaglašene velikim brojem rezolucija u vidu zauzimanja jasnog stava u borbi protiv terorizma.

LITERATURA

1. Batkovski, Tome (2011), *Bezbedonosna procena nacionalnih i međunarodnih konflikata kao element strategijskog prilaza u suzbijanju terorizma, Suprotstavljanje terorizmu – međunarodni standardi i pravna regulativa*, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka.
2. Čuljak, Tihana (2016), Telegram, Zagreb, dostupno na: <http://www.telegram.hr/price/cijena-terorizma-je-veca-od-50-milijardi-dolara-godisnje-naj-vece-zrtve-su-trzista-u-nastajanju/>, pogledano: 24.06.2016.
3. Dragišić, Zoran, dostupno na: <http://www.cdm.me/svijet/meridijani/terorizam-je-kao-voda-ako-ga-zatvorite-na-jednom-mjestu-on-ce-proci-na-drugo>, Izvor: B92, objavljeno: 02. 01. 2016.
4. Jovanić, Vlado, Vasić, Gojko (2011), *Terorizam i globalizacija, Suprotstavlanje terorizmu – međunarodni standardi i pravna regulativa*, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka.
5. Keča, Radovan (2012), *Terorizam, globalna bezbjednosna prijetnja*, Banja Luka.
6. Krstić, Marko (2015), “Međunarodna policijska saradnja u funkciji borbe protiv terorizma”, Vol. 12 No 3, Megatrend revija, Beograd.
7. Masleša, Ramo (2001), *Teorije i sistemi sigurnosti*, Magistrat, Sarajevo.
8. Milašinović, Radomir, Mijalković, Saša (2011), “Terorizam kao savremena bezbedonosna pretnja, Međunarodna stručna konferencija”, Suprotstavlanje terorizmu, međunarodni standard i i pravna regulative, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka.
9. Popović, Predrag, Gajić, Miodrag, Kovačević, Stevan (2011), “Globalna opasnost od terorizma i najpoznatije terorističke organizacije Evrope”, Suprotstavlanje terorizmu – međunarodni standardi i pravna regulativa, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka.
10. Stanković, Nedeljko (2014), *Terorizam i finansiranje terorizma*, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, Brčko.
11. Tančić, Dragan (2010), „*Milosrdni anđeo“ i žrtve terorizma na primeru SRJ-Kosova i Metohije*, Beograd.
12. Vejnović, Duško, Obrenović, Predrag (2012), *Defendološki (zaštitni, bezbjednosni i odbrambeni), izazovi u međunarodnim odnosima s pogledom na Bosnu i Hercegovinu*, Evropski centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminalistička istraživanja, Banja Luka.

13. <http://www.klix.ba/vijesti/svijet/svjetski-dogadjaji-koje-cemo-pamtiti-i-u-2016-teroristicki-napadi-izbjeglicka-kriza/151230094>

Lista Akronima – Skraćenice

ETA - Baskijska otadžbina i sloboda (Euskadi Ta Askatasuna)

EU - Evropska Unija (European Union)

IEP – Institut za ekonomiju i mir (Institute for Economics and Peace)

IRA - Irska republikanska armija (Irish Republican Army)

IS - Islamska država (Islamic State)

ISIL - Islamska država Irak i Leviant (Islamic State of Iraq and the Levant)

ISIS - Islamska država Iraka i Sirije (Islamic State of Iraq and the Siria)

NATO - Organizacija Sjeveroatlanskog Saveza (Nort Atlantic Trealy Organization)

OEBS - Organizaciju za evropsku bezbjednost i saradnju (Organization for Security and Cooperation in Europe)

UN - Ujedinjeni Narodi (United Nations)

TERRORIST ACTIVITIES AND SECURITY THREATS AT THE BEGINNING OF 21ST CENTURY

Summary

Terrorist activities and other forms of violence marking the beginning of the 21st century, and every step to finding a method of action of the terrorist organization represents a significant step in creating the conditions for successfully holding the opposition to or under the control of terrorism in the world. The latest manifestation of contemporary forms of terrorism, given the current social moment a totally new dimension because of fundamental differences that are caused by the development of science and technology, as well as the diversity of socio-economic, political and historical roots of its origin. Under the security threat in contemporary political and security theory include the contemporary security risks and threats, especially terrorism and organized crime go far beyond national borders, posing a serious regional, European, and in some segments and global security threat.

Modern science is making great efforts to offer a universally acceptable definition of terrorism. However, despite the fact that terrorism is a real scourge of modern civilization, politics of many powerful states hampers scientific thought and thus delaying the definition of modern terrorism. These are double standards and at the same time some states use terrorism in use, when necessary, without the involvement of its own military forces cause conflicts and instability in the region.

Keywords: terrorist activities, terrorism and forms of organization, security threats, modern science, politics.

Adresa autora

Authors' address

Zlatan Lukić

zlatan.lukic@hotmail.com

Samir Arnaut

samir.arnaut@osce.org

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Mirela Karahasanović

LEUKIPOVO I DEMOKRITOVO POIMANJE PRAZNINE
KAO ELEMENTA KOSMOSA / LEUCIPPUS AND
DEMOCRITUS'S UNDERSTANDING OF EMPTINESS AS AN
ELEMENT OF THE COSMOS 303

Mate Penava, Zoran Pervan, Dražen Barbarić

NAPREDAK KAO EVOLUCIJA ILI REVOLUCIJA: ULOGA
TRADICIJE I AUTORITETA U DRUŠTVU / PROGRESS AS AN
EVOLUTION OR REVOLUTION: THE ROLE OF
TRADITION AND AUTHORITY IN SOCIETY 319

UDK 1(37/38).09 Leukip, Demokrit
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirela Karahasanović

LEUKIPOVO I DEMOKRITOVO POIMANJE PRAZNINE KAO ELEMENTA KOSMOSA

Polemike oko prostora u antici intenziviraju se zahvaljujući Parmenidovom otvaranju pitanja prirode kretanja i (ne)mogućnosti racionalnog shvatanja promjene. Rasprave o prostoru kretale su se od negiranja, do afirmiranja prostora kao nužne pretpostavke, ne samo promjene uopće već i kao granice, pa čak i *elementa* koji uživa ontološki status. Tako su i atomisti, u pokušaju da riješe elejski problem kretanja, došli u iskušenje da se pozabave i pitanjem prostora. U ontološkom smislu atomi i praznina (prostor), ne samo da su predstavljali *elemente* cjelokupne (mnogovrsne) zbiljnosti već su ujedno i uvjet mogućnosti konstitucije univerzuma. Davanje prostora predikatu *Ništa*, a ujedno određujući ga egzistentnim koliko i samo tijelo, za Hegela je značilo korak dalje, pa čak i *otvaranje* pitanja *metafizike tjelesnosti*. Cilj autora rada jeste da ukaže da su Leukip i Demokrit zahvaljujući teoriji o praznini (prostoru) bili u mogućnosti da riješe probleme sa kojim se suočavao monizam, ali i Anaksagorina, pa čak i Empedoklova filozofija, a to je pitanje na koji način iz prvobitne *mase stvari* izvesti, kako fenomene čulne percepcije, tako i odvajanje stvari i kretanje.

Ključne riječi: Leukip, Demokrit, atomi, praznina, biće, nebiće, kretanje.

ATOMI I PRAZNINA, BIĆE I NEBIĆE

Zaostavština atomista, a prije svega Demokrita, gdje o njegovoj filozofiji svjedoči 390 fragmenata, kao i različitih pitanja i interesovanja koja su zaokupljala, ovog tako značajnog filozofa, bila su poticajna Aristotelu da za Demokrita kaže da je filozof koji je o svemu dobro promislio. Jedna od bitnih zasluga atomista jeste, što se nedvojbeno smatra, da intelektualno porijeklo evropske teorije, atomističke strukture materije, svoje izvorište pronalazi kod Leukipa i Demokrita. Jedan od razloga prihvatljivosti atomističke strukture materije jeste kako L. L. Whyte ističe, da je atomizam imao prednost za najvišu prilagodljivu preciznost koju ljudski um još nije dostigao (Whyte 1960:13). Predsokratski atomizam imao je za cilj da ponudi odgovore na određena pitanja koja su izazivala dileme njihovih prethodnika.

Atomisti su, za razliku od Anaksimena, uspjeli da kvalitativne razlike svedu na kvantitativne, da Pitagorine jedinice učine punim i zbijenim fizikalnim jedinicama, da se vrate na miletsku ideju da je kretanje vječno, da univerzum sačinjava beskonačno mnoštvo svjetova, da elejsko jedno može biti beskonačno mnoštvo i da je praznina ($\tau\omicron$ κενόν) egzistentna. Stoga se atomizam, iako različitog metafizičkog stanovišta u odnosu na svoje prethodnike, ne može posmatrati kao izdvojena misao. Naprotiv, atomizam je filozofija koja je nastala kao reakcija na pitanja i dileme svoga vremena, i bitno u sadržajstvu filozofija i filozofskih škola koje su tada nastale i djelovale. Iz toga proizlazi pitanje: koja je to filozofska koncepcija imala najviše utjecaja na atomizam? Atomizam se dovodio u neposredan odnos s Elejcima, Milećanima, Pitagorom i pluralistima, Anaksagorom i Empedoklom. Aristotel i Trasil¹ iznose stanovište prema kojem nedvojben utjecaj na Leukipa i Demokrita dolazi upravo od ranog pitagorejstva. Shodno tome, u III knjizi spisa Cael. 303a5-10 Aristotel o odnosu pitagorejstva i atomizma kaže:

Na neki način i ovi sva bića čine brojevima i na brojevima zasnovanim; naime, iako to ne pokazuju jasno, ipak je to ono što hoće da kažu.

¹ O tome da je Demokrit bio ne samo upoznat sa pitagorejskom filozofijom već da je integrisao u vlastitu filozofiju, Trasil kaže: „Izgleda da se divio pitagorejcima.“ *Štaviše, on spominje i samoga Pitagoru diveći mu se u jednom spisu koji nosi ime Pitagora. Izgleda da je sve primio od njega i da je mogao biti njegov učenik da se tome ne protivi hronologija*” (XI.7.38). Koliko je bilo rasprostranjeno stanovište o mogućoj vezi atomizma i pitagorejstva svjedoče i rani tekstovi G. Bruna u kojima se Demokrit pojavljuje kao pitagorejski filozof, prije svega kao predlagač bezbrojnih svjetova, dok se kasnije u Frankfurtskoj triologiji iz 1591. godine Demokrit javlja kao atomist (Luthy 2000: 451).

Guthrie smatra relevantnim upućivanje atomista na pitagorejstvo jer su atomisti uvidjeli nepremostivi jaz između matematičkih figura i svijeta prirode. Ukoliko svijet jeste izgrađen od jedinica, takve jedinice moraju biti čvrste fizikalne jedinice (Guthrie 1969: 389). Atomi su, za razliku od brojeva, *pune i zbijene fizikalne jedinice* čijim spajanjem nastaje zbiljnost. Ono, po čemu su velikim djelom saglasni kako antički izvori, tako i savremeni interpretatori, jeste da je ključni poticaj atomizmu došao iz Eleje. Takva tvrdnja opravdava se na osnovi argumenta da je Leukip bio Zenonov učenik, gdje se upoznao sa elejskom doktrinom, koja je predstavljala trajnu okupaciju atomističkom pogledu na svijet. Pitanje koje je povezivalo atomizam i Parmenidovu filozofij glasilo je: Kako racionalno shvatiti kretanje? Prvi argument koji nadilazi elejsko stanovište o nemogućnosti kretanja proizlazi iz atomističkog postuliranja granice djeljivosti, odnosno same prirode atoma. Zbiljnost, koja je rezultat spajanja atoma ne može se dijeliti u beskonačno jer ukoliko bi se dijelila, tako bi iščezla u praznini. Beskonačna djeljivost ne može omogućiti kontinuitet realiteta, te stoga treba biti odbačena. Odbacivanjem djeljivosti do u beskonačnost, dolazimo do onog što se ne može dijeliti, a to su sitne nedjeljive čestice, odnosno atomi. Riječ atom (ἄτομος, ἄτομον – nedjeljiv) u svom izvornom značenju ukazuje na nedjeljivu strukturu atoma, što potvrđuju i fragmenti DK68B9 i DK68B117. Iz nedjeljive strukture atoma, proizlazi njihov jedini i osnovni kvalitet, a to je čvrstoća, što podrazumijeva da su atomi oslobođeni od mogućnosti bilo kakve promjene svoje strukture kao punih i zbijenih fizikalnih jedinica, u koje niti nešto može ući niti izaći, a samim time, niti im nešto može biti dodano niti oduzeto. Na taj način atomisti su imali za cilj da se distanciraju od Anaksagorinog kvalitativnog razlikovanja homeomerija koje sačinjavaju bitak (Vindelband)². Iako je bitak mnoštvo, a ne jedno kao što su smatrali elejci, ipak jedinstvena priroda atoma ukazuje na analogije između atoma kao mnoštva i elejskog jednog. Atomi su vječni, nepropadljivi, nedjeljivi³, neprobojni i puni⁴, čime u ontološkom pogledu ne odstupaju od prirode *jednog*. Suštinska razlika između dviju kon-

² W. K. C. Guthrie navodi da Anaksagora nije koristio ὁμοιομερής, ὁμοιομερεΐα, što potvrđuju i njegovi fragmenti, u kojima se navedeni termini ne pojavljuju. Aristotel upotrebljavao pridjev ὁμοιομερής, dok se imenica ὁμοιομερεΐα pojavljuje tek kod Epikura. Stoga, Guthrie zaključuje da Anaksagora nije zastupao stanovište o homeomerijama kao načelu, kako se inače može činiti na osnovu Aristotelove interpretacije. (Vidi: Guthrie 2007: 280 i 322). Koliko god bila *konfuzna* Aristotelova interpretacija o homeomerijama kao načelu, ipak su homeomerije prema Aristotelu imale status materijalnog uzroka kod Anaksagore, što potvrđuje u *Met.* 988a 23-24, *Met.* 988a28.

³ Da li su atomi isključivo prirodno nedjeljivi (P. Tannery, H. Diels, J. Burnet, J. Barnes, G. S. Kirk, R. Sorabji) ili su i konceptualno nedjeljivi (W. K. C. Guthrie, D. Furely, J. Mau...), pitanje je koje je podijelilo savremene komentatore predsokratskog atomizma. Međutim, ono što nam je dostupno o atomizmu i prirodni atoma ne nudi ni najmanje asocijacije da bi moglo biti govora o konceptualnoj djeljivosti jer svijest o takvoj razlici kod Leukipa i Demokrita vjerovatno nije ni postojala. Sa druge strane, argumenti o prirodnoj djeljivosti odnosno nedjeljivosti

cepcija sastojala se u odbacivanju, odnosno, prihvatanju kretanja.⁵ Elejci su, zahvaljujući monističkom poimanju bitka, mogli odricati mogućnost promjene, za razliku od atomista koji, tvrdeći da je bitak mnoštven, nisu bili u poziciji tvrditi isto što i njihovi prethodnici. Kretanje ne samo da jeste već je nužno i vječno. Tvrdnjom da kretanje postoji dolazimo i do drugog argumenta koji nadilazi elejsku negaciju promjene a to je da postoji praznina. Praznina nije isključivo *prostor* gdje se kreću atomi raznovrsnih oblika već je kako Diogen Laertije (D.L.IX,31) svjedoči, *element* univerzuma. U tom pogledu, jedina distinkcija koja uživa ontološki status, jeste distinkcija praznog i punog, stoga sve ostale razlike mogu biti svedene na ovu jednu razliku (Johnson 1967: 5). Praznina kao *element* kako je tretira Diogen, ne može se shvatiti u smislu poimanja *elementa*, kao kod Empedokla, Talesa, Anaksimena i drugih, već prije svega kao *uslov* mogućnosti promjene uopće. Ono što se može zaključiti kao mogući odgovor, zbog čega Diogen prazninu tretira kao *element*, jeste da atomisti čak i u epistemološkim razmatranjima navode atome i prazninu, kao istinu nezavisnu od mnijenja (sekundarnih kvaliteta atoma, boje, mirisa...), pa čak i sam život objašnjavaju kroz ove dvije razlike. Za razliku od atomista, Parmenid će reći da ako praznina nije s(tvarna), ne može tada ni mnoštvo ni kretanje pojedinačnih stvari biti

proizlazili su iz mišljenja da ukoliko je priroda nešto stvarno, utoliko je i djeljivo, u čemu su se savremeni komentatori oslanjali na predsokratsko razumijevanje stvari. U tom kontekstu R. Sorabji će prihvatiti stanovište o fizičkoj nedjeljivosti atoma, s obrazloženjem da ukoliko je nešto prirodno nedjeljivo, utoliko moraju postojati prepreke za fizičku djeljivost koje su i same fizičke, a to su tvrdoća i čvrstoća (Sorabji 1982: 45).

Barnet, Kirk, Raven i Vlastos, tvrdili su da postoji razlika između fizikalne i logičke djeljivosti atoma. Oni prihvataju stanovište da su atomi fizikalno nedjeljivi, ili zbog toga, što poput Parmenidovog bića nemaju praznine ili zbog svojstava kao što su punoća i čvrstoća. Iz logičkog ili matematičkog ugla posmatrano, atomi su, kažu ovi komentatori, beskonačno djeljivi jer su dijelovi trodimenzionalnog ekstenzivnog kontinuuma, odnosno atomi su djeljivi jer imaju veličinu. (Kaluderović 2017: 146). Ž. Kaluderović smatra da su fizički i metafizički razlozi, prije svega, nagnali Demokrita da nedjeljivost atoma postavi kao ontološku propoziciju, kako bi atomi zadovoljili uslove elejskog jednog. Iz toga zaključuje da je teško povjerovati, da su u V vijeku pr. n. e. postojala toliko separata matematička istraživanja koja bi išla mimo fizikalnih i metafizičkih razloga koje su imali ato misti (ibidem, str. 146).

⁴ Prema atomistima, tvar je puna, ona je nosilac one forme kvalitativnih svojstava koja određuju događaje i fenomene (Johnson 1967: 10).

⁵ O tome šta pod negacijom promjene podrazumijeva Parmenid, moguće je vidjeti u I knjizi *Met.* 984a29-984b1), gdje Aristotel naglašava, da se elejska negacija promjene odnosi na odbacivanje promijene u svakoj varijanti, na nastajanje i propadanje, na rast i smanjivanje, pa i na promjenu mjesta. Negacijom promijene u cjelini Parmenid izražava stanovište da iz nebića ne nastaje ništa, pa prema tome, kako tvrdi Vindelband, događanje je neshvatljivo, a samim time i nemoguće. Tako Parmenidova metafizika ne podnosi nikakvu fiziku (Vindelband 2007: 44). Guthrie smatra, da nepokretnost zbiljskog bića, kako je izražava Parmenid, podrazumijeva i odsustvo *kinesisa* (kretanja) u bilo kojem smislu riječi. Stoga Guthrie kaže: „Ako je sve što postoji jedan neprekidni plenum, on se nema gdje pomaći kao cjelina, niti ima bilo kakvih dijelova koji bi unutar njega mogli promijeniti mjesto“ (Guthrie 2007: 36). Ipak, valja napomenuti da su prisutna i ona stanovišta prema kojima se negacija promijene odnosi isključivo na negaciju promijene iz bitka u nebitak, a ne na kretanje u smislu promijene mjesta.

stvarno (Vindelband 2007: 35). Oспорavajući postojanje praznine, a samim time i mogućnost da bi praznina mogla sačinjavati konstitutivni elemenat univerzuma, Parmenid ujedno osporava i mnoštvenu pojedinačnost realiteta, čime želi naglasiti nerazlikovanost bitka u sebi.

Atomisti su u određivanju praznine bitno odstupali od svojih prethodnika elejaca, određujući je kao ono što jest (realitet – egzistencija) i onoga što nije (negacija u smislu postojanja stvari na način kako npr. egzistiraju atomi). Možda i najbolje svjedoče-nje o tome pronalazimo kod Aristotela, već u I knjizi *Met.* 985b-5-10 gdje kaže:

Leukip i njegov drug Demokrit kažu da su počela punoća i praznoća (govoreći kako je jedno biće, a drugo nebiće) i od njih je punoća i tvrdoća biće, a praznoća nebiće (stoga kažu kako biće nije ništa više negoli nebiće, jer nije ni praznoća ništa manje od tijela) te su im uzroci bića kao tvar.

Iako praznina nema predikate stvari, te stoga nije perceptivna, ipak egzistira koliko i sama tvar, zbog čega biva okarakterisana kao ništa. Tako nas rasprava o biću i nebiću ponovo vraća na elejce koji su nastojali da se drže jasnog razlikovanja bića i nebića kao suprotnosti, te na taj način izbjegnu mogućnost promjene. Prema Parmenidu samo biće jeste, nebiće nije; na stranu nebića pada sve što je negativno: kretanje, promjena, mišljenje itd., sve same odredbe koje se ukidaju, pošto samo biće jeste (Hegel 1970: 270). Aristotel u *Met.* 1001a30⁶ jasno naglašava Parmenidovo stanovište da je samo biće ono što jeste, dok suprotnost biću, ne biće nije, što pronalazimo i u Parmenidovoj poemi u sedmom fragmentu (DK28B7) kako Dils prenosi gdje Parmenid kaže:

Nikada neće nadvladati to da nebiće jeste.

Za razliku od Parmenida za koga je svojstvenije bilo odbaciti mogućnost ispiti-vanja onog što *nije*, Leukip je išao suprotnom putanjom usmjerivši se na pitanje, kako na ono što *jeste*, isto tako i na ono što *nije*, tvrdeći, da ono što jeste, nije stvarnije od onoga što nije, i da su oboje *slični* uzroci stvari koje nastaju (Burnet 1920: 248). Pi-tanje sta *jeste* i šta *nije*, afirmacija i negacija, bivaju sintetizirani i afirmirani kao jedna ontološka zbiljnost. Stoga, za atomiste, prazno, iako shvaćeno kao ništa, jeste, jer, i ono ništa je nužno, odnosno praznina kao nebiće postoji. Takav stav najbolje potvr-đuje Demokritov 156. fragment (DK68B156).

⁶ Aristotel u *Met.* 1001a30 kaže: „Jer ono što je drukčije od nebića nije, tako te prema Parmenidovu dokazu nužno proizlazi da su sva bića jedno, a to da je bitak.”

Išta nimalo više ne postoji nego ništa.

Navedeni fragment potvrđuje da, bez obzira što se praznina ne može shvatiti kao tijelo, ipak se određuje stvarnim koliko i samo tijelo. Takve tvrdnje bile su poticajne Hegelu (Hegel 1970: 269) koji u razlikovanju atoma i praznine uviđa začetke metafizike tjelesnosti, isto tako i Aristotelu čiji prethodno izneseni stav iz *Met.* 985b-10 upućuje na razlikovanje tjelesnog i netjelesnog kod atomista.⁷ Slijedom toga će i neki od savremenih interpretatora, poput Barenta⁸ i Baileya na ovom tragu, tvrditi da je Leukip bio prvi među antičarima koji je nagovijestio, da je moguće, da stvar postoji iako nema tijelo, jer je predsokratska filozofska tradicija priznavala zbiljnost samo u formi tvari (Beiley 1964: 75). Iako se čini da Anaksimandrov apeiron možemo dovesti u vezu sa tvrdnjom, da stvar postoji iako nema tijelo, ipak takvu pretpostavku ne treba bezrezervno prihvatati bez njenog ispitivanja, što će ovdje biti ukratko i učinjeno. Apeiron je, koliko i praznina, beskonačan, egzistentan, ne perceptivan i ujedno *element* kosmosa, za kojeg Aristotel daje nekoliko mogućih tumačenja u svojim različitim spisima. U prvoj varijanti koju iznosi na mjestima: *Cael.* 303a10, *Phys.* 203a17, kaže, da je gušći od vode, a rjeđi od zraka. U drugoj varijanti u *Phys.* 198b3 će navesti da je apeiron nešto između vode i vatre, i treća Aristotelova varijanta, jeste da je apeiron nešto između vatre i vazduha *Met.* 988a30; *Phys.* 187a13, što je izazvalo dodatne konfuzije o tome na šta je Anaksimandar mislio kada je apeiron definisao kao bitak.⁹ Kvalitativna neodređenost apeirona za Aristotela je podrazumijevala bitnu njegovu bitnu razliku u odnosu na druge elemente, poput: vatre, vode ili zraka, da bi se tako izbjegla mogućnost identificiranja apeirona u odnosu na neki od navedenih elemenata. Identifikacija apeirona s ostalim elementima dovela bi do uništenja i nemogućnosti razvijanja takvih elemenata, s obzirom na oprečnosti koje su prisutne među njima, zbog čega Aristotel neograničeno izdvaja kao nešto što je mimo samih elemenata.

⁷ Za razliku od atomista, elejci zastupaju stanovište prema kojem je prostor ispunjen te da su bitak i ispunjen prostor isto, iz čega se može zaključiti da elejci nisu bili skloni zastupanju teze o nemanju tijela.

⁸ Burnet smatra da je Leukip bio suočen sa poteškoćom koje izraze upotrijebiti kako bi iznio svoje otkriće. Glagol *biti* filozofi su inače koristili samo za tijela. Međutim, Leukip je pojasnio njegovo značenje rekavši da ono što *nije* (u starom tjelesnom smislu) *jeste* (u drugom smislu) jednako kao što *jeste* (praznina je stvarna koliko i samo tijelo) – Burnet (1920: 250).

⁹ Aristotelovo određenje apeirona kao onog što se nalazi između vode i zraka, vode i vatre, kao, i izostanak na vođenja šta jeste ono između elemenata, stvorilo je dodatnu konfuziju šta se uopće podrazumijevalo pod apeironom zbog čega to pitanje i dalje ostaje otvorenim. S. Blagojević tvrdi da Aristotel nigdje ne navodi Anaksimandra kao autora ove teorije, te da većina modernih autora slijedi Simplikijev stav da Aristotel nigdje ne navodi Anaksimandra kao tvorca ove teorije, ali ga podrazumijeva.

Vidi komentar u: Prev. S. Blagojević, Aristotel, *O nebu I-IV, Opostajanju i propadanju I-II*, Paideia, Beograd, 2009., str. 208

Na koncu da zaključimo da iako je problematika oko određivanja prirode apeirona pitanje koje je bitno zaokupljalo Aristotela, ali i druge interpretatore, može se zaključiti, da je Aristotel pod apeironom podrazumijevao ipak tvar, o čemu svjedoči u *Phys.* 207b35, gdje kaže:

A budući da se uzroci dijele četverostruko, jasno je da je „neograničeno“ uzrok kao tvar, te da mu je bitak lišenost, a podmet sam po sebi ono neprekidno i osjetilno.

Time je jasno ukazano da neograničeno ipak ne može biti identificirano s atomističkim poimanjem praznine, koja ne može biti poistovjećena niti s određenim elementom niti da bi mogla biti nešto između elemenata, a pored toga nije ni tvarni uzrok niti bilo koji od Aristotelovih četiriju uzroka, dok apeiron ipak predstavlja tvarni uzrok kosmosa. Ali, koji su to razlozi koji su motivisali Leukipovo i Demokritovo tvrdjenje da praznina jeste? Širi odgovor na to pitanje daje Aristotel u *Phys.* 213b2-20 gdje izdvaja nekoliko mogućih razloga koji su bili poticajni za Leukipovu i Demokritovu tvrdnju o postojanju praznine:

1. Prvo kažu kako ne bi bilo gibanja prema mjestu (a ono je nošnja i umnoženje), jer činilo bi se da nema gibanja, ako ne bi bilo prazno, budući da ono što je puno ne može ništa više primiti.
2. Drugim pak načinom što se vidi kako se neke stvari daju zgusnuti i stisnuti, kao što kažu da bačve primaju vino zajedno s mješinama u koje je pretočen, kao da se stlačeno tijelo stišće u prisutne praznine.
3. I rasteње svima se čini da nastaje s pomoću praznog jer hrana je tijelo, a nemoguće je da dva tijela budu jedno.
4. Svjedočanstvo oni navode i na temelju onoga što se zbiva s pepelom, koji može primiti isto toliko vode koliko i prazna posuda.

Od četiriju navedenih poticaja atomistima da prazninu odrede kao jedan od tvarnih uslova zbiljnosti, prvi se odnosi na kretanje, dok ostala tri bivaju izvedena iz svakodnevnog iskustva. Guthrie i Burnet¹⁰ će posvetiti pažnju prvom argumentu tvrdeći da je poticajni implus atomističkom učenju o praznini došao iz Melisovog određenja

¹⁰ Burnet navodi da je Leukip prazno i puno posudio od Melisa. Leukip preuzima *prazan prostor* kojieg su elejci negirali, kako bi dao vlastito objašnjenje prirode mogućnosti tijela (Burnet 1920: 250).

praznine¹¹ DK30B7, gdje se praznina određuje kao ništa, odnosno nebiće, kao i Melisovog određenja jednog kao neograničenog, čime se udaljava od Parmenidove teze, da je jedno ograničeno. Ukoliko je jedno ograničeno, pita se Melis, utoliko mora postojati nešto što ga ograničava, a to je praznina, ako je neograničeno u tom slučaju ne postoji praznina kao vanjska granica jednog. Na taj način eliminisana je bilo kakva mogućnost da praznina jeste. Kod predsokratovaca prema Aristotelu može se razlikovati tri pristupa određenja praznine i to: da li je praznina nešto što se može odijeliti, što je izdvojivo od tjelesa, ili nešto što je neizdvojivo, i zajednička mnijenja i jednim i drugima. Pristupiti pitanju šta jeste praznina i kako su je predsokratovci razumjeli neodvojivo je od njihove koncepcije da je bitak tvaran. Stoga će Aristotel u Phys. 213b30 i 214a dati objašnjenje praznine s obzirom na stvarno razumijevanje zbiljnosti:

Čini se kako „prazno“ biva mjesto u kojem je ništa. Uzrok tomu što se misli da je biće tijelo, a svako tijelo je u mjestu, a „prazno“ je ono mjesto u kojem nema nikakva tijela, tako te ako negdje nema tijela, onda je tu ništa. Misli se, dalje, da je svako tijelo dodirljivo, a takvo je svako ono koje ima težinu ili lakoću. I tako iz zaključivanja izlazi da je „prazno“ ono u kojem nema ničega što je teško ili lako.

Na drugom mjestu u Phys. 208b25-27 Aristotel će potvrditi da je prazno, mjesto lišeno tijela. Praznina, kako definiše Aristotel, podrazumijeva odsustvo tvari, zbog čega se prazno shvatalo kao *Ništa*. Takva promišljanja su shvatljiva s obzirom na činjenicu da, ne samo atomisti već i predsokratovci uopće, bitak shvataju na tvaran način, ne praveći jasnu distinkciju između tjelesnog i netjelesnog.

PRAZNINA KAO USLOV I UZROK KRETANJA?

Kretanje nije osnovna i jedina pretpostavka u razumijevanju praznine. Drugo važno pitanje koje je zahtijevalo promišljanje o praznini jeste pitanje gdje se bića nalaze? Logika koju su atomisti slijedili u davanju odgovora na navedeno pitanje jeste da je nužno pretpostaviti da se sve stvari nalaze u nekom prostoru, odnosno u praznini. Ukoliko sve stvari nužno obitavaju u nekom prostoru (praznini), da li praznina odre-

¹¹ Tako u 7. fragmentu (DK30B7) Melis kaže:
Ništa od bića nije prazno. Praznina naime nije ništa. A ništa ne bi moglo biti. Biće se dakle ne kreće. Nikamo ne može uzmaknuti, jer nema praznine.

đu je mjesto stvarima? Odnosno, da li je praznina uzrok poretka da stvari jesu tu, u takvom određenom položaju i redu kakav se predočava našim čulima? Sagledavajući svrhu praznine u Leukipovom i Demokritovom univerzumu, praznina ipak ne određuje gdje će se i na koji način stvari nalaziti jer praznina niti privlači, niti odbija atome. Odgovor na postavljeno pitanje moguće je tražiti u razlikama atoma po obliku, poretku i položaju. Postuliranja razlika omogućilo je atomistima da daju odgovor na pitanje na koji način atomi kreiraju beskonačno perceptivno mnoštvo realiteta. Razlikovanje stvari kako Aristotel navodi u *Met.* 985b15 razmjerom – (oblik), dodirom –(poredak) i obratom – (položaj), sugerira da bi ipak za raspoređivanje stvari i određivanje njihova mjesta prije mogli biti zaslužni atomi negoli praznina.

Sa druge strane, praznina se pojavljuje i kao granica jer zahvaljujući praznini stvari mogu biti jedne pored drugih, iznad ili ispod, s tim da mogućnost percepcije praznine nije moguća jer je praznina *bestjelesna*. Stoga, da bi se razumio proces postajanja i propadanja u prirodi, bitno je zadovoljiti dva uslova, tj. prihvatiti da kretanje jeste, kao i da prostor jeste, jer ne bi bilo moguće *premještanje*, odnosno kretanje ukoliko ne postoji mjesto. Tako je praznina u neposrednoj vezi sa kretanjem, što je i Leukip prihvatio smatrajući prazninu *uvjetom* kretanja. Prihvatanjem da praznina jeste atomisti su smatrali da će na taj način riješiti još jedan problem, a to je učiniti fenomene dostupnim percepciji.

Zahvaljujući praznini, konglomerati atoma zadobivaju fizičku egzistenciju. To ne znači da su konglomerati već prije postojali, oni nastaju tek kretanjem atoma u praznini, tako što atomi dolaze u dodir i na taj način konstruiraju mnogovrsnu zbiljnost fenomena. Praznina nije ni unutrašnje svojstvo atoma jer su atomi po svojoj prirodi nedjeljivi, čvrsti, neprobojni i puni. Ukoliko bi praznina predstavljala pripadajuće strukturalno svojstvo atoma, utoliko bi atomi poput Anaksagorinih homeomerija bili djeljivi, što bi bilo u suprotnosti sa atomističkom filozofskom koncepcijom i svrhom te koncepcije.

Beskonačna djeljivost kod Anaksagore ne podrazumijeva i apsolutnu djeljivost koja vodi ka propadanju, odnosno poništavanju prvobitne tvari. Naprotiv, Anaksagora će se, poput atomista, čvrsto držati elejske tvrdnje da ništa niti nastaje niti propada¹² tako što će pretpostaviti postojanje sjemena (*σπέρμα*) koja su označavala prvobitne dijelove tvari (DK59B10, DK59B4). Strukturu atoma ne mijenja ni prisustvo praz-

¹² U 17. fragmentu (DK59B17) spisa *O prirodi*, Anaksagora će kritikovati Helensko stajalište o postajanju i propadanju, tvrdeći da nijedna stvar niti nastaje niti propada, već da se od postojećih stvari sastavlja i opet rastavlja. Anaksagora predlaže da umjesto upotrebe termina postajanje bude upotrijebljeno sastavljanje i umjesto propadanje – rastavljanje.

nine, ali bitno utiče na formiranje *strukture* konglomerata atoma koji sačinjavaju raznolikost fenomena. Stoga će Bailey tvrditi da je Leukip imao za cilj da osigura jedinstvo fundamentalne tvari (Bailey 1964: 77–78). Pored toga, esencija atoma kao nedjeljivih, tvarnih *supstancija* takva je da onemogućava prelazak u ništa čega su se čuvali elejci i zbog čega su odbacili kretanje. To je ujedno značilo da kontinuitet djeljivosti *ad infinitum* ne pronalazi svoje uporište u atomističkoj koncepciji. Dopuštanje praznine riješilo je dva problema i to: problem kretanja i mogućnost pluraliteta. S obzirom na to da strukturu atoma ne može mijenjati praznina i da se praznina pojavljuje kao granica, komentator Aristotelovih spisa Filopon dat će zanimljivu interpretaciju praznine kao granice, gdje kaže da ukoliko su atomi razdvojeni jedni od drugih prazninom, u tom slučaju oni nikada ne mogu doći u dodir jedni sa drugima. Ako to i mogu pa čak i momentalno, u tom slučaju neće postojati ništa što bi ih razdvajalo jedne od drugih i tada bi bili nerazdvojni. Tako bi činili nerazdvojni dio jednog atoma, čija nedjeljivost se pripisuje nedostatku praznine u njemu (Taylor 1997: 205–205). Problem koji se shodno navedenim dilemama pojavljuje jeste kakva je interakcija atoma jer od interakcije ovise sva zbivanja u kosmosu. Ako jedan atom ne može biti dva, isto tako ni dva atoma ne mogu biti jedan. Oni nemaju mogućnost prelaska u drugo. Slijedeći princip da slično privlači slično, velika je mogućnost da su atomisti pretpostavljali određenu silu zahvaljujući kojoj su atomi bili na okupu, čime prisustvo praznine ne biva dovedeno u pitanje. Praznina nije pokretačka sila interakcije atoma koja ih spaja i razdvaja. Iako je esencija atoma i esencija praznine različita, ipak, u konstituisanju univerzuma i jedna i druga priroda podjednako učestvuju, što opravdava i Diogenovo navođenje atomističke tvrdnje da je kosmos djelimično pun, a djelimično prazan. Iz toga proizlazi da je priroda objašnjiva tek na osnovi egzistiranja dvaju realiteta, tvari i praznine. Stoga će atomisti u namjeri da sačuvaju mehanicističku sliku svijeta tvrditi da interakcija atoma, koja za rezultat ima postajanje i propadanje nije unutrašnja sinteza, već površinska koja nastaje zahvaljujući dodiru. Čini se da je atomistima sasvim toliko dovoljno za *konstrukciju* kosmosa. Međutim pitanje koje su izbjegli atomisti jeste pitanje početne tačke kretanja. Odsustvo *temporalnog početka* kretanja, poseban interes probudilo je kod Aristotela. Problem atomističkog shvatanja kretanja nije u tvrdnji da je vrijeme vječno, već, kako Aristotel primjećuje, izvor kretanja i vrsta kretanja.¹³ Stoga u *Cael.* 300b10-15 kaže:

¹³ Na problematično shvatanje kretanja upućivali su: Ciceron, Simplicije, Aleksandar Afrodisijski i drugi DK68A17a, DK67A6.

Leukip i Demokrit koji tvrde da se prva tijela vječno kreću u praznini i beskraju treba da kažu kojim kretanjem se ona kreću i koje je njihovo prirodno kretanje. Jer, ako se jedan element kreće pod prisilom drugog, ipak je nužno da postoji za svaki od njih i neko prirodno kretanje kome se suprotstavlja njegovo prisilno kretanje. Također, to prvobitno kretanje ne može pokretati prisilno, već po prirodi.

Važnost prvobitnog prirodnog kretanja ogleda se u tome što ono može biti jedno, dok protuprirodnih kretanja, odnosno kretanja po sili, može biti više. Slijedeći distinkciju na prirodno i protuprirodno kretanje, Aristotel će kod atomista tražiti ono prvo odnosno prirodno. Na problematično shvatanje kretanja kod atomista ukazuje i Hegel, s tim da Hegel ne ispituje poput Aristotela uzroke i odsustvo uzroka kretanja. Hegelova okupacija bila je kretanje uopće. Njegova zamjerka nije se odnosila na uzrok kretanja, već na njegovo mehaničko razumijevanje smatrajući da je mehaničko udruživanje samo površna veza atoma. Razlog tome jeste što atomi po svojoj suštini nisu proces, zbog čega im je kretanje nešto strano. U nedostajanju unutrašnjeg sjedinjavanja, sinteza atoma može biti samo površna. Unutrašnje sjedinjavanje bilo bi moguće ukoliko bi uzrok kretanja bili sami atomi, ali s obzirom na njihovu strukturu, oni ne mogu biti nosioci kretanja. Ako atomi ne mogu biti uzroci, odnosno nosioci kretanja, da li je praznina uzrok koji tražimo? Ukoliko se beskonačno atoma kreće u beskonačno *protežnoj* praznini, da li je praznina ne samo uslov kretanja već i njegov uzrok? Aristotel će u *Phy.* 265b25 istaći da se sve miče zbog praznine te da se priroda kreće mjesnim kretanjem. Na drugom mjestu u *Phy.* 214b15 riješit će dilemu naglasivši da praznina ne može biti uzrok kretanja o čemu kaže:

Jer u svakome od tjelesa što su jednostavna naravljju postoji neko premještanje, kao u ognja na gore a u zemlje na dolje i prema središtu, jasno je kako prazno ne bi bilo uzrokom premještanja. Čega će onda uzrok biti „prazno“? Jer čini se kako je uzrok kretanja prema mjestu, ali tome nije uzrok. Uz to, ako postoji nešto kao mjesto lišeno tijela, kada bude „prazno“, gdje će biti nošeno tijelo postavljeno u njega? Jer ono neće biti nošeno u sveukupnost praznine.¹⁴

¹⁴ Atomisti nisu pravili jasnu distinkciju između pojmova praznina (το κενόν) i mjesto (τόπος). Praznina το κενόν znači biti prazan, za razliku od mjesta τόπος kojeg karakteriše ispunjenost nečim. Na takvo nerazlikovanje ukazuje Aristotel u IV knjizi *Fizike* navodeći, da oni koji su tvrdili da prazno postoji, nisu uzimali u obzir razliku između punog, praznog i mjesta, te da su ih identifikovali. Stoga kaže (*Phy.* 213a15): „Kao da su isto prazno, puno i mjesto, iako im bitak ne biva isto.“ Ako su prazno i mjesto isto, što možemo uočiti u spisu *O Demokritu* DK68A37 utoliko mjesto-praznina, nije uzrok kretanja. Ako se pak razlikuju, ni u tom slučaju mjesto nije uzrok kretanja, o čemu Aristotel kaže: „Ili, uz to, da tkogod postavi pitanje: čega je uzrok mjesto? Jer u njemu samome nije prisutan nijedan od četiriju uzroka; budući da ono nije kao tvar bičima (jer iz njega nije ništa sastavljeno),

S obzirom na to da se praznina nalazi svugdje podjednako, postavlja se pitanje pravca u kojem smjeru bi se kretalo tijelo koje se nalazi u praznini. Filopon daje odgovor na to pitanje, smatrajući da bi se tijelo kretalo u svim pravcima, naprimjer vatra bi se kretala čias gore čias dolje, a to je nemoguće. Filopon, stoga zaključuje da bi praznina prije mogla biti uzrokom mirovanja, a ne kretanja (Philoponus 2012: 32). Ako bi se tijela kretala u svim pravcima utoliko ne bi postojao nikakav poredak stvari. S obzirom na to da postoji beskonačno mnogo atoma različitog oblika, poretka i položaja, postavlja se pitanje da li su atomi raznoliki i različiti po obliku i veličini bili u stanju neravnoteže u praznini, te da su tako bili podvrgnuti kretanju, o čemu svjedoči Aristotelov izgubljeni spis *O Demokritu* (DK68A37). Hegel smatra, da ukoliko bi atomi bili u ravnoteži, oni se ne bi mogli usljed svoga mnoštva nikud pokrenuti (Hegel 1970: 278). Slijedi da bi neravnoteža atoma, odnosno disharmonija položaja atoma, mogla biti uzrokom kretanja. Potvrđivanje navedene hipoteze moguće je pronaći i u 93. fragmentu (DK68A93a), koji govori o nastajanju vjetra. Jer, ako vjetar nastaje, ukoliko je u praznini mnoštvo atoma, a mirovanje ukoliko je prisutno manje atoma, u tom slučaju punina uzrokuje sudaranje i odbijanje atoma. O tome svjedoči i fragment DK68A93a gdje se kaže:

Kada se pak malo tjelesa kreće u velikom prostranstvu, ne mogu se ni sukobljavati ni sudarati.

Iz nekoliko navedenih tvrdnji slijedi da bi ipak, *punina*, mnoštvo, prije moglo biti uzrok kretanja, negoli praznina. Praznina u atomističkoj filozofiji prirode, ne predstavlja nešto što bi bilo otporno u odnosu na atome. Ukoliko bi sama praznina pružala određeni otpor, problem kretanja bio bi definisan na drugačiji način. Praznina kao beskonačna *protežnost* koja ne raspolaže bilo kakvom mogućnošću otpora, ubrzavanja, zaustavljanja, ili nekog drugog oblika kretanja, odgovarala je svojim ontološkim određenjem kao mirovanja, prirodi atoma, kao vječno aktualnih i trajnih supstancija, nosiocima svih promjena. S obzirom na to da je kretanje vječno koliko i atomi, utoliko je redistribucija punog i praznog vječna.

U nepretpostavljanju, kako uzroka kretanja tako ni temporalne tačke kretanja, atomisti su imali za cilj da očuvaju trajnost stvari, njeno supstancijalno jedinstvo, nepromjenjivost kao kvalitet. U tom kontekstu, vrijeme ne može bitno uticati da li nešto

niti je kao oblik i pojam stvari, niti kao svrha, niti pak pokreće bića” (Phy. 209a20). Aristotelov stav razumljiv je s obzirom na njegovo četverovrsno shvatanje uzroka, na osnovi čega je izvršio kritiku predoskratovaca koji nisu do kraja razumjeli sve varijacije kauzalnosti.

jeste takvim kakvim jeste jer u temporalnom pogledu atomi su vječni, a pored toga ne trpe bilo kakve promjene vlastite esencije. Ni takav odgovor nije mogao zadovoljiti Aristotela i njegove pristalice. Slijedeći mogući odgovor na pitanje uzroka kretanja jeste Leukipova tvrdnja da se sve zbiva po nužnosti, a da je ona sudbina, da ništa ne nastaje nerazložno, već sve za razlogom i po nužnosti (DK67A2, DK68B39). O prirodi nužnosti atomisti nisu dali šire objašnjenje, najvjerojatnije podrazumijevajući pod nužnošću mehaničku nužnost. Burnet će na ovom tragu zaključiti da Leukip nije poput Empedokla ili Anaksagore smatrao nužnim pretpostavljanje sile odakle potječe kretanje. Anaksagora i Empedokle, nisu poput Leukipa tako radikalno razbili Parmenidovo jedno (Burnet 1920: 252). Pored toga, nije postojalo ništa što bi spriječilo Leukipa da se vrati na staru ideju, da kretanje ne zahtjeva bilo kakvo objašnjenje (ibid. str. 252).

Smatrajući da je kretanje vječno, atomisti su izbjegli problem sa kojima su se suočavali Anaksagora i Empedokle, a to je: na koji način je moguće, iz statične mase materije odvajanje čulnih stvari i kretanje. S obzirom na to da kretanje nije imanentno pripadajuće bitku (Empedoklovim elementima i Anaksagoronim „sjemenima“), bilo je nužno pretpostaviti nešto što će pokretati proces postajanja i propadanja, a to su prema Empedoklu Ljubav i Mržnja, a prema Anaksagori um.¹⁵ Ni jedna ni druga koncepcija nisu zadovoljile uslove Aristotelove ideje o uzrocima. Leukip i Demokrit, ipak su za razliku od Anaksagore i Empedokla tvrdeći da je kretanje vječno, izbjegli pitanje od kojeg su se i elejci distancirali, a to je upravo pitanje odakle kretanje počinje. Iz Aristotelovog (*Phy.* 251b16) i Simplikijevog (DK68A71) osvrta na ovo pitanje, jasno je da pobude za ovakve tvrdnje izviru iz same ontologije (vječnosti i nestvorenosti atoma), iz vjerovanja da je nemoguće, da je sve stvoreno, jer nije stvoreno vrijeme.

¹⁵ Anaksagora i Empedokle susreli su se sa identičnim problemom, a to je, na koji način kako objasniti kretanje ukoliko postoji više elemenata (vatra, vazduh, zemlja i voda), odnosno beskonačno mnogo sitnih dijelova (homeomerija), gdje niti elementi, niti sitni dijelovi nemaju mogućnost pokretanja. Obzirom S obzirom na to da kretanje ne može biti svojstvo bitka, utoliko postoji nešto nezavisno što će pokretati statičnu masu. U tom kontekstu Anaksagora će tvrditi, da ukoliko jeste sve sadržano u svemu, ipak je um nešto neograničeno i nezavisno, i sam za sebe. Ako bi um bio pomiješan sa drugim stvarima, tada ne bi mogao vladati ni nad jednom stvarju i onako kako vlada sam za sebe DK59B12.

ZAKLJUČAK

Iako su atomisti imali za cilj da nadomjeste nedostatke elejske filozofije prirode tako što će pokazati da je kretanje ne samo moguće već i vječno, te da jedno može biti mnoštvo, ipak, ni oni nisu kao ni njihovi prethodnici dali zadovoljavajući odgovor ljubiteljima kauzaliteta i svrhovitosti univerzuma. Za razliku od *problematičnog* shvaćanja kretanja, atomističko prihvatanje i razumijevanje praznine nije otvaralo šire dileme od možda triju donekle i najznačajnijih i to: da li je praznina isključivo razmak među tijelima ili je praznina onaj dio univerzuma koji obuhvata, samo i isključivo, one dijelove kosmosa gdje vlada odsustvo materije, ili je praznina *uzrok* kretanja, tri su bitna pitanja koja se nameću u razumijevanju svrhe praznine i važnosti koju ima u atomističkoj filozofiji. Na osnovi već prethodno iznesenih opservacija o praznini, od triju navedenih dilema, treća, ona koja se odnosi na prazninu kao uzrok kretanja, nije prihvatljiva, dok prve dvije svoje uporište mogu pronaći u atomističkoj teoriji. Praznina jeste uslov da bi kretanje uopće bilo moguće, ali ne i njegov uzrok. Praznina isto tako nije ni tvarni uzrok, već onaj *element* koji omogućava da, konglomerati atoma raznovrsnih oblika, zadobiju fizičku egzistenciju, postanu fenomenalni i perceptivni, odnosno da se iskaže raznovrsna pojedinačnost. Ne pretpostavljajući početnu tačku kretanja, smatrajući da je ono vječno, zatim određivanjem *granice djeljivosti* atoma, kao i pretpostavljanjem praznine kao *elementa* koji *omogućava* kretanje i pojedinačnost, atomisti su nadišli probleme, ne samo elejske filozofije već bitno i filozofije prirode njihovih prethodnika pluralista Anaksagore i Empedokla koji su se susretali sa bitnim pitanjem: na koji način je moguće iz statične mase tvari odvajanje pojedinačnih stvari i kretanje? Stoga su atomisti, umjesto statične mase tvari pretpostavili atome (tvar) kao bića koja se vječno kreću u praznini, čime su izbjegli elejsku, Anaksagorinu i Empedoklovu dilemu: odakle počinje kretanje i na koji način je (ne)moguća pojedinačnost, odnosno mnoštvo.

LITERATURA

1. Aristotel, (1988), *Fizika*, SNL-Liber-Globus, Zagreb
2. Aristotel, (2001), *Metafizika*, Signum-Medicinska naklada, Zagreb
3. Aristotel, (2009), *O nebu I-IV, O Postajanju i propadanju I-II*, Paideia, Beograd
4. Burnet, J (1920), *Early Greek Philosophy*, A&C Black, London

5. C. Bailey, C (1964), *The Greek Atomists And Epicurus*, Russel&Russel, New York
6. Guthrie, W.K.C (1969), *A History of Greek Philosophy II, The Presocratic Tradition From Parmenides to Democritus*, Cambridge at The University Press
7. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb, 1983. Njem. izd., H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985.
8. H. Diels *Predsokratovci fragmenti II*, Naprijed, Zagreb, 1983. Njem. Izd., H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker II*, Weidmann 1985.
9. Hegel, G.W.F (1970), *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd
10. Johnson, H.H (1967), *Three Meanings of Matter; Democritus, Plato and Aristotle*, u: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 28, No. 1. str. 3-16
11. Kaluđerović, Ž (2017), *Rana Grčka filozofija*, Hijatus, Zenica
12. Laertije, D (2003), *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Dereta, Beograd
13. Luthy, C (2000), *The Fourfold Democritus on the stage of Early Modern Science*, *Isis*, Vol. 91, No. 3. 443-479
14. Philoponus, (2012), *On Aristotle Physics*, 4.6-9, General Editor Richard Sorabji, Bloomsbury, London, New Delhi, New York, Sidney
15. Sorabji, R (1982), *Infinity and Continuity in Ancient and Medieval Thought*, Edited by Norman Kretzmann, Cornell University Press, Itaca and London
16. Taylor, C (1997), *From The Beginning to Plato*, Rutledge-Taylor & Francis Group, London and New York
17. Vindelband, V (2007), *Istorija filozofije*, BOOK & Marso, Beograd
18. Whyte, L.L (1960), *Essey of atomism, from Democritus to 1960*, Wesleyan University, Middletown, Connescicut

LEUCIPPUS AND DEMOCRITUS UNDERSTANDING OF EMPTINESS AS AN ELEMENT OF THE COSMOS

Summary:

The controversy around the area in antiquity, intensify thanks to Parmenides open questions of the nature of movement and (non)possibility of the rational understanding of change. Discussions on space ranged from denial, to affirm the space as necessary assumptions, not only changes in general, but also as a *limit*, and even the *element* that enjoys an ontological status. The atomists, in an attempt to solve the problem of Eleatic movement, came to the temptation to deal with the issue of space. In ontological terms of atoms and the void (space), not only they represented elements of the overall (multiple) things, but are at the same time the condition of the universe. Giving the area a predicate of *Nothing*, and at the same time specifying it to exist as much as only a body, for Hegel this meant a step further, and even the *opening questions of metaphysics corporeality*. The aim of the author of the work is, to point out that Leucippus and Democritus were able to solve the problems thanks to the theory of emptiness (space) which monism faced with, and even Anaxagoras and Empedocles philosophy, and the question is in which way from the original mass of matter we make phenomena of sensual perception, as well as the separation of fact and movement.

Keywords: Leucippus, Democritus, atoms, a void, a being, nonbeing, movement.

Adresa autora

Authors' address

Mirela Karahasanović

Filozofski fakultet u Tuzli

mirela.kararhasanovic@untz.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 316.42:001
Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mate Penava, Zoran Pervan, Dražen Barbarić

NAPREDAK KAO EVOLUCIJA ILI REVOLUCIJA: ULOGA TRADICIJE I AUTORITETA U DRUŠTVU

Pojam znanja u filozofskoj tradiciji ima dugu povijest, a posebno je naglašavan u razdoblju prosvjetiteljstva. Tada se znanje i razum kao preduvjet svakog znanja naglašavalo kao ono što treba čovjeku biti jedini putokaz. Kako bi pojam znanja što više naglasili, prosvjetitelji ga suprotstavljaju s pojmovima autoriteta i tradicije. Prema njima ovi pojmovi u sebi sadržavaju poslušnost i slijepo prihvaćanje stavova bez njihova propitivanja. Ovo je po njima nespojivo s čovjekom, koji treba stvarnost kritički promišljati te usvajati stavove samo na temelju kritičkog uvida, a ne na temelju tradicijskih zasada ili autoriteta. Oštru kritiku ovog prosvjetiteljskog stava pruža Hans Georg Gadamer, koji će reći kako znanje i autoritet nisu isključivi pojmovi, budući da se autoritet i stječe kroz znanje, tj. uviđanje kako netko posjeduje nadmoćniju razinu znanja, a ne kroz slijepu poslušnost. Također je za Gadamera bitno da istakne kako znanje nije moguće bez nekog predznanja ili pred-sudova (predrasuda) koje služe kao temelj svakom znanju.

Ključne riječi: znanje, autoritet, tradicija, Gadamer, Habermas, prosvjetiteljstvo

UVOD

U teoriji znanosti postoje dva glavna objašnjenja kako teče razvoj znanosti. Prvo bi bilo kako znanost stalno napreduje s akumulacijom novih znanja. Znanost se ovdje vidi kao sredstvo kojim se sve više približavamo stvarnosti kakva ona u biti jest. S druge strane imamo gledište koje je proslavio Thomas Kuhn, a naglasak je na tome kako znanost uopće nije kumulativne naravi, nego je skokovita. Više naglasak nije na što boljem objašnjenju stvarnosti, nego na stvaranju teorije koja nam može što bolje poslužiti u objašnjenju nekih fenomena. Budući da je ovaj stav izrazito anti-realistički, stvarnosti se odriče postojanje u apsolutnom smislu.

Upravo je vjera u moć ljudskog razuma da, putem znanosti, objasni sve što treba objasniti, bila temelj prosvjetiteljskog učenja. Iako je prosvjetiteljstvo izuzetno bitna epoha u razvoju čovječanstva, njegova je glavna odrednica ponekad znala postati i njegova mana. Odbacivanje tradicije i autoriteta nije u svakom slučaju bilo opravdano i ovaj rad će pokušati izložiti taj problem kroz prizmu učenja dvojice istaknutih predstavnika obje struje, Jürgena Habermasa s jedne strane i Hansa Georga Gadamera s druge.

Prvo će se ukratko postaviti okvir onoga o čemu će se govoriti, definirajući glavne tekovine prosvjetiteljstva te Habermasovo viđenje ovog povijesnog razdoblja, a potom i glavne crte Gadamerove hermeneutike. Sljedeća dva dijela ponudit će analizu predrasuda, pojma koji je bio pod žestokom Habermasovom kritikom te tradicije općenito. Suprotstavljajući dva eminentna mislitelja, pokušat će se dati smjer novim razmatranjima o ulozi tradicije i autoriteta u društvu.

1. ANALITIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Kako bi se problemi koji će u radu bit raspravljani što bolje kontekstualizirali, potrebno je donijeti neke uvodne smjernice o obje suprotstavljene strane.

1.1. TEMELJNE SMJERNICE PROSVJETITELJSTVA

Prosvjetiteljstvo nastaje sredinom 17. stoljeća kao rezultat dotadašnjeg znanstvenog napretka. Njegova glavna odlika bio bi odmak od tradicije i oslanjanje isključivo na moć vlastitog razuma. Kao rezultat prosvjetiteljskih tekovina događaju se revolucije

u znanosti, filozofiji i politici. Za glavne predstavnike prosvjetiteljstva obično se uzimaju francuski intelektualci poznatiji kao enciklopedisti (Voltaire, Diderot, Montesquieu i drugi), iako su prosvjetiteljske ideje bile raširene i u drugim dijelovima Europe, npr. u Njemačkoj i Škotskoj. (Usp. Bristow 2010)

Kant će ponuditi sljedeću definiciju prosvjetiteljstva:

Prosvjetiteljstvo je ljudsko oslobađanje od samonametnute nezrelosti. Nezrelost je nemogućnost vlastitog intelekta bez usmjeravanja drugih. Ova nezrelost je samonametnuta kad joj uzrok ne leži u nedostatku intelekta, nego u nedostatku odlučnosti i hrabrosti da se koristi vlastiti razum bez usmjeravanja od strane drugih. „Sapere Aude! Imadni hrabrost koristiti vlastiti razum“ je stoga krilatica prosvjetiteljstva. (Kant 2006: 17)

Pouzdanju u moć razuma najčešće se suprotstavlja sumnja ili agresivnost prema drugim oblicima ili nositeljima autoriteta, pogotovo kad se ovi oblici nadmeću s autoritetom razuma. U ovu skupinu pripadali bi tradicija, praznovjerve, predrasude, mitovi i čuda. (Usp. Bristow 2010)

Za Jürgena Habermasa, prvi filozof koji razvija jasan koncept nove intelektualne paradigme je Hegel. Umjesto shvaćanja budućnosti kao nečega što se iščekuje, sekularni mislitelji smatraju kako je budućnost već stigla. Ovo razdoblje živi za budućnost i otvara joj se. (Usp. Habermas 1990: 5)

U modernosti se religija, država, društvo, baš kao i znanost, moral i umjetnost pretvaraju u mnoga utjelovljenja subjektivnosti. Tu je riječ o reflektivnom činu subjekta, koji se kroz spoznaju vraća na sebe kao objekt kako bi se shvatio na spekulativan način. Kant provodi ovaj pristup u svoje tri *Kritike*, gdje razum postavlja kao vrhovnog suca, pred kojim se mora opravdati sve što stremi valjanosti. (Usp. Habermas 1990: 18)

Ovo bi bile glavne smjernice prosvjetiteljskog nazora, no ukoliko se ijednu od njih apsolutizira, upada se u zamku kršenja temeljnih pretpostavki samog ovog učenja, budući da znanje samo po sebi nikad ne može imati apsolutni autoritet, uvijek mora biti otvoreno promjeni i poboljšavanju. Bez ovoga znanje postaje ideološka kategorija, tj. prestaje biti znanje. Zbog toga treba težiti što široj perspektivi, a to bi bila jedna od glavnih postavki hermeneutičkog pristupa.

1.2. TEMELJNE SMJERNICE HERMENEUTIČKOG PRISTUPA

Govori li se o filozofskoj hermeneutici, obvezna polazišna točka izlaganja bit će pojam razumijevanja. No ovaj pojam ne smije se shvatiti kao ovladavanje ili kontroliranje objekta koji nam je dan. Jedna od temeljnih hermeneutičkih težnji je upravo borba protiv ovog shvaćanja. U svoju kritiku pozitivizma Hans Georg Gadamer, jedan od vodećih hermeneutičara prošlog stoljeća, uvrstiti će i drukčije tumačenje pojma razumijevanja. Tako razumijevanje neće biti neki spoznajni čin ili proces, nego je riječ o propitivanju temelja svog našeg shvaćanja, temelja samog razumijevanja. Umjesto pitanja o mogućnosti spoznaje ili uvjetima pod kojima je spoznaja moguća, hermeneutika pita što se događa kada se razumijeva. Umjesto da se istinu shvati kao sredstvo pomoću kojeg će se ovladati stvarnošću, shvatit će ju se kao događaj, nešto što nije potrebno definirati ili postaviti u stroge kalupe, nego nešto što je potrebno opisati. Temeljni hermeneutički cilj bit će da se iznova na površini pojave ona dosad nevidljiva iskustva istine. Tako će i jedan od glavnih elemenata kritike pozitivizma, ali i svake instrumentalizirane metodologije, biti činjenica da su svojim krivim pristupom zakrili istinu. (Usp. Di Cesare 2011: 48)

Filozofska hermeneutika će, nasuprot toliko naglašavane objektivnosti znanosti, doći do rezultata kako je razumijevanje moguće samo onda kada onaj koji razumijeva u igru unosi vlastite pretpostavke. Produktivni prilog interpretatora na neukidiv način pripada „smislu samog razumijevanja“ (Gadamer 2002: 67). U skladu s ovim je i jedna od definicija filozofske hermeneutike. „... njezin zadatak je ponovno poći putem Hegelove fenomenologije [...] duha kako bi u svemu što je subjektivno otkrili onu supstancijalnost koja ga određuje.“ (Gadamer 2004: 301) Ovime Gadamer ne želi legitimirati ono privatno i subjektivno svakog čitatelja, budući da je stvar koju se razumijeva (primjerice neki tekst) jedino mjerilo za koje se dopušta da vrijedi. Također kao nadsubjektivni i neukidivi moment svakog razumijevanja stoji nužni odmak vremena, kultura, klasa, te upravo ovo daje razumijevanju napetost i živost. Gadamer to opisuje pomoću pojma horizonta. Svaki interpretator te svaki tekst uvijek posjeduje vlastiti horizont, a svako razumijevanje je stapanje tih horizonata. (Usp. Gadamer 2002: 67)

1.2.1. Jezičnost hermeneutike

Važno obilježje hermeneutike također je i njena jezičnost, pa se ovdje ona približava logici.

Iskaz se ne sastoji jedino i poglavito od svoga propozicijskog ili semantičkog sadržaja, već od ispunjenja kojim želi uroditi. Tko želi primjereno razumijevati ono jezično, ne treba se držati jezičnih znakova kao takvih, već prihvatiti ponudu smisla koju sadrži svaka riječ. Zaoštreno rečeno: nisu važne riječi, nego ono što se njima želi kazati - uvid koji je suvremena pragmatika donekle iznova osvajala, no ipak dovoljno teško. (Grondin 1999: 40)

Gadamer će reći kako je monolog znanstvenog govora samo poseban slučaj komunikativnog procesa koji se ostvaruje, a način izvršenja jezika je dijalog. U ovom svjetlu treba gledati i Gadamerovu tvrdnju kako hermeneutika u nekim slučajevima nadmašuje logiku u univerzalnosti, ukoliko je tumačimo kao opću teoriju razumijevanja i sporazumijevanja. Ona iskaze neće razumijevati samo logički, nego kao odgovor na pitanje. (Usp. Gadamer 2002: 68 – 69)

Fiksiranje zapadnjačkog mišljenja na iskaz dovodi do lišavanja jezika njegove odlučujuće dimenzije, tj. smještanja svakog govora u neki dijalog. Logističko koncentriranje na ono iskazano apstrahira naime nezaobilaznost riječi kao odgovora, njezinu upućenost na nešto ranije, na pitanje. U toj dijalektici pitanja i odgovora nalazi se istinska univerzalnost jezika, a iz nje izvire zahtjev univerzalnosti hermeneutike koja je promišlja. (Grondin 1999: 44 – 45)

Gadamer smatra kako se hermeneutiku treba razumjeti kao jedan veliki razgovor u kojem sudjeluje svaka sadašnjost, uz uvjet da ona njim ne može zagospodariti ili kritički ovladati. Upravo u nemogućnosti problemske povijesti da povijest filozofije vidi kao kritičkog partnera koji raskriva naše uvide i njihovu ograničenost vidi Gadamer njenu slabost. Zbog ovoga se potrebno postaviti u hermeneutičku refleksiju, gdje nam se uvijek pokazuje kako jezik filozofije u sebi ima nešto neprimjereno. Riječi koje se u njemu kuju i prenose nisu čvrste oznake koje jednoznačno označuju stvari, kao u sustavima matematike i simboličke logike.

One izvire iz komunikativnog kretanja ljudskog tumačenja svijeta koje se zbiva u jeziku, bivaju njime pokrenute naprijed i promijenjene, obogaćuju se, ulaze u nove sklopove koji pokrivaju stare, tonu do polovične bezmisaonosti i u novom pitajućem mišljenju ponovno oživljuju. Tako svakom filozofskom radu u osnovu leži hermeneutička dimenzija koja se danas označuje ponešto netočnom riječju *pojmovna povijest*. (Gadamer 2002: 71)

Izvlačimo li dakle iskaze iz njihova dijaloškog konteksta, činimo nasilje nad jezikom. Nije bit jezičnog razumijevanja subjektovo intelektualno shvaćanje izoliranog

sadržaja koji se može objektivirati, ono nastaje i kao učinak pripadnosti jednoj tradiciji koja se nastavlja oblikovati, dijalogu iz kojeg ono rečeno stječe dosljednost i smisao. (Usp. Grondin 1999: 46)

Temeljni oblik svakog razumijevanja bit će dijalog. No dijalog neće biti moguć ako je jedan od sugovornika u nadmoćnijoj poziciji, ako tvrdi kako posjeduje znanje o predrasudama drugog sugovornika. Time se on zatvara u svojim predrasudama i nije zbiljski otvoren za razgovor. Ovakav odnos po Gadameru događa se u kritici ideologije i psihoanalizi, što je temeljni razlikovni element između njih i hermeneutike. (Usp. Gadamer 2002: 75)

1.2.2. Odnos prema psihoanalizi i kritici ideologije

U hermeneutičkom nastojanju svaki napor za cilj će imati postizanje mogućeg konsenzusa ili sporazumijevanje. Isto tako kritika ideologije mora kao posljednju instancu uvesti racionalni diskurs koji će omogućiti sporazumijevanje na neprisilan način, a isto će vrijediti i za psihoanalizu.

Ovdje se pokazuje razlika koja se ne može ignorirati. Kritika ideologije polaže pravo na to da bude emancipatorskom refleksijom, a sukladno tomu terapijski dijalog polaže pravo na to da maskiranja nesvjesnog učini svjesnima i time ih razriješi. Oboje pri tome pretpostavljaju svoje znanje i smatraju se znanstveno utemeljenim. Za razliku od toga, hermeneutička refleksija ne sadrži nikakav sadržajni, prethodeći zahtjev takve vrste. Ona ne tvrdi kako zna da stvarni društveni uvjeti omogućuju samo izobličenu komunikaciju. To bi u njezinim očima već uključivalo da se zna što bi pri neizobličenoj točnoj komunikaciji moralo proizaći. (Gadamer 2002: 73 – 74)

I psihoanaliza i kritika ideologije tako polaze od pretpostavke da su vođene prethodnim znanjem, odvojenim od predrasuda i prethodno oblikovanih fiksiranja te obje teže da ih se razumije kao prosvjećivanje. Suprotno od toga, hermeneutika će svaki zahtjev prethodnog znanja promatrati sa skepsom. Hermeneutičko pred razumijevanje ovdje neće značiti nikakvo znanje, naše predrasude bivaju provjeravane u procesu razumijevanja. „Pojmovi kao što su prosvjetljenje, emancipacija, neprisilni dijalog, u konkretnosti hermeneutičkog iskustva razotkrivaju se kao siromašne apstrakcije. Hermeneutičko iskustvo realizira, naime, kako duboko ukorijenjene mogu biti predrasude i koliko je njihovo puko postajanje svjesnim sebe malo u stanju razriješiti njihovo nasilje.“ (Gadamer 2002: 73 – 74)

Ovdje se pokazuje jedinstvenost hermeneutike. Naime, ona se ne ograničava na to da bude učenje razumijevanja nekog drugog. Hermeneutička refleksija uključuje u sebi činjenicu da se u svakom razumijevanju drugog događa samokritika. Ovdje nije riječ o zauzimanju neke nadmoćne pozicije, nego je cilj stavljanje tobožnje istine na kušnju i na taj način se teži osvješćivanju temeljnih problema.

Tako će hermeneutika po Gadameru biti „filozofsko promišljanje granica koje su postavljane svakoj znanstveno-tehničkoj vladavini nad prirodom i društvom.“ (Gadamer 2002: 76) Upravo će obrana ove istine od novovjekovnog pojma znanosti po Gadameru biti jedna od najvažnijih zadaća filozofske hermeneutike. To će se izvoditi kroz razbijanje ukroćenih i čistih pojmova koje stvara metodična znanstvena filozofija. Temeljni oslonac ovom novom hermeneutičkom pothvatu bit će upravo dijaloški element jezika, što će služiti kao misao vodilja univerzalnog razumijevanja stvarnosti kroz obzor filozofske hermeneutike. (Grondin 1999: 33)

2. PROBLEMATIČNOST PRED-SUDOVA

Jedan od glavnih povoda za neslaganje između Gadamera i Habermasa je pojam predrasuda ili pred-sudova, kako ih još možemo nazvati. Gadamer će ustvrditi kako „... svako razumijevanje u sebi neizbježno uključuje predrasude.“ (Gadamer 2004: 272)

2.1. KRITIKA PROSVJETITELJSTVA

Gadamer upozorava kako ovaj pojam svoj negativni prizvuk dobiva tek s prosvjetiteljstvom, kada počinje značiti neutemeljeni sud. Tako će prosvjetiteljsko mišljenje postati rob vlastitih predrasuda. „Jedna predrasuda prosvjetiteljstva definira njegovu bit: temeljna predrasuda prosvjetiteljstva je predrasuda protiv predrasuda samih, koja odriče tradiciji njezinu moć.“ (Gadamer 2004: 272 – 273) Ovdje se pokazuje i paradoksalnost prosvjetiteljskog shvaćanja, budući da se želi osloboditi predrasuda pomoću jedne druge predrasude. No želimo li doći do potpunog prosvjetljenja, potrebno je provjeri podvrgnuti i predrasudu od koje se polazi. (Usp. Di Cesare 2011: 115) „Tako ‘predrasuda’ zasigurno nije nužno kriva prosudba, nego je dio zamisli da ona može imati i pozitivnu i negativnu vrijednost. Ovo je očito zbog utjecaja latinske riječi *praejudicium*. Postoje stvari koje su *préjugés légitimes*. Ovo se čini veoma dalekim od naše sadašnje upotrebe ove riječi.“ (Gadamer 2004: 273)

Želimo li, kaže Gadamer, ispravno tumačiti čovjekov povijesni način bivanja nužno je u temelju rehabilitirati pojam predrasude te priznati kako postoje legitimne predrasude. (Usp. Gadamer 2004: 278) Rehabilitiranje predrasuda za Gadamera neće značiti njihovu pohvalu. Posvješćivanje predrasuda treba biti stalna težnja, no pažnja se također treba obratiti na to da svijest, koja nikada ne može biti potpuna, ne upadne u prosvjetiteljsku zabludu. Na pitanje razlikovanja između istinitih i neistinitih predrasuda teško je odgovoriti, budući da je krivo postavljeno. Pronaći neki kriterij za razlikovanje predrasuda značilo bi da se predrasudama može ovladati. Jedan od kriterija koji će Gadamer predložiti za pokušaj razlikovanja istinskih i krivih predrasuda je vremenski odmak, iako to neće biti jedini kriterij. (Usp. Di Cesare 2011: 116)

Vremenski odmak često može riješiti pitanje kritike u hermeneutici, naime kako razlikovati istinske predrasude, po kojima *razumijevamo*, od onih *neistinitih*, po kojima krivo *razumijevamo*. Tako će hermeneutički uvježban um u sebe uključivati i povijesnu svijest. On će posvjestiti predrasude koje upravljaju našim razumijevanjem, tako da tekst kao značenje drugoga može biti izdvojen i vrijednovan za sebe. (Gadamer 2004: 298)

2.2. O AUTORITETU I TRADICIJI

Uz predrasude se neodvojivo veže i pojam autoriteta, koji će također biti žestoko kritiziran od strane prosvjetiteljskih mislitelja. No osim toga što žestoko kritiziraju pojam autoriteta, ovi mislitelji također i iskrivljuju sami pojam autoriteta. Pojam autoriteta iz njihove perspektive se promatra kao dijametralno suprotan pojmovima slobode i razuma i trebao bi značiti slijepu poslušnost. No ovo nije bit autoriteta. Autoritet se ne postiže podvrgavanjem i odricanje razuma, nego kao rezultat znanja i priznavanja. Priznajemo autoritet drugoga ukoliko uviđamo kako je on nadmoćniji po uvidu i prosudbi te zbog toga dajemo prednost njegovim prosudbama nad svojim. Ovo je povezano s činjenicom kako autoritet ne može biti nametnut, nego mora biti zavrijeđen. On počiva na priznavanju, tj. na razumskom činu gdje u svjesnosti svojih ograničenja vjerujemo boljim uvidima drugih. (Usp. Gadamer 2004: 280-281)

Tako autoritet nije povezan s poslušnošću, nego sa znanjem. Njegov istinski temelj je čin razuma i slobode koji daje autoritet onome koji više zna i bolje je informiran. Tako je priznavanje autoriteta uvijek povezano sa zamisli da ono što autoritet tvrdi nije iracionalno ili proizvoljno, nego se može pokazati kao istinito. Ovo je bit autoriteta učitelja, nadređenog ili stručnjaka. Predrasude koje oni usađuju legitimnost do-

bivaju od osoba koje ih predstavljaju. No ove predrasude nisu vezane za osobu, nego za sadržaj, budući da ostavljaju mogućnost da nešto može biti i drugačije, ako je dobro argumentirano. (Usp. Gadamer 2004: 281)

Po Gadameru ne postoji ni oštra suprotstavljenost između razuma i tradicije. Činjenica je kako u tradiciji uvijek postoji element slobode i povijesti same. Čak ni najčišće tradicije ne opstaju zbog inercije onog što je nekada postojalo. Treba ih potvrđivati, prihvaćati i gojiti. Ovo zajedničkim imenom možemo nazvati očuvanjem, a očuvanje je razumski čin, iako to nije uvijek vidljivo. Zbog ovoga se stvara iluzija kako su samo inovacija i planiranje razumski činovi. „Čak i kad se život nasilno mijenja, kao što se događa u vrijeme revolucija, puno više starog biva očuvano u tobožnjoj transformaciji svega nego što itko zna. Ovo staro se kombinira s novim kako bi se stvorila nova vrijednost. U svakom slučaju, očuvanje je jednako slobodan čin kao što je to revolucija ili obnova.“ (Gadamer 2004: 282-283)

2.3. NEIZOSTAVNA ULOGA DJELATNE POVIJESTI

Promišljamo li povijesnu svijest ispravno, nezaobilazan dio ovoga biti će i razumijevanje djelatne povijesti. Njoj ćemo pristupiti svaki put kada neki vid tradicije želimo jasno promotriti u okvirima njegova značenja. Povijesna svijest mora shvatiti kako je u tobožnjoj istodobnosti s kojom pristupa nekom tradicijskom tekstu u igri i još jedna istraga, koja nije jasno vidljiva. Pokušamo li razumjeti povijesnu pojavu iz udaljenosti karakteristične za hermeneutičku situaciju, uvijek smo već pod utjecajem povijesti. Ona unaprijed određuje ono što je vrijedno istraživanja kao i ono što će se pojaviti kao predmet istraživanja. Tako mi zaboravimo skoro polovicu onoga što ustvari postoji, tj. promašimo čitavu istinu neke pojave, uzmemo li njen trenutni izgled kao cijelu istinu. (Usp. Gadamer 2004: 299-300)

Gadamer ne želi reći kako se djelatna povijest treba razviti kao samostalna disciplina, naglasak je na tome da trebamo naučiti bolje razumijevati sebe i prepoznati kako u svakom razumijevanju, bili mi toga svjesni ili ne, djelatnost povijesti ima učinak. „No, moć djelatne povijesti gledano u cjelini ne ovisi o njezinu priznavanju. Moć povijesti nad konačnom čovjekovom svijesti jest upravo u tome što se ona probija i ondje gdje nas vjerovanje u metodu vodi da niječemo vlastitu povijesnost. Upravo se ovdje zahtjev da osvijestimo djelatnu povijest pokazuje kao nužan.“ (Gadamer 2004: 300) Također će problematičnima biti označene i dvije krajnosti. One bi bile potpuno zanemarivanje rada djelatne povijesti kroz naivnu vjeru u znanstvenu

metodu, s jedne strane, te mogućnost da u potpunosti postanemo svjesni rada djelatne povijesti, s druge strane. Slijepa vjera u znanstvenu metodu dovodi do deformacije znanja, pa se u tom slučaju mogu nuditi neoborivi dokazi nečega što je očito neistinito, čemu svjedoče neki primjeri iz povijesti znanosti. Također se treba biti svjestan toga da je čovjek pri razumijevanju uvijek unutar neke situacije te o njoj ne može imati objektivno znanje, njeno rasvjetljavanje nikada nije završen proces. No činjenica da se refleksija o djelatnoj povijesti ne može nikad do kraja završiti nije proizvod manjkavosti naše refleksije, nego same naše povijesne biti. Biti povijestan znači da znanje sebe nikada ne može biti potpuno. (Usp. Gadamer 2004: 300 – 301)

3. LEGITIMNOST TRADICIJE – HABERMAS NASUPROT GADAMERU

Postavke Gadamerove filozofske hermeneutike naišle su na žestoku kritiku od strane Jürgena Habermasa. U svome djelu *O logici društvenih znanosti* Habermas će Gadamerovu hermeneutiku kritizirati iz više aspekata,

3.1. HERMENEUTIKA I MISAONA REFLEKSIJA

Jedan od bitnijih elemenata Habermasove polemike s Gadamerom biti će prigovor kako je Gadamer apsolutizirao hermeneutičko razumijevanje na štetu kritike. Za Habermasa je protivnost između hermeneutičkog iskustva i metodičkog znanja ustvrđena preapstraktno. Iako je hermeneutička kritika objektivističkog samorazumijevanja društvenih znanosti ispravna, hermeneutika se ne može u potpunosti osloboditi metodologije. (Usp. Mendelson 1979: 57) „Tvrdnja da hermeneutika legitimno kritizira apsolutizam opće metodologije empirijskih znanosti, koja ima i praktične posljedice, ne oslobađa hermeneutiku od metodologije kao takve - ova tvrdnja, bojim se, biti će učinkovita ili *unutar* znanosti ili nikako.“ (Habermas 1988: 167)

Korijeni ovog problema po Habermasu će biti u Gadamerovom ontološkom samorazumijevanju, koje se ne posvećuje normativno-metodološkom zadatku stvaranja hermeneutičke svijesti unutar društvenih znanosti. Kao rezultat ovoga, Gadamer prelaklo prepušta pozitivistima kontrolu nad definicijom znanstvene metode i onda pokazuje njenu ograničenost ukazujući na druga iskustva istine. Bolji put po Habermasu

bi bio razvijanje alternativnog pojma metode koji je hermeneutički prosvjetljen. (Usp. Mendelson 1979: 57) Gadamerov odgovor na ovo bio je kako on nikada nije htio suprotstaviti istinu i metodu kao međusobno isključive opcije, nego kako je samo htio pokazati da je hermeneutičko iskustvo temeljnije nego sva primjena znanstvene metode. „Hermeneutička refleksija neće dopustiti da ju se ograniči na funkciju koja je imanentna znanostima.“ (Gadamer 1976: 27)

Sljedeća stvar koju Habermas prigovara Gadameru je da nije uspio pokazati pravu moć refleksije i tako nije u potpunosti shvatio opoziciju između razuma na jednoj i tradicije na drugoj strani. Iako se složio s Gadamerom kako je historicizam upao u objektivističku iluziju kada je tumača pokušao očistiti od njegova sudjelovanja u povijesti, Gadamerova pogriješka leži u tome što je branio kontinuitet između tradicije i tumačenja do te mjere da je izgubio uvid koji učinak povijesna samosvijest ima na naš odnos prema tradiciji. (Usp. Mendelson 1979: 58 – 59)

Gadamer vidi živuće tradicije i hermeneutičko istraživanje kao spojene u jednu točku. Nasuprot ovome stoji uvid kako refleksivno izdvajanje tradicije krši njenu kvazi-prirodnu bit i mijenja položaje subjekata unutar nje. [...] Čak ni u tradiciji koja nikad nije izgubila svoju učinkovitost na snazi nije samo slijepi autoritet odvojen od uvida. Svaka tradicija mora biti upletena u dovoljno široku mrežu koja bi dopustila njenu primjenu, tj. njenu razboritu promjenu u promijenjenim okolnostima. Ali metodološko gojenje takve razboritosti remeti ravnotežu između autoriteta i razuma u hermeneutičkim znanostima. Gadamer ne uspijeva prepoznati moć refleksije koja se otkriva u *razumijevanju*. Tu refleksija nije više zaslijepljena iluzijom apsolutne, samoutemeljene autonomije i ne odvaja se od prostora kontingentnog na kojem se nalazi. No kad refleksija razumije postanak tradicije iz koje nastaje i kojoj se vraća, dogmatizam životne prakse se uzdrnava. (Habermas 1988: 168)

3.2. OPRAVDANOST PREDRASUDA

I Gadamerov pojam predsuda ili predrasude žestoko je kritiziran od strane Habermasa. U ovom pojmu Habermas vidi također poricanje moći refleksije. Iz toga što su predrasude neizbježan dio svakog razumijevanja po Habermasu ne slijedi kako postoje opravdane predrasude. Predrasuda čiji se povijesni nastanak shvatio više ne može funkcionirati kao predrasuda. Promišljeni predsud ne može kontrolirati neki subjekt kao što to može nepromišljeni predsud. (Usp. Mendelson 1979: 59) Iako je znanje ukorijenjeno u aktualnu tradiciju, refleksija se ne istroši na činjeničnosti tra-

dicionalnih normi bez da ostavi traga. Ona je osuđena da djeluje poslije činjenica, ali djelujući unatrag ona oslobađa retroaktivnu moć. Ne možemo se osvrnuti na usvojene norme dok ih nismo naučili slijepo slijediti kroz prisilu izvana. No kako se refleksija prisjeća puta autoriteta kroz kojeg su se gramatike jezičnih igara učile dogmatski, kao pravila djelovanja i svjetonazora, autoritetu se može oduzeti moć čiste dominacije i pretvoriti je u moć uvida i racionalne odluke. (Habermas 1988: 170)

Gadamer smatra da se prevelikim naglašavanjem suprotnosti između razuma i autoriteta oduzela legitimna moć autoritetu učitelja ili roditelja. Učenik kod učitelja prepoznaje višu razinu znanja i zbog toga ovo nije slučaj slijepo poslušnosti, nego poštovanje prema autoritetu temeljeno na znanju. No Habermas ističe kako ovaj okvir autoriteta u sebi sadrži mogućnost nagrade, ali i mogućnost kazne. Bit je po njemu u tome što priznavanje autoriteta koji se ne mora ponašati na autoritaran način može biti ukorijenjeno u sili i strahu, a ne samo u znanju. Čak i ako se prizna da u učenikovu priznavanju učitelja postoji element znanja, ovo nikako ne otklanja dualizam između razuma i autoriteta. Refleksijom postizemo potpunu jasnoću normativnog okvira te time mijenjamo odnos učenika prema učenjima koja je nekad prihvaćao na temelju učiteljeva autoriteta. Kroz sazrijevanje, učenik je sposoban promisliti neslobodni kontekst unutar kojeg je prvi put poprimio ova učenja i može ih sagledati u svjetlu svojih sazrelih kritičkih kapaciteta. U ovom slučaju autoritet i znanje ne podudaraju se, nego razilaze. Refleksija ima moć odvojiti se od autoriteta i odbiti tvrdnje koje tradicija nameće, ukoliko ove proturječe njenom razumskom uvidu. (Usp. Mendelson 1979: 60)

ZAKLJUČAK

Govorimo li o napretku, bilo znanstvenom ili općedruštvenom, jasno je da on mora doći uz određenu cijenu. Ponekad je ta cijena suprotstavljanje raznim autoritetima, na što se može gledati kao na neku vrstu revolucije. Ovakve revolucije su potrebne u mnogim slučajevima, ponajprije kako bi prodrmale trenutno ustaljena mišljenja, koja se ponekad drže samo po načelu inercije. Zato je potreban stalan kritički pristup ustaljenim stajalištima, ne nužno zbog njihova obaranja, nego zbog poštene provjere. Ponekad se provjerom dosadašnji stav samo još više potvrdi, a ponekad sinergija starog i novog proizvede napredak. U tom slučaju događa se evolucija ili zajedničko nadilaženje, a ne smjena staroga novim.

Upravo je ovdje jako bitna uloga humanističkih znanosti, budući da su one, a među njima pogotovo filozofija, prve pozvane da propituju stvarnost. A budući da je ta

stvarnost u stalnoj mijeni, humanistika nikad ne može postati suvišna. No kako bi se ovo dogodilo, i humanisti moraju izići iz sigurnosti samo svojih disciplina i upoznati se s tekovinama na drugim područjima znanosti. Kritika novog samo zbog nepoznavanja najgori je oblik nerefektivnosti i to bi se trebalo pod svaku cijenu izbjegavati. Samo humanistika koja u potpunosti ide u korak s ostatkom razvoja znanosti može pružiti kritičku prosudbu te znanosti, budući da taj posao nitko bolje ne može napraviti. Ovo naravno znači i stalno reflektivno propitivanje samih sebe, u svrhu postizanja što objektivnije slike o stvarnosti.

Zaključno, jedini način na koji humanistika može nestati je da se uruši sama u sebe zbog vlastitog nemara, a dok se god to ne dogodi, ona ostaje na visokom mjestu u ljudskom sustavu spoznaja.

LITERATURA

1. Bristow, William (2010), „Enlightenment“, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (20. VIII. 2010.), <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>, (4. VI. 2017.).
2. Di Cesare, Donatella (2011), *Gadamer*, Demetra, Zagreb.
3. Gadamer, Hans Georg (1976), „On the scope and function of hermeneutical reflection“, Gadamer, Hans Georg, *Philosophical hermeneutics*, Linge, David E. (prev. i ur.), UCLA Press, Berkeley; Los Angeles; London.
4. Gadamer, Hans Georg (2002), „Klasična i filozofska hermeneutika“, Gadamer, Hans Georg, *Čitanka*, Grondin, Jean (prir.), Matica hrvatska, Zagreb.
5. Gadamer, Hans Georg (2004), *Truth and method*, 2. izdanje, Weinsheimer, Joel – Donald G. Marshall, (prev.), Continuum, London; New York.
6. Grondin, Jean (1999), *Smisao za hermeneutiku*, Matica hrvatska, Zagreb.
7. Habermas, Jürgen (1988), *On the logic of the social sciences*, Weber Nicholas, Shierry – Stark, Jerry A. (prev.), MIT Press, Cambridge.
8. Habermas, Jürgen (1990), *The Philosophical Discourse of Modernity*, Polity Press, Cambridge.
9. Kant, Immanuel (2006), „An Answer to the Question: What Is Enlightenment?“, *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace and History*, Colclasure, David L. (prev.), Yale University press, New Haven; London, 17 – 24.
10. Mendelson, Jack (1979). „The Habermas-Gadamer debate“, *New German Critique*, 18, 44 – 73.

PROGRESS AS EVOLUTION OR REVOLUTION: THE ROLE OF TRADITION AND AUTHORITY IN SOCIETY

Summary

The concept of knowledge has a long history inside philosophical tradition, but it was particularly emphasized during the Enlightenment. Knowledge and reason were highlighted as being the only waymarks men needed. To emphasize the concept of knowledge, Enlightenment thinkers had contrasted it with concepts of authority and tradition. According to them, these concepts include non-critical and unexamined acceptance of worldviews, which is incommensurable with the concept of man, who needs to think critically about reality and adopt only those views, which are based on critical insight and not on tradition or authority. Hans Georg Gadamer gave a harsh criticism of this view of Enlightenment thinkers, stating that knowledge and authority are not exclusive concepts as authority is gained through knowledge, i.e. through realization that someone has a superior level of knowledge, and not through blind obedience. Gadamer also emphasized that knowledge is not possible without some pre-knowledge or pre-judgments (prejudices) which serve as a foundation for any knowledge.

Keywords: knowledge, authority, tradition, Gadamer, Habermas, Enlightenment

Adresa autora

Authors' address

Mate Penava, Zoran Pervan, Dražen Barbarić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

matepenava@gmail.com;

zoranpervan1@gmail.com;

drazen.barbaric@gmail.com.

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Mirzeta Suljić i ostali

POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA, UČENJA ŽIVOTNIH
UMIJEĆA I ODGOJNO-OBRAZOVNIH AKTIVNOSTI U ŠKOLI
I LOKALNOJ ZAJEDNICI / SELF-ESTEEM, LIFE-LEARNING
AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN SCHOOLS AND
LOCAL COMMUNITIES 335

Iljaz Osmanlić, Mirsada Zukorlić

GLOBALNE PROMENE I MEĐUNARODNO USMERENO
OBRAZOVANJE / GLOBAL CHANGES AND
INTERNATIONALLY-ORIENTED EDUCATION 357

Nedim Ćirić, Selma Porobić, Ramiz Nurikić

INTERDISCIPLINARNOST AKADEMSKIH STUDIJA I
KVALITETA UNIVERZITETSKE NASTAVE / INTERDISCIPLINARITY
OF ACADEMIC STUDIES AND QUALITY OF
TERTIARY EDUCATION 369

UDK 37.014:159.923.2]

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Mirzeta Hadžić-Suljkić i ostali¹

POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA, UČENJA ŽIVOTNIH UMIJEĆA I ODGOJNO-OBRAZOVNIH AKTIVNOSTI U ŠKOLI I LOKALNOJ ZAJEDNICI

U radu, uz teorijska pedagoško-psihološka razmatranja ovog problema, empirijskim putem su testirane određene odgojno-obrazovne aktivnosti koje mogu pomoći učenicima da razviju i zadrže osjećaj vlastite vrijednosti. Razvojno primjereno pedagoško vođenje djece osigurava njihovo odgovorno ponašanje, lakše snalaženje u svijetu odraslih, pomaže im da prepoznaju svoje uspjehe, da vjeruju u svoju budućnost, da jačaju svoje samopouzdanje i razvijaju svoje samopoštovanje (Hadžić-Suljkić 2015: 80–83). Cilj je poučiti učenike da se s dovoljno jakim karakterom mogu nositi sa izazovima društvene sredine i vremena u kojem žive. U konačnici, na temelju rezultata istraživanja namjera je da se pomogne pedagozima-psiholozima i odgajateljima u kreiranju operativnog programa podrške u izgradnji učeničkog samopoštovanja koje je vitalno za rast i razvoj svake osobe.

Ključne riječi: pojam o sebi, samopouzdanje, samopoštovanje, elementi samopoštovanja, životna umijeća, odgojno-obrazovne aktivnosti.

¹ Gabriel Pinkas, v. ass., studenti master studija: Amra Okanović, Amra Muradbegović, Damir Gazdić, Merjem Sušić i Munevera Kulović-Osmanović.

UVOD

Proces odrastanja je dinamičan period u toku kojeg se mladi ljudi suočavaju sa mnoštvom problema i zadataka. To je period koji otežava mladoj ličnosti da u potpunosti shvati sve promjene koje se dešavaju u njoj i oko nje, pogotovo ako se posmatra s aspekta modernog društva u kojem se mijenja status mladih. Zato je važno imati na umu da, pored porodice, škola postaje glavno socijalizacijsko okruženje, a školska iskustva su veoma značajna za život učenika. Stoga, škola kao društvena zajednica, kao socijalni prostor, mora prihvatiti odgovornost i svoju ulogu u odrastanju i razvoju djece i mladih. Kad se govori o školi i odgojnom djelovanju škole misli se na „osmišljen dio svakodnevnog djelovanja, u cilju usvajanja pozitivnih stavova, općih moralnih i demokratskih vrijednosti, važnih za razvoj djece i mladih, kako bi bili osposobljeni za život koji ih kasnije očekuje“ (Hadžić-Suljić 2015).

Da bi škola pomogla svojim učenicima da izrastu u sretne i dobre ljude koji razumiju svoju ulogu u društvu, uz realizaciju sadržaja nastavnog programa, mora ih učiti i pripremati kako da se puni samopouzdanja suoče sa budućnošću i kako da se izgrađuju kao pozitivne i odgovorne ličnosti. Jačanje samopouzdanja mora biti na važnijem mjestu od sadržaja nastavnih predmeta. Samopouzdanje i samopoštovanje usko su povezani i međusobno utiču jedno na drugo. Promjene u jednom mogu uzrokovati promjene u drugom i obratno

1. SAMOPOŠTOVANJE

Razumijevajući samopoštovanje kao pozitivnu ili negativnu sliku o sebi, može se reći da je to način na koji osoba vrednuje ono što čini, ono što jeste i rezultate koje postiže. Važno je istaknuti da je samopoštovanje subjektivna kategorija i ne mora uvijek imati veze s objektivnim kriterijima, „gradi se na vlastitim sposobnostima, uspjesima i vlastitoj aktivnosti“ (Fulgosi 1981: 260). Samopoštovanje je emocionalna komponenta pojma o sebi i sastoji od osjećaja vlastite vrijednosti i samopouzdanja koje je najčešće rezultat uspješnog djelovanja i povjerenja u vlastite sposobnosti, odnosno vlastiti osjećaj moći i ograničenja. „Samopoštovanje je suma naših pozitivnih i negativnih reakcija na sve aspekte našeg pojma o sebi“ (Larsen 2008: 452). Dakle, postoje važne potrebe i ciljevi koje se neposredno odnose na stjecanje i održavanje osjećanja samopoštovanja. Po Youngs (1992), tjelesna sigurnost, emocionalna sigurnost, identitet, pripadnost, kompetencije i poslanstvo su „ključni elementi koji mogu

ojačati ili ometati vitalnost života“ svake osobe (navedeno u Drayden i Vos 2001: 286).

1.1. TJELESNA SIGURNOST: ODSUTNOST TJELESNE PATNJE

Već u ranom djetinjstvu čovjek spoznaje svoje duhovno jedinstvo i izrađuje odnose između duha i tijela. Duh i tijelo su izražajne forme života. Sarađuju kao nerazdvojni dijelovi jedne cjeline. Činjenica je da je duh „ono nešto“ što pokreće ljudsko tijelo i to samo u skladu sa sposobnostima koje tijelo posjeduje ili koje se odgojem u njemu mogu razviti. Sva nastojanja trebaju biti usmjerena na postizanje položaja u kojem će osoba steći osjećanje sigurnosti. Kao i duh, i tijelo teži za jedinstvom, navodi Adler (1989b).

Vrijednost vježbi, treninga i higijene uopće, vidovi su pomoći tijelu koje mu duh stavlja na raspolaganje. To znači da razvojem ljudskog tijela upravlja duh, koji istovremeno utiče na okolinu, da tijelo može da se brani, da bude zaštićeno od bolesti, patnje, povreda, nezgode i slabe funkcije organa. Zato je bitno navikavanje djeteta na ozbiljan život, na čuvanje od tromosti, slabljenja i propadanja.

Ako se tijelo slabo uklapa u svoju okolinu i teško mu padaju zahtjevi okoline, duh će to osjetiti kao teret i bit će mu teško da pokrene tijelo. U tom slučaju duh je preopterećen, pa se takva djeca povlače u sebe i usredsređuju na svoje ja. Ako se dijete neprekidno nalazi u takvoj situaciji, dolazi do manjka pažnje za stvari i ljude izvan sebe (Adler 1989b: 237–239). Imajući u vidu navedeno, može se zaključiti da na oblik i razvoj tijela poseban uticaj ima duh te da su tjelesne izražajne forme nesumnjivo finalni rezultati duhovnog stanja, i to iz razloga što nije nađen pravi put da se savlada neka teškoća. „Osnovni zakon života je savlađivanje prepreka. Njemu služi težnja za samoodržanjem, za tjelesnom i duševnom ravnotežom i težnja za savršenstvom“ (Adler 1989b: 52).

Današnje društvo, a pogotovo mladi ljudi, često naglašavaju važnost tjelesnog izgleda i povezuju ga sa statusom u sredini u kojoj se nalaze. Sve ovo upućuje da je postalo, gotovo prirodno da je procjena tjelesnog izgleda povezana sa stepenom samopoštovanja, pogotovo u tinejdžerskoj dobi.

1.2. EMOCIONALNA SIGURNOST: ODSUTNOST ZASTRAŠIVANJA I STRAHOVA

Emocije su izuzetno značajan faktor koji utiče na cjelokupno funkcioniranje svake osobe i imaju važnu ulogu u razvoju i odrastanju, pogotovo djece i mladih. Na sve

podražaje koji dolaze iz okoline djeca reaguju emotivno, zato je neophodno da škola svojim pedagoškim djelovanjem pomogne djeci da nauče i razumiju vlastite emocije ali i emocije drugih. To znači da djecu treba učiti i osposobljavati da znaju prepoznati koje emocije osjećaju i zašto, da razumiju veze između mišljenja i emocija, da prepoznaju kako osjećanja utiču na rad i rezultate rada, te da njihove emocije budu vodilje bazirane na svijesti o vrijednostima i ciljevima (Goleman 2002). Tako će im biti lakše vladati svojim emocijama i kontrolisati ih u socijalnim i svakodnevnim životnim situacijama.

Jedan od prvih začetnika teorije emocionalne sigurnosti bio je William E. Blatz. Emocionalnu sigurnost je definisao kao „stanje uma u kojem je neko voljan da prihvati posljedice svog ponašanja“ (Blatz 1967: 112). Nesigurna osoba je ona koja

percipira svijet kao prijeteću džunglu, a većinu ljudi kao opasnu i sebičnu; osjeća se odbačenom i izolovanom osobom, tjeskobnom i neprijateljskom, općenito pesimističnom i nesretnom, pokazuje znake napetosti i konflikta, ima tendenciju da se okreće prema unutra, ima problema s osjećajem krivice, ima ovu ili onu smetnju sa samopouzdanjem; ima tendenciju da bude neurotična; i općenito je sebična i egocentrična (Maslow 1942: 35).

Emocionalna sigurnost (ili nesigurnost) djece rezultat je složene kombinacije genetskih i faktora okoline te će zbog toga vjerovatno pokazati izvjestan kontinuitet do kasne adolescencije (Thompson i Limber 1990). Emocionalno sigurne osobe imaju o sebi pozitivno mišljenje ili predstavu, te se lakše nose sa frustrirajućim situacijama i njihove emocije ne ugrožavaju osobe iz njihove okoline i nisu ugrožene tuđim emocijama (Fulgosi 1981: 234).

1.3. IDENTITET: POJAM O SEBI. PITANJA: KO SAM JA? ŠTA MISLIM O SEBI? MOGU LI USPOSTAVITI KONTROLU NAD SVOJIM ŽIVOTOM?

Identitet je priča kojom osobe opisuju same sebe. To su odgovori na pitanja: „Ko sam bio, kakva sam osoba sada i kako se vidim u budućnosti?“ Pojam o sebi je, ustvari, vlastito ja. Identitet je naš doživljaj vlastitog „ja“, pojam koji pojedinac ima o samome sebi i kontinuiranom postojanju vlastite ličnosti, čije se bitne karakteristike ne mijenjaju s obzirom na vrijeme, mjesto ili situaciju u kojoj se nalazi (Furlan i saradnici 2005). „Poznavanje sebe razvija se tokom godina, počevši u djetinjstvu, ubrzano

rastući u adolescenciji i završavajući u staroj dobi“ (Larsen 2008: 448). Značajan period za razvoj identiteta je period adolescencije, koji predstavlja završnu fazu djetinjstva i ispunjen je brojnim razvojnim promjenama. Tu su, prije svega, promjene na planu mišljenja, interesovanja, psiholoških potreba, promjene u odnosu sa roditeljima i prijateljima. Promjene u adolescenciji imaju za cilj da integrišu sve što se odvijalo u ranijim razvojnim fazama i dovedu do izgrađivanja stabilnog i pouzdanog osjećanja identiteta. Ovaj period predstavlja prekretnicu u razvoju, a samim tim predstavlja razvojnu krizu. Glavno obilježje svake krize je dvojaka mogućnost razrješenja: razvoj, odnosno stvaranje stabilnog i cjelovitog identiteta, doživljaj sebe kao jedinstvenog bića, i na drugoj strani zastoj, odnosno stvaranje negativnog identiteta, strepnja i nesigurnost u pogledu svoje budućnosti (Muller i Ostojić 2011).

Eriksonova razvojna faza se tokom mladenačkoga doba odnosi na identitet nasuprot pometnji uloga. Teško je razviti stabilan identitet tokom mladosti bez osnovnog povjerenja, samostalnosti, inicijative za aktivnošću. Stvaranje identiteta u ovom periodu razvoja svodi se na definiranje sebe samoga kao jedinstvenog bića i razvoj identiteta. Za Eriksona traženje identiteta predstavlja osnovnu ljudsku potrebu. Prije nego se završi proces stvaranja identiteta tokom perioda mladosti, identitet se prema Eriksonu sastoji od fragmenata različitih slika koje nisu integrisane. Pozitivno rješenje mladenačke krize ostvaruje se kroz interakciju s drugima, kako sa vršnjacima i odraslima. Samopouzdanje, samoosjećanje oblikuje se preko reakcija drugih. Odnos sredine, umnogome određuje da li će mladenačka dob trajati duže i biti ispunjena konfliktima ili će biti kratka i bez problema. Negativno rješenje mladenačke krize, pometnja identiteta, vodi ga nepovezanim poimanju sebe. Normalnu pometnju karakteriše u značajnoj mjeri samopouzdanje, anksioznost u toku donošenja odluka ili za postizanje uspjeha, poteškoće u bliskim relacijama. Stvaranje identiteta po Eriksonu je preduslov sljedeće faze razvoja (Hwang i Nilsson 1996).

1.4. PRIPADNOST: OSJEĆAJ PRIPADANJA

Poznavanje i uvažavanje potreba svojstvenih pojedinim uzrastima je značajan uslov uspješnog odgojno obrazovnog rada s učenicima.

Odrastajući u svijetu u kojem žive, djeca i mladi kao i odrasli žele zadovoljiti svoju potrebu za druženjem, potrebu za uspjehom, afirmacijom i sigurnošću. Također, žele da budu voljeni (u početku od svojih roditelja, potom učitelja, nastavnika, vršnjaka i bliskih prijatelja) i slobodni, pogotovo u donošenju odluka (Hadžić-Suljkić 2015: 84).

Ove potrebe traju cijeli život. Onog trenutka kad su potrebe za ljubavlju i pripadanjem nezadovoljene, one potiskuju potrebe za samopoštovanjem i poštovanjem od drugih u drugi plan. Tek kad se te potrebe zadovolje, pojedinac će se opet posvetiti zadovoljavanju potreba za samopoštovanjem. Potreba za pripadanjem najčešće se zapaža kada npr. učenik neumorno traga za svojim mjestom u grupi i društvu. U grupi se dijete najlakše afirmira, u njoj lahko postaje prihvaćeno i voljeno. Ovo traganje upravo se zasniva na odanosti, privrženosti ili ljubavi (Slatina 2005). Bezuslovno prihvaćanje ili безусловna ljubav neophodni su za razvoj zrele ličnosti (Fulgosi 1981). Odgoj djece mladih mora biti ostvaren u atmosferi u kojoj je dijete voljeno i cijenjeno. To upućuje na potrebu da se djeci i mladima mora pomagati da razumiju i, ne ugrožavajući druge, zadovolje svoje potrebe, što u konačnici doprinosi lakšem prilagođavanju mlade ličnosti promjenama koje se dešavaju u njoj i oko nje i lakšem uključivanju u svijet odraslih (Hadžić-Suljkić 2015).

1.5. KOMPETENCIJE: OSJEĆAJ DA JE OSOBA SPOSOBNA

Osjećaj sposobnosti, odnosno kompetencije, također je važna dimenzija samopoštovanja. Kompetencije podrazumijevaju iskazanu sposobnost korištenja znanja, vještina, socijalnih i drugih sposobnosti, u situacijama rada ili učenja te u profesionalnom i ličnom razvoju, sposobnost razumijevanja drugih i uspješno funkcioniranje u međuljudskim odnosima (Mlinarević i Tomas 2010). Kompetencije podrazumijevaju sposobnost, ali istovremeno i odgovornost osobe.

Realna kompetentnost koja može uključivati, kako je navedeno, sposobnosti, znanja, vještine, kvalificiranost, ključna je za uspješno prilagođavanje svake osobe. U osnovi globalne motivacije za kompetentnošću nalazi se znatiželja za upoznavanjem novih objekata i nepoznate okoline, težnja za aktivitetom, mijenjanje i uticanje na svoju okolinu. Zadovoljenje te motivacije manifestira se kao „osjećaj efikasnosti“ koji prati svaki uspjeh do kojega je pojedinac došao svojim nastojanjima i izgrađuje uvjerenje u vlastitu kompetentnost.

Stepen zadovoljenja potrebe za kompetentnošću djece i mladih u toku razvoja određuje kvalitetu života pojedinca. Uz akademske sposobnosti, za razvoj mladih ljudi značajno mjesto imaju emocionalne i socijalne kompetencije. Ključne kompetencije potrebne su svim osobama kako bi se mogle uspješno nositi s izazovima današnjice i sutrašnjice. Istraživanja pokazuju da socijalna kompetencija usvojena u predškolskoj dobi ostaje stabilna i u školskoj dobi (Kreso 1999). Iz spoznaja da je

stabilnost socio-emocionalne kompetentnosti u pozitivnom odnosu s razvojem i postignućima svakog djeteta, jasna je potreba njihovog kontinuiranog razvoja tokom odgoja i obrazovanja.

1.6. POSLANSTVO: OSJEĆAJ DA ŽIVOT NEKE OSOBE IMA SMISAO I PRAVAC

Traženje odgovora na pitanje „Šta je smisao života?“ staro je koliko i ljudski rod. U svijetu u kojem, možda, samo četvrtina svih ljudi ima posao i egzistenciju, u svijetu u kojem su mnogi pretrpjeli neki poraz i prolaze kroz različita iskušenja i tešku životnu krizu, u kojem mnogi žive u neizvjesnosti, beznađu, vjerovatno se može čuti pitanje: „Kakav smisao ima život?“ Očito je da su životne situacije najčešće okolnosti koje često daju povoda promašajima pri davanju smisla životu. Međutim, svi se slažu da postoji „jedna neodoljiva glad za postojanjem koja prevazilazi životinjske nagone i puko reagovanje“ (Olport 1969: 709). Dakle, bez obzira na sve teškoće, svaka osoba ima svoj smisao života koji je toliko individualan koliko i otisci prstiju. Može se prihvatiti činjenica da niko i ništa izvan čovjeka ne daje smisao životu.

Mišljenje osobe o smislu života je ustvari njegov putokaz u život, njegov način razmišljanja, osjećanja i djelovanja. Svaki čovjek nosi u sebi određeno „mišljenje“ o sebi i zadacima života, jednu životnu liniju i jedan zakon kretanja koji ga vodi a da on to uopće ne shvata, da on o tome sebi uopće ne polaže računa (Adler 1989b: 13–30). Postaviti pitanje o smislu života Adler smatra da ima vrijednosti i značaja samo ako se ima u vidu sistem odnosa čovjek – kosmos. Kosmos u tom odnosu posjeduje snagu oblikovanja i takoreći otac je sveg živog. Do razvitka živog, iz jednog sićušnog živog jedinstva (jajne ćelije u kojoj je sadržan temelj budućeg razvoja), moglo je doći samo uz podršku i uticaj kosmosa, navodi Adler. Veliki muslimanski pjesnik i mistik Rumi to oslikava na sebi svojstven način: „Kad zemlji nedostaje topline, nebo je šalje, kad ona izgubi svježinu i vlagu, nebo je obnavlja“ (navedeno u Fromm 1984: 36). Adler dalje pojašnjava da bi trebalo da kosmos ima interesa za održavanje života, jedva da je to nešto više od jedne lijepe i dobre želje, ali takvo shvatanje može u religiji, moralu, etici da nađe, a i nalazilo je, primjenu kao poticajna snaga za unapređenje opće blagodati čovječanstva. Najbolja predstava koja je do sada stečena o tom idealnom uzdizanju čovječanstva je pojam Boga. Nema sumnje da, zapravo, pojam Boga uključuje u sebe kao cilj ono kretanje ka savršenstvu i da on kao konkretni cilj savršenstva najbolje odgovara težnji čovjeka da dosegne savršenstvo.

Ako se polazi od konstatacije da svaka osoba ima svoj smisao života, znači da ljudi žive u jednom svijetu smislenih veza i da se stvarnost saznaje u njenom značenju po čovjeka. To znači da nijedno ljudsko biće ne može da živi bez smisla, odnosno može se reći da postoji onoliko predstava o smislu života koliko i ljudi. Svaki čovjek polazi od svog životnog iskustva i niko ne posjeduje savršen, tačan smisao života, međutim, tek kad se naiđe na teške životne probleme, na teška iskušenja u životu, čovjek dođe u situaciju da postavlja pitanja „Kakav smisao ima život?“, „Šta je uopće smisao života?“

Nije dovoljno da čovjek, makar to i bilo u samo beznadnim situacijama, postavlja pitanja o smislu i cilju života. Važnije je da traži odgovore na pitanja koja život postavlja svakom čovjeku: „Šta ćeš sam kreativno uraditi?“, „Koju odgovornost primaš na sebe za svoju egzistenciju“, „Koju ćeš od potreba u svijetu (ne svojih potreba) zadovoljiti?“ ističe Adler (1989b).

S druge strane, dok životni put ide svojim tokom, dok se osoba osjeća dobro, zadovoljno i ispunjeno, ovakva i slična pitanja sigurno ne postavlja. Međutim, mora se priznati da nema osobe koja posjeduje savršen, tačan smisao života, kao i da se nijedan smisao koji je na neki način prikladan ne može označiti kao potpuno pogrešan. Da bi se osoba osjećala dobro i zadovoljno, da bi kroz život koračala sigurno i ispunjeno mora da radi na sebi, mora uložiti dosta truda i energije da bi došla, kako kaže Adler, do zajedničkog obilježja ispravnih predstava o smislu, do smisla koji omogućava da se osoba suoči sa stvarnošću u onoj mjeri koliko se ona odnosi na čovječanstvo. Kad se govori „ispravno“ podrazumijeva se „ispravno za čovječanstvo“, znači dobro za ostvarenje ciljeva ljudskog bića, zajednice i društva u cjelini. Čovjek mora da se razvija u okviru onih ograničenja i onih mogućnosti koje mu pruža zajednica i društvo. Čovjek je društveno biće i biti odvojen od zajednice znači biti bespomoćan, nesposoban da svijet – predmete i ljude, primi aktivno što često biva izvor krivnje i tjeskobe. Takvo stanje uzrokuje i pitanja „Šta je uopće smisao života?“ Činjenica je da je „čovjek obdaren razumom: on je život svjestan samoga sebe. On ima svijest o sebi, o svome bližnjemu, o svojoj prošlosti i o mogućnostima svoje budućnosti“ (Fromm 1984). Bez obzira šta osoba čini, njeni postupci su njen lični odgovor na okolnosti ljudskog života, zato čovjek svake dobi i kulture mora rješavati pitanje: „Kako da nadiđe svoj vlastiti individualni život i nađe sklad?“ To pitanje potiče iz istog izvora: ljudske situacije, uslova ljudske egzistencije (Fromm 1984: 16). Odgovor na ovo pitanje je sigurno za svaku osobu različit. Međutim, moramo imati na umu da budućnost svake osobe ovisi o sposobnosti da koristi vlastite snage, da usvoji nove koncepte, da napravi novi izbor i da nastavi učiti

i prilagođavati se cijelog života kako bi koračala putem koji je ispunjava. Mnogi možda misle da je to nemoguće, međutim, kako kaže Bobbi de Porter „naša najveća imovina u životu jeste pozitivan stav“². Sve ovisi o osobi, što potvrđuje i misao Henri Forda: „Ako mislite da možete, ili mislite da ne možete, u pravu ste.“³

Budući da smisao koji čovjek daje životu djeluje kao neki melek/anđeo – čuvar ili zao duh tokom ljudskog života, od posebnog značaja je razumjeti kako dolazi do tog davanja smisla, kako se oni međusobno razlikuju i kako mogu da budu korigovani ako sadrže grube greške (Adler 1989b: 225–226).

Imajući u vidu da je uloga škole u odgajanju djece i mladih nezamjenjiva, njen zadatak je, uz roditelje, poticati njihov razvoj, učiti ih da o životu misle pozitivno, da poštuju sebe, da poštuju druge i okolinu, da o drugima misle pozitivno, da se dobro osjećaju sami sa sobom, da znaju kontrolisati svoj život i nositi se sa poteškoćama koje život donosi.

2. ŽIVOTNA UMIJEĆA

Činjenica je da svakodnevnicu od pojedinca traži da igra mnogostruke uloge u zajednici u kojoj živi i djeluje. Ako su te uloge od vitalne važnosti za blagostanje grupe i zadovoljenje vlastitih ciljeva, pojedinac mora posjedovati određena životna umijeća koja će mu olakšati da se ponaša na prikladan način u svakoj situaciji. To će mu omogućiti da bude „nosilac, realizator, stvaralac svoje kulture, da igra pozitivniju ulogu, da unaprijedi svoje vlastite interese“ (Kreč, Kračfild i Balaki 1972: 362) i bude zadovoljniji i aktivniji u svakodnevnom životu. „Biti aktivan znači ispoljavati svoje sposobnosti, talente, bogatstvo ljudske darovitosti kojim je – iako u različitim stepenima – obdareno svako ljudsko biće“ (Fromm 1980: 137).

Opisana na ovaj način, umijeća za koja se može reći da su životna, bezbrojna su, a priroda i definicija životnih umijeća vjerovatno različita kroz kulture i okruženja. Ipak, analiza polja životnih umijeća ukazuje na to da postoji sržna grupa umijeća. To su: donošenje odluka, rješavanje problema, kreativno mišljenje, kritičko mišljenje, uspješna komunikacija, vještine međuljudskih odnosa, samosvijest, empatija, nošenje sa emocijama, nošenje sa stresom' (WHO⁴ 1997: 1).

² Misli velikih ljudi, biseri mudrosti.

³ Isto.

⁴ Svjetska zdravstvena organizacija.

Odgaj i obrazovanje su kontinuiran proces i imajući u vidu da je „pored porodice, škola glavno socijalizacijsko okruženje, školska iskustva su veoma značajna za život učenika“ (Hadžić-Suljkić 2015). Svjetska zdravstvena organizacija također navodi značaj škole za upoznavanje sa životnim umijećima mladih ljudi. Škola je najorganiziraniji oblik rada, „imaiskusne učitelje, visok kredibilitet među roditeljima i članovima zajednice; mogućnosti za kratkoročnu i dugoročnu evaluaciju“ (WHO 1997: 6).

3. ODGOJNO-OBRAZOVNE AKTIVNOSTI

Odmah po stupanju u školu dijete je suočeno sa novim testom u pogledu života u proširenoj zajednici. Škola za dijete predstavlja novo, formalno okruženje, koje od njega zahtijeva mnogo novih i različitih stvari u odnosu na ono u kojem je do tada boravilo. Neka djeca su pripremljena za život u zajednici koji se razlikuje od porodičnog života, a neka nisu. „Učitelj je, s izvjesnom vjerovatnoćom, čovjek koji razumije probleme djece“ (Adler 1989a: 106), zato je njegov zadatak da spozna teškoće sa kojima se djeca nose i da im pomogne, prije svega, u prilagođavanju na novu sredinu ali i u uspostavljanju mostova prema svojim učiteljima i drugarima. U tom periodu ali i kasnije tokom školovanja, „svi zajedno: pedagog-psiholog, nastavnik, roditelj i po potrebi drugi stručnjaci u školi i izvan škole, svojim odgojnim djelovanjem treba da pomažu djeci i mladima da sazriju i odrastu“ (Hadžić-Suljkić, 2015: 83). Učitelj/odgajatelj, može (ako umije), raznovrsnim pedagoškim poticajima i odgovarajućim metodama odgojnog rada, da pomogne u formiranju pozitivnih stavova i navika i usvajanju vrijednosti neophodnih za razvoj punih potencijala svakog djeteta. “Nastavnici imaju važnu ulogu u pripremi mladih da se puni samopouzdanja suoče sa budućnošću i da se izgrađuju kao pozitivne i odgovorne ličnosti“ (Učenje: blago u nama 1998: 136).

Pedagoški poticaji podrazumijevaju smišljenu, svrhovitu i neposrednu aktivnost (praktičnu djelatnost) učitelja/odgajatelja, s ciljem formiranja pozitivnih stavova i navika i usvajanje vrijednosti za razvoj punih potencijala svakog učenika.

METODOLOŠKI OKVIR

Da bi se osigurala obrazovna integracija djece koja zbog porodičnih i drugih teškoća na koje nailaze tokom svog odrastanja napuštaju redovno školovanje, moraju se

iznalaziti fleksibilniji modeli organizacije ukupnog rada u školi. To podrazumijeva prije svega diferencirani pristup u obrazovnom procesu ali, istovremeno, i jačanje pedagoških umijeća nastavnog osoblja, kako bi pomogli djeci i mladima da se lakše snalaze u društvu i životu koji je pred njima. Uz realizaciju nastavnih sadržaja važno je postaviti emocionalne i socijalne temelje za kasnije akademsko učenje i snalaženje u svakodnevnim životnim situacijama.

U tom pravcu Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Tuzlanskog kantona u saradnji sa Save the Children pokrenulo je aktivnosti vezane za obuhvat i obrazovnu integraciju djece koja nisu ni na koji način uključena u obrazovni sistem. Na području Tuzlanskog kantona, na temelju istraživanja koje je obavilo 2013. godine Udruženje socijalnih radnika evidentirano je 431 dijete različite životne dobi, koja su iz različitih razloga (djeca iz marginaliziranih grupa, socijalno ugroženih i često nepotpunih porodica, udaljena naselja kojima je škola bila predaleko i slično) napustila osnovnu školu i bila su izvan obrazovnog sistema.

Ministarstvo je donijelo odluku da se nastava realizira po sažetom nastavnom programu (40% nastavnih sadržaja), kako bi učenici za jednu školsku godinu završili dva razreda. Nastava je realizirana po ciklusima. U periodu kad učenici sustignu svoje vršnjake uključuju se u redovna odjeljenja i nastavljaju svoje obrazovanje. Od 2013. godine završeno je sedam ciklusa i značajan broj učenika je nastavio pohađanje nastave sa svojom generacijom. Školske 2016/17. godine, na području Tuzlanskog kantona ovaj program realizira se u 16 osnovnih škola.

Imajući u vidu da je u toku redovne nastave, pored poučavanja nastavnim sadržajima, jednako važno kod učenika razvijati samopoštovanje, cilj ove studije bio je utvrditi sposobnost odgojno-obrazovnog sistema da kod učenika odgovarajućim odgojno-obrazovnim metodama i pedagoško-psihološkim poticajima jača osjećaj vlastite vrijednosti i samopouzdanja koji doprinose pozitivnoj slici o sebi, što je vitalno za rast i razvoj svake osobe, kako u školi tako i u lokalnoj zajednici. Također, namjera je na temelju rezultata istraživanja pomoći pedagozima-psiholozima i odgajateljima u kreiranju operativnog programa podrške u izgradnji učeničkog samopoštovanja.

Radom u fokus grupi testirane su određene odgojno-obrazovne aktivnosti i odgovarajući pedagoško-psihološki poticaji. Putem vježbi pod nazivom: „Ogledalo“, „JA“, „Moja slika“, „Sigurno mjesto“, „Igranje uloga“, „Samopoštovanje“ i „Pozitivne misli“ nastojalo se pomoći učenicima da poboljšaju svoju „sliku o sebi“, da razviju osjećaj sigurnosti, spoznaju vlastite sposobnosti, da prepoznaju svoju ulogu u društvu i pripadnost zajednici. Polaznu osnovu za kreiranje ovih vježbi predstavljaju

prilagođeni izvodi iz sličnih istraživanja koja su radili Bognar 2004, Kreč, Kračfild i Balaki 1972, Hadžić-Suljkić 2015, Miljković i Rijavec 1996.

Nakon svake grupne aktivnosti, učenici su zamoljeni da napišu kako su se osjećali i šta su naučili tokom zajedničkog rada. Potom su članovi istraživačkog tima analizirali i interpretirali mišljenja/promišljanja učenika.

Uz analizu podataka prikupljenih tokom rada sa grupom, korištena je Rosenbergova skala samopoštovanja za djecu, proučavanje pojedinačnih slučajeva, lična zapažanja istraživača, videozapis i pedagoška dokumentacija.

Fokus grupu činilo je devet učenika koji su u obrazovanju kasnili za svojim vršnjacima (Ž6 i M3). Tri učenika su polaznici šestog razreda, jedan učenik sedmog i pet učenika osmog razreda.

Nastavu su pohađali, ne baš redovno, u kombinovanom odjeljenju. Dolaze iz različitog porodičnog okruženja i specifične porodične strukture. Porodice su uglavnom brojne, često su mijenjale mjesto boravka (boraveći i u inozemstvu), socio-ekonomski uslovi su izuzetno teški.

Istraživanje je empirijskog karaktera, uz neposredno pedagoško-psihološko djelovanje studenata master studija studijskog programa Pedagogija Filozofskog fakulteta u Tuzli. Realizirano je u okviru kolegija 'Savremeni pristupi pedagoškim istraživanjima'. Provedeno je u Osnovnoj školi „Kreka“ školske 2016./17. godine, u sedam etapa, uz primjenu deskriptivne metodologije uključujući kvalitativnu analizu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Polazeći od pretpostavke da osobe sa dobro razvijenim samopouzdanjem vjeruju u svoju budućnost i mogu precizno ocijeniti svoje sposobnosti, u realizaciji ove studije, učenici su poučavani da budu dijelom grupe u kojoj mogu zadovoljiti svoje potrebe

koje su „pokretačke i poticajne sile ponašanja“ (Kreč, Kračfeld i Blaki 1972: 105) i ostvariti svoje ciljeve. Učenici su učili i kako mogu kontrolisati svoj život, jačati vjeru u svoje sposobnosti, te da u okviru razumnih granica mogu postići sve ono čemu teže, bez obzira na moguće poteškoće.

Empirijski dio istraživanja počeo je aktivnostima koje su imale za cilj međusobno upoznavanje učenika i članova istraživačkog tima.

Potom je zajedničkim sudjelovanjem uspostavljen sistem jasnih pravila, smjernica i normi o ponašanju tokom zajedničkih aktivnosti. Pravila su važila kako za učenike tako i za članove istraživačkog tima.

Da bi učenici razumjeli koncept pravila, svako pravilo je objašnjeno uz nastojanje da bude prihvatljivo za cijelu grupu. Neka od zajedničkih pravila bila su: redovnost, kontinuirana aktivnost, zajednički rad, međusobno povjerenje, poštovanje i uvažavanje. U početnoj fazi rada učenici su bili zbunjeni i iznenađeni potrebom poštivanja pravila, uz primjedbu nismo mi prava škola.

Imajući u vidu da učenici dolaze iz marginaliziranih grupa, nepotpunih i kombinovanih porodica i da nemaju razvijenu kulturu ponašanja, razumljive su njihove reakcije vezane za prihvatanje pravila. Međutim, kroz proces učenja članovi

tima i učenici su se prilagodili usvojenim grupnim standardima i pravilima. Usvajanje pravila doprinijelo je disciplini u radu grupe, pomoglo je da se razvija samodisciplina, odgovornost i samoodgovornost učenika, što potvrđuju refleksije predmetnih nastavnika: *Učenici su redovni na nastavi, aktivniji u realizaciji školske zadaće(...).*

Nakon međusobnog upoznavanja, objašnjavanja razloga za zajednički rad i uspostavljanje pravila, fokus je bio na pojašnjenju i razumijevanju smisla i značenja pojma „samopoštovanje“. Pitanja su bila formulisana tako da motiviraju učenike da kažu šta misle, da daju svoje viđenje i razumijevanje ovog pojma.

U početku učenici su stidljivo odgovarali na jednostavna pitanja. Bio je primjetan strah od nepoznatog i povučenost. Pojedinci su opet kroz šalu pokušavali sakriti svoj osjećaj nemira i nesigurnosti. Neke učenice ostavljale su dojam da se boje bilo šta reći. Nešto više neposrednosti i slobode pokazivali su samo u komunikaciji sa školskim pedagogom-psihologom koji je ujedno i član istraživačkog tima. Za učenike je bio osoba od povjerenja.

Kroz vježbe učenici su učili kako da o sebi misle pozitivno, kako da realno sagledaju sebe, da precizno procjenjuju svoje sposobnosti da pozitivno razmišljaju o životu i da shvate smisao života u zajednici kojoj pripadaju. Tokom rada u grupi učenici su postali opušteniji, napravili su pomak ka spremnosti da više pokazuju svoje stvarno „Ja“ a ne samo idealno „Ja“, tako je vremenom „poželjno postajalo željeno“ (Kreč, Kračfild i Balaki 1972: 83)

S odmicanjem aktivnosti, učenici su se mijenjali, obrazovanje kao vrijednost postalo je cilj. Shvatili su da na svijetu ne postoje dvije iste individue, da je ljepota u različitostima i da je svako od njih vrijedan na svoj način. Da su zaista počeli o sebi razmišljati drugačije, o sebi misliti pozitivno, osjećati se sigurnije, potvrđuju i njihovi pismeni iskazi:

Smatram da je ovo jako dobro, svidjelo mi se što sam bila aktivna, što sam razumjela porodicu, ja bih to radila zato što mi se to sviđa.

Bilo nam je veoma lijepo i interesantno u toku aktivnosti, pomogle su nam da budemo odgovorniji, da se odgovorno ponašamo.

Zamišljeno sigurno mjesto će mi puno pomoći u budućnosti, kada sam tužna, ljuta, zamislit ću svoje sigurno mjesto i to će da me smiri i pomogne mi.

Drago mi je što smo mimo nastave imali radionice na kojim smo postali ponosni na sebe.

Moje pozitivne osobine su poštovanje i ljubav.

Vještine koje sam uspješno usvojila su šminkanje, oblačenje, kuhanje i pospremanje.

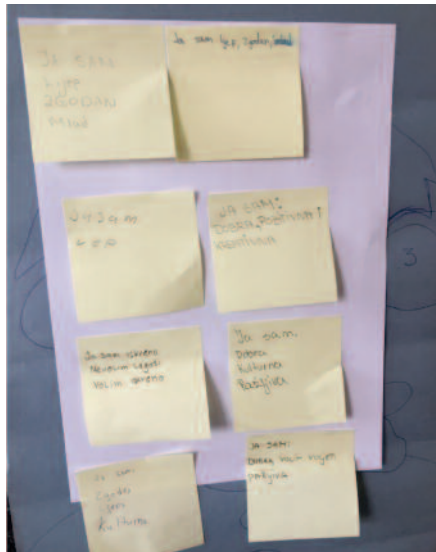
Radionice su mi pomogle da poboljšam komunikaciju sa nastavnicima, prijateljima, vršnjacima, roditeljima...

Samopoštovanje je da poštujemo sebe i sve oko sebe.

Bilo nam je zabavno, naučili smo mnoge stvari, shvatili smo da smo jednaki kao i svi ostali učenici ove škole, da nismo ni bolji ni gori nego da smo svi isti.

Pedagoškim vođenjem učenici su, što je evidentno, potaknuti da prepoznaju uspjeh i rezultate svog djelovanja i povjerenja u vlastite sposobnosti. Učili su da vjeruju u svoju budućnost i da u okviru razumnih granica, ukoliko žele i ukoliko se potrudu, mogu postići sve ono čemu teže, bez obzira na moguće poteškoće na koje nailaze.

U početku, učenici su ostavljali dojam da nisu navikli da vide sebe kroz pozitivnu prizmu ili da uopće verbalizuju svoje pozitivne osobine. Međutim, tokom zajedničkog

rada pokazali su spremnost za saradnju i izuzetnu želju da budu uključeni. Bili su sposobni da analiziraju prirodu samopouzdanja izmišljenih likova te da čak pretpostave uzroke niskog samopoštovanja i predlože mjere njegovog unapređenja i razvoja. Posebno interesovanje pokazali su za „ulaženje u cipele drugih“. Članovi grupe pokušavali su osjetiti razliku različitih uloga u koje ulaze. To im je, na neki način, stvorilo ambijent za relaksaciju i zabavu. Ova vježba im je upravo omogućila dijeljenje, postupno izlaganje kroz scenu, priču o sebi i drugima i osvještavanje da i na male stvari koje čine mogu biti ponosni. Potvrda o tome su njihove izjave od kojih neke donosimo i u ovom radu:

Radionica mi je lično pomogla da više vjerujem u sebe.

Radionice su mi pomogle da se trudim više i da cijenim više osobe koje nisam, jer je to bitno da bih više cijenila i poštovala sebe.

Naučila sam da vjerujem u sebe, da imam bolju sliku o sebi i drugima. Vjerujem u svoju budućnost.

Radionice su mi pomogle da budem samostalnija, odgovornija i izuzetno aktivna.

Bolja sam od svojih vršnjaka, npr. u kuhanju, šminkanju, peglanju.

Sve ovo mi se veoma dopada i s radošću očekujem naredno druženje.

Da odgovarajući pedagoško-psihološki poticaji, u okviru odgojno-obrazovnog rada, zaista, doprinose ili mogu doprinijeti razvijanju osjećaja vlastite vrijednosti i samopouzdanja što u konačnici rezultira izgradnjom učeničkog samopoštovanja, najbolje se ogleda kroz samostalnu izradu plana za vlastitu budućnost, te osmišljavanje puteva za njegovo ostvarivanje.

Moj plan za budućnost je da postanem doktorica.

Kad završim školu želio bih postati poslovan čovjek, posao nije bitan ali je bitno da radim.

Kroz radionice sam spoznala da je moj najveći uspjeh da završim školu i da je moj plan za budućnost da postanem policajka.

Želja mi je da postanem medicinska sestra.

Naučila sam da da budem samouvjerenija kada budem upisivala srednju školu i birala posao koji ću da radim u budućnosti.

Bit ću automehaničar.

U periodu realizacije navedenih aktivnosti, bilo je i „novih“ učenika koji su se uključivali u grupu i pohađali nastavu. Nažalost, bilo je i onih koji su odustajali. Naime, dva učenika su prestala dolaziti u školu. To je bilo iznenađujuće, pogotovo što se radilo o učenicima koji su u toku rada i poslije grupnih aktivnosti prilazili članovima istraživačkog tima sa željom da pojasne razloge svog „kašnjenja“ u pohađanju škole. Objašnjavali su da vole školu, da vole biti sa drugarima, ali su bili spriječeni, ne svojom voljom: *Bili smu u azilu, tamo nismo imali priliku da pohađamo pravu školu(...). Čim smo se vratili uključili smo se u školu.*

Da bismo razumjeli promjenu u ponašanju učenika i uzroke njihovog napuštanja škole, cijela situaciju u kojoj su se našli mora se društveno kontekstualizirati, odnosno staviti u vremenski i prostorni okvir. Pojava se ne može izolirati od društvenih relacija i interakcija. Dakle, učenici su se našli u situaciji u kojoj se od njih očekuje da igraju dvostruke uloge. Naime, imali su uloge koje im nameću porodice (rad na pijaci, rad na ulici, briga za vlastitu egzistenciju a često i briga za članove porodice) i na drugoj strani uloge koje su vezane za obaveze prema školi. Te uloge za njih su bile suprotstavljene jedna drugoj. Morali su da izaberu: porodica ili škola? Izabrali ono što su u tom trenutku smatrali prioritetom ili, bolje rečeno, nisu imali mogućnost izbora. Međutim, i za one koji prekinu školovanje jednako je važna potreba za učenjem sposobnosti suočavanja sa životom. Nedostatak samopouzdanja u kojemu je mnogih problema u životu.

ZAKLJUČAK

Dobiveni rezultati podržavaju očekivanja da odgovarajuće odgojno-obrazovne metode i pedagoško-psihološki poticaji, ukoliko se sistemski realiziraju, mogu doprinijeti jačanju i izgradnji učeničkog samopoštovanja.

Iz razgovora s učenicima, njihove evaluacije, ali i iz detaljnog dnevnika istraživačkog tima, da se uočiti da su učenici razumjeli smisao i značenje pojma

„samopouzdanje”, da su osnaženi u osjećanju da mogu učiniti mnogo ako žele, da su naučili da vrednuju ono što čine i što jesu. Učenici su bili redovni na svim aktivnostima i veoma aktivni u radu. To se prenijelo i na redovnu nastavu što potvrđuju i refleksije nastavnika:

U zadnje vrijeme L. B. je redovan na nastavi, ostvaruje uspješnu komunikaciju s drugim učenicima. Želi da bude u centru pažnje i da privuče pažnju na sebe.

Kod učenice J. F. primjetna je bolja komunikacija s drugim učenicima kao i osmijeh na njenom licu.

Ovim istraživanju je pokazano da je program podrške u izgradnji učeničkog samopoštovanja, koji su implementirali studenti master studija Pedagogije u suštini imao pozitivan učinak na dječije samopouzdanje i razvijanje osjećaja vlastite vrijednosti.

To potvrđuje učenica „S“ u emisiji TVTK⁵:

Radionice su mi se sviđele zato što smo radili, zato što smo mijenjali uloge, naučili smo mnogo toga: kako poštovati sebe, kako dostignuti potpunu komunikaciju sa nastavnicima i nastavnicama, naučili smo kako poštovati sebe i druge i kako gledati samo sebe a ne druge. Kako nam treba to za budućnost.

Prije sam se osjećala kako sam bespomoćna, kako ne vrijedim ništa i kako su svi bolji od mene. Sad se osjećam kao i svi ostali. Osjećam se dobro.

U drugoj školi jesu mi govorili [da manje vrijedim] a sad ovdje ne govore.

Kvaliteta savremene škole prije svega ovisi o kvaliteti odgojnog djelovanja nastavnika (Glaser 1994). Pedagozi-psiholozi/nastavnici imaju važnu ulogu u pripremi mladih da se, puni samopouzdanja, suoče sa budućnošću i da se izgrađuju kao pozitivne i odgovorne ličnosti. Da bi u tome uspjeli, moraju posjedovati “karakterne kvalitete koje će omogućiti da mlade ljude vezuju za sebe,[...] da oduševljava integritetom i vitalnošću svoje ličnosti” (Hadžić-Suljkić 2014b).

Nedostatak samopouzdanja u korijenu je mnogih problema u životu, zato, ako se krene od malih stvari, može se učiniti nevjerojatno veliki korak, (Hadžić-Suljkić 2015), što je potvrđeno i u ovoj studiji.

Naredni korak je izrada okvirnog programa podrške u izgradnji učeničkog samopoštovanja. S namjerom da se program implementira u osnovnim i srednjim školama bit će u narednom period prezentiran Društvu pedagoga i psihologa Tuzlanskog kantona.

⁵ TVTK je pokazala interes za ovaj projekat, napravila reportažu koja je emitirana u okviru emisije „Putokazi”.

LITERATURA

1. Adler, Alfred (1989), *Poznavanje života*, MS, Novi Sad
2. Adler, Alfred (1989), *Smisao života*, MS, Novi Sad
3. Bezinović, Petar (1988), *Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja*. Doktorska disertacija. Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta, Zagreb
4. Blatz, William E. (1967), *Human security: Some reflections*, University of London Press, London
5. Bognar, Branko (2004.), *Poticanje kreativnosti u školskim uvjetima*, *Napredak* 145(3), 269–283
6. Cummings, Mark E. and Davies T. Patrick (2011), *Marital conflict and children: An emotionalsecurity perspective*, Guilford Press, New York
7. Davies, Patrick T. and Cummings Mark E. (1994), *Marital conflict and child adjustment: An emotional security hypothesis*, *Psychological Bulletin*, 116, 387–411
8. Drayden, Gordon, Jeannette Vos (2001), *Revolucija u učenju*, Educa, Zagreb
9. Fromm, Erich (1980), *Imati ili biti*, Naprijed, Zagreb
10. Fromm, Erich (1984), *Umijeće ljubavi*, Augst Cesarec, Zagreb
11. Fulgosi, Ante (1981), *Psihologija ličnosti, teorije i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb
12. Furlan, Ivan, Kljajić Slavko, Kolesarić Vladimir, Krizmanić Mirjan, Petz Boris, Szabo Silvija, Šverko Branimir (2005), *Psihologijski rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko
13. Glasser, Wilijam (1994), *Nastavnik u kvalitetnoj školi*. Educa, Zagreb
14. Goleman, Daniel (2008), *Socijalna inteligencija: nova nauka o ljudskim odnosima*, Geopoetika, Beograd
15. Gossen, Diane i Anderson, Judy (1996), *Stvaranje uvjeta za kvalitetne škole*, Alinea, Zagreb
16. Gudjons, Herbrat (1994), *Pedagogija: Temeljna znanja*. Educa, Zagreb
17. Hadžić-Suljkić, Mirzeta (2014) *Odgojna vrijednost – temeljni kriterij dobrog obrazovanja*, u: Arnaut, M., (ur.) *Zbornik radova, 5. međunarodni naučno-stručni skup, Kulturni identitet u digitalnom dobu, Zenica, 3. i 4. 2014., Univerzitet u Zenici: 75–83.*
18. Hadžić-Suljkić, Mirzeta (2015), *Metodika rada školskog pedagoga*, OFF-SET, Tuzla

19. Hwang, Philip i Bjorn Nilsson (1996), *Razvojna psihologija*. Filozofski fakultet, Sarajevo
20. Ibn Haldun, (2007) *Muqaddima*, El_Kalem, Sarajevo.
21. Kreč Dejvid, Kračfild S. Ričardi i Balaki L. Igerton (1972), *Pojedinac u društvu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
22. Kreso, Adila (1999), *Roditelji prvi učitelji – rani odgoj*, Step by step, Sarajevo
23. Kyriacou, Chris (2001), *Temeljna nastavna umijeća*, Educa, Zagreb
24. Larsen, J. i Randall i Buss M., David (2008), *Psihologija ličnosti*, Naklada Slap, Jasterbasko
25. Maslow, Abraham H. (1942), *The dynamics of Psychological Security Insecurity*, Journal of Personality, 10 (4), 331–334.
26. Miljković, Dubravka, Majda Rijavec (1996), *Razgovori sa zrcalom, psihologija samopouzdanja*, IEP, Zagreb
27. Mirić, Jovan (2001), „O pojmu identiteta u psihologiji“, *Psihologija 1-2*, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd
28. Mlinarević, Vesnica i Tomas Sanja (2010), *Partnerstvo roditelja i odgojitelja-čimbenik razvoja socijalne kompetencije djeteta*, *Magistra Iadertina*, 5(5), Sveučilište u Zadru, Zadar
29. Muller, Gabriele, Ostojić Edita (2011), *Vratiti svoju djelotvornost i samopoštovanje: terapija traume metodom psihodrame*, Kuća Seka, Goražde
30. Oatley, Keith, Jennifer M. Jenkins (2007), *Razumijevanje emocija*, Naklada Slap, Jastrebarsko
31. Olport, Gordon (1969), *Sklop i razvoj ličnosti*, Kultura, Beograd
32. Reeve, Johnmarshall (2010), *Razumijevanje motivacije i emocija*, Naklada Slap, Jastrebarsko
33. Rumi, Dželaludin (2016), *Tajne uzvišenosti*, Bookline, Sarajevo
34. Slatina, Mujo (2005), *Od individue do ličnosti*, Dom štampe, Zenica
35. Thompson, Ross A., Susan P. Limber (1990), *Social anxiety in infancy: Stranger and separation reactions*, in: Harold Leitenberg, ed., *Handbook of social and evaluation anxiety*, Plenum, New York
36. Tooby, John and Cosmides Leda (1990), *The past explains the present: Emotional adaptations and the structure of ancestral environments*, *Ethology and Sociobiology*, 11, 375–424
37. *Učenje: blago u nama: izvješće UNESCO-u Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće/članovi povjerenstva Jacques Delores...(et al.)*, Educa, Zagreb, 1998

INTERNET IZVORI:

1. Hadžić_Suljkić, Mirzeta (2014), *Kompetencije i osobine ličnosti školskog pedagoga-psihologa*, dostupno na: <http://www.dpptk.net/Novosti.aspx?idgrupa=3&grupanaziv=Radovi>
2. *Misli velikih ljudi*. Dostupno na: <http://www.biserimudrosti.com/site/misli-velikih-ljudi/savremena-mudrost/html> (7.12.2016.)
3. Weisen, Rhona Birrell, John Orley, Vivienne Evans, Jeff Lee, Ben Sprunger, Daniel Pellaux (1997), *Life Skills Education for Children and Adolescents in Schools: Introduction and Guidelines to Facilitate the Development and Implementation of Life Skills Programme, Programme on Mental Health, 1997* [Zvanični podaci] WHO, Geneva. Dostupno na http://www.asksource.info/pdf/31181_life_skillsed_1994.pdf

Televizijska emisija:

1. Mešić, Azra (novinar) 2017, Putokaz (televizijska emisija) 18. aprila 2017., Javnog televizijskog servisa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-RESPECT, DEVELOPING LIFE SKILLS AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN SCHOOL AND LOCAL COMMUNITY UNIVERSITY OF TUZLA, FACULTY OF PHILOSOPHY

Summary:

Apart from setting the theoretical framework for pedagogical – psychological survey of the problem, in this article we present the results of the empirical research of some educational activities which aim to contribute to the process of building and maintaining the sense of self-worth among elementary school students. The age-appropriate guidance by a teacher/ educator results in a child's responsible behavior; it helps them to adapt better to the world of adults, identify their strengths, believe in their future, boost their self-confidence and develop their self-respect (Hadžić-Suljkić, 2015). The goal is to teach the students that a person of firm character is capable of coping with the challenges of their social surrounding and their time. Eventually, based on the empirical evidence, it is our intention to help school pedagogues-psychologists and educators with creating the program of building students' self-respect, which is vital for the growth and development of each individual.

Key words: self-concept, self-confidence, self-respect, components of self-respect, educational activities

Adresa autora

Authors' address

Mirzeta Hadžić-Suljkić, i ostali

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

mirzeta.suljkic@untz.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 316.422:[37+001+316.733]

Pregledni rad

Review paper

Iljaz Osmanlić, Mirsada Zukorlić

GLOBALNE PROMENE I MEĐUNARODNO USMERENO OBRAZOVANJE

U radu se razmatra pitanje globalizacije, to jest stvaranja jedinstvenog ekonomskog, političkog i kulturnog prostora na našoj planeti i refleksije ovog procesa na obrazovanje. Talas promena u svetu donosi vladavinu bespoštedne konkurencije inventnosti i znanja: nastupanje rata mozgova, tj. mozgovima. U tom ratu pobeđivaće oni čije obrazovanje i specijalizacija i specijalnosti podrazumevaju više i kvalitetnije znanje za razvoj i korišćenje proizvodnih snaga, a čiji je najznačajniji činilac da kako nauka.

Ako je obrazovanje neophodno za razvoj nauke, nauka je ne samo neophodna za razvoj proizvodnih snaga već je i njihov najznačajniji činilac. Zato svaka država razvojem obrazovanja obezbeđuje i razvoj nauke, na njoj zasnovane tehnologije, kao materijalne osnove ekonomskoga prosperiteta i političke nezavisnosti, to jest bezbednosti države i nacije čije interese država ostvaruje. Sve ovo govori da, kada je o globalizaciji i univerzalizaciji reč, današnji svet može biti na dobitku samo ako se ostvari kooperacija nauke i kulture.

Zalaganje za ovakav odnos među nacijama i narodima podrazumeva unapređivanje obrazovanja na svetskom nivou, pri čemu svaka država u svoj nacionalni sistem obrazovanja treba da uvede komponentu, obrazovanje međunarodnog usmerenja.

U radu se zaključuje da su tendencije obrazovanja za međunarodno usmerenje: afirmacija humanističkih vrednosti; razumevanje osnovnih suprotnosti u savremenom društvu: suprotnosti između globalnog i lokalnog – koja se ogleda u potrebi da se bude građanin sveta i istovremeno sačuva nacionalni identitet; suprotnosti između univerzalnog i individualnog – koja se ispoljava u prihvatanju globalizacije sveta ali i očuvanju lične samobitnosti, suprotnosti između ličnog integriteta i kulturnog identiteta svoga naroda; i suprotnosti između tradicije i savremenosti –

koja se ispoljava u potrebi prilagođavanja novom vremenu, novim odnosima u globalnom društvu, uz očuvanje sopstvenih korena svoga istorijskog razvitka.

Takođe, obrazovanje treba da doprinese ostvarivanju ne samo multikulturalnog već i interkulturalnog društva, u kome se više kultura nalazi u dijalogu i traganju za novom, produktivnijom kulturnom sintezom. Ovako humanističko promišljanje, zalaganje za humanizacijom društvenog razvoja, ima dve komponente; one se prožimaju, prva je razvoj ljudskih prava tako da se omogući zaštita ljudske slobode i dostojanstva, a druga je stvaranje nove planetarne civilizacije koja će omogućiti očuvanje i poboljšanje života čovečanstva u celini.

Ključne reči: globalizacija, civilizacija, humanizam, nauka, kultura, obrazovanje.

U savremenom društvu glavni akteri ekonomskog rasta nisu više, isključivo, industrijska proizvodnja i trgovina, već nauka i obrazovanje. Društveni napredak u 18. veku ostvaren je zahvaljujući razvoju obrazovanja i industrijske proizvodnje. Uloga obrazovanja ogleda se u rastu proizvodnje i stvaranju stručne radne snage. „Promene koje su deo svakodnevnog života i koje menjaju kulturu i socijalni život ljudi postaju bitan deo obrazovanja i obrazovnog procesa, kako radi podizanja kvaliteta obrazovanja i korišćenja novih obrazovnih mogućnosti tako i zbog osposobljavanja ljudi za korišćenje novih tehnologija. Tako globalizacija društva, pokretljivosti radne snage i obezbeđivanje novih stručnih znanja i sposobnosti, nameću promene u obrazovanju. Nova uloga obrazovanja u uslovima globalizacije potvrđuje se ne samo u procesu transmisije i akceleracije znanja nego i u razumevanju i prihvatanju izmenjenog sveta čiju rekonceptualizaciju vrše nove tehnologije i mediji“ (Ivanović 2006: 67).

Vreme u kojem smo smatra se vremenom globalizacije, to jest stvaranja jednog jedinstvenog ekonomskog, političkog i kulturnog prostranstva na našoj planeti. Globalizacija je, nesumnjivo, veoma pozitivna sa stanovišta ekonomije i komunikacija, što je jako važno. Sve ostalo što ona nosi sa sobom je neka vrsta ogromnog izazova, tako da se teško raspoznaje šta je tu šta, šta je dobro a šta loše, čega se treba držati, čemu pripadati a šta odbaciti. Globalizaciju prati dosta procesa koji idu protiv korena, protiv autonomije, protiv istorijske ličnosti naroda i slično. Zato su mnogi s pravom zabrinuti oko ishoda globalizacije. Otud ne bi bilo dobro da se u globalizaciju ide, ne samo bez trezvenih razmišljanja da li će se i kako, stići tamo gde se želi, već i bez obuke, obrazovanja i vaspitanja ljudi u jednom globalizovanom svetu. Bernard Rasel je svojevremeno podsećao: „Obrazovanje ima dva cilja: s jedne strane, da oformi inteligenciju, a s druge – da obuči građane. Atinjani su se okrenuli

prvom, Spartanci su pobedili, ali Atinjani žive i dalje u ljudskom pamćenju. Izgubiti veru u znanje znači izgubiti veru u najveće sposobnosti čoveka“ (Marković 2001: 9).

Stvaranje jednog jedinstvenog ekonomskog, političkog i kulturnog prostora na našoj planeti uključuje nekoliko unikalnih civilizacija koje se pod uticajem ubrzanog ritma globalizacije sve više uzajamno prožimaju i istovremeno sukobljavaju. Prvi proces Miroslav Pečujlić naziva „ukrštanjem i međusobnim obogaćivanjem“, a za drugi i on prihvata Hantingtonove termine: „sukob ili rat civilizacija“. Ono što je za našu temu važnije od ovih terminoloških finesa jeste da oba naučnika smatraju da ukrštanjem unikalnih civilizacija nastaje jedna univerzalna planetarna civilizacija i to iz onog što je zajedničko većini, a ne prostim promovisanjem kakvih, navodno, univerzalnih karakteristika kojih od njih. Međutim, nekoliko godina pre obojice, Frederiko Major, najviši zvaničnik UNESKO-a, pisao je da će jedan od ključnih problema 21. veka biti „očuvanje različitosti od kulturne jednoobraznosti“ (Hantington 1998: 31).

Mnogi nemili događaji kojima smo zakoračili u ovaj vek učinili su da se ljudi sve više vraćaju Haningtonovoj tezi o sukobu civilizacija nego Majorovoj o očuvanju njihove različitosti. Zbog toga je danas neophodan demokratski dijalog o tome kako da se razvijaju vrednosti unikalnih civilizacija i vrednosti univerzalne planetarne civilizacije.

Dabome, taj dijalog se ne može voditi izvan konteksta u kojem se rešavaju aktuelni problemi „svetskog društva“ koje nastaje globalizacijom i koje, kako kaže Danilo Ž. Marković, „sa dosta razloga dobija oznaku 'rizičnog društva' a civilizacija koja sa njim nastaje kao 'civilizacija rizika'“. Mi bismo dodali: rizika po identitet unikalnih civilizacija. Kažemo tako jer smatramo da svaka od njih, jedino na bazi uzajamne tolerancije i ravnopravnosti u demokratskom dijalogu, može zasnovati realističku viziju svog identiteta i asimilovati vrednosti planetarne civilizacije. U savremenom svetu doista, kako je govorio i Frederiko Major, „sagledavati probleme u čisto nacionalnoj perspektivi nema više nikakvog smisla“. Svet je već toliko povezan da se umerne i razumne odluke više ne mogu donositi bez šire informisanosti i produbljenijih saznanja.

Sve ovo govori da današnji svet može doći do dobitaka od globalizacije i univerzalizacije samo putem kooperacije u nauci i kulturi. Ova saradnja je, kako kaže naš profesor Danilo Ž. Marković, „temelj za građenje planetarne solidarnosti grupa, naroda, nacija, svih ljudskih bića, solidarnosti koja daje mogućnost prevazilaženja kratkih interesa da bi se okrenulo trajnim interesima zajedničkim svima, a time i sopstveni razvoj bio usmeren u smislu aktivne solidarnosti kao temelja solidarnog

razvoja“. Reč je o tome, kako kaže Frederiko Major, da „opšta evolucija sveta i njegov razvoj ulazi u novo razdoblje koje predstavlja izazov međunarodnoj zajednici. Solidarnost je ključna reč razvoja, zajednički napredak čovečanstva ide preko solidarnog razvoja. Ili će zaista biti zajednički ili ga neće biti“ (Marković 2001: 139). Ovakvo humanističko promišljanje, zalaganje za humanizaciju društvenog razvoja, ima dve komponente. One se prožimaju: prva je razvoj ljudskih prava koje omogućuju ljudsku slobodu i dostojanstvo, štite ih, i druga, stvaranje nove planetarne civilizacije koja će omogućiti očuvanje i poboljšanje života čovečanstva u celini. Iz ovako postavljenih činjenica proizlazi ne samo potreba saradnje među nacijama i narodima i državama već i obaveza svake da preuzme deo opšte čovečanskih poslova u svakoj oblasti svog života. Jednostavno rečeno, da u svojoj kući radi za ceo svet.

Zalaganje za ovakav odnos među nacijama i narodima podrazumeva unapređivanje obrazovanja u svetskom smislu ili da u svoj nacionalni sistem obrazovanje uvede komponentu “obrazovanja međunarodnog usmerenja“, kako piše Danilo Ž. Marković. Ovakvo usmerenje obrazovanja „je potrebno da bi doprinosilo rešavanju problema koji nastaju sa globalizacijom i težnjama ka mobilizaciji koja vrši različite pritiske na narode i njihove kulture i dovodi do ozbiljnih napetosti i reagovanja koji bi ukoliko se ne pristupi njihovom rešavanju na vreme, mogli preći nepovratnu tačku“ (Marković 2001: 139). Drugim rečima, obrazovanje međunarodnog usmerenja treba da doprinese razumevanju osnovnih suprotnosti u savremenom društvu; suprotnosti između globalnog i lokalnog, koja se ogleda u potrebi biti građanin sveta i istovremeno sačuvati nacionalni identitet; suprotnost između univerzalnog i individualnog, koja se ispoljava u prihvatanju globalizacije sveta i očuvanja lične samobitnosti, ličnog integriteta i kulturnog identiteta svog naroda i suprotnost između tradicije i savremenosti, koja se ispoljava u potrebi prilagođavanja novom vremenu, novim odnosima u globalnom društvu, uz očuvanje sopstvenih korena svog istorijskog razvitka. Da bi se ovo opredeljenje ostvarilo, sadržaji obrazovanja međunarodnog usmerenja moraju pružati saznanja da je ljudska zajednica, to jest svetsko društvo, spektar različitih verskih, nacionalnih, kulturnih i etničkih zajednica, koje treba da žive ne samo jedne pored drugih, nego i zajedno, uz poštovanje posebnosti svake od njih. U kontekstu ovakvog shvatanja obrazovanja međunarodnog usmerenja moguće je posmatrati i njegove regionalne i multinacionalne i multietničke sadržaje u svakom konkretnom nacionalnom obrazovnom sistemu. U tom pogledu nama može kao uzor služiti Cvijićev pristup o povezanosti i međuuticaju svih činilaca života jednog društva, koje živi na jednom tlu, dovoljno omeđenom od ostalih da bi imalo što više onog što ga ujedinjuje i istovremeno odvaja od drugih.

Za sagledavanje i shvatanje značaja obrazovanja kao integracionog faktora među narodima i nacijama i državama treba koristiti saznanja moderne sociologije, a pre svega, sociologije obrazovanja. Opšta moderna sociologija otkriva osnovne zakonomernosti svetskih integracionih procesa, njihove protivurečne posledice, a sociologija obrazovanja pomaže da se na naučno zasnovanoj osnovi, a ne kakvoj proizvoljnosti, postiže proporcionalni odnos sadržaja univerzalnog i lokalnog značaja.

U razmatranju uloge obrazovnog sistema na planu integracije nacija u globalni svet i homogenizacije svetske zajednice polazimo od stanovišta da je ekonomska razvijenost zemlje osnova njene političke nezavisnosti ali i integrisanosti.

Obrazovanje svremenog čoveka postaje veliko i dramatično pitanje njegovog unutrašnjeg života, razvoja slobodne i što svestranije ličnosti. Želja za razvojem duhovnih sposobnosti, prekoračenjem sopstvenih granica, bogatijim unutrašnjim životom, razumevanjem sveta i učešćem u njemu – postaje pokretačka snaga našeg doba. Ustvari, obrazovanje čini, da ljudi više zahtevaju od sebe i za sebe. Oni, drugim rečima, stižu određen odnos dostojanstva koji žele da bude poštovan od svih društvenih činilaca, a pogotovu od države.

Obrazovanje je danas značajan faktor modernih proizvodnih snaga, a time i razvijenosti zemlje. Prošlo je vreme kad je to bilo niže obrazovanje da bi se opsluživale mašine. Danas je svaki proizvodni rad više intelektualni rad, rad koji traži veće intelektualne nego fizičke napore, rad kreativne upotrebe i korišćenja visoko-proizvodnih elektronskih mašina. Naše vreme je i vreme elektronske revolucije, bolje je reći, vreme u kojem je svet zakoračio u elektronsku revoluciju, nakon tehničke revolucije. Dakako, elektronske mašine, koje danas uslovljavaju, omogućuju i dovode do intelektualizacije proizvodnog rada, rezultat su nauke. Ali upravo je i obrazovanje ne samo pretpostavka razvoja nauke kao najznačajnijeg elementa proizvodnih moći neke nacije već i pretpostavka racionalnog i profitabilnog korišćenja takvih proizvodnih snaga. U ovom smislu danas se govori da na tržištu ne postoji i neće postojati rat između roba i usluga, već prvenstveno rat između znanja i neznanja, sposobnosti i nesposobnosti.

U svetu koji dolazi vladace bespoštedna konkurencija inventivnosti i znanja, to će biti rat mozgova i mozgovima. U tom ratu pobeđivaće oni čije obrazovanje i specijalizacija, specijalnost, traži više i kvalitetnije znanje za razvoj i korišćenje proizvodnih snaga, a čiji najznačajniji činilac je, dakako, nauka. U ovom smislu treba shvatiti i ukazivanje da nauka daje nezavisnost celoj naciji, obezbeđuje joj njen puni suverenitet. Naravno, i obrazovanje sa naukom daje isti doprinos očuvanju nacionalnog i državnog suvereniteta. Sve što želimo podvući, jeste da u savremenom

društvu nizak obrazovni nivo predstavlja snažan faktor zaostajanja i marginalizacije. Unapređivanje sistema obrazovanja povećava otvorenost društva, povećava njegovu prijemčivost za novine i promene.

Ako je obrazovanje neophodno za razvoj nauke, nauka je ne samo neophodna za razvoj proizvodnih snaga već je i njihov najznačajniji činilac. Zato svaka država, razvojem obrazovanja, obezbeđuje i razvoj nauke i na njoj zasnovane tehnologije, kao materijalne osnove ekonomskog prosperiteta i političke nezavisnosti, to jest, bezbednosti države i nacije čije interese država ostvaruje.

Obrazovanje je značajan činilac razvoja demokratskih odnosa u državi. A demokratski odnosi omogućuju artikulaciju interesa građana koji, znamo to, pripadaju različitim socijalnim slojevima i njihovu potrebu da se iskažu kao slobodna i vrednosna bića u odlučivanju o državnim i društvenim poslovima. Time se kod građana stvara osećaj da država predstavlja društvenu zajednicu u kojoj se poštuje njihovo ljudsko dostojanstvo i oni su, samo uz taj uslov, spremni da je brane, kao okvir svog ljudskog i društvenog života. Sve drugo, na tom planu, planu odbrane i žrtve za otadžbinu i zajednicu, gola je sila i strah.

Međutim, za učešće u društvenom i političkom životu, to će reći za produktivno učešće u procesima demokratskog odlučivanja, potrebno je političko znanje koje se stiče sistemom školskog građanskog vaspitanja, obrazovanja ustvari. U kulturi i školskom obrazovanju, modernom, svetski i nacionalno usmerenom sistemu školskog obrazovanja, demokratija ima osnovna društvena uporišta i uslove realizacije. Obrazovanje ne pruža samo saznanja o društvenim odnosima i društvenim vrednostima koje demokratskim odnosima treba ostvariti. Ono i oslobađa ljude od predrasuda i tradicionalnih oblika autoriteta. Zato se za obrazovane ljude kaže da ne slede autoritete slepo, nego da uče da misle svojom glavom. Obrazovani ljudi su ljudi koji drže do svog integriteta i digniteta, to su ljudi koji će očuvati i takve vrednosti svoje nacije i države. Samo takvi su to u stanju, ne zato što su prosto obrazovani već i tako vaspitani. Hoćemo reći da i u ovom kontekstu treba posmatrati obrazovanje, to jest, da je i ono značajan faktor očuvanja nacionalne kulture, kulturnog identiteta nacije, i značajan element bezbednosti i integriteta njene države.

U kontekstu ovakvog pristupa obrazovanju razmotrićemo ukratko i to koje sadržaje i kakve ono treba da preferira u cilju upoznavanja bitnih elemenata samobitnosti i samosvojnosti vlastite nacije i nacionalne kulture. Razume se, govorićemo i o tome šta u tom smislu treba da sadrže i pružaju nastavni planovi i programi. Odgovor na ovo pitanje traži kompleksniji i širi pristup jer u pitanju je uloga obrazovanja u razvoju globalnog društva. Bez pretenzije da ponudimo nešto

poput kakvog autentičnog obrazovnog obrasca o toj temi, ipak uzimamo za pravo da ukažemo na dva nezaobilazna elementa tih programa. Prvo, to je izučavanje nacionalnog jezika i književnosti kao i jezika i književnosti nacionalnih manjina, a zatim, drugo, to je izučavanje nacionalne istorije, kao i istorije narodnosti.

Što se tiče prvog, uz govor i pismo, obrazovnim sadržajima treba da budu obuhvaćena i saznanja o nacionalnoj književnosti i drugom duhovnom stvaralaštvu nacije. Ovaj zahtev dobija na aktuelnosti posebno u uslovima globalizacije i informatizacije društva, kada postoji tendencija potiskivanja nacionalnih jezika od strane engleskog pod izgovorom širenja informatičke pismenosti. Naravno, upotreba i znanje svetskih jezika je poželjno i korisno, ali nije prihvatljiva ta korist po cenu odustajanja od sopstvenog. Dakako, sopstveni jezik i može biti produktivniji na planu stvaranja ako se znaju svetski i ako preko njih upoznajemo kulturna dostignuća drugih naroda. Ali stvarati se može samo na svome jeziku. Još jednom zato ističemo: učenje stranih „svetskih jezika“ ni u kom slučaju ne bi smelo voditi odricanju od sopstvenog, maternjeg jezika i pisma.

Osim jezika, i nacionalne književnosti, obrazovni programi treba da daju značajno mesto nastanku i istorijskom razvoju nacije, njene samobitnosti i njenom doprinosu ostvarivanju civilizacije kojoj pripada. Naravno, tu imamo u vidu i nacionalne manjine koje, takođe, itekako pišu istoriju svake zemlje, to jest, čine je.

Odsustvo ovih sadržaja, iz obrazovnih programa, kako kaže Danilo Ž. Marković, „doprinosi slabljenju nacionalne svesti i pripadnosti naciji“ (Marković 2001: 139), a to znači i slabljenju svesti o svom personalnom nacionalnom identitetu. Upotreba jezika i pisma nije samo kulturno već i političko pitanje i kao takvo treba da se vrednuje ne samo kao interes većinske nacije nego i manjina. To dalje razlagano, može dovesti i do unifikacije kultura, a što se ne može smatrati civilizacijskim progresom, jer se, kako smo već rekli, bogatstvo ljudskog roda ne sastoji u njegovoj kulturnoj uniformnosti, već u kulturnoj raznovrsnosti. U ovom kontekstu treba razmatrati i pitanja patriotizma u uslovima globalizacije i ostvarivanja svetskog društva. Ali, potrebu da se sačuva kulturni identitet obrazovanjem ne treba shvatiti kao suprotstavljanje potrebi saznavanja drugih kultura i korišćenja njihovih kulturnih tekovina. U tom pogledu oslonićemo se još jednom na Federika Majora koji kaže: „Zaštita specifičnosti kulture ne znači odsustvo evolucije ili prilagođavanje dinamici planetarnog sveta“ (Marković 2001: 141). Naprotiv, zaštita sopstvene kulture pretpostavlja i saradnju sa drugim kulturama i ta saradnja predstavlja značajan činilac razvoja vlastite kulture jer skućenim pogledima se ne može videti ceo svet u svoj svojoj celosti i bogatstvu, pa ni u pravim opasnostima koje se kriju ne samo za nas

već i druge, dakako. To će reći, da se ne uočavaju pravi problemi sveta, niti pružaju odgovori na velike izazove. Ali, saznavanje i korišćenje dostignuća drugih kultura ne treba da znači podređivanje i prepuštanje inostranom jer to nas odvaja od originalnosti, a ne donosi nam univerzalno. Zato, preuzimanje tuđih i univerzalnih tvorevina treba da se odvija uz očuvanje vlastite kulture, njenih specifičnosti i njenog identiteta.

Međutim, obrazovnim sadržajima treba razvijati i planetarnu svest u smislu da ljudi, iako žive u raznim oblicima društvenog života, razvijajući svoju kulturu, istovremeno pripadaju i opšteljudskoj zajednici, koja sa globalizacijom postaje megadruštvo, „svetsko društvo“. Zato odnosi u tom megadruštvu treba da se zasnivaju na međusobnom uvažavanju posebnosti pojedinih društava, njihovih kultura i posebnih interesa. To treba da budu odnosi u kojima postoji razumevanje za različite kulture i razvija shvatanje i osećaj da se može živeti u harmoniji sa ljudima različitih kultura. Ustvari, obrazovanje treba da doprinese ostvarivanju ne samo multikulturnog, već i interkulturnog društva, u kojima se više kultura nalazi u dijalogu i traganju za novom produktivnijom kulturnom sintezom.

NEKI NAČELNI PROBLEMI RAZVOJA GLOBALNOG DRUŠTVA I NJEGOVOG OBRAZOVNO-VASPITNOG SISTEMA

Obrazovanje je danas značajan činilac razvoja društva. Društvo jeste napredovalo, ali, nismo mi danas zadovoljni sa svim što je napredak koji je započeo u 18. veku do sada doneo, mada niko razuman ne traži da se napredak prekida. Ipak, ima podosta razloga da se svet upita ne rizikuje li da na putu stalnog napretka ne izgubi nešto što ne bi smeo izgubiti. O čemu je reč, šta je u pitanju?

Čovečanstvo je vremenom napredovalo, napredovanje se ostvarilo, prevazilazeći čak i našu maštu i našu želju, ali samo u domenu nauke i tehnike. Pri tome sve više se zaboravljalo na jednu stvar, na ljudsku dušu. A, izgleda da je nemoguće sve nade i sreću poveriti samo nauci, tehnologiji, ekonomskom rastu. Njihovi darovi nas, doduše, obogaćuju, ali oni nas i porobljavaju.

Upravo zato su, danas, sve glasnjija mišljenja da bi mehanički tok napretka, trebalo uskladiti sa duševnom situacijom. Umni ljudi nude u tom cilju čak konkretne predloge. Već duže od jedne decenije izrazitu podršku dobija A. Solženjicin jer insistira da se napredak što je moguće više stavi u službu interesa kulture. Filozofi su u pravu kada tvrde da može postojati samo jedan istinski progres, a to je zbir

duhovnog napretka pojedinca, stepen njegovog moralnog usavršavanja. Taj stav je, za nas, nediskutabilan i otuda što je još Aristotel govorio, da je stepen moralnog usavršavanja pojedinca, produhovljenje ljudske jedinke, merilo istinskog napretka društva (Aristotel 1957: 33).

Danas smo izgleda zaboravili na te komponente napretka. To ne znači da moramo, ili da treba da smo protiv napretka. Napredak da, ali u čemu i od čega? To je ono što moramo stalno da se pitamo. To svakako mora biti napredak u odnosu na ranije stanje, mi ćemo reći na divljaštvo, ma koliko to, na prvi pogled, izgledalo predaleko.

Ljudsko znanje i mogućnosti čoveka se očigledno usavršavaju. No, uprkos naučnim prodorima, koji već dosežu domen fantastike, mi smo i dalje zbunjeni i zaplašeni kao u divlja vremena. Čovečanstvo će se izgleda zauvek nalaziti pred istim problemom, onim kojeg je čovek iskusio kad je napravio prvu primitivnu alatku i ona mu poslužila da preživi, ali i da napadne drugog čoveka. Zar i danas nismo u istoj situaciji? Pa, nije li se nekadašnji ratnik već transformisao u prostog ordinatora ili pukog opsluživača mašina za masovno ubijanje?

Sve je više činjenica koje nas uveravaju da smo u istom dobu kao i Alarih, samo je razlika u tom što su danas usavršena sredstva sračunatog nasilja i razaranja, kao i ponovne izgradnje. Zato dobija na značaju pitanje zar ljudi doista nisu u stanju da se oslobode nasilja i ukinu dramu rvanja smisla i besmisla (Kant). Nije li onda stalna čovekova težnja savršenstvu samo obična đavolja prevara. Naravno, ali ako u to poverujemo gubimo hrabrost za borbu za bolji svet, ali gubimo je tim pre ako smo nekritični prema svemu što je već tako očigledno opasno.

Ne sporimo mi da je naš život mnogo bolji i udobniji od života naših predaka. Ali, moramo naglasiti da je i suviše malo dokaza da se količina zla smanjila, u odnosu na vreme pre ovakvog napretka.

Stari Tukidid je smatrao da se zlo ne smanjuje otud što je ono u prirodi političkih borbi. Političke borbe, po njemu, čine suštinu istorije, a one su utemeljene u ljudskoj prirodi koja se bitno ne menja. Ono što se događalo u prošlosti događaće se i u budućnosti, na jednak ili sličan način. Ako je u prirodi svih stvari da rastu i na kraju propadaju, onda se postavlja pitanje da li uopšte budućnost može doneti u tom pogledu išta potpuno novo. Ono što mi danas, sa sigurnošću možemo reći, jeste da nove generacije mogu mudrije delovati. Zar to već ne bi bilo dovoljno da ne ide sve po starom, da ne bude kao do sada.

Takođe, i danas neki naučnici smatraju da se ljudska priroda nije ništa promenila, nije se vele, popravila u dodiru sa napretkom. Ma koliko to asocijalo na stav svih religija, mi moramo insistirati na popravljanju ljudske prirode u smislu prevladavanja

animalnog u njoj, prevagu plemenitosti nad okrutnošću, prevagu solidarnosti nad posesivizmom, sebičnošću itd.

Napredak tome treba i može da doprinosi, on može da utiče na ljudsku prirodu kao kakva spoljašnja sila. Možda se ljudska priroda nije popravila u dodiru sa vrednostima napretka. Vera u te vrednosti, svakako nije bila puka greška, pre će biti da im se čovek nije primeravao.

Dakako, ne zastupamo mi stanovište o potpunom pretapanju ljudske prirode u nešto što bi značilo svoju suprotnost ili pak nešto nedostižno, neku vrstu andeoskog blaženstva. Uostalom, nemoguće je lišiti ljude tako nečeg kao što su, naprimer, ambicije, kao što je želja da se dominira nad drugim, potreba za komforom i slično. Emocijama je veoma teško, gotovo nemoguće, zapovedati. Ne možete ljude naterati da se vole, možete ih silom naterati da ne diraju jedni druge, ali da vole nikako, kao što ne možete naterati konja silom da pije vodu. Naše insistiranje ne ide u tom pravcu. Posredi je nešto drugo, to jest, biće da smo mi danas daleko od istinskog napretka zato što taj napredak merimo jedino po stvarima, po materijalnim dobrima. Uostalom, i mi ovde smo, govoreći o globalnom društvu, pokazali da se u njemu sve svodi na goli materijalni interes – kapital je i danas zlatno tele savremenog sveta.

Istovremeno, u svetu u kome živimo ljudi sve masovnije upiru prstom gneva u glad, koja pustoši planetu, ukazuju na preteće opasnosti moderne tehnologije, ali i sve manje slobode i bezbednosti. A to znači i sve manje sreće u životu svremenog čoveka.

LITERATURA

1. Aristotel (1975), *Politika*, Kultura, Beograd
2. Fočo, Salih (2003), *Sociologija odgoja i obrazovanja*, Dom štampe, Zenica
3. Goldsmit Edvard, Mander, Džeri (2003), *Globalizacija*, Clio
4. Hantington, Samuel (1998), *Sukob civilizacija*, Cid, Podgorica
5. Ivanović, Stanoje (2006), *Društveni razvoj i obrazovanje*, NAJ, Gornji Milanovac
6. Ivanović, Stanoje (2011), *Sociologija obrazovanja*, Učiteljski fakultet, Beograd
7. Koković, Dragan (2009), *Društvo i obrazovni kapital*, Mediteran Publishing, Novi Sad

8. Marković, Ž. Danilo (2004), *Civilizacijske promene i obrazovanje*, Učiteljski fakultet, Leposavić
9. Marković, Ž. Danilo (2010), *Izazovi modernog obrazovanja*, Prosvetni pregled, Niš
10. Nedeljković, Milan (2010), *Društvo u promenama i obrazovanje*, Eduka, Beograd
11. Pečujlić, Miroslav (2002), *Globalizacija*, Smisao, Beograd
12. Ratković, Milan (1997), *Obrazovanje i promene*, Učiteljski fakultet, Beograd
13. Veber, Maks (2013), *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Filip Višnjić, Beograd

GLOBAL CHANGES AND INTERNATIONALLY ORIENTED EDUCATION

Summary:

The paper discusses the issue of globalization, namely the creation of a unique economic, political and cultural environment on our planet and the reflections of this process on education. The wave of changes in the world brings with it the rule of a ruthless competition of inventiveness and knowledge: the onset of the battle of the brains, i.e. by the brains. The winners of this war will be those whose education, specialization and specialties include a greater and better knowledge about the development and utilization of productive forces and whose most significant factor certainly is science.

If education is necessary for the development of science, then science is not only necessary for the development of productive forces, but it is also their most important factor. Therefore each country, through the development of education, also provides for the development of science, the technology which is based on it, as the material basis of economic prosperity and political independence, i.e. of the security of the country and nation whose interests the country is realizing. All this shows that, when it comes to globalization and universalization, the present world can only win if cooperation between science and culture is realized.

The devotion to this type of relationship between nations and people involves improving education on a global scale, whereby each country should introduce, in its national system of education, a component of internationally oriented education.

The paper concludes that the tendencies of education for international orientation are: the affirmation of humanistic values; the understanding of basic contradictions in contemporary society: contradictions between the global and the local - reflected in the need to be a citizen of the world and simultaneously preserve national identity; contradictions between the universal and the individual - reflected in the acceptance of the globalization of the world but also in the preservation of personal self-relevance; contradictions between personal integrity and the cultural identity of one's nation; and the contradictions between tradition and modernity - manifested in the need to adapt to the new times and new relationships in the global society, with the preservation of one's own roots of historical development.

Also, education should contribute to the realization of, not only multicultural, but an intercultural society, in which multiple cultures are in dialogue and searching for a new, more productive cultural synthesis. This type of humanistic thinking and devotion to the humanization of social development, has two components which are intertwined, the first one is the development of human rights in order to enable the protection of human freedom and dignity, and the other is the creation of a new planetary civilization which will enable the preservation and improvement of the life of humanity as a whole.

Keywords: globalization, civilization, humanism, science, culture, education

Adresa autora

Authors' address

Iljaz Osmanlić, Mirsada Zukorlić

Učiteljski fakultet Beograd

iljaz.osmanlic@hotmail.com

mirsadazukorlic@hotmail.com

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 378.14:37.014.3]

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nedim Ćirić, Selma Porobić, Ramiz Nurikić

INTERDISCIPLINARNOST AKADEMSKIH STUDIJA I KVALITET UNIVERZITETSKE NASTAVE

Kvalitet nastavnog, odgojnog i obrazovnog rada nastavnika u direktnoj je vezi sa kompetencijama univerzitetskih nastavnika. Interdisciplinarnost programa za obrazovanje nastavničkog kadra pri univerzitetskim studijima dobra je osnova za stvaranje novog kvaliteta u obrazovanju. Ona uključuje različite pristupe naučnim oblastima kako bi se izgradile kompetencije potrebne za odgojno-obrazovni rad sa mladima. To zahtijeva inoviranje kurikuluma, kao i promjenu diskursa didaktičko-metodičke orijentacije nastavnog rada u visokoškolskoj nastavi s ciljem prevazilaženja tradicionalne paradigme poučavanja i integriranje vrijednosti paradigme učenja baziranoj na interaktivnosti i aktivnoj participaciji studenata. Cilj ovog rada bio je ispitati kvalitetu nastave u obrazovanju nastavnika na nastavnim predmetima pedagoške i psihološke grupe, u okviru studijskih programa Univerziteta u Tuzli. Korištena je analitičko-deskriptivna i servej metoda kao varijanta analitičko-deskriptivne metode, te postupci analize sadržaja i anketiranje. Pretpostavljeno je da postoji statistički značajna razlika u evaluaciji kvalitete nastave s obzirom na jasno naglašavanje ciljeva i zahtjeva kolegija, pripremljenost i zanimljivost nastave, aktivnu participaciju studenata u interakciji tokom nastave, demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava, te da se evaluacija kvalitete nastave razlikuje s obzirom na sociodemografske varijable, spol, akademski uspjeh i studijski program na kojem studenti studiraju. Rezultati istraživanja pokazuju da studenti ne izražavaju nezadovoljstvo kvalitetom obrazovnog sistema, već pojedinim dijelovima sistema visokog obrazovanja, tj. dijela koji je ostao marginaliziran u procesu reforme-pedagoškog i didaktičko-metodičkog aspekta reforme koji se odnosi na nastavu i

njenu organizacijsku strukturu, čiji kvalitet nije ispunio očekivanja studenata jer nije usklađen sa savremenim dostignućima pedagogije, didaktike i metodike nastavnog rada.

Ključne riječi: *univerzitetska nastava, evaluacija kvalitete, visoko obrazovanje, interdisciplinarnost nastavnog plana i programa.*

UVOD

Kada je riječ o savremenom obrazovanju nastavnika, prije svega valja poći od strukture organizacije, koncepcije i modela razvoja visokog obrazovanja, sadržaja programa obrazovanja nastavnika i savremenih zahtjeva proizvodnog, kulturnog i drugog društvenog rada. Struktura i koncept organizacije obrazovanja budućih nastavnika propisani su na temelju institucionalne organizacije visokog školstva, a na tragu naučnih zakonitosti visokoškolske pedagogije i visokoškolske didaktike. Obrazovanje nastavnčkog kadra u Bosni i Hercegovini odvija se u okviru javnih i privatnih visokoškolskih ustanova, na pedagoškim i nastavničkim fakultetima, uz primjenu standarda Bolonjske deklaracije i zakonskih okvira države, entiteta i kantona. Jedan od univerzalnih ciljeva reformskih poduhvata, kada je riječ o visokom obrazovanju, jeste osiguranje kvalitete kroz povećanje efikasnosti visokog obrazovanja. Pri tome se najviše kvaliteta suštine visokog obrazovanja nalazi u kompetencijama onih koji pripremaju buduće nastavnike za rad u odgojno-obrazovnim ustanovama. Temelji kvaliteta suštine obrazovanja nastavnika nalaze su u četirima komponentama koje obuhvataju: *kvalitet zakonske legislative visokog obrazovanja, kvalitetu naučno-istraživačkog rada, kvalitet pedagoške i didaktičko-metodičke organizacije i strukture studijskih programa, te kvalitet materijalno tehničkih uslova rada visokoškolskih ustanova.*

U okviru reformskih tendencija, pitanje kvaliteta ciljeva, programa, sudionika, procesa i rezultata univerzitetske nastave i sistema visokog obrazovanja u cjelini, postalo je prioritet. Prema Đukić (2010) zvanični ciljevi Bolonjske deklaracije su u neposrednoj vezi sa pravcima reforme sistema visokog obrazovanja. To znači da se koncept visokog obrazovanja valja izdignuti na nivo otvorenosti, demokratičnosti i saradništva. Ratković (2004) naglašava da univerzitetski studij čuva ne samo strukturu nego i unutrašnju organizaciju i metode nastavnog i naučnog rada, a izuzev de-

klarativnog zalaganja za efikasnost i kvalitet visokog obrazovanja, malo se radi na unutrašnjoj reformi univerzitetskih studija. Iz navedenog proizlazi da se suštinske promjene unutar visokog obrazovanja ne mogu dešavati bez konsultovanja i „crpljenja“ relevantnih naučnih pedagoških zakonitosti i pedagoškog iskustva, koji trebaju dati naputke za poduzimanje potrebnih aktivnosti u skladu sa pedagoškim saznanjima i etičkim standardima.

Kada je u pitanju savremena univerzitetska nastava, Vlahović (2001) ističe da su prije svega potrebne inovacije programa, odnosno drugačiji kurikulumi, na osnovi kojih se kod studenata mogu razvijati intelektualne i druge sposobnosti, njegovati racionalni, ali i humanistički, kreativni pristupi naučnim, tehničkim i umjetničkim sadržajima, podsticati inicijativa, preduzumljivost i prilagodljivost.

Dakle, nastavne programe i strukturu koncepcije studija za obrazovanje nastavnika treba orijentirati prema potrebama tih studenata i onoga čemu se teži kroz reformu sistema obrazovanja, a nikako prema univerzitetskim nastavnicima. Da bi se to i ostvarilo, obrazovne programe na nastavničkim fakultetima valja orijentirati kroz koncept interdisciplinarnosti, što znači da je potrebno potencirati saradnju univerzitetskih profesora kroz više naučnih polja (korelacije više nauka i naučnih oblasti), a ne samo one za koju se nastavnički kadar obrazuje.

INTERDISCIPLINARNO OBRAZOVANJE NASTAVNIKA

Potreba za interdisciplinarnim obrazovanjem nastavnika u savremenom društvu, s jedne strane proizlazi iz shvatanja same pozicije i uloge nastavnika u odgojno-obrazovnom procesu, a s druge strane iz onoga što se kroz proces reforme nastoji ostvariti u smislu kvalitete ukupnog pedagoškog rada. Prema Ćatić (2004) već na početku reforme u organizacionoj strukturi školstva, kao i tokom njenog ostvarivanja, došlo se do saznanja da promjena nastavnih sadržaja, oblika i metoda nastavnog rada, bez adekvatno osposobljenog nastavničkog kadra, ne daje željene rezultate, tj. da reforma škole mora da bude praćena promjenama u sistemu obrazovanja nastavnika. Dakle, time se jasno potencira da su nužne promjene u obrazovanju nastavnika radi pripreme nastavnika za prihvatanje novih vrijednosti, novih metoda i oblika odgojno-obrazovnog rada budući da su brze promjene bitne karakteristike savremenog života. Sasvim je jasno da samo obrazovan nastavnički kadar može unijeti moderan „duh“ u nastavu i da su nastavnici jedan od glavnih faktora daljeg progressa odgojno-obrazovnog rada škole. U odnosu na te tendencije reformskih poduhvata, Divković (2011) ističe da se

obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika za rad u području odgoja i obrazovanja oslanjaju na ideju kontinuiranog cjeloživotnog, aktivnog i kritičkog učenja, na usvajanje i transmisiju znanja i vještina te na argumentirano zastupanje osobnih stavova. Osposobljavanje nastavnika za rad u području odgoja i obrazovanja za građanstvo može se promatrati kroz koncept obrazovanja u okviru formalnog obrazovanja, te stručno osposobljavanje kroz cjeloživotno učenje. Ćatić (2004) ističe da se bez obzira na različite teorijske osnove odgoja i obrazovanja, koje se na određeni način izražavaju i u shvatanju mjesta i uloge nastavnika u današnjoj školi, današnji koncept rada nastavnika karakteriše kroz obuhvatanje brojnih aktivnosti, kao što su: planiranje, organizacija nastavnog rada, prezentiranje sadržaja, praćenje, provjeravanje i ocjenjivanje znanja, vještina i sposobnosti kod učenika, savjetovanje i vođenje učenika, saradnja sa roditeljima, rad sa učenicima u slobodnim aktivnostima, učešće u stručnim organizacijama i društveno-kulturnom životu sredine u kojoj živi.

Poslovna djelatnost nastavnika oduvijek je bila tijesno povezana s odgojem te u skladu sa tim, nastavnički poziv i treba tretirati kao pedagoški poziv. Osnovna uloga nastavnika proizlazi iz prirode nastave, koja nije samo proces stjecanja znanja, vještina i navika već proces formiranja, izgradnje i obrazovanja vrijednosne ličnosti novih mladih generacija. Da bi se to ostvarivalo, nastavniku nisu potrebna saznanja, vještine i kompetencije iz samo jedne struke, nauke i sl. Nisu to samo ni pedagoške i didaktičko-metodičke kompetencije već valja postići interdisciplinarnu kompetentnost koja će omogućiti funkcionisanje spleta povezanih naučnih činjenica i saznanja u kompaktnoj cjelini, koju potom valja didaktizirati, pedagogizirati i metodizirati kako bi se u procesu učenja ostvarile intencije odgoja i obrazovanja ličnosti učenika. Time se ističe dimenzija odgovornosti nastavničkog poziva i naglašava važna činjenica – da je pedagoški rad svjestan intencionalan proces ostvarivanja uticaja na pojedinca, odnosno proces kojim se učenik usmjerava na putu psihofizičkog razvoja kroz institucionalno podupiranje i vođenje od strane nastavnika. U tom smislu, važan aspekt jeste kvalitet primjene digitalnih i multimedijalnih nastavnih sredstava i obrazovne tehnologije u procesu odgoja i obrazovanja.

Prema Rodek (2011) efekat primjene istih ovisit će o brojnim individualnim, subjektivnim uvjetima učenja, ali i vanjskim, objektivnim mikroelementima didaktičko-metodičkog aranžmana. Konstruktivistička filozofija učenja naglašava da kod primjene novih medija nije više toliko važan sadržaj učenja, već didaktički aranžman i metodička kompetentnost usklađivanja onoga što je predmet učenja s individualnim mogućnostima učenika. Ćatić (2004) naglašava da se osnovne promjene pod uticajem medija izražavaju u tome što se učeniku omogućava veća aktivnost i zahtijeva od

njega da više uči sam. Međutim, nastavnik i dalje ostaje organizator i rukovodilac, onaj koji bira i koristi nastavna sredstva u zavisnosti od nastavne situacije i konkretnih odgojno-obrazovnih ciljeva, ali je pri tome samostalnost i osamostaljivanje učenika apriorni cilj kako se ne bi stvarala međuovisnost subjekata nastave (učenik – nastavnik). Za školu budućnosti predviđaju se dvije koncepcije: prva, koja razvoj škole posmatra s aspekta tehnike i druga, koja školu vidi u svjetlu daljeg razvoja psihologije, pedagogije i drugih nauka o čovjeku, odnosno u kontekstu dalje humanizacije odgojno-obrazovnog procesa. Škola budućnosti ima pred sobom zadatak da učini učenje ekonomičnijim i racionalnijim te da ga više prilagodi stvarnim potrebama ljudske prirode, pri čemu će se posebno kristalizirati uloga nastavnika kao odgajatelja.

INTERDISCIPLINARNA KOMPETENTNOST NASTAVNIKA I NASTAVNIČKE KOMPETENCIJE

Postoje brojne definicije kompetencija. Prema Omerović (2015) kompetencija se može odrediti kao kombinacija, ali i rezultat znanja, vještina i stavova neke osobe u specifičnoj oblasti ili području njenog rada, koja se ili zahtijeva ili izgrađuje za vrijeme obavljanja nekog konkretnog zadatka. Polazeći od toga da se kompetencije često poistovjećuju sa kvalifikacijama (znanje i vještine), može se uvidjeti da je stvarna dimenzija kompetencija mnogo šira i uključuje i lične osobine, stavove (motive) i vrijednosti koje nekoga rukovode u radu. Osim kvalifikacija, i okruženje u kojem se djeluje ima veliki uticaj na definisanje segmenata kompetencija. Dakle, neosporno je da kompetencija obuhvata pretvaranje znanja u praksu, tj. radnje i djelovanje. Na tragu ovoga može se reći da je interdisciplinarna kompetentnost nastavnika sazdana na temelju korištenja naučnih i stručnih saznanja (iz oblasti različitih nauka) koje ne uključuju samo pedagogiju i njene discipline. Ulazeći i crpeći iz šireg korpusa naučnih činjenica ona saznanja koja su usmjerena na učenje, stvaraju se nove kombinacije. To znači da interdisciplinarna kompetentnost nastavnika predstavlja sveobuhvatnost dimenzija nastavničkih i pojedinačnih stručnih kompetencija koje kroz naučnu interdisciplinarnost mogu proizvoditi nove kompetencije za rad u nastavi, a polaze od temeljne nauke (npr. ekonomija, medicina, psihologija i sl.) i njihovog odnosa sa pedagogijom i njenim disciplinama.

Zbog brzine prijenosa informacija i permanentnih progresivnih tokova u svijetu, obrazovanje za XXI stoljeće treba da priprema djecu za život koji ih čeka u budućnosti, za nekih dvadesetak godina unaprijed. Pedagogija treba da anticipira znanja,

vještine i sposobnosti koje će biti potrebne u tom vremenu, te kao takva biva upućena na futurologiju obrazovanja. Suzić (2005) navodi kompetencije koje bi trebalo da se grade kod učenika kako bi bili spremni za život u XXI stoljeću. On nudi model dvadeset osam kompetencija koji je dobra platforma za kompetencije koje bi mogle biti od presudnog značaja za život tog vremena. Ovim modelom se prevazilazi tradicionalni pogled na područja odgojnog djelovanja s obzirom na to da za neka područja tradicionalna pedagogija nije imala sluha, kao što je npr. emocionalni odgoj i obrazovanje. Osim toga, u pojedinim područjima su zapostavljene neke vrlo bitne kompetencije koje ovaj model predočava, npr. odvajanje bitnog od nebitnog u domenu kognitivnog odgojnog područja i sl. Tih dvadeset osam kompetencija podijeljeno je na kognitivne, emocionalne, socijalne i radno-akcione.

Prema Omerović (2015) i Evropska komisija bavila se pitanjem kompetencija na temelju društva koje uči, pluralizma i uzimajući u obzir sve moderne izazove. Na temelju rezultata iz pojedinih država sastavljena je lista kompetencija koje bi trebali imati učitelji i nastavnici kako bi se mogli nositi sa zahtjevima društvenih zajednica. Te su kompetencije podijeljene u pet skupina, a obuhvataju osposobljenost za nove načine rada u odjeljenju, osposobljenost za nove radne zadatke izvan odjeljenja (u školi i sa socijalnim partnerima), osposobljenost za razvijanje novih kompetencija i novog znanja kod učenika, razvijanje vlastite profesionalnosti i upotrebu informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Ajanović i Stevanović (1999: 137) navode da je uloga savremenog nastavnika poučavanje učenika u svrhu stjecanja znanja, vještina i razvoja sposobnosti (obrazovanje učenika, polaznika) koja se manifestuje kroz ulogu obrazovanja, zatim poučavanje učenika u svrhu usvajanja ili promjene vrijednosti, stavova i navika (odgajanje učenika, polaznika), koja se manifestuje kroz ulogu odgajatelja; sudjelovanje u procesima razvoja škole, odnosno u razvoju procesa obrazovanja i odgoja zajedno s ostalim članovima obrazovne organizacije, inspektorima, savjetnicima i stručnjacima iz razvojnih službi, koja se manifestuje kroz razvojnu ulogu.

Biondić (1993: 113) navodi pet „pedagoških zakona“ i pet temeljnih učiteljskih kompetencija naglašavajući da će odgajatelj biti uspješniji ako uspije dublje i svestranije spoznati strukturu i funkciju odgajnika, ako prihvata progresivne i ljudske ideale i ciljeve, ako oslobađa radne i stvaralačke mogućnosti svih učenika, što više uspije ovladati multimedijском i totalnom komunikacijom u odgojnom procesu, ako organizira odgojni proces u komunikacijski primjerenim zajednicama te ako temeljitije savlada i primjeni složen evaluacijski postupak koji mu omogućava da svakog trenutka zna gdje jest i šta mu valja činiti.

Selimović, Tomić i Selimović (2015) ističu da se osobine dobrog nastavnika iskazuju u slijedećim područjima: *stručna znanja nastavnika, predstave o drugima, slika o sebi, predstave o ciljevima i procesima učenja, predstave o pogodnim metodama, osjetljivost za probleme*. Krajnji cilj škole jeste razvoj totaliteta ličnosti svakog pojedinca. Pripremljeni i osposobljeni nastavnici su glavni predvodnici u podsticanju razvoja djece u svim sferama odgojnih područja. Prema UNESCO-vom odboru za obrazovanje za 21. stoljeće (1996), učitelj treba imati razvijene vještine komuniciranja i socijalne integracije s učenicima, kolegama i školskim partnerima, fleksibilan, otvoren i kreativan pristup odgojno-obrazovnom procesu, empatičnu saradnju sa školskim akterima, odgovornost u pogledu društvenih i kulturnih potraživanja, razumijevanje i toleranciju, te jasan cilj svakog odgojnog i obrazovnog koraka koji čine.

Model od 24 kompetencije nastavnika ponudio je i Đorđević (2002: 40) koji obuhvata uspješno komuniciranje s učenicima, razvijanje efikasnih radnih odnosa s učenicima, jačanje pozitivnih stavova prema učenicima, razvijanje klime koja će ohrabrivati učenike, stvaranje osnova za zrelije odnose prema učenicima, prilagođavanje instrukcija nivou napredovanja učenika, prilagođavanje nastave individualnim posebnostima, uvažavanje razlika između nastave za djecu i one za odrasle, osiguranje instrukcija koje će razvijati samopouzdanje učenika, razviti kod učenika interesovanje za aktivnosti u odjeljenju, prilagoditi nastavne sadržaje potrebama učenika koji se mijenjaju, snabdjeti učionice i ostala mjesta nastavnim sredstvima, identifikovati sposobnosti učenika za razvoj, organizovati učenike da učestvuju na odgovarajućem nastavnom nivou, sumirati i voditi računa o uporišnim tačkama lekcija i demonstracija, učestvovati u ocjenjivanju uspješnosti nastave, osigurati provjerene informacije učenika o napredovanju, odabrati nastavni sadržaj od suštinskog značaja za učenike, uskladiti i vršiti nadzor nad aktivnostima u odjeljenju, razvijati principe učenja koje koriste učenici, imati povjerenja u informacije i eksperimente, primijeniti individualni rad, primjenjivati iskustva i metode rada drugih nastavnika, te usklađivati aktivnosti u odjeljenju s iskustvima učenika.

Analizirajući navedene klasifikacije i diferencijacije kompetencija za rad u nastavi, može se reći da navedene kompetencije nisu produkt samo jednog područja nauke, već su nastale na polju interdisciplinarnog karaktera pedagoških i drugih istraživanja. One koriste razvoju struke, tj. razvoju praktičnog odgojnog djelovanja kroz nastavni proces u školi, ali koriste i za mnoga druga radna mjesta koja nisu u svojoj djelatnosti okrenuta samo obrazovanju, već i u proizvodnji, upravljanju, vođenju i sl.

U tom kontekstu i Mencer (2010) naglašava da je visoko obrazovanje važan faktor i privrednog i društvenog razvoja, a time i pretpostavka socijalne kohezije i pravde,

pa su za visoko obrazovanje zainteresirani svi. Zato se interdisciplinarna kompetentnost nastavnika može posmatrati kao važan temelj u istraživanju pedagoškog rada nastavnika, kako bi se prevazišle tradicionalne manjkavosti u smislu nastavnih sistema, oblika i metoda nastavnog rada. Ćirić (2016) ističe da se na nivou visokoškolske nastave još uvijek najčešće smjenjuju klasične metode učenja koje obuhvataju predavanja, diskusije, praktičan rad u laboratorijima, studije i sl. U novije vrijeme karakteristične su individualizirane tehnike učenja i kompjuterske metode, što u nekom smislu predstavlja odstupanja od uobičajene i tradicionalne nastavne prakse s posebnim osvrtom na tehnike rada u manjim grupama. Boyd i Markarian (2015) su utvrdili da se dijaloška metoda smatra jednom od najefikasnijih metoda u visokoškolskoj nastavi. Prema njihovom istraživanju, utvrđeno je da dijaloška metoda podstiče razgovor i funkcije kognitivnih aktivnosti koje su od ključne važnosti za uspjeh interaktivne nastave i saradničkog učenja. Angeliqve i dr. (2015) ističu da saradničko učenje doprinosi timskom radu, većoj motivaciji i ishodima, što dovodi do veće orijentisanosti studenta prema aktivnostima u nastavi.

Zbog toga je važno da se nastavni planovi i programi obrazovanja nastavnika na pedagoškim i nastavničkim fakultetima transformišu iz monodisciplinarnih u interdisciplinarne programe obrazovanja jer su i problemi s kojima se čovjek susreće u samoj radnoj praksi i životu upravo takvog karaktera. Nastavni programi, prije svega, moraju početi integrirati model aktivne nastave kroz visokoškolsko obrazovanje, koji se zasniva na četirima pedagoškim dimenzijama učenja, koje obuhvataju: *učiti znati, učiti činiti, učiti živjeti zajedno i učiti biti*. Ovi termini naglašavaju da se učenje uvijek odvija u odnosu na iskustvo, u dijalogu, smisleno i holistički. Krampus (2009) također naglašava da je vrlo važno da studenti budu tretirani kao aktivni subjekti nastave, što omogućuje više prostora za samoaktualizaciju pojedinca.

Ćatić (2004) ističe da i sama znanost postaje sve više interdisciplinarna. Ta transformacija ne podrazumijeva da se uvode neki novi predmeti jer će se to desiti kroz drugi kontekst reforme kurikuluma, nego da se stječu putem postojećih programa kroz interdisciplinarni pristup. Razvoj novih predmeta i nastavnih programa mora biti intencionalno usmjeren na osposobljavanje za zajednički život, korištenje informatičko-komunikacijske tehnologije, rano učenje dvaju stranih jezika, sportsko obrazovanje i sl. Ti programi moraju odstupiti od tendencija tradicionalne reprodukcije znanja u obliku informacija, te se okrenuti otvorenosti, decentralizaciji, inkluzivnosti, ujednačenosti i proevropskoj orijentaciji interkulturalnih vrijednosti kroz ujednačen pristup i odgojnom i obrazovnom području. Prema Ćirić (2014) visoko obrazovanje zasnovano na bolonjskim vrijednostima od nastavnika zahtijeva kreativnost u nastav-

nom radu s ciljem podsticanja studenata na zajednički rad i partnerstvo u učenju. U tom smislu i nastavne planove i programe obrazovanja nastavnika valja učiniti fleksibilnijima, a univerzitetsku nastavu učiniti mjestom učenja i razmjene iskustava, proizvodnje i istraživanja novog znanja, te pedagoškim putokazom kako zarađivati znanje i od znanja. Ćatić (2004) napominje da internetski alati i resursi, zajedno sa softverskim alatima za kancelarijsko poslovanje, mogu da pomognu učenicima kroz učenje snimaju, pretražuju, obrađuju, analiziraju i primjenjuju već dostupne informacije i znanje. Takav pristup će osvijetliti savremenu univerzitetsku nastavu primjenom različitih stilova učenja i poučavanja, upotrebom različitih oblika, metoda i nastavnih sredstava, a gdje će nastavna tehnologija doprinijeti interaktivnom aspektu nastave i biti podređena svrhama odgojno-obrazovnog rada. Tada učionica, amfiteatar ili kabinet neće biti mjesto pasivnog slušanja učenika i aktivnog usmenog izlaganja nastavnika putem predavanja, već nastava postaje mjesto proizvodnje znanja, stvaranja znanja i sl. Njen vizualni izgled bit će kao radno mjesto u nekoj fabrici, pogonu i sl. gdje se sjedinjuju i ostvaruju iskustva, znanja i kompetencije.

EVALUACIJA KVALITETE VISOKOŠKOLSKE NASTAVE

U odnosu na potrebe studenata, a s obzirom na društvene, tehnološke, privredne, kulturne i dr. prilike životnih uvjeta, pitanje kvalitete visokog obrazovanja i kvalitete nastave nezaobilazno je područje u internoj i eksternoj reformi sistema obrazovanja. U tom smislu, postavlja se pitanje kakav nastavnik i u kakvim ulogama treba da bude prisutan, šta se od njega očekuje, te kakvu kvalitetu života potencira kroz transmisiju znanja, poticanje razvoja vještina i izgradnju kompetencija kod mladih. U obrazovanju nastavnog kadra poznato je da najveći dojam i utisak ostavljaju sami univerzitetski nastavnici koje studenti vide kao uzorne modele u njihovim profesionalnim ulogama. Dakle, sama organizacija i metodičko izvođenje nastave daleko su važniji nego same teorijske postavke nastave, poput didaktičkih načela, metoda, postupaka.

Definiranje kvalitetne nastave u pedagogiji obično polazi od normativnog standarda u okvirima teorije obrazovanja, a ne s aspekta onih kojima je nastava namijenjena, odnosno radi koga se i organizuje – studenata. Kvalitet se prema Kiper i Mischke (2008) sastoji od kvaliteta procesa i kvaliteta proizvoda, tj. od pojedinačno postignutih ciljeva, razvijenih postignuća učenika (studenata) i više ili manje uspješnog korištenja vremena. Zbog neraskidive povezanosti obrazovne teorije i nastavne prakse, pitanju kvaliteta nastave mora se pristupiti inverzno, tj. s jedne strane poći

od empirijske provjere kvalitete nastave kroz mišljenje, stavove i prosuđivanje studenata o tome šta je dobra, tj. kvalitetna i zanimljiva nastava, a s druge strane valja tražiti njeno teorijsko utemeljenje u teorijama nastave. To je jedini način kako razvijati kvalitetu nastave, odnosno kako tradicionalni model koncepta reproduktivne nastave promijeniti u model razvojne nastave, koja će univerzitet pretvoriti u mjesto inoviranja, otkrivanja, istraživanja, proizvodnje i zarađivanja znanja, a imati pozitivne efekte u njihovoj praktičnoj primjeni. Meyer (2005) ističe da je dobra nastava ona u kojoj se u okviru demokratske nastavne kulture, na temelju odgojne zadaće i radi uspješnog radnog saveza, ostvaruje usmjerenost na zasnivanje smisla i pridonosi trajnom razvitku kompetencija svih studenata. Analizirajući ovu definiciju kvalitetne – dobre nastave, dolazi se do zaključka da univerzitet kao institucija i nastavnik u vlastitoj profesionalnoj ulozi, moraju osigurati ispunjavanje čitavog niza faktora koji će prethoditi dostizanju te kvalitete.

Meyerovih deset obilježja dobre nastave obuhvataju: jasno strukturiranje, visok udio stvarnog učenja, poticajno ozračje, jasnoća sadržaja, uspostavljanje smisla komunikacijom, raznolikost metoda, individualno poticanje, inteligentno vježbanje, transparentnost očekivanih postignuća i pripremljena okolina. S obzirom na početne korake i još uvijek aktuelna istraživanja u ovom segmentu, Ćatić i Halilović (2013) ističu da je logično nailaziti na mnoštvo različitih pristupa, koji se u svakodnevnoj komunikaciji nastavnika mogu čuti kroz brojne sintagme koju upućuju na kvalitetnu nastavu. Međutim, nema nastave koja je dobra „sama po sebi“; za opravdanje stava „Nastava je bila *super*, dobra, uspješna i sl.“ iako nije garancija kvalitete, potrebno je odgovoriti: Za koga nastava treba biti dobra? Na temelju kojih kriterija se to tvrdi ako postoje individualne razlike među studentima istog studijskog programa? Dakle, mora se precizirati da li je nastava dobra, kvalitetna, za darovite, prosječne ili za studente sa teškoćama u razvoju, za studente prirodnih, društvenih i dr. nauka, za studente koji se pripremaju za rad u struci ili za one koji se planiraju baviti naučno-istraživačkim radom i sl. Sve navedene kategorije uglavnom se nalaze u kolektivu studenata i svi su korisnici istog predavanja, istog obrazovnog dobra koje im prezentuje jedan profesor, uobičajeno na sebi svojstven način (i takvim stilom).

Za koje predmete vrijede kriteriji jer akademski život se tradicionalno odvija po predmetno-kursnom sistemu u kome je zajedničko obilježje svih univerziteta stroga diferenciranost kolektiva studenata s odsjeka ili studijskog programa ovisno o institucionalnoj organizacijskoj strukturi i nastavnog predmeta. Tako studenti iste godine studija pohađaju i prate nastavu u okviru više različitih nastavnih predmeta, iako svaki od nastavnih predmeta ima svoje osobitosti. U tom smislu, sintagma „dobra – kvali-

tetna nastava“ treba značiti da su obilježja kvaliteta na koja se upućuje jednako prisutna u svakom od predmeta bez obzira na njegove osobitosti, vrstu studijskog programa i sl. Za koje ciljeve kriteriji trebaju vrijediti (nastavom se pokušava postići kognitivna, afektivna i socijalna dimenzija kod studenata kao korisnika nastave). Čemu kriteriji služe, tj. koja im je funkcija u osiguranju kvaliteta (svaki kriteriji je definiran s nekim ciljem). S obzirom na to da je nastava polifaktorski određena, nužno je naglasiti svrhu kriterija jer su isti znatno pogodniji za analitički i evaluacijski pristup nastavi nego za istraživačke svrhe.

PROBLEM, PREDMET, CILJ I ZADATAK ISTRAŽIVANJA

Aktuelan problem reformskih tendencija u području visokog obrazovanja jeste pitanje kvalitete obrazovanja nastavnika. S obzirom na proces reforme visokog obrazovanja i tendenciju prilagođavanja bosanskohercegovačkih univerziteta bolonjskom konceptu organizacije i strukturiranja visokoškolskih studija, kvalitet nastave na studijskim programima u obrazovanju budućih nastavnika predstavlja iznimno važan segment za cjelokupnu akademsku ali i širu društvenu zajednicu. Predmet ovog istraživanja jeste kvalitet nastave na studijskim programima u obrazovanju budućih nastavnika. Cilj istraživanja jeste ispitati kvalitet nastave na pedagoškoj i psihološkoj grupi nastavnih predmeta na studijskim programima Univerziteta u Tuzli, koji obrazuju studente za rad u nastavi.

Zadatak istraživanja jeste ispitati kvalitet nastave na pedagoško-psihološkoj grupi nastavnih predmeta evaluacijom studenata koji se obrazuju na nastavničkim programima svih fakulteta Univerziteta u Tuzli s obzirom na jasno naglašavanje ciljeva i zahtjeva kolegija, pripremljenost i zanimljivost nastave, aktivnu participaciju studenata u interakciji tokom nastave, demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava, te da li se evaluacija kvalitete nastave razlikuje s obzirom na spol, akademski uspjeh i studijski program na kojem studenti studiraju. U istraživanju se krenulo od pretpostavke da postoji statistički značajna razlika u evaluaciji kvalitete nastave s obzirom na jasno naglašavanje ciljeva i zahtjeva kolegija, pripremljenost i zanimljivost nastave, aktivnu participaciju studenata u interakciji tokom nastave, demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava, te da se evaluacija kvalitete nastave razlikuje s obzirom na socio-demografske varijable: spol, akademski uspjeh i studijski program na kojem studenti studiraju.

POPULACIJA I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Populaciju ovog istraživanja čine svi studenti sa nastavničkih studijskim programa svih fakulteta Univerziteta u Tuzli, a prethodno su odslušali pedagoško-psihološku grupu predmeta. Uzorak na kojem se vršilo istraživanje činilo je 225 studenata, tj. po 15 studenata treće godine sa svih nastavničkih studijskih programa. Sudjelovalo je 109 ispitanika muškog spola (48,4%) i 116 ispitanika ženskog spola (51,6%). Hi kvadrat testom je utvrđeno da postoji značajna razlika u zastupljenosti studenata i studentica na pojedinim studijskim programima – više studentica u odnosu na studente $\chi^2(df=14)=58,97$, $p<0,05$.

Tabela 1. Uzorak prema općem akademskom i predmetnom uspjehu u studiju

Karakteristika uzorka s obzirom na uspjeh	Uspjeh	Šest	Sedam	Osam	Devet	Deset	Ukupno
Uzorak prema općem akademskom uspjehu u studiju	F	3	69	109	44	0	225
	%	1.3	30.7	48.4	19.6	0.00	100.0
Uzorak prema uspjehu na predmetima	F	7	30	72	70	46	225
Pedagogija-didaktika	%	3.1	13.3	32.0	31.1	20.4	100.0
Uzorak prema uspjehu na predmetu	F	42	74	63	30	16	225
Psihologija	%	18.7	32.9	28.0	13.3	7.1	100.0

METODE, POSTUPCI I INSTRUMENT ISTRAŽIVANJA

U istraživanju korištena je analitičko-deskriptivna metoda i servej metoda kao varijanta analitičko-deskriptivne metode, te postupci anketiranja i analiza sadržaja. U istraživanju su korištena dva instrumenta: *Upitnik o socio-demografskim prilikama ispitanika (studenata)* – došlo se do podataka za sve nezavisne varijable našeg istraživanja: spol, postignuti uspjeh tokom studija i studijski program na kojem studenti studiraju i *Anketni upitnik za evaluaciju kvalitete savremene univerzitetske nastave (EKSUN 2013)*, čija pitanja su sastavljena tako da se analizom dobivenih odgovora

jasno mogu vidjeti razlike u evaluaciji kvalitete savremene univerzitetske nastave u odnosu na varijable koje su unaprijed postavljene kroz 5 razina i 10 čestica, a baziran na konceptu Likertove skale slaganja (*uopće ne; uglavnom ne; niti da niti ne; uglavnom da; u potpunosti da*).

ORGANIZACIJA I TOK ISTRAŽIVANJA I OBRADA PODATAKA

Istraživanje evaluacije o kvaliteti savremene univerzitetske nastave obavljeno je na Univerzitetu u Tuzli početkom akademske 2013/2014 godine. Istraživanje je provedeno na svim fakultetima nastavnčkih studijskih programa Univerziteta u Tuzli. Sudionicima istraživanja je objašnjena svrha i cilj istraživanja, te je ukazano na anonimnost provođenja ovog anketiranja. Anketiranje je trajalo do 10 minuta po osobi. Studenti i studentice su se rado odazvali ovom istraživanju iskazujući nadu da će i ovo istraživanje doprinijeti unapređenju kvalitete nastave i studiranja na Univerzitetu u Tuzli. Za obradu i statistički interpretaciju podataka dobivenih korištenim instrumentima, korišten je softver SPSS 18 (Statistical Package of Social Sciences – for Windows).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja bilo je kvalitet nastave na studijskim programima u obrazovanju budućih nastavnika. U odnosu na cilj istraživanja, zadatak istraživanja bio je ispitati kvalitet nastave na pedagoško-psihološkoj grupi nastavnih predmeta evaluacijom studenata koji se obrazuju na nastavnim programima svih fakulteta Univerziteta u Tuzli, s obzirom na jasno naglašavanje ciljeva i zahtjeva kolegija, pripremljenost i zanimljivost nastave, aktivnu participaciju studenata u interakciji tokom nastave, demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava, te da li se evaluacija kvalitete nastave razlikuje s obzirom na spol, akademski uspjeh i studijski program na kojem studenti studiraju. Rezultati do kojih se došlo postupkom anketiranja i statističke obrade podataka prikazani su u tabeli br. 2.

Tabela 2. Naglašavanje ciljeva i zahtijeva kolegija, pripremljenost i zanimljivost nastave, aktivna participacija studenata u interakciji tokom nastave, demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava studenata. (%)

Tvrđenje	Uopće ne	Uglavnom ne	Niti da niti ne	Uglavnom da	U potpunosti da	Ukupno
Ciljevi i zahtjevi kolegija jasno su izloženi na početku nastavne godine/semestra	7.1	38.2	24.0	17.8	12.9	100.0
Nastava je dobro pripremljena i zanimljiva	10.2	25.8	25.3	25.8	12.9	100.0
Tokom nastave i konsultacija nastavnik ostvaruje dobru komunikaciju sa studentima	12.4	22.2	32.9	21.8	10.7	100.0
Tokom realizacije nastavnih sadržaja nastavnik najčešće diskutuje i razgovara sa studentima o nastavnim sadržajima	10,7	30.2	21.8	27.1	10.2	100.0
Nastavnik motivira i podstiče studente na aktivnu komunikaciju tokom nastave	10.7	24.4	33.3	23.6	8.0	100.0
Tokom nastave mogu slobodno izraziti svoje mišljenje i vlastiti stav	11.1	21.3	26.7	28.9	12.0	100.0
Nastavnik ohrabruje, podstiče i motiviše studente da aktivno sudjeluju u nastavi	11.6	24.4	26.2	25.8	12.0	100.0
Nastavnik uvažava mišljenja i stavove studenata tokom nastave i konsultacija	6.7	26.2	28.9	31.1	7.1	100.0

DISKUSIJA

Poznato je da kvalitet obrazovnog sistema jedne države zavisi od mnogo faktora. Prije svega, tu se izdvajaju privredna i ekonomska razvijenost ali i kvalitet nastavnih kadrova. U tom kontekstu Bosna i Hercegovina i njene visokoškolske ustanove s obzirom na uslove i faktore kvalitete, ne mogu biti rangirane među visokoškolske institucije razvijenih država Evropske unije.

Međutim, pitanje suštine kvalitete visokog obrazovanja ne ogleda se isključivo u materijalno tehničkim uvjetima rada visokoškolskih ustanova. Kvalitet suštine visokoškolske nastave određen je u didaktičko-metodičkom aspektu i organizaciji rada visokoškolskih ustanova, te je u direktnoj vezi s univerzitetskim nastavnicima i njihovim stručnim, naučno-istraživačkim, pedagoškim i didaktičko-metodičkim kompetencijama.

Cilj je bio ispitati kvalitetu nastave na pedagoškoj i psihološkoj grupi nastavnih predmeta na studijskim programima Univerziteta u Tuzli, koji obrazuju studente za rad u nastavi. Evaluacija kvalitete nastave vršena je od strane studenata koji se obrazuju na nastavničkim programima svih fakulteta Univerziteta u Tuzli, s obzirom na

- *jasno naglašavanje ciljeva i zahtijeva kolegija,*
- *pripremljenost i zanimljivost nastave,*
- *aktivnu participaciju studenata u interakciji tokom nastave, te*
- *demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava.*

U istraživanju se krenulo od pretpostavke da postoji statistički značajna razlika u evaluaciji kvalitete nastave s obzirom na jasno naglašavanje ciljeva i zahtijeva kolegija, pripremljenost i zanimljivost nastave, aktivnu participaciju studenata u interakciji tokom nastave, demokratski princip slobodnog iznošenja mišljenja i stava, te da se evaluacija kvalitete nastave razlikuje s obzirom na socio-demografske varijable; spol, akademski uspjeh i studijski program na kojem studenti studiraju. Rezultati ukazuju na slijedeće:

Tabela 3. Razlike u odgovorima ispitanika

Ocjena studenata	Hi kvadrat test	Varijabla
Ciljevi i zahtjevi kolegija nisu jasno izloženi	$\chi^2(df=56)=132,55, p<0,05$	studijski program
Pripremljenost i zanimljivost nastave	$7\chi^2(df=56)=141,20, p<0,05$	studijski program
Aktivno participiranje studenata u interakciji tokom nastave	$\chi^2(df=56)=123,75, p<0,05$	studijski program
Tokom realizacije nastavnih sadržaja nastavnik najčešće diskutuje i razgovara sa studentima o nastavnim sadržajima	$\chi^2(df=4)=17,53, p<0,05$	spol
Nastavnik/ica tokom nastave ne motivira i ne podstiče studente na aktivnu komunikaciju	$\chi^2(df=56)=87,80, p<0,05$	studijski program
Tokom nastave mogu slobodno izraziti svoje mišljenje i vlastiti stav	$\chi^2(df=56)=159,85, p<0,05$	studijski program
Tokom nastave mogu slobodno izraziti svoje mišljenje i vlastiti stav	$\chi^2(df=12)=23,71, p<0,05$	uspjeh
Nastavnik uvažava mišljenja i stavove studenata tokom nastave i konsultacija	$\chi^2(df=56)=90,57, p<0,05$	studijski program

Uspješnost visokoškolske nastave, prema Kovač i dr. (1998) treba posmatrati kroz olakšavanje postizanja obrazovnih ciljeva studenata. Kvalitetna nastava bi trebalo da omogućava stimulaciju interesa, zanimljivost, jasnoću, poštenje, pripremljenost, entuzijazam, prijateljski odnos, spremnost za pomoć i otvorenost prema drugim mišljenjima.

Kada je riječ o ovom istraživanju, rezultati istraživanja ukazuju da studenti ocjenjuju ciljeve i zahtjeve kolegija kao nejasno prezentirane, što je naročito zastupljeno na programskim studijama prirodnih nauka. Studenti naglašavaju da nisu informirani šta se od njih očekuje, te šalju direktnu poruku da je potrebno više aktivnog sudjelovanja kroz informiranje, istraživanja i fleksibilan pristup učenju, koje treba da rezultira razvijanjem kritičnosti i samokritičnosti, kao i prilagodljivosti na nove situacije i različitost. Pripremljenost i zanimljivost nastave, ocjenjuje se kao dobra, međutim na studijskim programima društvenih i humanističkih nauka nastava se ocjenjuje kao loše pripremljena i nezanimljiva. U odnosu na deklaracijske postavke i paradigmatiku orijentaciju bolonjskog procesa, Močinić (2008) upravo kao najvažnije ističe potrebu za uvažavanjem studenta kao subjekta učenja. Kao glavne modele u radu sa studentima, izdvaja seminare, konsultacije, vježbe i rasprave, koji pozitivno utiču i na reor-

ganizaciju visokoškolske nastave s aspekta principa individualizacije, kao i s aspekta njene zanimljivosti. Istražujući aktivnu participaciju studenata u nastavnoj interakciji, studenti ostvarenost komunikacije ocjenjuju dobrom, izuzev na studijskim programima društvenih i humanističkih nauka gdje se ona ocjenjuje kao nedovoljno dobra. Govoreći o poziciji studenta u nastavi, Krampus (2009) naglašava da je vrlo važno da studenti budu tretirani kao subjekti nastave, što osigurava više prostora za njihovu samoaktualizaciju. Time motivacija pokreće studenta na veću participaciju u nastavnim aktivnostima, a ona proizlazi i iz same aktivnosti studenata. Kada je u pitanju realizacija nastavnih sadržaja, istraživanje je pokazalo da nastavnik/ica najčešće ne diskutuje i ne razgovara sa studentima o nastavnim sadržajima, što znači da se nastavni rad odvija frontalno uz isključivu dominantnost univerzitetskih nastavnika. Utvrđena je statistička razlika u odnosu na varijablu spol ispitanika, gdje 75,3% ispitanica izjavljuje da nastavnik tokom realizacije nastavnih sadržaja, ne diskutuje i ne razgovara sa studentima o nastavnim sadržajima. Pored toga, istraživanje pokazuje da nastavnik/ica tokom nastave ne motivira i ne podstiče studente na aktivnu komunikaciju, što je naročito primijećeno na studijskim programima društvenih i humanističkih nauka. Ispitujući aspekt demokratičnosti nastave i slobode iznošenja mišljenja, rezultati istraživanja pokazuju da studenti uglavnom tokom nastave mogu slobodno izraziti svoje mišljenje i vlastiti stav, ali je zabilježeno na studijskim programima prirodnih nauka da ispitanici ocjenjuju da tokom nastave ne mogu slobodno izraziti svoje mišljenje i vlastiti stav. Pored navedenog, utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika s obzirom na varijablu uspjeh, odnosno 88,3% ispitanika sa uspjehom sedam (7) i devet (9) ocjenjuju da studenti tokom nastave mogu slobodno izraziti svoje mišljenje i vlastiti stav. Istraživanje je pokazalo da 36% ispitanika ocjenjuje da nastavnik ne ohrabruje, ne podstiče i ne motiviše studente da aktivno sudjeluju u nastavi, kao i da se ne uvažavaju mišljenja i stavovi studenata tokom nastave i konsultacija, što je naročito zastupljeno na studijskim programima društvenih i humanističkih nauka.

ZAKLJUČAK

Promjene u sistemu visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini u posljednjih desetak godina rezultat su aktuelnih reformskih tendencija za implementiranje principa Bolonjske deklaracije. U aktuelnom procesu te reforme, najčešće se naglašavaju prepreke i negativni faktori koji često zasjenjuju mnoge pozitivne promjene koje su

ostvarene. Rezultati ovog istraživanja u odnosu na teorijske postavke o kvaliteti nastave, naročito o komunikacijskom aspektu nastave i aspektu demokratizacije akademske klime i odnosa između univerzitetskih nastavnika i studenata, pokazuju da u univerzitetnoj nastavnoj praksi nisu primijenjen asavremena pedagoška i didaktičko-metodička saznanja. Odlika univerzitetske nastave kao procesa još uvijek predstavlja rigidnost, ukočenost i krutost. Deklarativno zalaganje za promjene i težnja prema kvalitetu su uočljive, međutim stepen dostignutosti kvaliteta je neprimjetan s obzirom na to da se pedagoška i didaktičko-metodička komponenta reforme sistema visokoškolskog obrazovanja ostavlja po strani. U univerzitetnoj nastavnoj praksi još susrećemo prevelike homogenizirane grupe studenata te vrlo malo ili nimalo praktičnog rada. Komunikacijski aspekt i interaktivno učenje nisu postali normativni standard u nastavi, čime je i demokratski aspekt nastave još uvijek rigidan i usmjeren na nastavnikov autoritet. Većina univerzitetskih nastavnika ne ostvaruje kvalitetnu komunikaciju sa studentima, te ne dopuštaju studentima da iznose mišljenja i da niti da kritički pristupaju učenju. U odnosu na rezultate ovog istraživanja, može se zaključiti da studenti nisu zadovoljni kvalitetom onog dijela obrazovnog sistema, koji je ostao marginaliziran u procesu reforme – pedagoškog i didaktičko-metodičkog aspekta reforme koji se odnosi na nastavu i njenu organizacijsku strukturu. U tom smislu, pažnju treba usmjeriti i prema univerzitetskim nastavnicima, osiguravajući im kontinuirano kvalitetno pedagoško i didaktičko-metodičko usavršavanje kako bi se pedagoški i naučno-istraživački rad univerzitetskih nastavnika unaprijedio, a nivo kvalitete univerzitetske nastave dosegao očekivanja studenata, te uskladio sa savremenim dostignućima pedagogije, didaktike i metodike nastavnog rada.

LITERATURA

1. Ajanović, Dževdeta i Stevanović, Marko (1999), *Školska pedagogija*, Sarajevo, Prosvjetni list.
2. Angeliqne De Hei, Miranda Suzanna., Strijbos, Jan – Willem., Sjoer, Ellen, Admiraal, Wilfred. (2015). *Collaborative learning in higher education: lecturers' practices and beliefs*. Research Papers in Education No. 2. (pp. 232–247) London: Taylor & Francis Group
3. Biondić, Ivan (1993), *Integrativna pedagogija*, Zagreb, Školske novine
4. Ćatić, Refik i Halilović, Nezir (2013), *Percepcija kvalitetne nastave iz perspektive učenika Sarajevskih srednjih škola*, Zbornik radova naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem *Kvalitet 2013* (str. 415–420) Zenica, Mašinski fakultet
5. Ćatić, Refik (2004), *Komparativna pedagogija*. Zenica, Pedagoški fakultet
6. Ćirić, Nedim (2014), *Forms, methods and techniques of evaluation, inspection, evaluation and assessment of students' achievement in contemporary university teaching*, Zbornik međunarodnog naučno-stručnog skupa *Kulturni identitet u digitalnom dobu*, (str. 1001–1009), Zenica, Pedagoški fakultet
7. Ćirić, Nedim (2016), *Interactive teaching as innovation in quality of didactical methodical organization of academic teaching*, *Metodički obzori* br. 11 (str. 76–91), Pula, Veučilište Jurja Dobrile u Puli
8. Diković, Marina (2011), *Osposobljavanje nastavnika za provođenje odgoja i obrazovanja za građanstvo, Život i škola*, Osijek, god. 57, sv. 1 (26), str. 11–24
9. Đorđević, Jovan (2002), *Svojstva nastavnika i procjenjivanje njihovog rada*, Vršac, Viša škola za obrazovanje vaspitača
10. Đukić, Mara (2010), *Nova paradigma univerzitetske nastave kao izraz pedagoške reforme visokog obrazovanja*, *Sociološka luča*, Nikšić, god. 4, sv.1 (1), str. 135–145
11. Kiper, Hanna i Mischke, Wolfgang (2008), *Uvod u opću didaktiku*, Zagreb, Educa.
12. Krampus, Vicko (2009), *Poslovni hrvatski jezik i interaktivna nastava na Veučilištu VERN*. *Metodika* br. 18. (str. 92–96). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
13. Maureen P., Boyd & William C., Markarian (2015), *Dialogic Teaching and Dialogic Stance: Moving beyond Interactional Form*. *Research in the Teaching Of English* No. 3 (pp. 272–296). Urbana: Natl Council Teachers English

14. Mencer, Ivan (2010), *Upravljanje kvalitetom na hrvatskim sveučilištima u nastojanjima uključivanja u europski prostor visokog obrazovanja*, Zbornik radova 11. međunarodnog Simpozija o kvaliteti Kvaliteta, konkurentnost i održivost. Zagreb: INTER-ING.
15. Meyer, Hilbert (2005), *Što je dobra nastava*, Zagreb, Erudita.
16. Omerović, Muhamed (2014), *Vrednovanje pedagoškog rada škole – susret s metodičkom praksom*, Tuzla, Off Set.
17. Omerović, Muhamed (2015), *Metodika nastavnog rada – pedagoška moć odlučivanja*, Tuzla, Off Set.
18. Ratković, Milan (2004), *Visoko školstvo na prekretnici*, Beograd, Prosvjetni pregled.
19. Rodek, Stjepan (2011), *Novi mediji i nova kultura učenja*, Napredak, Zagreb, god. 152 sv. 1 (1) str. 9–28.
20. Selimović, Hazim; Tomić, Ruža i Selimović Zehrina (2015), *Uloge i kompetencije savremenog učitelja, nastavnika*, Zbornik radova *Nauka-društvo-tranzicija*, (str. 63–78), Banja Luka, Evropski defendologija centar.
21. Suzić, Nenad (2005), *Pedagogija za XXI vijek*, Banja Luka, TT – centar.
22. Vlahović, Boško (2001), *Putevi inovacija u obrazovanju*, Beograd, Stručna knjiga i Eduka.

INTERDISCIPLINARITY OF TEACHER EDUCATION PROGRAMS AND QUALITY OF ORGANIZATION OF UNIVERSITY TEACHING

Summary

The quality of teaching, educational work of teachers is directly related to the competencies of university teachers. The interdisciplinarity of the program for training teachers in university studies, can be a good basis for creating a new quality of teaching. It includes a variety of approaches to scientific fields, in order to build competencies needed for educational work in teaching modern school. This requires innovation curriculum, as well as changing the entire didactic - methodological organization of teaching in higher education, which must overcome the traditional paradigm of teaching and integrate value Paradigm Learning, based on interactivity and active participation of students. The aim of this study was to assess the quality of teaching in pedagogical and psychological group of subjects in the study programs

of the University of Tuzla, which educate students for teaching. Used analytical - descriptive and survey as a variant of the analytical and descriptive methods, and procedures of content analysis and survey. It is assumed there is a statistically significant difference in the evaluation of the quality of instruction given the clear emphasis on the objectives and demands of the course, preparedness and interesting classes, active participation of students interact during classes, the democratic principle of freedom of expressing an opinion and attitude, and to evaluate the quality of teaching varies according the demographic variables gender, academic achievement and degree program in which students study. The research results show that students are not completely dissatisfied with the quality of the education system, but certain parts of the higher education system, ie. part of which remained marginalized in the reform process - the pedagogical and didactic - methodical aspects of reform relating to education and its organizational structure, whose quality failed to meet the expectations of students, because it is not compatible with the modern achievements of pedagogy, didactics and methodology of teaching.

Keywords: university instruction; quality evaluation; higher education; interdisciplinary curriculum.

Adresa autora

Authors' address

Nedim Ćirić

Islamski pedagoški fakultet u Bihaću

Selma Porobić

Filozofski fakultet u Tuzli

Ramiz Nurikić

Behram-begova medresa u Tuzli

nedimcivic@gmail.com

selma.porobic@untz.ba

nurikic.r@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Jelena Ilić, Selma Kešetović

PANTOMIMA KAO PEDAGOŠKA METODA ZA USVAJANJE

ENGLJSKIH IDIOMATSKIH FRAZA / PANTOMIME AS A TEACHING

METHOD FOR SUCCESSFUL ENGLISH IDIOM ACQUISITION 393

UDK 811.111'373.72

Pregledni rad

Review paper

Jelena Ilić, Selma Kešetović

PANTOMIMA KAO PEDAGOŠKA METODA ZA USVAJANJE ENGLESKIH IDIOMATSKIH FRAZA

Ovaj rad predstavlja jedan od konkretnih, aktuelnih i efikasnih načina za savladavanje engleskih idiomatskih fraza kao ključnih i elementarnih fraza engleskog jezika. Dosadašnji je način usvajanja idiomatskih fraza dovodio do uvjerenja da su idiomatske fraze dosadne te da su idiomi posebna kategorija koja se slijepo memorira i uči napamet. Kao takva ona je predstavljala napor i težinu i učenicima srednjih škola, a i studentima engleskog jezika i književnosti.

Upravo je iz te potrebe i proizašao ovaj rad, kako bi se pronašao kvalitetan i efektivan modus usvajanja fraza koji bi studentima engleskog jezika olakšao dugoročno memoriranje i primjenjivanje istih, a u isto vrijeme bi se pronašao kvalitetan i održiv modus koji bi bio primjenjiv u naučno-nastavnom procesu iz generacije u generaciju. Stoga se posegnulo za paralingvističkim trikovima koji vidljivo odgovaraju novijim i modernijim studentskim strategijama i stilovima učenja stranog jezika. Zaista, jezik i pantomima predstavljaju međusobno zavisne sisteme, koji utječu jedan na drugi i konstantno su u korelaciji. Pantomima uveliko podstiče senzomotornu reprezentaciju same fraze, što itekako utječe na njezino kvalitetno i dugoročno memoriranje pri učenju stranog jezika.

Ključne riječi: idiomatske fraze, pantomima, pedagoška metoda, paralingvističke karakteristike, gestikulacija, motivacija, memoriranje

1. PROBLEMATIKA ADEKVATNOG PODUČAVANJA I MEMORIRANJA IDIOMA

Savladavanje engleskih idiomatskih fraza predstavlja jedan od ključnih i elementarnih koraka pri učenju engleskog jezika. Idiomi, prema definiciji, predstavljaju ustaljene izraze koji se sastoje od niza riječi, sa osebnim izričajem koji se često ne dá doslovno prevesti na drugi jezik. (Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary; www.hrlexicon.info) No, idiomatske fraze nisu oduvijek bile od ključne važnosti u učenju stranog jezika. Interes za učenje idiomatskih fraza u sklopu *primijenjene lingvistike* pojavljuje se tek 90-tih godina prošlog stoljeća, kada se pojavljuju i novi uvidi u kognitivne nauke i lingvističke teorije. (Boers et al., citirano iz: Bogaards et al. 2004: 54) Sve do tada, idiomatske fraze su bile marginalizirane isključivo iz tri glavna razloga. (Boers et al., citirano iz: Bogaards et al. 2004: 54) Prvi razlog jeste taj što se jezik tretirao kao dihotomija gramatike i leksike, pri čemu su se odvojeno usvajala gramatička pravila, s jedne, i liste novih riječi, s druge strane. Idiomi, dakle, nisu bili prihvatljivi u ovoj dihotomiji. Kao drugi razlog navodilo se da su idiomi ornamentnog i kičastog karaktera, sa svojom stilističkom svrhom iskoristivi jedino u poeziji i retorici. Naposljetku, značenje idioma je bilo nepredvidljivo zbog arbitrarne prirode istih, pri čemu se vjerovalo da ne postoji adekvatan sistem niti modus za učenje i usvajanje ovih fraza. Idiomi su predstavljali posebnu kategoriju koja se slijepo memorirala i učila napamet, i kao takva je predstavljala napor i težinu u učenjima, a i studentima engleskog jezika i književnosti.

Upravo je ta problematika utjecala na potrebu posvećivanja posebne pažnje adekvatnom podučavanju i što bezbolnijem memoriranju idioma. Suština je bila pronaći kvalitetan i efektivan modus koji bi studentima engleskog jezika olakšao učenje takvih fraza i koji bi bio primjenjiv iz generacije u generaciju. Trebalo je idiomatske fraze približiti studentima, koji bi usvajali iste kroz jednostavne i zabavne jezične vježbe, a koje bi, nakon početnog memoriranja u kratkotrajnu memoriju, bivale prenesene u dugoročnu memoriju. Fokusirajući se na iznalaženje jednog efektivnog modusa za usvajanje idioma, posegnuto je za paralingvističkim trikovima koji bi potpomogli samo usvajanje istih.

2. PANTOMIMA KAO MOTOR UČENJA IDIOMATSKIH FRAZA

Nadasve je neobična i istinski efektivna činjenica da neverbalna komunikacija, odnosno gestikulacija, djeluje kao motor učenja idiomatskih fraza. (Gärdenfors 2017)

Budući da postoji veliki broj općih gestikulacija koje potpomažu komunikaciju među govornicima, nije ni čudo da studenti smatraju pantomimu jednim zabavnim i spontanom vidom učenja i memoriranja fraza. Pantomimom se smatra onaj oblik neverbalne komunikacije koji opisuje objekte ili radnje bez ikakve verbalne potpore. Ona ne podrazumijeva nikakve onomatopeje ili, pak, neartikulirane zvukove. McNeill (2000) naglašava da pantomima pripada kontinuumu koji se proteže od jezične do paralingvističke domene.

Moglo bi se reći da je pantomima jedan DUMB SHOW, baziran na vizuelnoj i manualnoj prezentaciji. Vrlo često se doživljava kao kompleksan i sekvencijalan pokret, koji najčešće nije konvencionalne prirode. No, ipak se dâ primijetiti da pantomima ponekad i jeste konvencionalne prirode, koju karakterizira jedan tipični standard kojeg studenti sami nametnu, odrede i nadalje primjenjuju.

Pantomimu možemo pratiti kroz nekoliko bitnih koraka, a to su:

- Korak 1: mimičar izvodi pokrete, odnosno seriju pokreta jedan za drugim;
- Korak 2: mimičar vodi računa da je publika usmjerena na seriju pokreta koja se izvodi;
- Korak 3: mimičar navodi publiku da prati pokrete koje izvodi po određenom redu;
- Korak 4: mimičar ubrzava, odnosno usporava, s određenim pokretima ukoliko primijeti da je publika identificirala određene elemente manualne ili vizuelne prezentacije.

(Gärdenfors 2017)

Općenito govoreći, pantomima se uvijek odnosi na neki događaj, koji, prema kognitivno-semantičkoj analizi, ima svoje aktere, proces - trajanje te dovodi do određenog rezultata. Štaviše, pantomima uvijek ima za zadatak da natjera aktere (i mimičara i publiku) na razmišljanje o specifičnom događaju i o karakterističnim elementima koji oslikavaju dati događaj.

Nedvojbeno je da su stav i ponašanje nastavnika u učionici jako bitan faktor pri učenju bilo kojeg nastavnog predmeta, a naročito pri učenju stranog jezika. Nastavnici su ti koji, zapravo, uspostavljaju emocionalnu atmosferu svojim ponašanjem i stavom, a ta atmosfera općenito pridonosi i boljem usvajanju nastavnih jedinica. Stoga je važno da nastavnici sa svojim personalnim angažmanom preuzmu ulogu navigatora znanja i kritičkog razmišljanja. Dakle, obaveza nastavnika je da konstantno ispituje četiri ključna parametra:

1. nastavnik procjenjuje stil i strategije učenja svojih studenata;
2. nastavnik prilagođava jezik i strategije instrukcije potrebama svojih studenata;
3. nastavnik uvijek ima na umu da jedan stil i strategija neće podjednako odgovarati svim studentima;
4. nastavnik se adekvatno priprema i primjenjuje različite strategije kako bi upoznao i različite stilove i strategije učenja svojih studenata.

(Oxford 2003: 17)

Nadalje, Asherova ideja, koja se rodila krajem prošlog stoljeća, i danas jeste primjenljiva i učinkovita, a ta se ideja zasniva na činjenici da je samo učenje efektivnije ukoliko je učenje aktivnije. (Asher 1977) Bolje rečeno, ukoliko nastavnik kreira atmosferu koja stimulira kritičko razmišljanje, racionalno donošenje odluka te jasno komuniciranje stavova i uvjerenja, to će i samo učenje biti lako i učinkovito. Za pretpostaviti je da se i mnogi nastavnici plaše primjenjivati određene metode podučavanja koje bi mogle podsjećati na dječiju igru, kao što je, recimo, pantomima. Nadalje, neki nastavnici smatraju da gube kontrolu nad satom ukoliko je sami studenti preuzmu u igri pantomime. S obzirom da i konvencionalnu stranu pantomime sami studenti izaberu i primjenjuju, nastavnikova uloga postaje, dakle, perifernija, što nekim nastavnicima može također predstavljati problem. No, ipak, mora se istaći da uloga pantomime u nastavnom procesu zasigurno ostavlja pozitivne efekte i po studente i po nastavnika u nastavnom procesu, o čemu su pisali brojni autori, kao što su: Quinn-Allen (1995), Macedonia (2003), Tellier (2008), Kelly et al. (2009), Macedonia et al. (2011). Rezultati ovih istraživanja pokazuju da gestikulacija igra značajnu ulogu i ostvaruje pozitivan efekat pri usvajanju vokabulara u odnosu na memoriranje vokabulara napamet.

3. PRAKTIČNA PRIMJENA PANTOMIME

Pantomima se pokazala vrlo efektivnom u učenju idiomatskih fraza. Naime, prvi pozitivni rezultati su se najprije pokazali u primjeni pantomime za učenje engleskih kolokacija, dakle manje zahtjevnim te jednostavnijim fiksnim frazama u engleskom jeziku. Ispitivanje je uključivalo jednu grupu studenata *Engleskog jezika i književnosti* na predmetu *Jezične vježbe 3* u zimskom semestru akademske 2010/2011. godine. Grupa se sastojala od 15 studenata, 11 ženskog, a 4 muškog spola. Studenti su u toku nastave na predmetu *Jezične vježbe 3* primjenjivali pantomimu kako bi

pojasnili engleske kolokacije na koje su nailazili u nastavnim materijalima. Na završnom testu su ispitani studenti pokazali visoko znanje engleskih kolokacija (ispitanici su se mogli prisjetiti i upotrijebiti kolokacije u zadatim rečenicama s 95% uspješnosti), što se može pripisati primjeni pantomime u nastavi. Ova praktična primjena pantomime u nastavi engleskog jezika bila je, zapravo, pilot-projekat koji je započeo sa prvom godinom Engleskog jezika i književnosti, pri čemu su studenti upješno dokazali da kolokacije vezane za tijelo, recimo, mogu biti predočene i shvaćene bez dodatne verbalne informacije.

Primjerice, *to scratch one's head* (počešati glavu), *to lick one's lips* (oblizati se), *to knit one's eyebrows* (namrštit se), ili, pak, *to crane one's neck* (protegnuti vrat), bili su primjeri koji su se vrlo brzo primijenili kroz pantomimu i memorirali kroz ključne elemente: *scratch* (počešati), *head* (glava), odnosno, *lick* (oblizivati), *lips* (usne), odnosno, *knit* (naborati, namrštit), *eyebrows* (obrve), odnosno, *crane* (istegnuti), *neck* (vrat). Posljednja kolokacija je primjetno bila i najteža za objasniti i izgestikulirati, zbog nepoznavanja značenja glagola *crane*, no, kreativno je posegnuto za imenicom *a crane* (*kran*), koja je itekako bila bliža studentima zbog postojeće imenice *kran* u maternjem jeziku. Dakle, studenti su se s lakoćom prisjetili kolokacija na završnom testu, u primjeru poput sljedećeg:

(1a) Look at Iris frowning.

(1b) Look at Iris knitting her eyebrows.

Itekako je veliki izazov bio uvesti pantomimu kao pedagoški metod za učenje kompleksnih idiomatskih fraza na *Odsjeku za engleski jezik i književnost Univerziteta u Tuzli*. Ispitivanje je uključivalo istu grupu studenata *Engleskog jezika i književnosti*, ovaj put u sklopu predmeta u ljetnjem semestru akademske 2010/2011., *Jezične vježbe 4*. Studenti su u toku nastave na predmetu *Jezične vježbe 4* primjenjivali pantomimu kako bi pojasnili engleske idiomatske fraze na koje su nailazili u nastavnim materijalima.

Na završnom testu su ispitani studenti pokazali visoko znanje engleskih idioma (ispitanici su se mogli prisjetiti i upotrijebiti idiome u zadatim rečenicama s 90% uspješnosti), što se može pripisati primjeni pantomime u nastavi.

Kako bi ovakav metod uspješno funkcionirao u okviru razreda/grupe, poseglo se najprije za pripremnim aktivnostima prije samog sata pantomime. Prvi korak je bio organiziranje figurativnih idioma u grupe idioma sličnih po značenju. Tako su se opći idiomi koji opisuju ljude podijelili na nekoliko grupa:

- idiome koji opisuju pametne i inteligentne (*to be a mine of information, to have the gift of the gab, to know one's stuff*),
- idiome koji opisuju manje pametne i usporene (*to have nothing between the ears, to be slow on the uptake, to pull the wool over sb's eyes*),
- idiome koji opisuju sretne ljude (*to be on cloud nine, to look like the cat that got the cream, to be over the moon, to be full of beans*),
- idiome koji opisuju nesretne i umorne ljude (*to look down in the mouth, to be dead on one's feet*),
- idiome koji opisuju karakter ljudi (*to be a rough diamond, to be a dark horse, to be a snake in the grass*).

Ova podjela predstavljala bi prvi korak u memoriranju i učenju idiomatskih fraza. Sljedeći korak bi se bazirao na pokušajima generiranja gestikulacije koja bi opisala i predstavila dati idiom. Svaki bi konceptualizator, tj. student, ili još bolje, grupa studenata, pokušala gestikulacijom predstaviti svaki idiom iz ovih grupa idioma, nastojeći koristiti ključne termine koji bi potpomogli detektiranje i procesuiranje samog idioma. Na taj način bi se za svaki pojedinačni idiom kreirao mentalni, vizuelni imidž, koji bi se, zajedno sa verbalnom informacijom, pohranio kao dvostruki kod u memoriju svakog studenta. I sam čin pantomime na kraju je uvijek davao pozitivne rezultate, s obzirom da su studenti, takoreći, uživali slobodu nad nastavnim sadržajem te su mogli iskazati svoju kreativnost i kritičko razmišljanje, a, s druge strane, memoriranje idiomatskih fraza se pokazalo nadasve uspješnim, što se moglo primijetiti pri testiranju idiomatskih fraza na završnom ispitu. Dakle, studenti su se s lakoćom prisjetili idiomatskih fraza u primjerima gdje su to trebali učiniti umjesto podvučenih dijelova datih rečenica:

(2a) Maria is so busy these days, she must have been tired.

(2b) Maria is so busy these days, she must have been dead on her feet.

(3a) Victor likes to talk a lot.

(3b) Victor has the gift of the gab.

Ipak, bitno je istaći da se memoriranje i učenje idiomatskih fraza ne dešava preko noći. Takav proces iziskuje iznimno strpljenje, upornost i pripremni rad i nastavnika i studenata. No, ova se metoda pokazala iznimno zanimljivom i efektivnom za studente koji su apsolutno uživali igrajući se pantomime na satu nastave te dobijajući

kontrolu nad satom, a u isto vrijeme i gubeći osjećaj da su u učionici. Metoda se pokazala još uspješnijom i djelotvornijom ako bi se za sljedeću nastavnu jedinicu planirala isključivo pantomima, bez ikakvih dodatnih materijala, osim kartica s idiomatskim frazama koje je svaki student kroz pantomimu predstavio cijelom razredu/grupi. Još veća i kvalitetnija motivacija samih studenata bi se dobila ako bi se uvodila i neka vrsta timskog takmičenja u što jasnijem neverbalnom predstavljanju idioma kroz pantomimu. Takva bi se revizija idioma smatrala zabavnom i daleko interesantnijom nego puko učenje idioma napamet.

3. ZAKLJUČAK

Pantomima bi zaista mogla doprinijeti boljem memoriranju i učenju idiomatskih fraza. S obzirom da su idiomi fiksne fraze, puko učenje istih napamet predstavlja napor studentima i učenicima, koji postepeno gube interes za takve fraze. Memoriranje koje se svodi na kratkoročno pamćenje, isključivo za ispit ili test, pogubno je za učenje jednog jezika. No, esencijalno je naglasiti da su idiomi fraze neupitno potrebne i neminovne u svakidašnjoj komunikaciji. Dokazano je da generiranje gestikulacije u konverzaciji poboljšava samu kvalitetu iste, a da pantomima kao paralingvistički element daje prostora za poboljšavanje kvalitete učenja fraza. Pantomima jeste paralingvistički trik kojim se uspješno vrši graviranje fraza u našu memoriju. Stoga se sa sigurnošću i u nastavi može primijeniti princip da gestikulacija vrijedi hiljadu riječi.

LITERATURA

1. Abraham, L. B., Williams, L. (2009), *Electronic Discourse in Language Learning and Language Teaching*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
2. Asher, James J. (1977), *Learning Another Language Through Actions: The Complete Teacher's Guidebook*, CA. Pajaro Press, San Jose
3. Bogaards, P., Laufer, B. (2004), *Vocabulary in a Second Language*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
4. *Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary* (2004), Harper Collins Publishers, Great Britain
5. Gärdenfors, Peter (2017), *Demonstration and Pantomime in the Evolution of Teaching*, Journal list: Font Psychol. Vol. 8. 415 (accessed in May 2017 from www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5361109)
6. Harmer, Jeremy (2001), *The Practice of English Language Teaching*, Pearson Education Limited, England
7. Larsen-Freeman, Diane (2000), *Techniques and Principles in Language Teaching*, Oxford University Press, Oxford
8. Macedonia, M., Von Kriegstein, K. (2012), *Gestures Enhance Foreign Language Learning*, *Biolinguistics* 6.3-4: 393 – 416.
9. McNeill, David (2000), *Language, Culture and Cognition*, Cambridge University Press, United Kingdom (2013), *The Co-evolution of Gesture and Speech, and Downstream Consequences in: Body – Language – Communication: An International Handbook on Multimodality in Human Interaction*, Vol. 1 eds. Mülleler C., Cienki A., Fricke E., Ladewig S., McNeill D., Tessendorf S. Berlin: De Gruyter Mouton, 480 – 512.
10. Oxford, R. L. (2003), *Language Learning Styles and Strategies: An Overview*, GALA, Oxford.
11. Schewe, Manfred, L. (2002), „Teaching Foreign Language Literature: Tapping the Students' Bodily-kinesthetic Intelligence“, In Bräuer (ed.), *Body and Language: Intercultural Learning through Drama*, Ablex publishing, USA
12. Zywczyński P., Waciewicz S., Sibierska M. (2016), *Defining Pantomime for Language Evolution Research*, Topoi 10.1007/s11245-016-9425-9 (accessed in May 2017 from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11245-016-9425-9>).
13. www.hrlexicon.info

PANTOMIME AS A TEACHING METHOD FOR SUCCESSFUL ENGLISH IDIOM ACQUISITION

Summary:

This paper presents a real, modern and effective way of acquiring English idiomatic expressions, which are a relevant and elementary part of English. The former ways of idiom acquisition led to the belief that idioms are boring and that they represent a special category which should be memorized by heart. As such, idiom acquisition presented a difficulty and a learning obstacle for high school students and English language students alike.

This paper was produced as a result of this need, in order to find a good and effective model of idiom acquisition that would facilitate students' long-term memory and successful idiom usage. At the same time, this paper aims to find a sustainable model which could be efficiently applied within the teaching process from generation to generation. Therefore, it suggests paralinguistic tricks as a learning tool which seems to closely correspond to the latest teaching strategies and foreign language learning styles. Indeed, language and pantomime are two interdependent systems that affect each other and are in constant correlation. Pantomime greatly reinforces the sensorimotor representation of an idiom, which results in its successful long-term memory acquisition in foreign language learning.

Key words: idioms, pantomime, teaching method, paralinguistic features, gesture, motivation, memory

Adresa autora

Authors' address

Jelena Ilić Plauc

Selma Kešetović

Filozofski fakultet u Tuzli

jelena.ilic@bih.net.ba

skesetovic@yahoo.com

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Anida Dudić

PLAY TERAPIJA: PRIMJENA TERAPEUTSKE IGRE U RADU
S DJECOM S RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA / PLAY THERAPY:
THERAPEUTIC GAMES FOR CHILDREN WITH
DEVELOPMENTAL DISABILITIES

405

UDK 376.1-056.26/.36
159.922.7-056.26/.36.

Stručni rad
Professional paper

Anida Dudić

PLAY TERAPIJA: PRIMJENA TERAPEUTSKE IGRE U RADU S DJECOM S RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA

Iako su strahovi i različiti oblici anksioznosti vrlo uobičajeni i sastavni dio razvoja svakog djeteta, ponekad postanu tako intenzivni i dugotrajni, da rezultiraju neugodi i uznemirenosti kako djetetu tako i njegovoj porodici. U takvim slučajevima postavlja se pitanje da li se uopće radi o prolaznim, dobi i situaciji primjerenim strahovima ili je bolje govoriti o anksioznim poremećajima i fobijama. Način na koji djeca izražavaju svoje emocije je važan indikator prirode dječijeg procesa. Djeca često nisu svjesna toga što su emocije; to ne znači da ih ne doživljavaju, nego da ih ne znaju verbalizirati, pokušavajući suspregnuti neugodne emocije. Ipak, emocionalna bol i neproživljene emocije reflektiraju se kroz dječije ponašanje i proces. Najbolji način proživljavanja tih emocija jeste kroz igru. Prema definiciji Association for Play Therapy (2003) play terapija je terapeutski modalitet u kojem terapeut koristi terapeutske ovlasti igre da pomogne djeci spriječiti ili riješiti psihosocijalnih poteškoća kako bi postigli optimalni rast i razvoj. Izgradnjom terapijskog odnosa u play terapiji i uspostavom kontakta, uz pomoć kreativnoga terapijskog procesa djeca imaju priliku upoznati, razumjeti i prihvatiti sebe i svoje potrebe, osvijestiti svoje osjećaje i izraziti ih na socijalno prihvatljiv način.

Cilj ovog rada je pojasniti i opisati prirodu primjene terapeutske igre u radu s djecom s razvojnim teškoćama, sa naglaskom u terapiji anksioznih poremećaja. U radu je korišten polustrukturirani intervju na uzorku kojeg su činili profesionalci iz privatnog i javnog sektora koji u svom terapeutskom djelovanju pomažu djeci da riješe razvojne probleme.

Ključne riječi: dijagnoza, razvojne teškoće, play terapija, djeca, priroda igre.

UVOD

Kako većina teoretičara (Piaget, 1936, Eljkonjin, 1978, Bloom, 2005, Berck, 2007) smatra da iskustva u djetinjstvu imaju ključnu ulogu u razvoju psihičkog zdravlja odrasle osobe, a kako je igra u djetinjstvu sveprisutna, tako predstavlja prirodan način djetetovog učenja i usvajanja informacija iz okoline, te je kao takva nužna za zdrav razvoj i djetetovo fizičko, emocionalno, socijalno i kognitivno funkcioniranje. Suzić (2006) ističe da putem igre ili igrovnim aktivnostima djeca testiraju svoje mogućnosti, uspostavljaju odnose sa drugom djecom i odraslima, stvaraju modele u kojima intenzivno sjedinjuju realnost i maštu.

Moć i značaj igre ogleda se u prirodnom načinu samoizražavanja djeteta; u igri se djeca odvažno suočavaju s potisnutim emocijama, proživljenim traumama, aktualnim konfliktima, ali i strepnjama koje u njima budi neizvjesnost budućnosti. Nadalje, kako su nerealna uvjerenja dio normalnog kognitivnog razvoja u djetinjstvu, tako je njihova posljedica česta pojava nerealnih strahova i anksioznosti. Pokazalo se da (Vulić-Prtorić, 2002) intenzivni i dugotrajni strahovi u vrijeme adolescencije predstavljaju najsnažniji faktor ranjivosti za anksiozne poremećaje u odrasloj dobi.

Anksiozni poremećaj se dijagnosticira u onim slučajevima kada simptomi anksioznosti nisu primjereni dobi djeteta, kada postanu toliko intenzivni da uzrokuju značajnu uznemirenost i zabrinutost, te kada ometaju djetetovo svakodnevno funkcioniranje. (Poulton, Trainor, Stanton, McGee, Davies i Silva 1997) U posljednjih nekoliko decenija upravo se play terapija naširoko koristi u liječenje dječijih emocionalnih problema u ponašanju kao odgovor na jedinstvene i različite potrebe u razvoju, gdje igra (Tahirović, 2016) služi kao medijator komunikacije između djeteta i terapeuta u terapijskom procesu.

Ovaj rad se fokusirao na pojašnjenje prirode primjene igre u terapiji djece s razvojnim teškoćama, sa naglaskom u terapiji anksioznih poremećaja. Također se željelo utvrditi koliko se igra koristi u radu sa djecom, te koje tehnike profesionalci prepoznaju kao efikasne.

MOĆ IGRE U TERAPIJSKOM PROCESU

Mnogi autori govoreći o igri kao o jednoj od karakteristika ljudskog ponašanja navode da igra, ustvari, obilježava sva razdoblja ljudskoga života. Tako Huizinga (1992) ističući značaj igre tvrdi da civilizacija proizlazi i razvija se u igri i kao igra. On

ljudskoj vrsti, uz nazive *homo sapiens* i *homo faber*, dodaje naziv *homo ludens*, čovjek koji se igra. Nadalje, Godbey (1988: 165) navodi: „Najjasniji znak zrele odraslosti – a ovo će iznenaditi mnoge odrasle, mogla bi upravo biti sposobnost da se bude djetetom; da se netko može igrati baš poput djeteta. Ovo otkriće nije novo, to je više vrsta ponovnog otkrića. Stoljetna opažanja i razmišljanja osigurala su brojne dokaze za nešto što su ljudi zapravo znali cijelo vrijeme. Čovjek se mora igrati.“

Tako je igra dječija realnost koja predstavlja najznačajniji put razvoja ličnosti djeteta, ali i pripremu za odrastanje. Mahmutović (2013) navodi ako je igra pravilno vođena uz pomoć roditelja ili odgajatelja, onda dijete uči kako da uspostavlja zdrave socijalne kontakte, ponaša se na adekvatan i ispravan način u određenim situacijama i izbjegava konflikte u kontaktima sa drugom djece i ako dođe do konflikta bude spremno da riješi konflikt na miran način. Dijete kroz igru uči, navikava se na pravila društvena ponašanja i razvija svoje motoričke i intelektualne sposobnosti. Kasnije se čovjek, na ovaj ili onaj način, nastavlja igrati, ne prekidajući mogućnost razvijanja svojih sposobnosti. (Ćurko i Kragić, 2009) Ovdje je važno naglasiti razliku između igre kao dobrovoljne i relaksirajuće aktivnosti djeteta koja se može odvijati na bilo kojem mjestu, sa bilo kojom osobom i koja podstiče tipičan psihološki razvoj djece i igre koja se primjenjuje u terapiji djece sa razvojnim teškoćama.

Kada se govori o igri koja se primjenjuje u terapiji, onda se posmatra kao forma u psihoterapiji. Prema Gilu (1991) termin *dječija terapija* se vrlo često koristi i kao *terapija igrom* ili *play terapija*. Nadalje, Schaefer (1980) objašnjava da je svakom ko primjenjuje play terapiju teško da tačno definira šta se podrazumijeva pod ovim terminom. On navodi da je za njega igra ugodna, intrizički motivirana, neinstrumentalizirana, bez određenog cilja, te se ne pojavljuje u situacijama u kojoj postoji strah i napetost. Erikson (1963) tumači igru kao „emocionalnu laboratoriju“ u kojoj se dijete uči kako se nositi sa okruženjem u kojem odrasta. Kako su Ana Freud i Melanie Klein prve koje su pisale o inkorporaciji igre u psihoanalitičkoj teoriji, naglašavale su da je primarni cilj terapije sa djecom uz korištenje igre da se otklone smetnje koje ometaju tipičan psihološki razvoj djece, te da se na taj način podstakne razvoj svih djetetovih potencijala i postizanje svih razvojnih ostvarenja u skladu sa hronološkom dobi.

Tahirović (2016) ističe da terapija igrom može pomoći djeci da razviju efikasnije strategije ponašanja, nova rješenja za probleme s kojima se suočavaju, da razviju samopoštovanje, nauče da prihvate sebe i druge, da razviju empatiju, samovrednovanje i, uslijed toga, da budu sigurniji u vlastite sposobnosti. Pa tako navodi da se igra koristi kako bi komunicirali ili pomagali ljudima, a posebno djeci u

prevenciji ili rješavanju psiholoških teškoća, gdje je cilj pomoći djeci u boljoj socijalnoj integraciji, rastu ili razvoju. Nadalje, i različiti pravci (poput psihoanalitičke terapije igrom, strukturalne play terapije, grupne terapije) na različite načine razumiju ulogu igre u terapiji i njene primjenjivosti, razvijajući različite modalitete u radu sa djecom sa različitom problematikom.

Ključni dio terapijskog rada s djecom je pomoć u prepoznavanju i doživljavanju potisnutih emocija, jer što su djeca informiranija o emocijama, što ih više doživljavaju, i što više uviđaju kako su emocije prirodan dio ljudskog života, to će lakše naučiti vještine izražavanja emocija na zdrav i društveno prihvatljiv način. S druge strane, djeci često nedostaje dovoljno adekvatnih riječi kako bi izrazili duboke emocije, gdje veća djeca možda imaju dovoljno širok repertoar riječi ali su emocije prebolne, te preferiraju ne imenovati ih, tako da uz pomoć kreativnoga terapijskog procesa djeca imaju priliku upoznati, razumjeti i prihvatiti sebe i svoje potrebe, osvijestiti svoje osjećaje, verbalno i neverbalno osnažiti osjećaj sebe, te učiti izraziti svoje osjećaje na socijalno prihvatljiv način.

Budući da je dijete s poteškoćama najčešće zbunjeno vlastitom agresivnom energijom i izražava je poremećajima ponašanja i odnosa s drugima, važno je djetetu dopustiti različite prilike za izražavanje te energije, za doživljavanje, projiciranje, prihvatanje i ekspresiju emocija na siguran način, uz pomoć umjetničkih medija i igre. Tako dijete u terapijskom procesu uči adekvatne mehanizme rješavanja problema i suočavanja sa stresnim situacijama, uočava i rješava sukobe na društveno prihvatljiv način, mijenja ponašanje, te uspostavlja bolju samokontrolu. Zbog straha od pogreške djeca su često anksiozna i pri donošenju jednostavnih odluka. U terapijskom procesu se stvaraju životne situacije uz pomoć različitih simboličkih manifestacija i tehnika, tako da dijete ima mogućnost prikazati svoje osjećaje ili situaciju, ponovo proživjeti s distancom, u sigurnom okruženju gdje mu se ništa ne može dogoditi, uvidjeti različite potencijalne ishode te stvoriti nov smisao i steći osjećaj kontrole nad svojim svijetom.

Bloom (2006) ističe da dijete u terapijskom procesu uči smanjiti stres i napetost. Slobodnim kretanjama tijela, uranjanjem u simboličke sadržaje ne prijeteće realnosti kroz igru, modelirajući glinu ili kombiniranjem boja i kolaža, slobodnim otpuštanjem glasova kod djece se kao i svih ljudi izražavaju emocije, oslobađa negativna energija u tijelu čime se otpušta napetost, smanjuje stres i postiže umirujući i ublažavajući učinak. U tom procesu dijete otkriva i osnažuje vlastite sposobnosti, kreativnost, maštu, razvija jedinstvene potencijale, unutarnje interese i motivaciju, razvija mentalnu fleksibilnost, te gradi povjerenje u sebe i svoje mogućnosti povećavajući

samopouzdanje. U terapijskoj igri se otkrivaju, rekonstruiraju i prerađuju događaji i odnosi za koji su bolni afekti vezani i koji djetetu ne dopuštaju da krene dalje. Kroz terapijsku igru dijete dobiva priliku da bolje shvati i izrazi svoje osjećaje i da stekne tjelesno iskustvo koje ima jednoznačnu emotivnu podlogu. To ima odgovarajuće psihološke efekte, omogućava djetetu da proradi problem i da se izrazi na nov, kreativan način. U terapijskoj situaciji Bloom (2006) ističe da treba osigurati toplu atmosferu u kojoj dijete može:

- uživati u svojoj igri,
- razvijati svijest o svome tijelu bez obzira na hendikep,
- osjetiti svoje tijelo, njegove mogućnosti i ograničenja,
- razgovarati o problemima koji ga muče,
- kroz igru, kreativne medije, vođene fantazije i sl. proraditi iskustva,
- suočiti se s problemima i integrirati moguća rješenja,
- preuzimati odgovornost za svoje izbore, osvjestiti svoje zahtjeve i ciljeve,
- osjećati ponos što se trudi ispuniti svoje namjere.

U terapijskom procesu dijete osjeća svoje granice, može eksperimentirati sa njima, ali Gill (1991) napominje da igra sama po sebi neće proizvesti potrebne promjene u terapijskom radu bez intervencije terapeuta i načina kako je on/ona koriste na osmišljen način. Pa tako Chethik (2008) kaže da terapeut ne samo da treba pripremiti scenu za igru, nego mora postati „igrač“ u dječijem svijetu. Na taj način dijete osjeća da je u posebnom „prostoru za igru“ s nekim ko može razumjeti i govoriti njegov specijalni jezik. Nikolić (1992:125) navodi da „terapeut može zauzeti različite stavove prema djetetovoj igri: od aktivnog suigrača preko svih nijansi prelaza do pasivnog, neutralnog posmatrača, koji budno prati igru.“

Unutar „prostora za igru“ terapeut može pomoći da se stvari učine razumljivijim dok dijete kroz igru iznosi svoj unutrašnji svijet. Postajući privremeno roditeljski objekt, terapeut može postati osoba u vezi s kojom će se iskazati najiskreniji strahovi djeteta. (Orenland, 1998 prema Chethik, 2008) Cilj navedenog je da se dijete osjeća ugodno uprkos tome što je ono malo, a terapeut odrasla osoba. Iz ovoga proizlazi važnost karakteristika koje treba da posjeduje terapeut u terapijskom procesu.

Virginia Axline (1947) u knjizi „Play therapy“ objašnjavajući bazične postavke nedirektivne terapije igrom navodi da terapeut treba uspostaviti topao, prijateljski odnos s djetetom u kojem dobar rapor (rapport) treba uspostaviti čim prije, nadalje navodi da terapeut treba da prihvata dijete onakvo kakvo jest uspostavljajući osjećaj tolerancije u odnosu kako bi se dijete osjećalo slobodno da u potpunosti izrazi svoje

osjećaje zadržavajući duboko poštovanje prema djetetovoj sposobnosti da riješi vlastite probleme ako mu se da prilika za to, jer u terapijskom procesu dijete nosi odgovornost u donošenju odluka i prihvatanju promjena, a terapeut samo slijedi dijete i njegovu igru. Terapeut ne požuruje proces terapije, to je postepen odnos koji terapeut prepoznaje kao takav gdje terapeut postavlja samo ona ograničenja koja su potrebna da bi se terapiju zadržalo u stvarnom svijetu i kako bi se dijete učinilo svjesnim svoje odgovornosti u tom odnosu. Iz svega navedenog može se zaključiti da je terapeut taj koji kreira sigurno okruženje, te odnos kojim djetetu pruža vrijedno, često unikatno i novo iskustvo. Play terapija se koristi u radu sa djecom više od šezdeset godina, oni koji podržavaju primjenu igre u psihološkoj terapiji djece nedvosmisleno tvrde da je ona vrlo efikasan način pomoći djeci.

Virginia Axline-a (1947., prema Bratton i sarad., 2005) koristeći igru u svom radu sa djecom najavila je najznačajniji razvoj primjene play terapije, posmatrajući igru kao prirodni način izražavanja dječije sposobnosti da riješe svoje probleme. Tako je njen rad u kasnim 1940-im i 1950-im godinama, popularizirao play terapiju kao psihoterapijski tretman za djecu. Nadovezujući se na Axline rad, Haim Ginott (1961), Clark Moustakas (1953), Louise Guerney (1983), i Garry Landreth (1991) značajno su doprinijeli širenju prihvatanja play terapije u terapijskom radu sa djecom. (Landreth, 2002) Pored općeprihvaćenosti ove metode u praksi, kritike su usmjerene na pitanje empirijskog dokazivanja efikasnosti ove terapije. Naime, vjeruje se da efikasnost kognitivno bihevioralne terapija lakše je empirijski dokazati, te da se u play terapiji terapeut oslanja više na samu igru nego na empirijski dokazane teorije.

Tako Lebo i Philips (n.d. prema Tahirović, 2016) navode da play terapija nije empirijski dokazana, istraživanja uključuju mali uzorak zbog čega se ne može generalizirati efikasnost terapije, jer većina istraživanja dokazuju efikasnost play terapije na kontrolnoj grupi, a ne u primjeni drugih terapijskih metoda. Nadalje, navode da nije dokazana efikasnost korištenja igračkaka u terapiji, izbor ponuđenih igračkaka u terapijskoj sobi se uglavnom zasniva na intuiciji terapeuta, a ne na naučno zasnovanim preporukama. Međutim, pored navedenih kritika veliki broj meta analiza su pokazale jako dobre rezultate u primjeni nedirektivne terapije igrom. Istraživanja (poput LeBlanc i Ritchie 2001, Casey i Berman 1985, Ray, Bratton, Rhine i Jones 2005,) potvrđuju da je play terapija efikasna metoda u psihoterapijskom radu sa djecom sa razvojnim problemima, i da čak generira jače efekte na razvoj djece negoli druge psihoterapijske tehnike, ističući značajnu ulogu sesija (više sesija daje bolji efekat), kao i uključivanje roditelja u rad sa djecom kao vrlo važnom faktorom za uspjeh terapije.

U.S Public Health Service (2000) objavio je rezultate metaanalize 93 studije, koje su imale za cilj da procjene efikasnost play terapije i da identificiraju faktore koji bi mogli utjecati na njenu efikasnost. Došlo se do rezultata da se play terapija pokazala jednako efikasna u radu sa djecom različitog uzrasta, spola i razvojnih problema. Upravo je ova metaanaliza (Bratton i sarad., 2005) dala odgovor na duge debate koje su vodili profesionalci u polju mentalnog zdravlja o efikasnosti play terapije u radu sa djecom.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog rada orijentiran je ka uvidu u prirodu primjene terapeutske igre u radu sa djecom s razvojnim teškoćama, posebno anksioznih poremećaja, pri čemu je primijenjen kvalitativni istraživački pristup, s obzirom da omogućava temeljitije i sveobuhvatnije zahvatanje istraživanog fenomena.

Karakteristike, prirodu i primjenu igre u terapeutskom radu sa djecom sa razvojnim teškoćama, teže je ispitati kvantitativnim putem zbog prirode samog fenomena. Kvalitativna metodologija nema za cilj generalizaciju zaključaka nego naglašava, u ovom slučaju, sociopedagoški interesantne činjenice koje bi mogle biti od velikog značaja za korištenje play terapije u psihosocijalnoj pomoći djece, kao i za razumijevanje socijalnih, emocionalnih problema sa kojim se djeca susreću u različitim uzrastima.

DEFINIRANJE PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

Profesionalci u radu sa djecom igru koriste da bi stupili u kontakt sa djetetom, a zatim na način koji im se čini najprikladnijim rješavaju problem djetetovih psihičkih poteškoća, uzimajući u obzir vrstu, dubinu psihičkog poremećaja, ličnosti djeteta, njegovu blisku okolinu i vanjske uvjete za liječenje. Upravo zbog tolike važnosti igre u djetinjstvu djeteta ovaj rad se usmjerio na ispitivanje prirode primjene igre u play terapiji, odnosno da li je igra i koliko zastupljena u procjeni stanja djeteta, te koliko se koristi u rješavanju emocionalnih i socijalnih problema kod djece.

Pitanja na kojima je koncipirano ovo istraživanje su: Koliko se često primjenjuje play terapija u radu sa djecom koja imaju razvojne teškoće? Koje tehnike ispitanici najčešće koriste u radu sa djecom koja imaju razvojne teškoće? Da li se igra u radu

sa djecom koja imaju razvojne teškoće pokazala kao dobra metoda? Za koja se stanja ili identificirane poremećaje play terapija pokazala efikasna? Koji su najčešći oblici anksioznih poremećaja prisutni kod djece sa kojom su radili ispitanici? Da li ispitanici primjenjuju play terapiju kod anksioznih poremećaja? Kod kojih anksioznih poremećaja play terapija se pokazala kao najbolja metoda?

Smislenost odabira ovih pitanja ogleda se u saznanju da je igra važan dio djetinjstva svakog djeteta, gdje se postupno aismiliraju traumatizirajući doživljaji i iskustva, a play terapija modalitet koji na kreativan način pomaže djeci da riješe emocionalne i socijalne probleme.

ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

U znanstvenom pogledu ovaj rad će omogućiti bolje razumjevanje važnosti i značaja primjene igre u rehabilitaciji, osvješćivanje i rješavanje emocionalnih i socijalnih problema kod djece u različitim uzrastima uz pomoć kreativnoga terapijskog procesa. Praktični značaj se ogleda u boljem razumjevanju značaju play terapije i igre, s obzirom da je ona prirodni oblik učenja i razvoja djeteta, a na bosanskohercegovačkim prostorima je malo istražena.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je pojasniti i opisati prirodu primjene igre u terapiji djece koji imaju razvojne poteškoće. U skladu s tim ciljem, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kakva je priroda i koji značaj ima primjena igre u terapiji djece sa razvojnim poteškoćama, posebno u terapiji različitih anksioznih poremećaja;
2. Koliko se igra koristi u radu sa djecom sa razvojnim poteškoćama, te koje tehnike u play terapiji profesionalci prepoznaju kao efikasne.

METOD PRIKUPLJANJA PODATAKA

U skladu s ciljem istraživanja korišten je kvalitativni pristup prikupljanja i analize podataka, a da bi se ostvarila svrha i ciljevi rada podaci su prikupljeni metodom

polustrukturirani intervju, koji se sastojao od 27 otvorenih pitanja konstruiranih za potrebe ovog istraživanja. Pitanja su se odnosila na identificirane razvojne poremećaje kod djece sa kojom su profesionalci radili, (ne)korištenje play terapije u radu sa djecom, tehnikama koje su se pokazala kao (ne)efikasne u liječenju razvojnih poremećaja kod djece, te faktorima koji ometaju primjenu play terapije u radu sa djecom. Intervju je podijeljen prema osnovnim sociopedagoškim područjima (o sebi, zanimanju i iskustvima ispitanika). Nakon prikupljanja osnovnih ličnih podataka o ispitaniku razgovor je usmjeren na načine procjene poremećaja kod djece, najefikasnije tehnike koje se koriste u radu sa djecom, zatim su se prikupljali podaci o primjeni play terapije u liječenju razvojnih poremećaja kod djece i iskustva u tom domenu. Sadržaj intervjuja se, uz saglasnost korisnika, bilježio audio-snimkom i evidentirali su se najznačajni odgovori i zapažanja stečena u toku intervjuja.

UZORAK ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja činili su profesionalci koji imaju dugogodišnje iskustvo u terapijskom radu sa djecom sa razvojnim teškoćama, njih ukupno šest u ekstraktima označeni kao: I:T.B; I:A.HA; I:S.TA; I:A.D.; I: E.M; I:T.S; Navedeni ispitanici su uposlenici javnih ustanova; Centar za mentalno zdravlje Zenica i Porodično savjetovalište Sarajevo, te profesionalci iz privatnog i nevladinog sektora, uposlenici Psihološkog savjetovališta za djecu i roditelje "Iskre odrastanja" Sarajevo i NVO „Lotos“- Zaštita mentalnog zdravlja Zenica.

ANALIZA KVALITATIVNIH PODATAKA

Podaci iz polustrukturiranog intervjuja analizirani su shodno tematskoj analizi (Braun i Clarke, 2006). Analiza podataka u prvoj fazi je podrazumijevala transkripciju verbalnih podataka dobivenih putem polustrukturiranog intervjuja koji je prethodno obavljen sa ispitanicima, profesionalcima. Nakon toga (shodno analizi Braun i Clarke, 2006) uslijedila je tzv. faza generiranja inicijalnih kodova, u kojoj su objedinjena svojstva podataka iz intervjuja (objedinjena su svojstva koja su bila u interesu analize, povezana sa fenomenom igre i iskustvima ispitanika primjene play terapije u radu sa djecom sa razvojnim teškoćama). Krećući se sistematično kroz setove podataka, davala se jednaka pažnju svakom podatku i iskazu ispitanika kako bi se mogle kreirati

potencijalne teme (predstavljene u rezultatima istraživanja), i u posljednjoj fazi identificirane su zasebene teme i subteme (koje su se ticale zastupljenost prirode i primjene play terapije u radu sa djecom sa razvojnim teškoćama uzimajući u obzir faktore koji utiču na (ne)uspješnost play terapije).

U konačnoj fazi i „pisanju priče“ oko navedenih tema nastojalo se osigurati dovoljno dokaza unutar podataka, tako su za svaku subtemu izdvajani relevantni ekstrakti iz prethodno obavljenog intervjua sa profesionalcima, koji je kasnije poslužio kao podloga za diskusiju dobivenih rezultata. Tako su podjednako pažljivo birani ekstrakti od svih ispitanika, osiguravajući objektivnost i zastupljenost iskustava svih ispitanika (npr. u rezultatima su predstavljene odgovori više ispitanika na isto pitanje kako bi se dobila bolja i objektivnija slika o istraživanom fenomenu).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA IDENTIFICIRANE TEME I SUBTEME

Tematska analiza, koja je predstavljala analizu kvalitativnih istraživačkih podataka dobiveni putem intervjua, rezultirala je sljedećim temama i subtemama:

1. Zastupljenost igre u radu sa djecom sa razvojnim teškoćama (primjena play terapije u nevladinim institucijama)
2. Priroda primjene igre u radu sa djecom sa razvojnim teškoćama (primjena igre u procjeni i terapiji; anksiozni poremećaji kao najčešći za primjenu igre kod djece; različite igrovne tehnike koje se primjenjuju)
3. Faktori koji determiniraju uspješnost igre u radu sa djecom sa razvojnim teškoćama (dob, igra kao najprirodnije obilježje djeteta, uloga i značaj roditelja)

ZASTUPLJENOST IGRE U RADU SA DJECOM S RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA

Jedan od ciljeva rada bio je da se stekne uvid u to koliko se igra koristi u terapijskom radu sa djecom sa razvojnim teškoćama. Na osnovu dostupnih istraživanja, sa bosanskohercegovačkog područja, nisu pronađeni pokazatelji koji bi poslužili kao svojevrsni okvir na koji bi se moglo osloniti u istraživačkom dijelu rada, pa se zbog toga usmjerilo na primarne podatke, prikupljene putem ovog istraživanja. Sudionici

kvalitativnog istraživanja bili su stručnjaci¹ zaposleni u javnom, privatnom i nevladinom sektoru od kojih se nastojalo dobiti informacije o zastupljenosti play terapije u njihovom radu.

Rezultati su pokazali da se igra ne primjenjuje u dvije javne institucije, dok se u institucijama privatnog i nevladinog sektora igra primjenjuje kako za potrebe procjene stanja djeteta, tako i u terapijskom radu sa djecom. Tako Centar za mentalno zdravlje Zenica koje radi na promociji, prevenciji mentalnog zdravlja, liječenju i rehabilitaciji osoba sa smetnjama mentalnog zdravlja², ne koristi igru, međutim ponekad se koriste tehnike koje potiču razvoj govora, usvajanje brojeva, boja i predmeta.

U Centru za mentalno zdravlje se ne koristi igra u radu sa djecom, u narednih 5 godina planira se oformiti tim stručnjaka za rad sa djecom, jedan uposlenik je trenutno na edukaciji iz dječije i adolescentne psihijatrije. Tim stručnjaka koji će raditi sa djecom činiti će socijalni radnik, socijalni pedagog, psiholog, psihijatar, okupacioni radnik, terapeut i logoped. (I:T.B, 10-13)

Međutim, navedeno je da stručnjaci u Centru za mentalno zdravlje Zenica sa djecom više rade dijagnostički, vrlo malo terapijski. Iako posjeduju igračke, neophodan je novi prostor jer postojeći nije prilagođen za djecu i igru.

U drugoj javnoj instituciji gdje je obavljen intervju, bazični pristup zasnovan je na koncepciji sistemske porodične terapije, u okviru kojeg se koriste metode i tehnike psihoterapijskih pravaca realitetna, kognitivno-bihevioralna, geštalt i psihodrama³, te nisu dobiveni podaci koji bi upućivali na to da se igra koristi kao model rada.

Kao što se može zaključiti igra se najviše koristi u privatnim i nevladinim institucijama, jako malo se koristi u javnim institucijama, a razlozi zbog kojih se igra manje koristi su objektivno-organizacijske prirode, a prepoznaju se kroz neadekvatan prostor, nepostojanje materijala, stručnog kadra te finansijskih sredstava za sveobuhvatniju primjenu igre.

PRIRODA PRIMJENE IGRE U RADU SA DJECOM S RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA

Osnovni oblik aktivnosti u djetinjstvu je igra, koja omogućava neposredne veze jer predstavlja univerzalni jezik između djece. Stručnjaci zaposleni u nevladinim

¹ Napominjemo da su sudionici bili zaposlenici Centra za mentalno zdravlje Zenica, Porodično savjetovalište Sarajevo, Lotos Zenica, Iskre odrastanja Sarajevo

² Preuzeto sa <http://dzz.ba/sluzbe/centar-za-mentalno-zdravlje/>, pristupljeno 06.06.2015

³ Preuzeto sa http://porodico.ba/bs_BA/, pristupljeno 06.06.2015

institucijama koriste igru u radu sa djecom kako u svrhu procjene stanja djeteta, tako i u terapijskom radu sa djecom. Razne škole i razni psihoterapijski pravci unose u igru svoje teorije, svoju tehniku i ciljeve. Koriste se igrom da bi stupili u kontakt sa djetetom, a zatim da na način koji im se čini najprikladnijim riješe problem djetetovih psihičkih poteškoća, uzimajući u obzir vrstu, dubinu psihičkog poremećaja, ličnosti djeteta, njegovu blisku okolinu i vanjske uvjete za liječenje. Nikolić (2008) navodi da igra nastaje pod utjecajem jake djetetove težnje da odraste, ona daje djetetu vremena da polahko i postupno asimilira traumatizirajuće doživljaje i iskustva koje neminovno donose njegove unutrašnje potrebe razvoja i vanjska realnost.

... jer u igri dijete nesvjesno pokazuje svoj unutrašnji nemir i svoje unutrašnje opterećenje. Jer kroz igru ti vidš je li ono zakočeno, je li vrišti i da li prihvata igru. (I:A.HA, 10-13)

Kao što se vidi, igra je jako dobro sredstvo u posmatranju djetetovog emocionalnog i kognitivnog stanja, ali je istovremeno i dobro terapijsko sredstvo. U igri se ispoljava djetetov unutrašnji psihološki svijet. Dijete u igri može da pokaže svoje strepnje i agresiju, pa je igra i terapeutsko sredstvo ako je usmjeravaju stručnjaci:

Uvijek koristim play terapiju kao pristup u uspostavljanju komunikacije sa djecom, opserviranju, dijagnosticanju i terapiji. (I:S.TA, 70-71)

Kada se govori o poremećajima za koje se najčešće koristi igra u literaturi se navodi da se igra najviše koristi kod dječijih strahova i anksioznost, jer su kao i većina ostalih psiholoških fenomena u djetinjstvu i adolescenciji, međusobno vrlo isprepleteni i teško ih je razlikovati. Za strahove i fobije upotrebljavaju se razne tehnike igre kako bi se djeca na adekvatan način oslobodila izvora straha. Rezultati su pokazali da ispitanici istraživanja koriste igru za:

Poremećaje u razvoju govora, anksiozni poremećaji, poremećaji pažnje i hiperaktivnost, agresivnost kod djece, povučena i stidljiva djeca, problemi učenja, enkompreza i enureza, poremećaji sa pisanje, problemi ponašanja, razi oblici neposlušnosti kod djece, noćne more, te posljedice trauma. (I:S.TA, 21-31)

Kod manje djece najčešći razvojni poremećaji bili su depresija, agresivnost, elementi krađe, tvrdoglavost, hiperkinetski sindrom, psihoza i autizam. (I:A.HA,20-21)

Nadalje, ispitanici igru najviše koriste u liječenju anksioznih poremećaja kod djece. Ispitanici navode da su anksiozni poremećaji prisutni u skoro 50% slučajeva sa kojima su radili:

Najčešći oblici anksioznih poremećaja koji su prisutni kod djece sa kojima sam radila su specifični strahovi, kao što su strah od mraka, životinja, pojava - kiša, grmljavina, zemljotres. Drugu grupu čine generalna anksioznost – briga za roditelje, strah od smrti ili bolesti za sebe i druge, onda socijalne fobije i panični napadi. (I:S.TA, 61-66)

Kod specifičnih strahova igru koriste u desenzitizaciji strahova od pauka, životinja, ljekara, a kod psihosomatskih teškoća igru koriste u opuštanju, kontroli disanja i osjećaja paničnog straha. Kod generalne anksioznosti igru koriste da djeca postanu svjesna strahova i da preuzmu kontrolu nad njima kroz igru, kao i u liječenju separacijske anksioznosti kod djece koja se teško odvajaju od kad trebaju ići u vrtić ili krenuti u školu. Tako npr. stručnjak-ispitanik u istraživanju koristio je igru u radu sa djetetom koji ima specifičnu anksioznost- strah od pauka, buba i čudovišta. Dječak je imao tikove koji su dio anksioznih stanja, kao i generalni strah od smrti i bolesti. Ispitanik je koristio pješčanik kao tehniku u spoznaji uzroka straha na način da su pravili djetetovu kuću snova u kojoj je projektovao uzroke straha kroz prezentaciju obiteljske situacije i loših iskustava.

Kroz igru sam radila desenzitizaciju sa plastičnim paukovima i bubama, potom sam koristila crtež za vizuelizaciju noćnih mora sa čudovištima i bubama kao i strahovima vezano za oca, njegovo kažnjavanje i ljutnju, izbacivanje iz kuće i sl. Nakon crtanja kongretnih i generalnih strahova dječak je želio da pocijepa papir i baci u smeće što mu je dalo osjećaj kontrole situacije. Vremenom su tikovi značajno smanjeni, a strahovi su skoro nestali. (I:S.TA, 121-125)

Postoji jako puno tehnika koje se koriste u igrovnim aktivnostima, a ispitanici, stručnjaci koriste igrovne tehnike kao što su pijesak, igračke, marionete i crteže. Pijesak sam po sebi je relaksirajući i pomaže anksioznoj djeci da se opuste i lakše izraze svoja osjećanja, a u pješčaniku djeca projektuju sve svoje probleme tako što koriste razne vrste igračkica s kojima manipuliraju u okviru pješčanika:

Pješčanik je mali svijet u kojem djeca mogu da manipuliraju sa simboličkim sredstvima kao što su igračke i bilo koji drugi materijali. i to im daje osjećaj kontrole nad anksioznim stanjima kojii su obično vrlo iracionalni i zabrinjavajući za dijete. (I:S.TA, 145-147)

Igračke oblikuju iskustvo djece, pomažu im da izgrade svoj svijet. Igračke su instrumenti koji su neophodni u radu sa djecom jer dobijaju određene simbole koje djeca koriste:

Nije dobro koristiti igračke koje smanjuju djetetovu kreativnost kao što su igračke koje se same pokreću ili upravljaju na daljinski Glinamol, plastelin, bojice, papiri

raznih boja, slikovnice sa određenom tematikom, flomasteri su materijali koji daju velike mogućnosti djetetu da pravi ono što ono želi i da ga terapeut vodi u pravcu koji će pomoći djetetu da izrazi svoja osjećanja. (I:S.TA, 163-167)

Marionete kao igrovna tehnika vrlo je privlačna djeci, a bolji terapijski efekat se postiže ako djeca igraju marionetu koja može simbolički predstavljati izvore anksioznosti ili drugog psihološkog problema koji dijete ima. Igrajući se djeca govore ili odigraju svoj problem, a onda terapeut nudi moguće reakcije na problem ili izlaz iz problema. Na taj način djeca kroz igru postaju svjesna svojih problema i dobiju moguća rješenja:

... nesvjesno se užive u tuđi problem, dijete navuče giljore i igra medvjeda ili vuka i na taj način projektuje sebe. (I:A.HA,129-130)

Crtež se pokazao kao dobro dijagnostičko sredstvo, ispitanici u ovom istraživanju crtež koriste kao sredstvo za komunikaciju sa djetetom, jer kroz crtež dijete simbolički predstavlja određene dileme i probleme koje dijete ima:

Crtež često ima simboličku karakteristiku kad djeca koriste simbole da predstavljaju sebe ili ljude u okruženju u vidu životinja ili predmeta. Razgovor o razlozima zašto su birali baš te simbole pomaže djetetu i meni u identificiranju problema. (I:S.TA, 182-186)

FAKTORI KOJI DETERMINIRAJU USPJEŠNOST IGRE U RADU SA DJECOM S RAZVOJNIM TEŠKOĆAMA

U svakodnevnom životu djeca su mala, neiskusna, nesamostalna, najčešće ograničena u svojim poduhvatima, neprikladna da učestvuju u životu i radu odraslih, čiji im smisao izmiče i za koji su samo kandidati, a u igri se sve mijenja. Dijete postaje glavni akter dešavanja, ima priliku da samostalno odlučuje, gospodari situacijom koju shvata, putem svojih uloga i tvorevina postaje ravan odraslima. Upravo zbog toga, igra i jeste najefikasnije sredstvo u radu sa djecom, i to kako navode ispitanici, sa djecom do 13 godina, dok se kod djece iznad 13 godina igra nije pokazala uspješnom:

Igra se pokazala efikasnom u skoro 90% slučajeva sa kojima sam radila. Jedino situacije kad djeca odustanu od rada što se najčešće dešava sa djecom između 13 i 15 godina i to vezano za probleme u učenju i ponašanju igra nije imala efekte. (I:S.TA, 79-81)

Ispitanici navode da se igra pokazala najmanje efikasna sa djecom uzrasta od 11 do 13 godina kada ne žele da se igraju jer vjeruju da su prerasli igru, ali u isto vrijeme nemaju mogućnost kao odrasle osobe da verbalno izraze svoje probleme:

Ovo se pogotovo odnosi na djecu koja imaju probleme u ponašanju – nesaradnja sa roditeljima, izostanci iz škole, loš uspjeh u školi. (I:S.TA, 133-134)

Igra se pokazala neefikasna i u radu sa djecom koja pretjerano provode vrijeme na računaru.

Njima igre koje nisu video igrice izgledaju vrlo glupo, uz to oni najčešće imaju problema sa koncentracijom i simboličkim mišljenjem što je ključ u igri. (I:S.TA, 137-138)

Efikasnost igre u radu sa djecom leži u činjenici da je igra najprirodnija stvar u djetetovom životu i njena prednost leži u sposobnosti da potpuno zaokupira djetetovu pozornost, ali i da probudi maštu i kreativnost. Djeca vole da se igraju, igra im pomaže da lakše postaju svjesni svojih problema jer kroz igru projektuju svoje probleme, a onda ih postanu svjesni i u zadnjoj fazi ih verbaliziraju. Igra je mnogo lakše sredstvo za komunikaciju nego razgovor, pogotovo kod djece koja imaju govorne probleme ili su vrlo stidljiva djeca:

Teško je govoriti o problemima u porodici ili svojim strahovima, dok se igraju djeca to pokazuju umjesto da o tome govore. Igra opušta djecu i čini rad interesantni, ona je svijet koji djeca kreiraju i uvijek ima elemente realnosti. (I:S.TA, 86-91)

Igra daje djeci osjećaj da drže stvar pod kontrolom i tako stiču osjećaj sigurnosti koji je uvijek dio psihološkog problema. Uloga i značaj roditelja je također jedan od faktora koji doprinose efikasnosti primjene igre, ali u istraživanju smo dobili podatke da roditelji ne žele da učestvuju u procjeni. Pretpostavljamo da roditelji ukoliko primjete da njihovo dijete ima problem ili određenu poteškoću osjećaju nesigurno ili potiskuju takav vid problematike:

Roditelji bi trebali da su ko-terapeuti, ali oni to odbijaju. (I:A.HA, 65)

Mnogo prije i odlučnije reaguju ukoliko dijete ima tjelesnih problema i traže stručnu pomoć, negoli kod psihičkih problema. Na taj način se rađaju nesigurnosti i strahovi, pa jako malo učestvuju u procjeni stanja djeteta:

Roditelji vrlo malo pomažu, uvijek bježe od dijagnoze, roditelji su svjesni da nešto nije uredu sa djetetom, ali uvijek ih je strah šta ćete vi kao stručnjak reći... (I:A.HA,29-30)

Ispitanici u istraživanju ističu da roditelji ne dolaze na vrijeme po savjet i nisu dovoljno senzibilni u uočavanju problema kod svoje djece:

.. oni prekidaju, svi misle da je to jedna tableta koju u noći popije i ujutro je dijete zdravo. Oni bježe od osvjetljavanja problema. (I:A.HA,143-149)

Obraćaju se za pomoć najčešće kad problemi eskaliraju, kad simptomi koje dijete pokazuje postaju tako ozbiljni da remete život cijele porodice, roditelji traže pomoć. (I:S.TA, 197)

Za razliku od roditelja, nastavnici i pedagozi u školama često primjećuju probleme sa učenjem kod djece, kao i agresivnosti i hiperaktivnost. Ispitanici navode da škole ukazuju roditeljima na problem kod djece ako nemaju kapacitet da sami riješe problem, i često savjetuju roditelje da traže stručnu pomoć:

U slučaju problema u ponašanju djeteta škole insistiraju da roditelji traže pomoć. (I:S.TA, 54) ...škole upućuju dijete mnogo češće nego roditelji na stručnu ekspertizu. (I:A.HA, 31)

ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem se nastajao dobiti uvid u primjenu play terapija u radu sa djecom koja imaju razvojne teškoće. Rezultati istraživanja pokazali su da se play terapija u bosanskohercegovačkom društvu jako malo koristi, gdje institucije javnog sektora koriste igru samo u procjeni stanja djeteta, ali ne i u terapijske svrhe, za razliku od institucija nevladinog i privatnog sektora koje koriste igru u radu sa djecom koja imaju razvojne teškoće. Mogući identificirani razlozi nekorištenja igre kao tehnike rada su objektivno-organizacijske prirode, prepoznaju se kroz neadekvatan prostor, nepostojanje materijala, stručnog kadra te finansijskih sredstava za sveobuhvatniju primjenu igre.

Prema iskazima ispitanika, bez obzira na uzrasnu dob djece, igra se pokazala kao jako dobro sredstvo u liječenju anksioznih poremećaja, razvojnih poremećaja; depresija, agresivnost, elementi krađe, tvrdoglavost, hiperkinetski sindrom, psihoza i autizam, poremećaja u razvoju govora, poremećaja pažnje i hiperaktivnost, problema agresivnost kod djece, problema učenja, enkompreze i enureze, problema u ponašanju, raznih oblici neposlušnosti kod djece, noćnih more, te posljedice trauma. Igrivne tehnike koje su koristili ispitanici u terapijskom radu pokazale su se kao korisne, kako u procesu dijagnosticiranja, tako i u terapijskom procesu. Ispitanici navode da djeci nisu nepoznanica igračke, crteži, pijesak, voda, naprotiv to je njihovo prirodno okruženje na kojeg su navikli, i upravo zbog toga djeca se opuste u igri, izgrade svoj svijet i izraze osjećanja. Igra na taj način potpuno zaokupira djetetovu pozornost, ali i budi maštu i kreativnost. Roditelji često ne žele da učestvuju u procjeni stanja djeteta, kao ni u terapiji, ali da bi cjelokupni proces play terapije bio uspješan potrebna je i saradnja sa roditeljima, pa čak i širom porodicom, te sa institucijom koju dijete pohađa kao što su vrtići ili škola. Što je obuhvatniji sistem koji je aktivno uključen u podršku i pomoć djetetu to je veća vjerojatnoća da će se poteškoća brže i

uspješnije riješiti. Iako su roditelji važna karika u samom procesu liječenja, oni odbijaju pomoći, ne dolaze na vrijeme po savjet i nisu dovoljno senzibilni u uočavanju problema kod svoje djece. Za razliku od njih nastavnici i pedagozi u školama češće primjećuju probleme kod djece, te upućuju roditelje na stručnu pomoć. Zbog jako malog istraženog fenomena play terapije na bosanskohercegovačkom prostoru, rezultati koji su dobiveni mogu pomoći u razumijevanju prirode primjene igre u radu sa djecom koja imaju razvojne teškoće. Međutim, svakako postoje i područja koja bi trebalo zahvatiti, ali i unaprijediti. Pod tim se podrazumijeva uzorak šireg raspona, ali i uzorak koji bi omogućio generalizaciju rezultata, obzirom da se u ovom slučaju koristio kvalitativni pristup i polustrukturirani intervju sa profesionalcima koji rade sa djecom. Uzorak šireg raspona bi omogućio bolji uvid u razvojne teškoće sa kojim se susreću djeca, te obuhvatio stručnjake različitih profesija koji u svom radu dolaze u dodir sa djecom.

LITERATURA

1. Axline, Virginia (1947), *Play therapy*, Cambridge, MA: Houghton Mifflin
2. Bratton, Sue, Dee Ray, Time Rhine, & Leslie Jones, (2005). *The efficacy of play therapy with children: A meta-analytic review of treatment out comes*. Professional Psychology: Research and Practice, 36 (4), 367-390. doi: [10.1037/0735-7028.36.4.376](https://doi.org/10.1037/0735-7028.36.4.376)
3. Braun, Virginia i Victoria Clarke, (2006) *Using thematic analysis in psychology*, Qualitative Research in Psychology, 3 (2). pp. 77-101. ISSN 1478-0887 Available from: <http://eprints.uwe.ac.uk/11735>
4. Blom, Rinda (2006), *The Handbook of Gestalt Play Therapy: Practical Guidelines for Child Therapists*, Jessica Kingsley Publishers
5. Chethik, Morton, (2008), *Tehnike u dječjoj terapiji*, Zagreb: Allinea
6. Ćurko, Bruno, Ivana Kragić, (2009), *Igra – put k multidimenzioniranom mišljenju; Na tragu filozofije za djecu*, 29 (2), dostupno na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=64993, pristupljeno 11.04.2015
7. Erikson, Erick, (1963), *Child and Society*, New York: Norton
8. Gil, Eliana, (1991), *The Healing Power of Play: Working with Abused Children*, New York: The Guilford press

9. Godbey, Geoffrey i Goodale Thomas, (1988), *The evolution of leisure: Historical and Philosophical Perspectives*, London, Brighton: Taylor & Francis
10. Huizinga, Johan, (1992), *Homoludens - O podrijetlu kulture u igri*, Zagreb: Porijeklo
11. LeBlanc, Michael & Martin Ritchie, (2001). *A meta-analysis of play therapy outcomes*. *Counseling Psychology Quarterly*, 14, 149-163. doi:10.1080/09515070110059142
12. Landreth, Garry (2002), *Play therapy: The art of the relationship*. (2nd ed.). New York: Brunner-Routledge.
13. Mahmutović, Alisa, (2013), *Značaj igre u socijalizaciji djece predškolskog uzrasta*, *Metodički obzori* 2, No. 18 dostupno na: http://hrcak.srce.hr/search/?show=results&stype=1&c%5B0%5D=article_search&t%5B0%5D=ZNA%20%5C4%8CAJ+IGRE+U+SOCIJALIZACIJI+DJECE+PRED%20%5C5%A0KOL-SKOG+UZRASTA pristupljeno 11.04.2015. godine
14. Nikolić, Staniša, (1992), *Mentalni poremećaji u djece i omladine* 3, Zagreb: Alineja
15. Poulton, Trainor P., Stanton, McGee, Davies, Silva (1997), *The (in)stability of adolescent fears*, *Behavior Research and Therapy*, Vol.35, No.2, 159-163.
16. Suzić, Nenad, (2006), *Uvod u predškolsku pedagogiju i metodiku*, Banja Luka: XBS
17. Schaefer, C.E., (1980), *Play Therapy- Emotional disorders in children and adolescents*, New York: Spectrum
18. Tahirović, Senija., (2016), *Psihologija dječije igre*, Sarajevo: Dobra knjiga
19. Vulić-Prtorić, Anita, (2002), *Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji*, *Savremena psihologija*, No (2) 5, dostupno na <https://bib.irb.hr/datoteka/112633.adolescenciji.doc>, pristupljeno 21.04.2017. godine
20. Department of Health and Human Services Centers for Disease Control and Prevention National Center for Health Statistics (2000), dostupno na <https://www.cdc.gov/nchs/data/hp2000/hp2k01.pdf>, pristupljeno 21.04.2017
21. O JU Centar za mentalno zdravlje Zenica, dostupno na <http://dzz.ba/sluzbe/centar-za-mentalno-zdravlje>, pristupljeno 06.06.2015
22. O KJU Porodično savjetovalište Sarajevo, dostupno na http://porodico.ba/bs_BA/, pristupljeno 06.06.2015
23. Mental Health Professionals Applying the Therapeutic Power of Play, dostupno na <http://www.a4pt.org/>, pristupljeno 21.04.2017.

PLAY- BASED THERAPY USED FOR CHILDREN WITH DISABILITIES

Summary

Although fears and various forms of anxiety is very common and integral part of the development of every child, sometimes become so intense and prolonged that the resulting discomfort and distress to the child and his family. In such cases, the question is whether even a fleeting, age and situation appropriate or fears it is better to talk about anxiety disorders and phobias. The way in which children express their emotions is an important indicator of the nature of child processes. Children are often not aware of the fact that the emotions. This does not mean that they do not see, but you do not know how to verbalize, trying to suppress unpleasant emotions. However, the emotional pain and unlived emotions are reflected in the children's behavior and process. The best way of experiencing these emotions is through play. According to the definition of the Association for Play Therapy (2003), play therapy is a therapeutic modality in which the therapist uses the therapeutic powers of the game to help children prevent or solve psychosocial problems in order to achieve optimal growth and development. The construction of the therapeutic relationship in play therapy and establishing contacts with the help of creative therapeutic process, children have the opportunity to get to know, understand and accept themselves and their own needs, to become aware of their feelings and express them in a socially acceptable way.

The aim of this work to explain and describe the nature of the application of therapeutic play in working with children with developmental disabilities, with a focus in the treatment of anxiety disorders. The paper used semi-structured interviews on a sample made up of professionals from the private and public sectors in their therapeutic effect help children to solve development problems.

Keywords: developmental disabilities, diagnosis, play therapy, children, nature of game

Adresa autora

Authors' address

Anida Dudić

Fakultet političkih nauka u Sarajevu

anida.dudic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana

JEZIK TELEVIZIJSKIH VIJESTI / LANGUAGE OF

TELEVISION NEWS 427

Miomir Maroš

ODNOS MEDIJA I PUBLIKE U CRNOJ GORI / MEDIA – AUDIENCE

RELATION IN MONTENEGRO 443

UDK 316.77:654.197]

Pregledni rad

Review paper

Amer Džihana

JEZIK TELEVIZIJSKIH VIJESTI

Osnovni zahtjev postavljen pred televizijske novinare i novinarke jest da komuniciraju na način koji je svima razumljiv. No, jezik televizije mora biti atraktivan i zanimljiv, kako bi uspio privući pažnju publike. Jezik televizije ne čini samo verbalna komunikacija, već uključuje i slikovno izražavanje. Historijski gledano, principi kao što su: odvajanje činjenica od komentara, neemocionalni način prezentiranja, te težnja ka korektnosti i uravnoteženosti, postali su dominantne karakteristike koje obilježavaju prirodu televizijskih vijesti. U ovom radu opisuju se i objašnjavaju osnovne karakteristike televizijskog jezika, kako bi se osvijetilo širi kontekst unutar kojeg nastaju televizijska značenja. Fokus je stavljen na izbor terminologije, stilske figure, upotrebu pasiva, konvencije televizijskog snimanja i montiranja, te redosljed emitiranja i ulogu prezentera. Prepoznavanje i analiziranje ovih elemenata omogućuje sagledavanje pozadinskih značenja koja se njima prenose ali se često prikrivaju, ili se pokušavaju nametnuti kao činjenice lišene svake vrijednosne orijentacije. U osnovi, kroz dekonstrukciju televizijskog jezika želi se ukazati na ideološko djelovanje televizije te nastoji objasniti fiksiranje određenih značenja i njihovu stalnu reprodukciju u televizijskom jeziku.

Ključne riječi: televizija, jezik, diskurs, ideologija

1. UVOD

Jezičko predstavljanje svijeta uvijek uključuje i određene vrijednosti. Ne postoji apsolutno neutralan i nezainteresiran način razumijevanja i predstavljanja svijeta koji nas okružuje. To je još očitije u slučaju televizijskog jezika, koji nema prirodnost običnog, maternjeg jezika već su njegove konvencije relativno nedavno nastale. Ipak, televizijski djelatnici nerijetko tvrde da njihovo predstavljanje događaja predstavlja samo refleksiju stvarnosti.

U televizijskom predstavljanju osnovna su pravila određena žanrovskim konvencijama, koje, s jedne strane, kreiraju okvir mogućih izbora koje novinar i novinarka imaju pri pisanju a, s druge strane, olakšavaju razumijevanje tako što sadržaje čine predvidljivim. Naprimjer, gledajući vijesti publika zna da se ne radi o fikciji, već o stvarnosti (Fiske i Hartley 1982).

U ovom radu ukazat ćemo na suštinski značajnu karakteristiku televizijskih vijesti – njihovu društvenu uslovljenost, a što, zapravo, znači da ne samo da izvještavaju o događajima već istovremeno i kreiraju stvarnost o kojoj izvještavaju.

U ostatku teksta, govorit ćemo o osnovnim karakteristikama televizijskog jezika i objasniti njegove značajne elemente – one putem kojih se često prenose skrivena značenja, iako se uglavnom insistira na tome da oni nemaju ideološku dimenziju.

2. DRUŠTVENA KONSTRUKCIJA VIJESTI

Sociolozi novinarstva proučavali su vijesti polazeći od pretpostavke da su one društveno konstruiran proizvod (Galtung i Ruge 1965; Tuchman 1972; Schudson 2003). Za razliku od novinarskog pristupa koji naglašava značaj nepredvidljivih događaja koji se nameću i prekidaju normalni tok stvari u svijetu, pa prema tome postaju vijesti, ovaj pristup akcent stavlja na novinarsko iskustvo o tome šta zavređuje pažnju publike i na kriterije koji omogućuju da događaji budu prepoznati kao značajni ili interesantni (McQuail 2000: 348). U osnovi, ovakvo gledište naglašava da je društvena konstrukcija realnosti neizbježna u bilo kojoj sferi pa i u novinarskom radu. Vijesti ne predstavljaju refleksiju izvanjskog činjeničnog svijeta već proizvod koji treba stvarati na dnevnoj osnovi prema određenim organizacijskim i profesionalnim pravilima. Tako, naprimjer, gotovo svaki put kada se donese odluka o slanju TV-ekipe na teren, izvjesno je da će ono što ta ekipa uradi naći mjesto u programu. Pri tome je manje bitno da li se dogodio *planirani* događaj – naprimjer, ako novinari ne mogu

dobiti izjave od sudionika važnog sastanka, onda vijest postaje to da oni ne mogu dobiti izjave, a gledatelji neće biti uskraćeni za reportersko javljanje s mjesta događaja. Schudson (2003) objašnjava u čemu se ogleda društvena konstrukcija vijesti:

Novinari ne samo da izvještavaju o stvarnosti već je i kreiraju. Kazati da novinari konstruiraju stvarnost kada proizvode vijesti ne znači kazati da to čine bez ikakvih ograničenja. (...) Kazati da novinari konstruiraju svijet ne znači reći da ga oni izmišljaju iz ničega. Novinari obično rade s materijalima koje pružaju stvarni ljudi i stvarni događaji. Ali putem selekcije, naglašavanja, uokviravanja, sjenčenja i oblikovanja u reportažama, oni kreiraju impresiju koju stvarni ljudi – čitatelji i gledatelji – uzimaju kao stvarnost i na koju reagiraju. (Schudson 2003: 2)

Otuda se i činjenice o izvanjskom svijetu definiraju kroz organizacijske prioritete, a kulturološki faktori oblikuju proces odabira događaja koji će postati vijesti. O društvenoj konstrukciji vijesti naširoko je raspravljano u literaturi koja tretira vrijednosti ili kriterije vijesti – news values – (vidi: McQuail 2000; Galtun i Ruge 1965; Allan 1999), a za ovu studiju dovoljno je ustvrditi da su argumenti za društvenu konstrukciju vijesti snažni, raznovrsni i ubjedljivi, te da se na bazi te tvrdnje može smislenije objasniti proces proizvodnje vijesti negoli na bazi novinarskih tvrdnji da događaji primarno diktiraju izbor vijesti.

Ipak, ponekad događaji zaista suštinski određuju šta će postati vijest, baš kao što to novinari tvrde. To se dešava kada se radi o *ključnim događajima* koji svojom pojavom izazivaju općeljudsku pažnju, kao što je slučaj s prirodnim katastrofama, ljudskim nesrećama velikih razmjera itd. Štaviše, *ključni događaji* ne postaju medijska priča samo zbog svoje razmjere, neočekivanosti i dramatičnosti, već “zbog neuobičajenog stepena javnog odjeka i značaja u simboliziranju neke dublje javne krize i brige“ (McQuail 2000: 342). Također, moguće je da svakodnevno izvještavanje ponekad slijedi ovaj obrazac u nekim svojim segmentima.

Kada kažemo da vijesti predstavljaju društvenu konstrukciju, time ne tvrdimo da nije moguće verificirati stvarnost. Unutar postmodernističkih medijskih i kulturoloških studija često se polazi od toga da se ne može govoriti ni o kakvoj stvarnosti jer se uvijek radi primarno o interpretiranoj stvarnosti. “Jedan opis svijeta (koji djeluje kao *diskurs*) je dobar kao bilo koji drugi” (Philo i Miller 2001: 33). Otuda, prema postmodernistima, nije moguće verificirati stvarnost, pa čak ni tačnost medijskih predstavljanja određenih situacija mjerenu nasuprot stvarnosti.

Ovakva gledišta utemeljena su na specifičnim pretpostavkama o odnosu jezika i predstavljanja stvarnosti. Osnovni je argument da je stvarnost uvijek posredovana

kroz jezik i ne postoji jednostavna korespondencija između izjave o stvarnosti i objektivne izvanjske realnosti. U radikalnoj verziji ovakvo gledište naslonjeno je na determinističku tradiciju u jezičkim studijama po kojima jezik u potpunosti ograničava ljudsko viđenje i doživljavanje svijeta. (npr., Sapir-Whorfovo gledište po kojem različiti jezici nude različite pristupe svijetu).

Posljedice ovakvog gledišta u medijskim i kulturološkim studijama ogledaju su u tome da je relativizirana važnost medijskog predstavljanja, a što je u konačnici dovelo do zanemarivanja proučavanja stvarnih struktura moći u društvu. (Philo i Miller 2001; Chomsky 2001). Nije toliko važno kako mediji predstavljaju stvarnost kada se uvijek radi o interpretacijama. Jednako je društvena konstrukcija totalno lažni izvještaj, kao i onaj koji je uključio suprotstavljene strane i višestruke izvore informacija.

Goodwin (1990), koji i sam pripada kulturološkoj tradiciji proučavanja vijesti, pojašnjava da prihvatanje konstruiranosti vijesti nužno ne uključuje negaciju mogućnosti raščlanjenja istinitosti između alternativnih objašnjenja stvarnosti:

Medijska predstavljanja nisu refleksije, kažu ovi kritičari (što je istina), stoga kritika da je refleksija nesavršena mora biti pogrešna (što nije nužno istina). Prilično je vjerodostojno vjerovati da su sve medijske poruke konstruirane i još uvijek držati da su neke konstrukcije istinitije nego druge. Zasigurano, one su kompetitivna objašnjenja društvene stvarnosti, i sve činjenične tvrdnje predstavljaju, također, i vrijednosne tvrdnje. Ali ništa od ovoga ne znači da se ne radi o stvarnim događajima. (Goodwin 1990:57)

U konačnici, kazati da su vijesti društveno konstruiran proizvod, da predstavljaju narative ili priče, ne znači da ih time unizujemo, niti da tvrdimo da su izmišljenje. Kako podsjeća Tuchman (1976: 97) time, zapravo, naglašavamo da su “vijesti, kao i svi drugi javni dokumenti, konstruirana realnost sa svojom vlastitom unutrašnjom validnošću”. Vijesti se moraju proizvoditi na dnevnoj osnovi i to prema određenim profesionalnim pravilima i društvenim, pa i političkim očekivanjima.

3. OSNOVNE KARAKTERISTIKE TV VIJESTI

Osnovni zahtijev postavljen pred televizijske novinare i novinarke jest da komuniciraju na način koji je svima razumljiv. Oni se obraćaju heterogenoj publici sastavljenoj od ljudi različitih demografskih i društveno-političkih karakteristika, osobama koje su odrasle u različitim okruženjima i razvile različite afinitete. S druge strane, jezik televizije mora biti atraktivan i zanimljiv, kako bi uspio privući pažnju

publike kojoj su na raspolaganju brojni mediji koji informiraju o istim ili sličnim dešavanjima. Hanka Vajzović objašnjava da je jezik medijima:

sredstvo komuniciranja, alat za zanat, pri čemu je važan način na koji će se najbolje ili najprimjerenije prenijeti informacija ili javnost o nečemu obavijestiti. U tom se pogledu jezik nastoji što više usavršiti, a govornici se (novinari i drugi) trude na što viši nivo podići vlastitu kulturu govora kao najznačajniji (verbalni) segment kulture komuniciranja uopće. (Vajzović 2008: 206)

Historijski gledano, principi kao što su: odvajanje činjenica od komentara, neemocionalni način prezentiranja, te težnja ka korektnosti i uravnoteženosti, postali su dominantne karakteristike koje obilježavaju prirodu televizijskih vijesti.

Sušтина praktičnih savjeta iz priručnika TV novinarstva ogleda se u tome da početak privuče pažnju publike; potom da se ispriča priča odgovarajući na pitanja: ko, šta, gdje, kada, kako i po mogućnosti *zašto* (*šta to znači*), zatim da se činjenice redaju po važnosti, i na kraju da se priča završi sa zgodnom poentom kako bi je publika zapamtila. Sve ovo je potrebno napraviti imajući u vidu vizuelnu prirodu televizije, dakle počevši od slika, a ne korištenjem slika kao ilustracije onoga što se govori.

Televizijski format vijesti ne omogućuje naširoko objašnjavanje društvenih događaja. Primat imaju odgovori na pitanje *šta se dogodilo, a ne zašto se dogodilo*. Televizija je okrenuta posljedicama, a ne uzrocima. Ona izvještava šta se zbilo, polazeći od uspostavljenog konteksta, koji u pravilu odgovara onima koji stoje na pozicijama moći, jer su ga oni nametnuli ili njime u najmanju ruku dominiraju. U ovom kontekstu možemo shvatiti pomalo ironičnu izjavu Grega Phila nakon što je proučavao ulogu televizijskih vijesti u izvještavanju o izraelsko-palestinskom sukobu, kada kaže: „Ako ne razumijete bliskoistočnu krizu razlog za to može ležati u tome što je pratite preko televizijskih vijesti.” (Philo 2001: 1).

Jedan od ključnih nalaza u njegovom istraživanju jeste da vijesti zapostavljaju objašnjenja, a favoriziraju dramatične slike borbe i nasilja. Od ukupno 3536 redova analiziranog teksta o izraelsko-palestinskom sukobu, u samo njih 17 nalazi se objašnjenje historije sukoba. Ovo je, naravno, utjecalo na televizijsku publiku koja je imala malo razumijevanja o razlozima i počecima sukoba. Iako su novinari ponekad koristili riječi *okupirao* ili *okupirana teritorija*, oni nisu objašnjavali ko je okupirao teritorije. Otuda u uzorku od 300 mladih ljudi koje je ispitao Philo, 71 % nije znalo da je Izrael okupirao teritorije. Ustvari, više ih je mislilo (11 posto) da su Palestinci okupatori, negoli što ih je znalo da je to Izrael (9 posto).

Mark Thompson (2000) navodi donekle slične podatke, a koji bi se mogli povezati s dominantim utjecajem televizije tokom devedesetih godina prošlog stoljeća i posljedično nedovoljnim razumijevanjem društvene stvarnosti. Institut za političke studije iz Beograda je u julu 1992. ispitivao građane Srbije (na uzorku od 1380 ispitanika) ko bombarduje Sarajevo. Njih 22,5 posto nije znalo odgovor, 20,5 su odgovorili da su to srpske snage, dok je čak 38,4 posto reklo da su to *muslimansko-hrvatske snage*. (Tompson 2000: 115).

4. ELEMENTI TV JEZIKA

Nekoliko elemenata TV jezika zavređuje posebnu pažnju zato što njihovo prepoznavanje i analiziranje omogućuje sagledavanje pozadinskih značenja koja se njima prenose ali se često prikrivaju, ili se pokušavaju nametnuti kao jezičke činjenice lišene svake vrijednosne orijentacije, mada su situirani unutar partikularnog društveno-političkog miljea i kreirani u svrhu prenošenja ciljane interpretacije određenih situacija. Montgomery (1995) podsjeća da jezičko predstavljanje uvijek uključuje i određene vrijednosti. On navodi da „ne postoji apsolutno neutralan i nezainteresiran način razumijevanja i reprezentiranja svijeta. Jezik nam uvijek pomaže da odaberemo, aranžiramo, organiziramo i evaluiramo iskustvo, čak i onda kada smo najmanje svjesni da to čini” (1995: 228).

U ovom tekstu razmotrit ćemo sljedeće elemente televizijskog jezika: izbor leksike (terminologija), osnovne stilske figure, upotrebu pasiva, konvencije televizijskog snimanja i montiranja, te redoslijed emitiranja i ulogu voditelja.

4.1. IZBOR LEKSIKE

Izbor termina kojima se označavaju događaji razlikuje se od medija do medija. Novinarski priručnici i kodeksi sadrže neke opće upute i savjete (zabrana govora mržnje, zabrana klevete i uvrede, preporuka o pristojnom izražavanju itd.). Ipak, novinari imaju slobodu da izaberu termine, ali unutar uređivačkih smjernica (pisanih ili nepisanih) koje su na snazi u datoj televizijskoj kući. Izbor leksike je subjektivan i on, prije svega, izražava uredničku politiku, ali isto tako i dominantne kulturne i društvene obrasce. Neki termini karakteristični su za sve medije u državi, neki su zajednički za skupine medija, neke koriste samo određeni mediji, a postoje razlike i

između upotrebe termina kod različitih novinara i novinarki koji rade u istoj medijskoj kući.

Uslovljenost izbora leksike društvenim i kulturnim obrascima naročito je vidljiva kada se razmotre izvještavanja o kontroverznim društvenim događanjima. Da li su pobunjenici teroristi ili borci za slobodu? Da li se radilo o agresiji ili građanskom ratu? Demonstriraju li građani ili rulja urla? Jesu li žrtve civili ili Bošnjaci, Srbi i Hrvati? Da li je staricu napao maloljetni Rom ili samo maloljetnik? Odgovori na ova pitanja ne zavise od prirode događaja ili aktera već od toga kakav stav reporteri i urednici o njima imaju.

4.2. UPOTREBA STILSKIH FIGURA

Dva su tropa posebno značajna za televiziju – medij koji karakterizira slikovno izražavanje ne samo putem stvarnih slika, već i jezičkih slika koje se kreiraju putem stilskih figura. To su metonimija i metafora. One se mogu posmatrati ne samo kao retorička sredstva već i kao dva pola jezika vezana za osu selekcije i osu kombinacije (Katnić- Bakaršić, 2001:335). Na ovo je ukazao ugledni lingvista Roman Jakobson (1956) ustvrdivši da selekcija i kombinacija predstavljaju dva osnovna modela ponašanja putem kojih jezički korisnici konstruiraju (kodiraju) i razumijevaju (dekodiraju) jezičke poruke.

U slučaju afazije, poremećaja kojim se potiskuje relacija uspostavljanja kontakata, metafore u potpunosti zamjenjuju izvornu riječ. Ovakav pacijent:

koristi sličnosti, i njegove približne identifikacije su metaforičke prirode, suprotno metonimijskim figurama koje su karakteristične za suprotnu vrstu afazije. Korištenje riječi "dvo gled" kako bi se označio "mirkoskop" ili riječi "vatra" za "gasnu lampu" tipični su primjeri ovakvih kvazi-metaforičkih izraza. (Jakobson, 1956:119)

U drugoj krajnosti, kod poremećaja u povezivanju riječi po sličnosti, metonimije mijenjaju osnovne riječi. Ovi pacijenti će kazati vilica za nož, dim za lulu, stol misleći na lampu, jesti za toster.

Ovakve metonimije mogu biti karakterizirane kao projekcije od linije habitualnog konteksta do linije zamjene i selekcije: znak (vilica) koji se obično pojavljuje zajedno sa drugim znakom (nož) može biti korišten umjesto tog znaka. Fraze kao što su "nož i vilica", "stolna lampa", "dimity lulu" su podstakle kreiranje metonimija "vilica", "stol", "dimity", veza između upotrebe objekta (zapečene šnite kruha) i sredstva njegove proizvodnje obrfazuje metonimiju "jesti" za "toster". (Jakobson, 1956:125)

Metafora i metonimije ne predstavljaju samo jezičke ukrase, već se mogu prepoznati i u drugim znakovnim sistemima (poput televizijskog koda na primjer), a njihova dihotomija predstavlja važan obrazac karakterističan za verbalno ponašanje i kulturu uopće (Katnić- Bakaršić 2001: 335).

Televizijske se vijesti snažno oslanjaju na metonimiju. Metonimija označava zamjenu osnovne riječi novom na osnovu stvarnog odnosa između označenih pojmova (npr. čaša- piće). Druga vrsta metonimije – sinegdoha ili diona sinegdoha kako je označava Mladenov (1980) - izvedena je na liniji kvantiteta, tj. zamjenjivanju dviju riječi po količini i opsegu njihova značenja. Sinegdohom se može putem riječi koja označava dio nečega izraziti cjelina (*On treba mnogo usta nahraniti*, riječ *usta* kao dio ima značenje *članova porodice*) i obrnuto (*Bosna se plasirala na Svjetsko prvenstvo*, *Bosna predstavlja cjelinu kojom se iskazuje uspjeh nogometne reprezentacije te države*). *Ta vrsta metonimije je ona kojoj Fiske pripisuje centralnu ulogu u procesu kreiranja vijesti:*

Općenito se smatra da vijest, kao oblik realizma, djeluje kroz metonimiju, to jest, putem pažljive selekcije ljudi i incidenata koji predstavljaju kompleksnije i potpunije verzije stvarnosti. (Fiske 1987: 291).

Odabir metonimije ima ključnu važnost, jer se na osnovu toga konstruira nepoznati ostatak stvarnosti. Važno je uočiti da metonimije djeluju poput prirodnih indeksnih znakova na način da, kao i ovi znaci, čine dio onoga što predstavljaju. Kao što dim predstavlja vatru, tako i grupe jednog naroda predstavljaju narod. No, dok je veza između označitelja i označenog kod prirodnih indeksa stalna, ona je kod metonimije krajnje proizvoljna. Međutim, ova je selekcija često prikrivena. Fiske objašnjava: “Mi smo svjesni da dim nije vatra, ali nismo svjesni na isti način da snimak demonstracija nisu demonstracije” (1990: 96).

Metafore su, isto tako, značajne figure jezika TV vijesti. One omogućuju da se bliskim pojmovima objasni ono što je manje poznato. Mladenov definira metaforu kao “trop u kome je polazni sinonim zamenjen drugim na osnovama analogije, skraćenog poređenja, prepoznavanja” (1980:243). Ovu tradicionalnu definiciju metafore, međutim, sa sve većom rezervom uzima i komunikologija, a pod dojmom poetoloških i retoričkih teorija koje osporavaju mogućnost sinonimske ekvivalencije, jer “svaki ‘sinonim’ donosi zapravo nov značenjski aspekt riječi nizom drugačijih konotacija pa dosljedno i nizom drugačijih referencija”. (Stamać 1978: 49)

Metafora je naročito prisutna u eufemističkim izrazima, koji se koriste kako bi se prikrijele određene stvari ili odvrtila pažnja s bitnih na nebitne aspekte priče. One

imaju i ulogu u razumijevanju svakodnevnog iskustva. Često se previdi da one konotiraju određene vrijednosti oblikovane u specifičnim društvenim okolnostima. Tako se naizgled bezazlenim metaforama opisuju složeni fenomeni. Rat se opisuje kao igra (*igra je završena, konačni potez na šahovskoj tabli, ulog je povećan, pogrešna karta je povučena* itd.), izbori kao utrka, rat ili dvoboj (predsjednička utrka, izborni štab, predsjednički dvoboj). Talasi se koriste za označavanje različite vrsta fenomena (*val nasilja, talas terora, talas mržnje*) itd.

Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV) upozorilo je u novembru 2014. godine da su srbijanski mediji iskoristili posjetu premijera Albanije Srbiji da “na najdrastičniji način šire šovinizam i pozivaju na etničko nasilje” (NDNV 2014). Ako se pogledaju primjeri izvještavanja iz štampe koje je NDNV naveo, može se uočiti da upravo metaforičko i metonimijsko izražavanje čine okosnicu ove kampanje. *Rama pljunuo na Srbe usred Beograda*, piše Kurir; *Nova albanska provokacija*, izvještava Politika; *Rama doleteo da provocira*, obznanjaju Večernje novosti. Tako je Rama metaforički pljuno na Srbe koji su metonimijski zamišljeni. Ramina *provokacija* je metonimijom proširena na sve Albance, a albanski je premijer metaforički letio kako bi provocirao.

4.3. UPOTREBA PASIVA

Upotreba pasiva u našim jezicima nalaže izostavljanje vršitelja radnje. Doduše, u zadnje vrijeme sve češće se susrećemo s pasivom koji je došao iz engleskog jezika, a u kojem nije nužno da se vršitelj radnje izostavi, pa možemo pročitati: da je odluka donesena od strane Vlade, da je iznesena osuda od strane Evropske komisije itd. Za ovakvu pojavu citirat ćemo Hamzu Bakšića koji je napisao:

Nedavno sam čuo rečenicu da je pjesma izvedena “od strane hora škole te i te”. Njen autor dugo nije pročitao ni jednu knjigu. Što bi on rekao – ni jedna knjiga odavno nije pročitana od moje strane. (Bakšić 2002: 18).

No, ako se vratimo na pasiv koji izostavlja vršitelja radnje, onda je bitno obratiti pažnju na koji se način on koristi. Da li se izostavljanjem vršitelja radnje žele prikriti akteri? Nastoji li se pažnja usmjeriti na posljedice umjesto na uzročnike određene radnje?

Ovo ne znači da je upotreba pasiva uvijek manipulacijska, ali postoje situacije kada ona olakšava novinarima da prenesu naoko neutralne informacije, a koje ustvari

nose specifične vrijednosne konotacije. Evo jednog primjera iz TV novinarstva koji ilustruje upotrebu pasiva kako bi se favoriziralo jedno objašnjenje društvene stvarnosti, iako se radi o kontroverznom društvenom događaju o kojem dvije strane imaju različita gledišta.

Zastupnički dom Federalnog parlamenta je više od tri sata raspravljao o informaciji MUP-a Federacije Bosne i Hercegovine o događajima u Stocu od prije dva mjeseca. Podsjećamo, riječ je o incidentu u kojem je skupina članova Foruma mladih predvođena Nerinom Dizdarem sa tvrđave stolackog starog grada skinula zastavu hrvatskog naroda i postavila zastavu Bosne i Hercegovine. Potom je skinuta državna i ponovo vraćena zastava hrvatskog naroda. (FTV, Dnevnik 2 29.06.2004.)

4.4. SNIMANJE I MONTIRANJE TELEVIZIJSKIH PRILOGA

Možda najznačajniji element koji doprinosi efektu *realizma* na televiziji, jeste to što ona za razliku od štampe i radija ima mogućnost da putem *žive* slike prikaže ono o čemu govori. Obično se kaže da *kamera ne može lagati*, te da, shodno tome, televizijske vijesti prikazuju samo ono što se stvarno zbilo. No, da li je to zaista tako?

Snimanje ima vlastiti kod koji, generalno govoreći, djeluje poput običnog jezika. To znači da je njegovo funkcioniranje i razumijevanje omogućeno konvencijama koje upotrebljavaju snimatelji, a publika prepoznaje. No, bilo bi pogrešno govoriti o istovjetnosti ovoga koda s jezikom. Dok jezik ima pravila, koja se sporo mijenjaju i zbog naročitih razloga krše, ovaj kod ima konvencije, koje su podložnije promjenama.

Predstavljanje svijeta putem televizijske kamere ima nekoliko inherentnih ograničenja. Kamera daje dvodimenzionalnu sliku, dok svijet koji svakodnevno doživljavamo ima tri dimenzije. Na ekranu možemo vidjeti samo one sjene i boje koje je kamera zabilježila, a naš TV prijemnik prikazao. Način korištenja svjetla može objekte snimanja (ljude, predmete, okolinu) učiniti ljepšim ili ružnijim, prirodnim ili vještačkim. Kamera prikazuje samo objekte koji se nalaze ispred nje, ali ne i one koji su iza kamere ili sa strana. Također, ona prikazuje svijet od onoga trenutka kada se podigne poklopac na njenom objektivu, ali ne i ono što se desilo prije toga, niti ono što će se desiti kada se poklopac spusti.

U samim tehnikama snimanja postoje načini kako da se neka osoba prikaže na različite načine. *Žablja perspektiva* snimanja prikazuje osobu naglašavajući njen značaj. *Ptičija perspektiva*, naglašava superiornost onoga ko gleda nad onim ko

se snima. Konvencionalni način snimanja u informativnim programima jeste snimanje iz takozvanog *neutralnog ugla* koji podrazumijeva snimanje iz visine očiju snimatelja.

Pozicioniranje gledatelja iza kamere, navelo je istraživače Glasgowske medijske skupine da zaključe kako su vizuelni sadržaji na televiziji opterećeni konotativnim kodovima. U slučaju rudarskog štrajka i demonstracija u Sjevernoj Irskoj snimci su pozicionirali gledatelje iza policijskih linija, čime su ih potakli da se identificiraju s policijom, a ne s rudarima. (Philo 1999).

Montiranje predstavlja neizbježnu kariku u procesu oblikovanja vijesti. Ono uključuje odabir snimljenog materijala, *rezanje* nepotrebnih ili neefikasnih dijelova, te pravljenje konačne kompozicije priloga.

Televizija općenito nastoji prikriti montiranje, a stvoriti utisak neprekinutog toka priče ili razgovora. Naprimjer, prilikom prikazivanja intervjua, svaki put kada postoji neki očigledan rez u izjavi intervjuisanog on se prikriva s prikazivanjem *klimanja* glave novinara. Isto tako, putem montiranja televizija nastoji stvoriti dojam *historičnosti* emitiranih priloga. Televizija rijetko kopa po arhivama da bi došla do pune slike o nekom događaju, centralna preokupacija vezana je za pitanje *šta se dogodilo*, a ne *zašto se dogodilo*. Međutim, u procesu montiranja u izvještaje se često umeću arhivski snimci, čime se nastoji pojačati dojam autentičnosti priloga.

4.5. REDOSLIJED EMITIRANJA I ULOGA VODITELJA

Kada je izvještaj pripremljen potrebno ga je smjestiti u informativnu emisiju. Općenito, takozvane *hard* vijesti stavljaju se na početak emisije, dok izvještaji s *lakšim* temama dobijaju mjesto u drugom dijelu emisije. Jedna od postavki *Agenda setting* teorije jeste da urednici priloge redaju po njihovoj važnosti, tako što počinju od najvažnijeg prema manje važnima, postavljajući tako dnevni red. S druge strane, publika prepoznaju ovaj koncept, te i ona prilikom ocjenjivanja važnosti vijesti, prihvaća dnevni red kojeg su postavili mediji, ili u najmanju ruku publika je pod utjecajem medijskog poretka. Otuda je važno da li će se, naprimjer, neki političar naći na početku emisije. U kojoj prilici i koliko često će se naći u toj poziciji?

Naročito značajnu ulogu u emisiji ima voditelj. On svojim autoritetom (formalno obučeni, iza visokog stola, jezik tijela sveden na minimum) treba doprinijeti daljnjem potvrđivanju realnosti televizijske prezentacije. Voditelji u pravilu trebaju lijepo izgledati, biti autoritativni, imati dobar glas i po mogućnosti znati nešto o novinarstvu.

Ovi su kriteriji zastupljeni u svim zemljama s preovladavajućim komercijalnim medijskim modelom. Postman i Powers objašnjavaju ovu paradoksalnu situaciju:

Zamislite da odete do doktora koji nije studirao medicinu, već samo izgleda kao doktor – autoritativan, ljubazan, pun razumijevanja i okružen zastrašujućim aparatima. Pretpostavljamo da biste odbili ovakvu profesionalnu varalicu, posebno ako je on ili ona diplomirao glumu. Ali ovakva vrsta glume je savršeno prihvatljiva u svijetu televizijskih vijesti...Ako možete čitati vijesti na televiziji uvjerljivo, onda možete imati uspješnu karijeru kao voditelj, žurnalističko iskustvo nije vam potrebno. (1992: 30,31)

Druga iluzija u voditeljskom djelovanju izražena je kroz glumljenje da se govori. Naime, iako samo čita unaprijed napisan tekst sa telepromptera, voditelj to radi tako što gleda u pravcu kamere, pa izgleda kao da govori, a ne da čita. Ovo legaliziranje glume pri prezentiranju vijesti ukazuje na pomiješanost fikcije i stvarnosti, koja je postala normom televizijskog predstavljanja stvarnosti.

5. ZAKLJUČAK

Prepoznavanje i analiziranje karakterističnih elemenata jezika televizijskih vijesti omogućuje sagledavanje pozadinskih značenja koja se njima prenose ali se često prikrivaju, ili se pokušavaju nametnuti kao činjenice lišene svake vrijednosne orijentacije. Televizijski izraz uključuje različite slojeve i na svakom je moguće manipulirati da se dobije preferirano značenje. Naglašavanjem ili prešućivanjem tema, odabirom sagovornika i izvora informacija, selekcijom snimaka i audio-materijala, u pravilu se postiže više negoli napadnim komentiranjem događaja. Ipak, kada se dođe u fazu proizvodnje i prezentacije televizijskih vijesti, uloga televizijskog jezika postaje neobično značajna.

Struktura televizijskog izvještavanja zaokupljena je s odgovorom na pitanje šta se dogodilo (a ne zašto se dogodilo), tako da perspektiva koju novinari prihvataju često koincidira s perspektivama moćnih društvenih skupina. Jezik, zvuk, slika i tehnička sredstva omogućuju manipuliranje, ali isto tako i prikrivanje tih manipulacija. Stoga bi znanje o interesima vlasnika medija, njihovim političkim afilacijama i pogledima na društvo, itekako pomoglo u procjenjivanju predstavljanja koje njihove televizije nude. “Čovjek ne treba biti marksist pa da pretpostavi da će ljudi, koji zarađuju milione dolara godišnje, vidjeti stvari drukčije od ljudi koji se bore da sastave kraj s krajem.” (Postman i Powers, 1992: 163).

Funkcija ideologije vijesti izražena je prije svega u poopćavanju partikularnih pozicija, a ne u transparentnom opredjeljivanju za neke od tih opcija. Stoga se kroz razumijevanje televizijskog jezika može sagledati kako dominantni diskursi, kao vidljive manifestacije ideologije izražene u tekstu (pod tekstom se misli na govor, sliku, neverbalne akte, i bilo koji kulturni artefakt), osiguravaju preimućstvo nad drugima, dok istovremeno ograničavaju pristupe alternativnim načinima predstavljanja stvarnosti.

LITERATURA

1. Allan, Stuart (1999), *News Culture*, Open University Press, Buckingham - Philadelphia
2. Bakšić, Hamza (2002), *Ja, novinar*, Rabic, Sarajevo
3. Fiske, John (1987), *Television Culture*, Routledge, London
4. Fiske, John i Hartley, John (1992), *Čitanje televizije*, Barbat i Prova, Zagreb
5. Galtung, Johan i Ruge, Mari Holmboe (1965), "The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers", *Journal of Peace Research* 2(1), 64-90.
6. Goodwin, Andrew (1990), "TV News - Striking the Right Balance?", u: Andrew Goodwin i Garry Whannel, ur., *Understanding Television*, 42-59, Routledge, London
7. Hartley, John (1989), *Understanding News*, Routledge, London and New York
8. Jakobson, Roman (1956), "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasical Disturbances", u: Roman Jakobson i Morris Halle, *Fundamentals of Language*, 115-133, Mouton & Co, The Hague
9. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
10. Lacey, Nick (1998), *Image and Representation: Key Concepts in Media Studies*, Palgrave, New York
11. McQuail, Denis (2000), *McQuail's Mass Communication Theory*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi
12. Mesthrie Rajend, Swann, Joan, Deumert, Ana, Leap, William L. (2000), *Introducing Sociolinguistics*, Edinburgh University Press, UK
13. Mladenov, Marin (1980), *Novinarska stilistika*, Naučna knjiga, Beograd
14. Montgomeri, Martin (1995), *An Introduction to Language and Society*, Routledge, London and New York

15. NDNV (2014) "NDNV: Mediji opet šire šovinizam i pozivaju na nasilje". Dostupno na: <http://www.ndnv.org/?p=11109>. Pristup ostvaren: 30. maj 2017.
16. Philo, Greg (2001), "Bad News from Israel: media coverage of the Israeli/Palestinian conflict", Dostupno na: <http://www.aljazeera.com/archive/2003/09/20084914659432791.html>. Pristup ostvaren: 30. maj 2017.
17. Philo, Greg i Berry, Mike (2004), *Bad News from Israel*, Pluto Press, London
18. Philo, Greg, ur. (1999), *Message Received: Glasgow Media Group Research 1993 – 1998*, Longman, Edinburgh
19. Postman, Neil and Powers, Steve (1992), *How to Watch TV News*, Penguin Books, USA
20. Schudson, Michael (2002), "The News Media as Political Institutions", *Annual Review of Political Science* 5, 249-69.
21. Schudson, Michael (2003), *The Sociology of News*, W.W. Norton & Company, New York-London
22. Stamać, Ante (1978), *Teorija metafore*, CKD SSO, Zagreb
23. Tompson, Mark (2000), *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Media centar, Beograd
24. Tuchman, Gaye (1972), "Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsmen's Notions of Objectivity", *American Journal of Sociology* 77(4), 660-79.
25. Tuchman, Gaye (1976), "Telling Stories", *Journal of Communication* 26, 93-97.
26. Van Dijk, Teun A. (1991), "The interdisciplinary study of news as discourse" u: Klaus Bruhn-Jensen i Nicholas W. Jankowski, ur., *Handbook of Qualitative Methods in Mass Communication Research*, 108-120, Routledge, London

THE LANGUAGE OF TELEVISION NEWS

Summary

The basic requirement placed on television journalists is to communicate in a way that is understandable to everyone. On the other hand, the television language should be appealing and interesting to draw the attention of the audience. The language of television is not just a form of verbal communication. It includes visual expression as well. Historically, the principles such as: separating facts from comments, an unemotional manner of presentation, and the pursuit of fairness and balance have become the dominant features that characterize the nature of television news. In this paper, I describe and clarify the main characteristics of television language to shed light on the broader context within which television meanings arise. The focus is on the choice of terminology, figures of speech, the use of the passive voice, conventions of television producing, editing and the role of presenters. The identification and analysis of these elements enables the understanding of the background meanings which are often obscured, or presented as a fact deprived of any value orientation. Through the deconstruction of television language, I would like to turn the attention to the ideological effects of television, as well as seek to explain the fixed position of specific meanings and their constant reproduction in television discourse.

Keywords: television, language, discourse, ideology

Adresa autora

Authors' address

Amer Džihana

Fakultet humanističkih nauka,

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

amerdzh@gmail.com

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 316.77:659.3]

Pregledni rad

Review paper

Miomir Maroš¹

ODNOS MEDIJA I PUBLIKE U CRNOJ GORI

Publika se u ovom radu, zajedno sa njenim emocijama prema medijima, posmatra kao jedan od elemenata medijskog brenda. Ostali su elementi: identitet medija, najveća traženost, profesionalnost, povjerenje, društveno odgovorno poslovanje i strategija medija (po istraživanju za ovaj rad, sa medijskim i marketinškim stručnjacima). Nasuprot tradicionalnim medijima koji nemaju puno razumijevanja za potrebe publike, u novim medijima, na portalima i na društvenim mrežama, građanin je komunikator, koji preko brzog plasiranja vijesti, slanja prijedloga i komentara na informacije, učestvuje u kreiranju medijskog ambijenta. Dakle, građansko novinarstvo postoji i u Crnoj Gori. Velika mana profesionalnog novinarstva je neuvezanost sa tom novom formom novinarstva koju pripremaju građani. U uslovima polarizovane crnogorske medijske scene, gdje su mediji politički jako obojeni, saradnja glasila sa publikom zbog koje i postoje, vratila bi povjerenje medijima. Izvještavanje po profesionalnim standardima, a ne manipulacija i propaganda, također bi vratilo povjerenje u medije ali i koristilo vlasti i opoziciji, kao konstruktivan i dobronamjeran korektiv u radu.

Ključne riječi: mediji, novinarstvo, publika, brendiranje, građansko novinarstvo

¹ zapis@rtcg.org

UVOD

Publika je jedan od četiriju sastavnih dijelova sistema masovne komunikacije, uz komunikatora, poruku i kanal komunikacije. Da se u novom vremenu postavlja pitanje etičnosti publike i da je u recentnim naučnim istraživanjima upravo publika na prvom mjestu, navodi prof. dr Stjepan Malović koji konstatuje da su novi mediji unijeli značajne novosti u medijske publike. Izgubila se jednostranost masovnog komuniciranja, kao i distinkcija između pošiljaoca, komunikatora i primaoca, a sve češće se gubi i određenje indirektnosti, tj. vremenska distanca. „Ono što se dogodi sada, odmah se šalje javnostima i publikama, koje istog trenutka reaguju na primljenu poruku. Starim medijima, dakle, pridružili su se novi mediji i kako zaključuju M. Kunzick i A. Zipfel „pomiču se granice između sadržaja koji oblikuju masovni mediji i sadržaja koji individualno oblikuju recipijenti (npr. izborom različitih mogućih scenarija ili perspektiva kamera kod digitalnih televizija)“ (Malović 2014 : 259).

Razlikovanje publike od mase, dovodi u pitanje epitet dodijeljen medijima, koje nazivamo *masovnim*. Na djelu je trend demasifikacije auditorijuma.

„*Publika masovnih medija* regrutuje se iz prostorno raspršene amorfnе mase, koja je nevidljivo, apstraktno, latentno mnoštvo pojedinaca raspršenih u globalnom društvu, među kojima nema ni komunikacijskih kontakata, ni društvenih odnosa. Ti pojedinci nijesu ni prostorno ni vremenski nigdje okupljeni, već postoje kao razdvojeni, usamljeni, atomizirani pojedinci savremenog masovnog društva“ (Vreg 1991 : 42).

Ipak, publika, bez obzira na odvojenost pojedinaca, strukturise se prema istovjetnom interesovanju svojih pripadnika, koje ostvaruju najčešće preko kreativnih centara, kakvim označavamo kulturne institucije.

Intenzitet interesovanja pojedinaca iz auditorijuma za kontakt sa određenim medijima dijeli ga na primarni, sekundarni i tercijarni. Po Radojkoviću i Stojkoviću, u *primarni auditorijum* spadaju „teški“ gledaoci TV kanala koji prate program više od četiri sata, u *sekundarni* se ubrajaju oni koji prate medije uz neku drugu kućnu aktivnost, dok u *tercijarni* su uvršteni oni koji jedva i da prate ono što se prikazuje u medijima. Po ovim autorima, trend demasifikacije medija, ima pored pozitivnih i loše posljedice.

Ona se ispoljava u fragmentaciji koja osujećuje ostvarivanje uloge medija kao javnog foruma, kakvu je imala štampa negde do sredine XX veka. Otuda, dominacija štampanih i elektronskih medija koji su orijentisani na uske segmente interesovanja svoje ciljne publike ima

zabrinjavajuće posledice, jer ostavlja sve manje prostora za celovito informisanje i pogotovo marginalizuje raspravu o važnim pitanjima koja se tiču ne samo „obrađivanja sopstvenog vrta“ (Volter) nego i sveta kao celine (Radojković i Stojković 2009 : 177).

Danas je publika, za razliku od ranije – aktivna i njeni su članovi *komunikatori*, najčešće posredstvom društvenih mreža, komentara na elektronska izdanja novina, ali i u interaktivnim programima radija i televizija.

Nova uloga publike mogla bi uticati na efikasnije ostvarivanje demokratije, u odnosu na dosadašnje, u većem dijelu svijeta. Po teoretičaru Noamu Čomskom, postoje dvije različite koncepcije. Po definiciji je demokratsko društvo ono u kojem javnost ima sredstva da utiče na rješavanje sopstvenih poslova, a mediji su otvoreni i slobodni. „*Alternativna koncepcija* demokratije je ona u kojoj javnost mora biti sprečena da upravlja vlastitim poslovima, a sredstva informisanja moraju biti držana pod strogom i tesnom kontrolom“ (Čomski 2009 : 7). Ovaj autor ustvrđuje da može zvučati začuđujuće, ali treba razumjeti da je ova druga, preovlađujuća koncepcija i u praksi, pa čak i u teoriji.

METODI

Istraživanje o elementima medijskog brenda sprovedeno je za potrebe magistarskog rada „*Brendiranje crnogorskih medija*“ (Maroš 2013) sa 33 crnogorska medijska i marketinška eksperta. Strukturirani intervjui su rađeni tako što je odabrano pet respektabilnih stručnjaka, a njima je povjeren mandat, da odaberu još po 5, tako da je trebalo da bude 25 intervjuisanih. Odabir je povjeren rediteljicama Radmili Vojvodić i Mariji Perović, publicistkinji Melaniji Bulatović, univerzitetskoj profesoricu Slavici Perović i teoretičaru medija Zvezdanu Vukanoviću. Kako je tokom istraživanja uočeno da je nemoguće dobiti odgovore od svih onih na koje smo računali, situacija je nalogala da bude nađeno više njih za intervjuisanje nego što je predloženo. Tako se dobilo 8 intervjua više od planiranih, pa je veći uzorak, samim tim, dao i bolji rezultat. Oni koji nijesu dali odgovore opravdali su to zauzetošću, nerazumijevanjem brenda, a utisak je autora ovog rada i da svoje mišljenje o medijima nijesu htjeli javno da saopšte.

Cilj istraživanja bilo je upoznavanje i razumijevanje stavova poslenika crnogorskih medija, medijskih i marketinških stručnjaka, kao i javnih ličnosti o medijskom brendu, radu medija u Crnoj Gori, o izvještavanju i pozicioniranju crnogorskih

medijskih brendova, njihovim karakteristikama i preporukama za uspješnije funkcionisanje.

Strukturirani intervjui su obrađeni dvostrukim postepenim kodiranjem.

Zahvaljujući postupku kodiranja iz podataka se pojavljuje klasifikacija fenomena ili njegovih aspekata. „Fokusirano kodiranje“ je proces izbacivanja manje produktivnih i manje značajnih kodova i fokusiranje na manji broj ključnih selektovanih kodova (Bešić 2007: 153).

Elementi medijskog brenda su, po ovom istraživanju, *publika, emocija, identitet medija, najveća traženost, profesionalnost, povjerenje, društveno odgovorno poslovanje i strategija medija*. Dakle, ima ih osam, a pored publike, jasno je i da je emocija – eho auditorijuma.

OSVRT

Kao jedna od karakteristika crnogorskog brenda, istaknuto je da *uglavnom nema razumijevanja za potrebe javnosti* (Melanija Bulatović). Na tako malom tržištu, lako se razlikuju oni koji su bolji i drugačiji, no pitanje je da li bi tako nešto kao nezavisan i profesionalan standard, uspjelo negdje drugo, gdje su prohtjevi publike, a samim tim i standardi mnogo strožiji?! Kod nas je mahom *nezrela javnost, kojoj relativno lako i dugo možete prodati „ciglu“, odnosno jeftinu, komercijalnu produkciju* (Darko Šuković).

No, da li tako dolazimo do toga da kod nas važe niži ili niski standardi?! Drugi ispitanici ističu da je karakteristika našeg medijskog brenda *visok stepen identifikacije sa ciljnim grupama u javnosti i na tržištu* (Janko Ljumović).

Uz preporuku da mediji ozbiljnije shvate svoju ulogu i prestanu omalovažavati inteligenciju građana Crne Gore, slikovito je opisan sadašnji odnos prema publici – *da shvate da je medijski sadržaj roba i pronađu kupce. Da shvate da se polovna škoda iz 1981. ne može nuditi po cijeni nove insignije* (Vlatko Simunović).

Preporuka je za medije da u kreiranju brenda praktikuju *stavljanje konzumenata u prvi plan, stvarajući atmosferu da je i on bitan za razvoj jednog proizvoda samim tim što ga koristi* (Nikola Bada Radonjić). Po ugledu na zemlje koje su razvijenije i u medijskom smislu trebalo bi *razvijati kolektivnu svijest publike, graditi i njegovati tendenciju percepcije željenih medijskih slika i sl.* (Anastazija Miranović).

Ono što se ističe kao najveći problem kod publike u Crnoj Gori je to što je ona neizdiferencirana – masovna javnost, različita po svim kategorijama pola, uzrasta i

interesa, pa to otežava poboljšanje traženosti medijskog proizvoda, a samim tim i stvaranje brenda.

No, svakako se, u pozicioniranju, ona mora bolje poznavati i pitanje je da li je treba slijediti ili joj nametati spoljašnji stil, koji često nije u skladu sa njenim unutrašnjim impulsom. U razvijenijim državama univerziteti i elitni mediji nameću okvire djelovanja kao što je slučaj sa *New York Timesom u Americi, a njegovi konzumenti su većinom bogati ljudi, menadžeri i slično. Međutim, u Crnoj Gori nemamo takvu mogućnost, pa se stiče utisak da umjesto ciljnih grupa postoji „šarolika gomila“. Oni pojedinci jačeg individualiteta, a manje sklonosti ka kolektivizmu i kolektivnoj svijesti, ipak, pronalaze „alternativu u alternativni“.* Prvenstveno mislim na alternativne medije putem kompjuterske mreže (Sonja Ilić).

U Crnoj Gori su nezreli i mediji i publika, tvrde ispitanici. *Dominira needukovan i nedovoljno razvijen auditorijum, kako sa društvenog aspekta, tako i ekonomskog, još uvijek u razvoju, medijskog tržišta. Sa druge strane, u medijima je duboko ukorijenjena neadekvatna spoznaja medijskog tržišta. O sebi najčešće imaju visoko mišljenje, iako većina još uvijek nije stekla status pokretača pozitivnih promjena u društvu, kao i garancije da će očekivanja građana biti ispunjena. S obzirom na to, pitanje je da li se uopšte može govoriti o brendu, ako nemamo u saglasju dvije ključne strane, medij i auditorijum* (Silvana Đurašević).

Da bi publika pravilno razumjela poruke medija, potrebna joj je medijska pismenost. Tako je najjednostavnije objasniti potrebu za medijskom pismenošću, kompetencijom ili obrazovanjem. Informacije, tačnije poruke koje dobijamo od medija, nijesu ogledalo stvarnosti, nego odgovarajući konstrukti, koje bi trebalo pravilno da protumačimo da nas ne bi doveli u zabludu.

Građanima je u takvim prilikama nužna medijska pismenost, koju bi dobili na svim nivoima obrazovanja ali i preko javnih medijskih servisa. Za sada je izučavaju samo gimnazijalci kao opcioni predmet.

Medijski pismena osoba – a svatko bi trebao imati mogućnost postati to – može dekodirati, procijeniti, analizirati i proizvoditi oboje, tiskane i elektroničke medije. Osnovna je svrha medijske pismenosti kritička neovisnost u odnosu prema svim medijima. Važnost vježbanja ima širok raspon, uključujući informirano građanstvo, estetičko razumijevanje i izraze društvenog zagovaranja, samouvažavanje i potrošačku medijsku pismenost. (Maletić 2014: 148).

Publika (koliko god bila medijski pismena ili ne), dobrim dijelom je aktivan činilac u stvaranju medijskih proizvoda, za razliku od one ranije koja je bila dominantno pasivna i proces slanja informacije je bio jednostran, nije računao na povratnu

reakciju. Ova nova uloga publike je posebno prisutna na društvenim mrežama i portalima, ali i u tradicionalnim medijima koji žele da su po volji publike. To je vid novinarstva, pod nazivom *građansko*, koje može biti dobra dopuna *profesionalnom* ili njegova korekcija. Publika na taj način postaje, kako kaže Kastels, „kreativna“.

Prešli smo sa masovne komunikacije usmerene na publiku do aktivne publike, koja definiše svoje značenje tako što poredi svoje iskustvo sa jednodimenzionalnim protokom informacija koje dobija. Tako primećujemo porast interaktivne produkcije značenja. To nazivam kreativnom publikom, izvorom preuređene kulture koja karakteriše svet masovne samokomunikacije (Kastels 2014: 169).

Što se tiče, pak, novinarstva koje publika stvara, građansko ne smije biti zamjena za profesionalno, navodi prof. dr Lejla Turčilo, i zalaže se da bude njegova dopuna.

Savremeni problemi i izazovi sa kojima se suočava profesionalno novinarstvo uzrokuju sve češće okretanje publike ka online medijima i građanskom novinarstvu, ali to može (i mora) biti samo poticaj u osnaživanju profesionalnih standarda i prevazilaženja krize novinarstva, a ne argument za njegovo odbacivanje kao "zastarjelog koncepta" (Turčilo 2014: 166).

Nakon kritičke analize medijske scene, tokom empirijskog i teorijskog istraživanja, definisaćemo karakteristike crnogorskog medijskog brenda. ***Istraživanje je pokazalo da Crna Gora ima medijske brendove, ali preovlađuje mišljenje da su oni lokalni, ali ne i regionalni brendovi. Medijski brend to nije u potpunosti, te zbog toga nema očekivanu čitanost i gledanost, kao ni mogući profit od oglašavanja.***

Ovo potvrđuje i *jaka politička obojenost medija* i s obzirom na nju je polarizovanost crnogorske medijske scene na onu za i drugu protiv vlasti, kao i nedovoljna zainteresovanost za probleme građana. U takvim okolnostima, primjetna je *nevelika briga* za razvoj i očuvanje zdravlja, obrazovanje, kulturu i njegovanje nacionalnog identiteta, za lokalne priče, kao i nedovoljna otvorenost za mladi kadar koji bi bez predrasuda osvježio medijsku scenu. Mediji funkcionišu *po ideološkoj matrici*, izvještavajući mitomanijski, stereotipno, tako održavajući *status quo* u društvu i braneći unaprijed određene pozicije političkih struktura, a bez želje da se ide zdravo naprijed i da se, možda, pozicije različitih strana u medijima i društvu sretnu, za dobrobit građana i države.

Analizirani mediji, u svom su nastupu prepoznatljivi, makar u diskursu, u određenju prema vlasti, u pokušaju da svoje viđenje stvari na specifičan način prenesu javnosti i tako ostvare uticaj i emotivnu vezu sa konzumentom. Nastoje da postignu gledanost i povjerenje kroz brzo informisanje, trude se da atraktivno kreiraju

informacije, koliko su u mogućnosti vizuelno obogaćuju sadržaje i trude se da povećaju raznovrsnost programske ponude. Riječ je, nesumnjivo, o brendu, kako su i zaključili intervjuisani, ali lokalnog značaja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Medijski brend u Crnoj Gori, da podsjetimo, ima ili bi trebalo da ima, osam elemenata: *identitet* (autentičan autorski pečat i vizuelni identitet), *kvalitet* (novinarska profesionalnost i zadovoljenje osnovnih i izvedenih funkcija medija), *najveća traženost* (rejting kod publike često je dokaz kvaliteta ili nije, ali je uslov da dati medijski proizvod postoji, jer donosi oglašivače), *povjerenje – uticaj* (kredibilitet kod javnosti koji osigurava veći uticaj), *emocija* (uslov za brend je emocionalna povezanost proizvoda i publike, koja pored osnovne, ima i dodatnu vrijednost brenda – niz prijatnih osjećaja), *publika* (često je i kreator medijskih sadržaja – građansko novinarstvo), *društveno odgovorno poslovanje* (zasnovano na istraživačkom novinarstvu i odgovornosti medijske kuće za zajednicu), i *strategija medija* (domaći mediji su prvenstveno zasnovani na programima od javnog interesa i teže da se predstavljaju i na drugim platformama-krosmedijski menadžment).

Rezultati intervjuja pokazuju da je publika u Crnoj Gori, po stavovima eksperata, nezrela, nedovoljno edukovana, te neizdiferencirana po ciljnim javnostima. Mediji, pak, nemaju razumijevanja za potrebe javnosti, nedovoljno poznaju medijsko tržište imajući nerealno visoko mišljenje o sebi. Pitanje je da li se uopšte može govoriti o brendu, ako nijesu u saglasju dvije ključne strane, medij i auditorijum. Neki ispitanici smatraju da se mediji ipak identifikuju sa publikom, a treći preporučuju medijima da pokušaju formirati kolektivnu svijest publike, graditi i njegovati tendenciju percepcije željenih medijskih slika, dakle, vješto iskoristiti moć medijskog uticaja i obezbijediti lojalnost publike, čime se ostvaruje bitan element brenda.

Postavlja se strateško, profesionalno stručno i teorijsko analitičko pitanje – što bi trebalo uraditi, kako bi mediji u Crnoj Gori bili pravi, regionalni brendovi (nerealno je očekivati od crnogorskih medija šire razmjere brenda)?

Kad bi se umanjili politički i drugi uticaji na medije i podigla profesionalnost, tada bi naši mediji mogli očekivati veće povjerenje auditorijuma, a samim tim bi oni postali manje zavisni od finansijera i postali generator promjena u društvu.

Sposobnost prilagođavanja je uslov opstanka, a promjena jedina stalna pojava u političkoj, društvenoj, pa tako i u medijskoj sferi. *Javni servis*, ali i *TV Vijesti*, češćim

pravljjenjem životnih priča i kreiranjem sadržaja kojima bi govorili o onome što zanima naše građane, od obrazovanja i kulture, do zdravstvene i socijalne sfere, uspjeli bi da održe ili steknu još veće povjerenje gledalaca. Jačanjem dopisništava, prvenstveno iz crnogorskih gradova i snaženjem, daljom profesionalizacijom lokalnih televizija koje bi mogle odigrati dopisničku ulogu, nacionalni mediji imali bi pokrivenost događaja i tema iz svih sredina, što bi gledaocima učinilo zainteresovanim za taj medij.

Konkurisanjem, dobijanjem i korišćenjem sredstava iz evropskih fondova na putu pridruživanja i saradnjom sa nezavisnim produkcijama, uspio bi se nadomjestiti finansijski deficit i obogatiti oskudne programske šeme. Sve u svemu, jednostavno se mora obezbijediti lojalnost publike – gledališta koje uvijek računa na određenu medijsku kuću u svim dešavanjima, gdje će se prvo informisati. To se postiže kvalitetnim izvještavanjem eminentnih novinara i autora, kao i asocijativnošću, koja obezbjeđuje sigurnu relaciju između gledaoca i medija.

Kako konkurisati velikim voajerskim projektima i obezbijediti interakciju sa gledaocima u vidu zabave? Kako navodi vodeći američki medijski analitičar Noam Čomski u svom primjeru, jednostavno treba ući u narod i omogućiti mu široku mogućnost učešća u javnom diskursu, u svim vidovima kreacije i zabave. Vrlo uspješni primjeri su emisije *Javnog servisa* i *TV Vijesti* sa velikim procentom gledanosti i povjerenja, koje afirmativno, ali i problemski sagledavaju crnogorsku zbilju – *Robin Hood*, *Bez granica*, *Agrosaznanje*, *Zapis* i *Jutro iz gradova*.

Profesionalnost i poštovanje novinarskih standarda koji najprije obezbjeđuju povjerenje, praćenost i lojalnost publike, uz neizbježne životne i autentične lokalne priče, kao i efektivnija interakcija sa publikom, svakako bi našim medijima omogućili bolje i brže brendiranje crnogorskih medija u lokalnom i regionalnom okruženju.

LITERATURA

1. Bešić, Miloš (2007), *Metodologija političkih nauka* (skripta), Podgorica, FPN
2. Čomski, Noam (2009), *Kontrola medija*, Novi Sad-Beograd, Rubikon-Beoknjiga
3. Kastels, Manuel (2014), *Moć komunikacija*, Beograd, RTS – Clio

4. Malović, Stjepan, ur. (2014), *Masovno komuniciranje*, 134–149, 259–265, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga; Koprivnica, Sveučilište Sjever
5. Maroš, Miomir (2013), *Brendiranje crnogorskih medija*, magistarski rad, Podgorica, Fakultet političkih nauka
6. Radojković, Miroljub, Branimir Stojković (2009), *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Beograd, Clio
7. Turčilo, Lejla (2014), *Profesionalno i građansko novinarstvo: saradnja ili konkurencija*, Mediji i komunikacije 1, 159–167, Bijelo Polje, Akademija društvenih nauka
8. Vreg, France (1991), *Demokratsko komuniciranje*, Sarajevo, FPN

MEDIA – AUDIENCE RELATION IN MONTENEGRO

Summary:

The audience in this work, together with her emotions towards the media, is seen as one of the elements of the media brand. Other elements are: media identity, the highest demand, professionalism, trust, social responsible business and strategy of the media (according to the research for this paper, with the media and marketing specialists). In contrast to the traditional media which do not have much understanding for the needs of the audience, since in new media, portals and social networks, citizen is the communicator, who by the rapid placement of news, sent suggestions and comments on information, participates in the creation of media environment. So, citizen journalism exists in Montenegro also. Great lack of professional journalism is lack of links with this new form of journalism prepared by citizens. In terms of polarized Montenegrin media scene, where the media are highly political colored, cooperation of the media with the audience for which they exist would return the dignity to the media. Reporting according to the professional standards, as opposed to the current manipulation would also restore trust in the media, but also benefit the government and the opposition, as a constructive and benevolent corrective in work.

Key words: the media, journalism, audience, branding, civic journalism

Adresa autora

Authors' address

Miomir Maroš

Radio i Televizija Crne Gore

Podgorica

zapis@rtcg.org

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Sabira Šahić Gadžo

OBRAZOVANJE SOCIJALNIH RADNIKA U 21. VIJEKU: IZAZOVI
I POTEŠKOĆE / EDUCATION OF SOCIAL WORKERS IN THE 21ST
CENTURY: CHALLENGES AND DIFFICULTIES 455

Natalija Perišić

ANALIZA SOCIJALNE POLITIKE ZA PRAKSU / U PRAKSI – STUDIJA
SLUČAJA SRBIJE / SOCIAL POLICY ANALYSIS FOR/IN
PRACTICE – CASE STUDY FROM SERBIA 477

UDK 364.4:331.108.45]"20"

Pregledni rad

Review paper

Sabira Šašić Gadžo

OBRAZOVANJE SOCIJALNIH RADNIKA U 21. VIJEKU: IZAZOVI I POTEŠKOĆE

Socijalni rad kao akademska disciplina i pomažuća profesija prošla je kroz mnoge razvojne faze. Cilj ovog rada je ukazati da socijalni rad, kao afirmirana i utemeljena profesija, na neki način još uvijek prolazi kroz razvojni proces. Zapravo, može se reći da su globalizacija i ekonomska kriza glavni „krivci“ zbog kojih se, unatoč osnovnim mandatima usvojenim uz Globalnu definiciju, 2013. godine (promocija društvene promjene, socijalni razvoj, socijalna kohezija te osnaživanje i oslobađanje ljudi), pomjera težište djelovanja socijalnih radnika s unapređenja općeg socijalnog razvoja i blagostanja na rješavanje „tradicionalnih“ problema kao što su siromaštvo i nezaposlenost. U svemu tome ne treba smetnuti s uma da moderna društva nameću mnoštvo izazova, ali i poteškoća s kojima se socijalni radnici moraju hvatati u koštac kako bi obespravljenim članovima zajednice obezbjedili minimalne uslove za život.

Ključne riječi: kriza, socijalni rad, obrazovanje, akademska disciplina

UVOD

Obrazovanje predstavlja proces sistemskog i planskog obučavanja pojedinaca ili grupa u obrazovnim ustanovama u cilju sticanja određenih znanja, vještina, navika i stavova. U vezi s navedenim obrazovanje za socijalni rad u najširem smislu predstavlja sticanje teorijskih i praktičnih saznanja, usvajanje metodskih postupaka i sposobnosti u korištenju ličnih kapaciteta i resursa koja trebaju biti usmjereni ka pokretanju procesa promjene, bazirane na vrijednostima i znanjima iz socijalnog rada, uz neizostavnu participaciju korisnika usluga socijalne zaštite u kompletnom procesu.

S obzirom da se u okolnostima ekonomske krize, s jedne strane govori o neophodnosti veće društvene solidarnosti i ravnomjerne distribucije resursa, a s druge strane se revitaliziraju neoliberalni koncepti koji ističu značaj tržišta i samoodgovornosti za kvalitetu vlastitog života, što prate tendencije redukcije budžetskih sredstava, posebno u finansiranju socijalnih usluga, sve važniji segment u obrazovanju socijalnih radnika imaju pristupi zastupanja i osnaživanja. Zapravo, prema nekim autorima (Jugović; Brkić, 2012), ekonomska kriza doprinosi stvaranju sve većeg jaza između normativnog i praktičnog, izostanku razvojnih koncepata, utemeljenju „znanstvene bespomoćnosti“, zbog čega zastupanje i osnaživanje postaju osnovni mehanizmi za promociju socijalne pravde i aktivne participacije. Navedeno je posebno bitno u obrazovanju socijalnih radnika u 21. vijeku jer težište navedenih pristupa je ideja podržavanja ljudskih prava, socijalne pravde i kohezije, ali i razvijanje svijesti korisnika o vlastitim potencijalima i mogućnostima. Krajnji cilj je razvijanje sposobnosti i spremnosti za osmišljavanje aktivnosti koje treba da doprinesu pozitivnim promjenama. Dakle, socijalni radnici su ti koji kroz osnaživanje trebaju pomoći korisnicima usluga socijalne zaštite da izađu iz začaranog kruga pasivnosti i paternalizma. Upravo takvo osnaživanje postaje odgovor na krizu jer u njegovoj osnovi leže tri ključne vrijednosti i smisao misije obrazovanja socijalnih radnika, a to su socijalna pravda, briga za ranjive skupine i proaktivan pristup.

„TRADICIONALNI“ I SAVREMENI PRISTUPI U DEFINISANJU SOCIJALNOG RADA

Socijalni rad kao akademska disciplina i praktična društvena djelatnost u literaturi se različito određuje, zavisno od konteksta, odnosno perioda, prilika i odnosa unutar određenog društva.

Nastao na humanističkim i demokratskim idealima socijalni rad, odnosno vrijednosti socijalnog rada zasnivaju se na poštovanju jednakosti, vrijednosti i dignitetu svih ljudi, bez obzira na spol, dob, vjeru, naciju itd. Svojim djelovanjem socijalni rad odgovara na krizna i hitna stanja kao i na svakodnevne lične i socijalne probleme različitim intervencijama koje variraju od onih koje su fokusirane na psihosocijalne procese samo jedne osobe, do onih koje imaju za cilj uključivanje u socijalnu politiku, socijalno planiranje i socijalni razvoj (Vidanović, 2006: 374). S druge strane, od samog početka, praksa socijalnog rada je orijentirana na to da izlazi u susret ljudskim potrebama i razvija ljudske potencijale.

Stoga, profesija socijalnog rada teži da umanju siromaštvo i da osnaži ranjive grupe i ljude koji su izloženi represiji kako bi promovirala socijalnu inkluziju (Vidanović, 2006: 376).

Ljudska patnja izazvana različitim uzrocima društvene ili privatne prirode i rad na njenom ublažavanju čine jedan od bitnih segmenata socijalnog rada o čemu govori i jedna od prvih definicija socijalnog rada koja je usvojena na prvoj međunarodnoj konferenciji socijalnih radnika 1928. godine. Prema ovoj definiciji socijalni rad „se odnosi na sve napore čija je svrha olakšavanje patnje (bilo kakve vrste) zbog siromaštva i omogućavanje pojedincima i porodicama da uspostave normalne životne uslove, prevenciju socijalnih nedaća, unapređivanje socijalnih i životnih uslova uz podršku socijalnih službi u pojedinačnim slučajevima, pravne i javne akcije koje provodi zajednica, te društvena istraživanja i ispitivanja javnog mnjenja. Socijalne usluge/službe stoga se ne odnose samo na skrb, socijalne akcije i socijalnu dobrobit, već također u određenoj mjeri na higijenu i edukaciju” (Paris Conference 1928, Vol 1, 688). Ovako široko određenje socijalnog rada obuhvata kombinaciju individualnog pomaganja, kolektivnih oblika socijalne podrške, pravnih i administrativnih mjera kao i istraživanja. Sveobuhvatnost definicije vjerovatno je uslovljena i tadašnjim društvenim ambijentom u kojem se nije moglo govoriti o zavidnom životnom standardu stanovništva, a svi naponi socijalnog rada usmjereni su ka povećanju općeg socijalnog razvoja odnosno kvalitete života stanovništva (Ajduković; Branica, 2006:12).

Definicija Vijeća Evrope (1995) socijalni rad određuje kao specifičnu akademsku i primijenjenu djelatnost čiji je cilj bolje uzajamno prilagođavanje pojedinaca, porodica, grupa i zajednica u okruženju u kojem žive. Socijalni radnici su odgovorni ne samo za pružanje neposrednih usluga u cilju rješavanja socijalnih problema i zadovoljavanja potreba korisnika, nego i za njihovo organizovanje, planiranje, praćenje, evaluaciju i istraživanje. Naročitost ove definicije ogleda se u tome što s

jedne strane određuje socijalni rad kao akademsku i primijenjenu djelatnost, a s druge strane potencira odgovornost socijalnih radnika koliko u rješavanju socijalnih problema toliko i u organizovanju, planiranju, evaluaciji i istraživanju.

Sve pobrojane definicije kao zajedničko ističu aktivnosti socijalnog rada u pružanju pomoći ljudima u nevolji, odnosno u rješavanju socijalnih problema, pritom mahom polaze od različitih elemenata socijalnog rada, kao što su: predmet, funkcija, principi, metode, uz stavljanje naglaska na neke od njih. Također, kod ovih definicija u manjoj ili većoj mjeri prisutno je zanemarivanje sveukupnosti pobrojanih elemenata, što istovremeno i čini specifičnim socijalni rad kao akademsku disciplinu i praktičnu djelatnost.

Posljednjih nešto više od petnaest godina sve izraženije su u socijalnom radu prisutna nastojanja za iznalaženjem jedne općevažeće sveobuhvatne definicije koja bi u sebi sadržavala ključne elemente ove multidisciplinarne nauke, ali i iznimno zahtjevne, osjetljive i stručne profesionalne djelatnosti. U ovom kontekstu, definicija socijalnog rada, usvojena na međunarodnom nivou¹, socijalni rad određuje „kao profesiju koja promoviše socijalne promjene, rješavanje problema u međuljudskim odnosima, te osnaživanje i oslobađanje ljudi sa ciljem povećanja blagostanja. Upraznjavajući teorije ljudskog ponašanja i socijalnih sistema, socijalni rad interveniše na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Principi ljudskih prava i socijalne pravde su fundamentalni za socijalni rad“.

Iz navedenog je moguće zaključiti da ova definicija na sveobuhvatan način govori, s jedne strane, o profesiji socijalnog rada, a s druge strane o njezinim ključnim aktivnostima vezanim za rad sa različitim grupama korisnika uz puno poštivanje njihovog ljudskog dostojanstva, ljudskih prava i socijalne pravde koji čine osnovne pretpostavke ove naglašeno pomažuće profesije.

Prema Globalnoj definiciji² usvojenoj prije četiri godine socijalni rad je praktično zasnovana profesija i akademska disciplina koja promovira društvenu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi. Uz navedenu definiciju kao centralni principi u socijalnom radu navedeni su socijalna pravda, ljudska prava, kolektivna odgovornost i poštovanje različitosti. Zapravo, prema, navedenoj definiciji temeljni zadatak profesije socijalnog rada, koja prepoznaje da sprega historijskih, socio-ekonomskih, kulturnih, političkih i ličnih faktora može biti prepreka za

¹ Definicija je usvojena na Generalnoj skupštini Međunarodne fondacije socijalnih radnika (IFSW) i Međunarodnog udruženja škola za socijalni rad (IASSW) održanoj u Adelaidi, 2002. godine.

² <https://www.iassw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>

ostvarivanje blagostanja i razvoja ljudi, jeste da angažira ljude i strukture čiji fokus treba biti na povećanju općeg blagostanja.

Mandat polazi od pozitivnih promjena u društvu koje će doprinijeti smanjenju marginalizacije i socijalne isključenosti, odnosno razvoju koji najčešće podrazumijeva prevazilaženje nedovoljnosti i otklanjanje prepreka ostvarivanju određenih društvenih ciljeva koji u konačnici treba da doprinesu boljim uslovima života ljudi, odnosno općem socijalnom razvoju pod kojim se podrazumijeva proces kvantitativnog rasta i kvalitativnih promjena koje se dešavaju u sferi životnih radnih i socijalnih uslova ljudi (Lakićević, 2009:16). Sam razvoj uključuje više razina sistema i međusektorske i interprofesionalne saradnje u cilju održivog razvoja izjednačavajući važnost ekonomskih i socijalnih aspekata. Polazeći od osnovnih principa socijalnog rada usvojenih uz Globalnu definiciju, u čijem je težištu poštivanje unutarnje vrijednosti i dostojanstva svakog ljudskog bića, nečinjenje štete, uvažavanje različitosti i poštivanje ljudskih prava i socijalne pravde, ali i od nezaobilazne uloge socijalnih radnika u ostvarivanju ideje održivog razvoja u čijem je fokusu svakako čovjek, nameće se važna uloga profesionalaca - socijalnih radnika u stvaranju ambijenta u kojem bi se ljudska prava, usvojena prije 69 godina u Općoj deklaraciji o pravima čovjeka, maksimalno poštivala. Stoga glavni fokus socijalnog rada treba da bude zagovaranje prava za sve ljude, a posebno za one koji su iz bilo kojeg razloga ograničeni u ostvarivanju ekonomskih, socijalnih ili krulturnih prava.

Iz svega navedenog proizilazi da je profesija socijalnog rada prvobitno nastala na ideji pružanja pomoći/podrške pojedincu, grupama i zajednicama u sprječavanju, suočavanju nadilaženju kriznih situacija, tj. temeljnim vrijednostima profesije socijanog rada, što je bio osnovni smjer djelovanja profesionalaca socijalnih radnika, a ujedno i osnovno težište prvih definicija socijalnog rada. Za razliku od navedenog težište novijih definicija se pomjera od tradicionalnog djelovanja na osnaživanje i ostvarivanje većeg socijalnog razvoja/blagostanja.

OSNIVANJE PRVIH ŠKOLA ZA OBRAZOVANJE SOCIJALNIH RADNIKA

Prvi programi za obrazovanje socijalnih radnika datiraju iz 19. vijeka, preciznije u literaturi (Ajduković, 1994:339) se 1896. godina smatra ključnom za razvijanje prvih obrazovnih programa iz te oblasti i to u Velikoj Britaniji i Holandiji. Ideja za obrazovanjem stručnjaka u čijem težištu bi bilo sticaje saznanja za pružanje pomoći

svim onima koji se nađu, iz bilo kojeg razloga, u nepovoljnoj poziciji proizašla je u vrijeme najvećih svjetskih ekonomjskih kriza³ čije posljedice su prvo potresle Veliku Britaniju, a potom i SAD.

Zapravo, osnovne posljedice koje su proizlazile iz kriza tog vremena su povećanje broja nezaposlenih, te s tim u vezi sve veće osiromašenje stanovništva kojem su lokalna i međunarodna zajednica pružale pomoć. Prema nekim autorima (Mowat, prema: Knežević, 2013) pružanje pomoći bez stručnjaka obrazovanih samo za tu najmjenu je bilo neprihvatljivo s etičkog i ideološkog stajališta intelektualaca tog vremena koji su bili pozvani u Nacionalno udruženje za promociju društvenih nauka, te je tako osigurana intelektualna baza razvoja socijalnog rada, a prva londonska dobrotvorna organizacija koju je ta grupa intelektualaca osnovala dobila je naziv „Društvo za organizaciju dobrotvorne pomoći i suzbijanje prosjačenja“ (Society for Organising Charitable Relief and Repressing Mendicity) u čijem težištu rada je bilo stvaranje boljih životnih uslova za tada osiromašene ljude.

S druge strane tzv. Velika depresija ili Velika kriza u Sjedinjenim Američkim Državama, koja je počela na "crni petak" u oktobru 1929. u New Yorku krahom burze, je događaj koji je, uz prethodni, imao važnu ulogu za osnivanje škola za socijalni rad i određivanje smjera djelovanja profesionalaca iz te oblasti. Ključna nuspojava Velike krize je zatvaranje banaka, a slom tržišta označio je početak desetljeća visoke nezaposlenosti⁴ i siromaštva, niskih zarada, deflacije, te izgubljenih mogućnosti za ekonomskim rastom. Sve navedeno dovelo je do povlačenja kapitala koji je u godinama prije toga bio investirani u druge nacionalne ekonomije i s tim u vezi do širenja posljedica krize u svim državama svijeta. Takav ambijent rezultirao je i potrebom za obrazovanjem stručnjaka koji bi svim onim koji su pogođeni problemima mogli pomoći. S tim u vezi obrazovanje za pomažuću profesiju kakva je socijalni rad u Sjedinjenim Američkim Državama potiče od pripadnika tadašnje poslovne i intelektualne elite koji su bili pripadnici humanitarnih pokreta, a koji su zapravo došli do saznanja da se bez obrazovanja ljudi koji bi stručno i profesionalno pružali pomoć ne može postići očekivani rezultat, što je bio razlog za uspostavljanje veze sa akademskim institucijama (Knežević, 2013:38).

³ Kriza je rječ koja ima grčko porijeklo, a predstavlja dubok, sveobuhvatan poremećaj u životu pojedinca ili zajednice sa snažnim i više ili manje teškim i trajnim posljedicama (<http://www.hrleksikon.info/definicija/kriza.html>).

⁴ U SAD-u nakon sloma čitave ekonomije, svaki četvrti Amerikanac je ostao bez posla, a prema procjenama oko 15 miliona ljudi je bilo nezaposleno u jeku krize. Prosječne nadnice su pale za 60%, a prihod od poljoprivrede za 50% (https://bs.wikipedia.org/wiki/Velika_depresija).

Još 1897. godine u Sjedinjenim Američkim Državama Mary Richmond piše apel za otvaranje škola za obrazovanje socijalnih radnika na načelima primijenjene filantropije tako da godinu dana kasnije (1898.) u New Yorku započinje šestosedmični tečaj iz socijalnog rada za djelatnike humanitarnih organizacija (Ajduković, 1994:339). Upravno navedena godina (1898.) se smatra ključnom za konstituisanje socijalnog rada kao akademske discipline u Sjedinjenim Američkim Državama.

Iz navednog proističe da su narastajući „tradicionalni“ socijalni problemi (nezaposlenost i siromaštvo), što je posebno bilo izraženo u vrijeme opisanih ekonomskih kriza, ključni razlozi osnivanja prvih obrazovnih ustanova za socijalni rad u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Amričkim Državama, a potom, po uzoru na njih, i u drugim državama svijeta. Ujedno, čini se, da je ambijent proizašao iz recesije odredio tadašnji smjer djelovanja socijalnih radnika kao profesionalaca, a to je „gašenje žarišta“ koja dovode do sve većeg osiromašenja stanovnika. U vezi s navedenim može se konstatovati da i danas socijalni radnici gotovo isključivo rade na ublažavanju problema onih koji iz bilo kojeg razloga ne mogu da ostvare pravo na rad ili koji su pogođeni problemom siromaštva. I posljednja ekonomska kriza koja je zakucala na vrata 2008. godine, kao i prethodne recesije, dovela je do povećanja nezaposlenih i osiromašenja stanovnika. Naime, začeci posljednje krize, koja nosi naziv i „Prva globalna finansijska kriza 21. stoljeća“ (Felton; Reinhart:2008) vežu se za probleme koji su nastali na tržištu nekretnina i s time povezanim drugorazrenim kreditima u Sjedinjenim Američkim Državama. Tako u SAD-a je od 2002. do 2006. ostvaren ubrazn ekonomski rast s tim da su plaće radnika stagnirale. U tom periodu prosječna realna stopa rasta godišnjeg prihoda bila je 2,8 %, pri čemu je 1% najviših prihoda obilježen rastom od 11 %, dok je preostalih 99% doživjelo rast od neznatnih 0,9% (Savez: 2008:8), iz čega proizlazi da je „nova recesija“ dovela do pada životnog standarda stanovnika, do povećanja nezaposlenosti, a samim time i do osiromašenja stanovništva širom svijeta.

Sve navedeno je rezultiralo pomjeranjem granica djelovanja socijalnih radnika sa unapređenja općeg socijalnog razvoja, koje se zagovara u savremenim određenjima socijalnog rada, na rješavanje tradicionalnih problema, ali i, može se reći, negativnim reperkusijama na obrazovni sistem u kojem se, bar kada se govori o nastavnim programima za socijalni rad, nedovoljno stavlja naglasak na sticanje praktičnih saznanja za unapređenje općeg blagostanja i u vrijeme kriza.

Prema nekim auorima (Knežević, 2013) najvažniji zadatak socijalnih radnika u vrijeme početka obrazovanja za socijalni rad, ali s obzirom na aktualnu situaciju i na posljedice posljednje recesije u savremenim društvima svodi se na tzv. „humanitarno

knjigovodstvo“, odnosno stvaranje baze podataka koja je obuhvatala sve one pojedince koji su bili pogođeni posljedicama tadašnjih kriza. Istina, u jeku krize postojali su i pokušaji triju najutjecajnijih organizacija iz oblasti socijalnog rada (IFSW, IASSW i ICSW) da istraže moguće „puteve političke akcije“ koji su kasnije inkorporirani u vodeći dokument Globalnu agendu za socijalni rad. Također, prema tvrdnjama nekih autora (Iokamidis; Crus Santos; Martinez Herrero:2014) recesija, koja je 2010. godine eskalirala u Eurozoni, dovela je do tzv. humanitarne krize koja je posebno imala uticaj za zemlje južne Evrope, te je sama kriza dovela do određene ideološke i profesionalne transformacije u oblasti socijalnog rada. Ipak, čini se da navedeni događaj nije imao globalni uticaj, te su ipak u većini država svijeta zadržani tradicionalni vidovi pružanja usluga iz oblasti socijalne zaštite.

Od osnivanja prvih škola za socijalni rad do danas veliki uticaj na razvoj socijalnog rada imala je psihoanalitička teorija, koja je posebno svoj trag ostavila na prelazu iz 19. u 20. vijek (Howe, 1987). Porast broja obrazovnih ustanova za socijalni rad kao i interesanata za obrazovanje u toj oblasti bilježi se u periodu nakon Prvog svjetskog rada, a sličan trend je uočljiv i nakon Drugog svjetskog rata.

Prekretnica u obrazovanju socijalnih radnika veže se za 1949. godinu, tačnije za period koji je uslijedio nakon usvajanja Opće deklaracije o ljudskim pravima (1948). U to vrijeme pokrenute su polemike o važnosti segmenta ljudskih prava u ukupnom obrazovnom procesu socijalnih radnika. Neposredno nakon toga, tačnije 1950. godine, UN su pokrenule prvu međunarodnu studiju obrazovnih institucija socijalnog rada što je uticalo na ujednačavanje dvogodišnjih obrazovnih programa u Evropi i Sjevernoj Americi (Ajduković, 1994). U ovom periodu praktično djelovanje socijalnih radnika polako smješta se u okvire državne kontrole, vremenskog okvira i na kraju mogućnosti da se ostvare maksimalni učinci u obavljanju zadataka i poslova koji su se nametnuli kao nužnost. Danas, unatoč mnogim pokušajima da se trend promijeni, posljednja ekonomska kriza, čije su posljedice još uvijek prisutne, čini se da je učvrstila poziciju socijalnih radnika na reduciranju tradicionalnih problema (nezapolenosti i siromaštva) iako se u obrazovnim programima, prateći odrednice najnovijih definicija socijalnog rada, sve više zagovara učešće socijalnih radnika u ostvarivanju općeg blagostanja.

Iz navedenog proizilazi da, iako se posljednjih decenija socijalni rad etablirao kao moderna naučna disciplina, praksa socijalnih radnika i dalje je pod pritiskom političkih struktura koje socijalne radnike koriste kao „amortizer“ društvenih nejednakosti. Zapravo, od socijalnih radnika se očekuje da maksimiziraju učinke, a da do krajnjih granica minimiziraju socijalne troškove, a da pritom ostanu vjerni

etičkim načelima, profesionalnim standardima i najboljim primjerima profesionalne prakse.

Kako bi socijalni radnici mogli da odgovore izazovima koji se postavljaju pred njih neophodno je da se u savremenim nastavnim programima za obrazovanje socijalnih radnika potencira tzv. care manager pristup u čijem težištu treba da bude praktično osposobljavanje stručnjaka za sagledavanje mogućih puteva unapređenja kvalitete života svih sudionika unutar određenog sistema s posebnim naglaskom na one koji se nalaze u nepovoljnom položaju. U programima također bi trebalo da se potencira tzv. case work pristup kroz kojim bi se socijalni radnici osposobili za procjenu potreba i rizika, ali i za učinkovito operiranje sa paketima zaštite u svrhu ostvarivanja veće kvalitete života. Zapravo, nastavni programi bi trebali biti koncipirani da profesionalce oblikuju tako da u praksi budu osposobljeni kroz procjenjivanje, tretman, istraživanje i područavanje (Miković, 2007:27-30) ostvarivati maksimalni učinak. Ne treba smetnuti s uma i sve veći značaj menadžerske funkcije koja se u socijalnom radu ostvaruje kroz: planiranje i razvoj programa, prikupljanje sredstava i podršku, definisanje organizacionih struktura i procesa, razvoj kapaciteta i sposobnosti osoblja, procjenu i promjenu programa. Zapravo, socijalni radnik kao profesionalac primjenom skupa metoda, tehnika i vještina, koje treba da stekne kroz obrazovni proces, procjenjuje potrebe korisnika usluga, ali i organizuje mrežu servisa i usluga koje na najadekvatniji način odgovaraju korisnikovim potrebama, odnosno zahtjevima (Vidanović, 2006:247). Svakako u tijesnoj vezi s navedenim aktivnostima je monitoring kao aktivnost kroz koju se sistemski i neprekidno prati procjena napretka najčešće određenog projekta, ali i proces prevazilaženja poteškoća koje pogađaju pojedince, grupe ili zajednicu tokom određenog perioda kao i pristup evaluacije kroz koji se vrši procjena planiranih socijalnih aktivnosti što posebno ima važnu ulogu u sagledavanju pristupa za rješavanje određenog problema koji pogađa više individua. Uz sve ostalo u savremenim nastavnim programima neophodno je potencirati i zagovarati razvoj pluralizma kao ključnog pristupa u iznalaženju rješenja za sve nedaće koje mogu zadesiti pojedinca, grupu ili zajednicu.

Uzimajući u obzir sve navedeno neophodno je uvesti specifikaciju nastavih programa i očekivanih rezultata, tačno definisati programske nastavne metode i načine njihove povezanosti sa postizanjem kognitivnog i afektivnog razvoja studenata socijalnog rada.

UTICAJ „NOVE“ EKONOMSKE KRIZE NA SOCIJALNI RAD

Socijalni rad od svog nastanka pa do danas ima značajnu ulogu u svakom društvu, a još u prvoj fazi razvoja zadatak koji se nametnuo kao nužan pred socijalne radnike jeste da savjetodavnim i konkretnim informisanjem pomognu i poboljšaju socijalno funkcionisanje individua, grupa i zajednica koje se nađu u nepovoljnim situacijama. S tim u vezi temeljni princip koji socijalni radnici treba da poštuju u svom radu je “princip pomoći do samopomoći” koji vodi porijeklo iz 1930. godine, a koji se temelji na ideji da socijalni radnici osnažuju klijente da vlastitim snagama i mogućnostima ravnopravno sa stručnjakom učestvuju u prevazilaženju problema. U tom kontekstu neki savremeni autori (Bašić, 2016) ističu važnost uključivanja korisnika usluga socijalne zaštite u praksu, obrazovanje i istraživanje u socijalnom radu, što „predstavlja novo, može se sa sigurnošću tvrditi i sporno područje u savremenom socijalom radu“ (Bašić, 2016:2016).

Danas, polazeći od odrednica Globalne definicije (2013), socijalni radnici intervenišu na mjestima gdje dolazi do interakcija između ljudi i njihovog okruženja poštujući principe ljudskih prava i socijalne pravde. Oni se bave barijerama, nejednakostima i nepravdama koje postoje u društvu na svim nivoima, a kao temeljne vrijednosti socijalnog rada ističu se: poštovanje slobode i dostojanstva ličnosti, uvažavanje individualnih i grupnih razlika; razvijanje potencijala pojedinaca za lični razvoj i samopomoć; spremnost da se lična osjećanja i potrebe odvoje od profesionalnog odnosa; zalaganje za opće blagostanje ličnosti; kontinuirana težnja da se profesionalno znanje i vještine upotrebe u korist drugih. Međutim, djelovanje socijalnih radnika u skladu sa navedenim vrijednostima predstavlja sve veći izazov isključivo zbog bržeg, promjenjivijeg, nestabilnog i fluidnog društava. U tom kontekstu ne treba smetnuti s uma četiri ključna elementa koji djeluju na socijalni rad, a to su: aktuelni društveni kontekst, paradigmatički/teorijski terndovi koji bitno utječu na praksu, odnos države i profesije socijalnog rada, te obrazovni sistem. S tim u vezi prema analizi UN (2011) pad ekonomskog i socijalnog razvoja, porast stope nezaposlenosti, porast apsolutnog siromaštva i gladi, negativni uticaj na društveni napredak pojedinca, porodice, zajednice i društva u području zdravlja i obrazovanja, kao i širenje socijalnih nedaća npr. povećanje samoubistava, depresivnost, alkoholizam su ključne socijalne implikacije globalne ekonomske krize iz 2008. godine, koje su „na velika vrata“ ušla 2010. godine u sve države Evrope. Upravo navedeno rezultiralo je da se u svim društvima bilježe sve složeniji problemi kod već marginaliziranih skupina, ali i opterećenje socijalnih radnika što je dovelo do

smanjenja kvalitete njihovih usluga. Još ozbiljniji globalni problem predstavlja činjenica da se usljed pada ekonomskog razvoja sve manje novca izdvaja za socijalnu zaštitu, posebno za preventivne programe i aktivnosti, te da s tim u vezi opada interes za razvoj socijalne kohezije, socijalne pravde i socijalne dobrobiti. U takvom ozračju sve više se ljudi okreće sebi i ostvarivanju koliko toliko kvalitetnog ličnog blagostanja dok se temeljni princip socijalne solidarnosti sve više napušta.

Na aktivnosti koje treba da realizuju socijalni radnici u cilju prevazilaženja nedaća koje društvene promjene nameću, poseban, možda najveći uticaj imaju dva teorijska trenda i to „tradicionalni“ pozitivizam i postmoderni konstruktivizam⁵, unatoč činjenici da danas postoji mnoštvo drugih teoretskih pristupa⁶ koji u interakciji s prethodnim, također, imaju važnu ulogu. Zapravo, socijalni rad u vrijeme kriza sve više se utemeljuje kao sofisticirano sredstvo za liječenje „bolesti društva“ i kao praksa „znanstvene filantropije“ temeljene na principima efikasnosti, efektivnosti i milosrđa (Austin, 1997, prema Jugović; Brkić, 2012:99). U ovakvom ozračju sve manje se ostavlja prostora razvoju tzv. *laissez faire* doktrine koja polazi od ideje da težište djelovanja mora biti ometano sa što je moguće manje ograničenja ili regulacija (Benolić, 2012:120). Zapravo, polazeći od osnove navedene doktrine pred socijalne radnike se postavlja izazov prilagođavanja usluga socijalnog rada potrebama ponude i potražnje, što znači da u posebno kriznim situacijama socijalni radnici treba da participiraju u razvijanju programa borbe protiv tradicionalnih problema, kao i onih koji su proizašli iz krize, ali isto tako nužno je da rade i na razvijanju akcija usmjerenih ka općem blagostanju bez prevelikog uplitanja političkih struktura. Međutim, to bi se jedino moglo postići stavljanjem veta na reduciranje, odnosno smanjenje garantovanih sredstava koja su namijenjena za socijalno zaštitne usluge, te kontinuirano razvijanje svijesti vladajućih struktura o važnosti uloge socijalnog rada kao profesije koja ima ključnu ulogu u razvoju općeg prosperiteta, odnosno uvođenje kvalitativnih i kvantitativnih promjena u svim socijalnim segmentima koji su u

⁵ Pozitivizam je pravac u čijem duhu socijalni rad sagledava klijente kroz segmente života, a ne kroz cjelovitu životnu situaciju, dok konstruktivizam polazi od toga da su društvene pojave uvijek posredovane realnošću. Zapravo, osnovno težište konstruktivizma je kreiranje ambijenta koji treba da pridonese stvaranju svrhisodnog jezika koji treba da bude pretpostavka za rješavanje problema i stvaranje promjena koje dovode do njegovog rješenja (Jugović; Brkić, 2013).

⁶ Prema savremenijim autorima (Staub-Bernasconi, 2009) u profesiji socijalnog rada sve teorije se klasifikuju na one koje su fokusirane na: *individuu* (Psihodinamički koncept i psihoanalitička teorija; Bihevioralna i Kognitivna teorija; Socijalni rad fokusiran na zadatak, tzv. *Task-centred social work*; Teorija razvoja čvrstoće, tzv. *Strenght development*), na interakciju, komunikaciju i umrežavanje pojedinaca (Transakcijske analize; Socijalni rad u grupi; Izgradnja društvenih mreža i zadruga) kao i teorije i metode fokusirane na razvoj odnosa i socijalnih promjena na nivou pojedinca, grupe i zajednice (Teorija radikalnog socijalnog rada i Strukturalne teorije i socijalni rad).

interesu ne samo marginalizovanih skupina nego svih stanovnika. Ipak, u odsustvu takvog stava nužno se nameće potreba za razvijanjem novog pristupa u fokusu kojeg je odgovornost za vlastiti život⁷. Također je važno istaknuti da aktuelna situacija zahtijeva od socijalnih radnika zauzimanje pozicije tzv. neutralnih profesionalaca u čijem opisu rada je šturo dijagnosticiranje problema. Tako neki autori (Jugović; Brkić, 2013), polazeći od navedenog, kao osnovno težište socijalnog rada u vrijeme krize ističu fokusiranje na kontrolne i filantropsko-pomažuće usluge, a ne na razvijanje tzv. „moralne profesije“ ili „etičke karijere“ kao dominantnog diskursa usmjerenog ka humanitarnim akcijama, socijalnoj pravdi i demokratskim vrijednostima koje ističe Staub-Bernasconi (2009:10).

U vrijeme globalne krize čije posljedice na većinu društava svijeta su bile evidentne posebno početkom 2009. godine, a koje su još uvijek primijetne, uglavnom u tranzicijskim državama, poseban problem u odnosu socijalnog rada i države predstavlja odnos vladinog i nevladinog sektora. Zapravo, učešće različitih aktera u rješavanju problema koji proizilaze iz krize nije sporno jer može doprinijeti većoj kvaliteti ostvarivanja prava na izbor usluge. Ono što je u svemu tome ključno su razlozi kojima se ti zahtjevi opravdavaju. S tim u vezi Brook (2002) ističe u kritikama „socijalnog rada u državnom sektoru“ stavove da je socijalni rad više usmjeren na zaštitu interesa moćnih društvenih grupa, zbog čega nije u mogućnosti autentično zastupati interese korisnika. Stoga se kao rješenje može ponuditi tzv. alternativni ili integracijski „otvoreni trokut“ u čijem težištu je „međudnos konceptualnog sistema, istraživanja i prakse ili primijenjene društvene nauke povezane na dinamičan način sa vrijednostima i vještinama u socijalnom radu“ (Staub-Bernasconi, 2009:11).

Iz svega navednog nameće se zaključak da je socijalni rad uvijek, čak i u vrijeme kriza, uključujući i posljednju, pod uticajem ideoloških refleksija i političkih konjunktura unatoč sporadničnim pokušajima prevazilaženja tog uticaja.

KARAKTERISTIKE OBRAZOVANJA SOCIJALNIH RADNIKA U 21. VIJEKU S POSEBNIM OSVRTOM NA SISTEM OBRAZOVANJA ZAPADNOG BALKANA

Najveća reforma u sistemu obrazovanja koja je uvedena na prelazu iz 20. u 21. vijek je nesumnjivo tzv. bolonjski sistem koji podrazumijeva, u odnosu na dotadašnji model

⁷ Navedeni pristup se pojavio početkom 21. vijeka, a fokus je na razvoju suradnog odnosa između socijalnog radnika i klijenta s tim da za sve nedaće u kojem se nađe pojedinac, porodica ili zajednica odgovornost pada na društvo.

studiranja, kolokvijalno polaganje ispita i uvođenje sistema bodovanja⁸. Međutim, nakon nešto više od decenijske primjene ovog sistema obrazovanja nameće se zaključak da su ga mnoge države brzopleto prihvatile tako da se nekad projekat velikih očekivanja danas sveo na stidljive i mnogima još uvijek nejasne pokušaje sprovođenja novih pravila obrazovanja. Dodatni negativan uticaj su imale posljedice proizašle iz recesije, a u konačnici sve je rezultiralo površnim pristupom i još uvijek različitim tumačenju „novog“ sistema obrazovanja⁹. Opisani trend se negativno odrazio i na obrazovanje socijalnih radnika. Ovdje je nesporno važno još jednom ukazati da je to, polazeći od spoznaja Globalne definicije (2013), interdisciplinarna i transdisciplinarna nauka i kao takva temelji se na širokoj lepezi naučnih teorija i istraživanja. Zapravo, socijalni rad se, s jedne strane, oslanja na vlastite teorijske temelje i istraživanja koja su u konstantnom razvoju, a s druge strane, na saznanja drugih humanističkih nauka, npr.: socijalna pedagogija, antropologija, ekologija, ekonomija, menadžment, psihijatrija, psihologija, sociologija. Sva navedena saznanja posebno su bitna u kontekstu savremenog obrazovanja za socijalni rad gdje se sve više potenciraju u nastavnim planovima i programima modeli i pristupi čijom primjenom bi trebalo da se osigurava socijalni razvoj, a da se potisne tzv. medicinsko-pozitivistički model u čijem težištu je tretman pojedinca, grupe ili zajednice u kriznim i hitnim situacijama. Međutim, upitna je mogućnost realizacije sveobuhvatnih programa koji bi objedinjavali sve navedeno u vrijeme kada se u sistemu obrazovanja više zagovara smanjena količina gradiva u cilju olakšavanja studija budućim stručnjacima. Navedeni trend je neprihvatljiv posebno u vremenu kada se od socijalnih radnika očekuje da iznađu rješenja iz sve ozbiljnijih društvenih problema, te je neophodno sve više u savremenim programima iz socijalnog rada potencirati dinamičnost i otvorenost, spremnost i sposobnost na unapređivanje i promjene u interakciji s potrebama pojedinca, grupa, zajednica i društva. Stoga, neki autori (Ajduković, 2003) ističu da je obrazovanje socijalnih radnika cjeloživotna zadaća što podrazumijeva promišljanje dugoročnog procesa stručnog i ličnog razvoja

⁸ Osnovni princip bolonjskog sistema je da se sve buduće – izrada seminarskog rada, prisustvo na predavanjima i vježbama, aktivno učešće u nastavi, kolokvijumima, projektima. Osnovni studij najčešće traje 3 ili 4 godine, drugi ciklus studija (master studij) traje 1 ili 2 godine, zavisno od dužine trajanja prvog ciklusa studija i doktorski studij, prema Bolonjskom sistemu predviđeno je da traje 3 godine.

⁹ Ipak, ne zanemarujući ni prednosti bolonjskog modela izdvajamo neke od njih: stvaranje jedinstvenog sistema obrazovanja u Evropi i s tim u vezi jednake šanse za sve, zatim povećanje konkurentnosti kadra nakon stjecanja obrazovanja, razmjena nastavnog osoblja i studenata tokom studija. Osim toga, pretpostavljena je mogućnost obavljanja prakse u inozemstvu, što je posebno važno za polaznike studija socijalnog rada, saradnja među univerzitetima, jedinstven sistem ocjenjivanja (ETCS bodovi), korištenje brojnih programa (CEEPUS, ERA-SMUS...) koji finansiraju studijska putovanja i sl.

profesionalaca-socijalnih radnika. Zapravo, obrazovanje socijalnih radnika u 21. vijeku treba da bude tako organizovano da predstavlja integrativni i prožimajući sistem sva tri nivoa obrazovanja (prvi, drugi i treći ciklus studija) uz kontinuirano isticanje važnosti cjeloživotnog stručnog obrazovanja. Konačni cilj treba da bude osposobljavanje stručnjaka za usvajanje znanja, vrijednosti i vještina čija praktična primjena treba da pridonese učinkovitom djelovanju na reduciranju socijalnih problema i njihovih posljedica, te planiranju socijalnih intervencija u skladu sa trendovima socijalnog razvoja pri tom „uzimajući u obzir sociopolitičke, kulturne, ekonomske i historijske kontekste svake zemlje ili regiona, a istovremeno se držeći internacionalnih standarda“ (IASSW/IFSW, 2000). Također u kreiranju savremenih nastavnih planova i programa za obrazovanje socijalnih radnika ne treba zaboraviti ni važnu ulogu globalizacije koja je pridonijela unapređenju ekonomije, nauke i tehnologije, ali isto tako i širenju određenih nepovoljnih trendova kao što su povećanje nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti (Sing, 2002). Upravo navedeni problemi, koji se pojavljuju kao nusproizvodi globalizacije, su domena socijalnog rada, ali stručnjaci iz te oblasti unutar postojećeg globalnog sistema društvenih i ekonomskih odnosa ne mogu ispuniti očekivanja društva dok se ne promijeni njegova tradicionalna uloga u društvu i dok ne postane funkcionalni sistem društva koji će omogućiti rekonstruiranje socijalne stvarnosti i prevladavanje raskoraka između normativne demokratičnosti i stvarne socijalne isključenosti mnogih građana (Ajduković 2003:6).

Poštujući sve navedeno čini se da su dvije ključne organizacije iz oblasti socijalnog rada, Međunarodno udruženje škola za socijalni rad (IASSW) i Međunarodna fondacija socijalnih radnika (IFSW), usvajanjem Globalnih standarda obrazovanja i obuke u socijalnom radu, 2002. godine, najbolje odredili smjernice za obrazovanje socijalnih radnika ističući da su glavni ciljevi globalnih standarda:

- zaštititi „primaoce, „klijente“ ili „korisnike usluga“, službi socijalnog rada
- uzeti u obzir uticaj globalizacije na nastavni plan i praksu u socijalnom radu
- pospješiti artikulaciju širom univerziteta na globalnom nivou
- pospješiti kretanje socijalnih radnika iz jedne zemlje u drugu
- podvući razliku između socijalnih radnika i onih koji to nisu
- uporediti nacionalne standarde sa internacionalnim standardima
- pospješiti partnerstvo i internacionalne programe razmjene studenata i kadrova
- omogućiti IASSW i IFSW, putem razvijanja ovakvih smjernica, da preuzmu ulogu pospješivanja pružanja pomoći fakultetima, centrima, odsjecima ili školama socijalnog rada.

Uz sve navedeno u obrazovanju za socijani rad, uvijek treba imati na umu specifičan kako povjesni i socijalno-ekonomski kontekst tako i jedinstveni razvoj potreba i razvojne faze profesije u svakoj zemlji. U vezi s navedenim nameće se stav da je ključni aspekt obrazovanja socijalnih radnika razvijanje kritičkog stava i mišljenja prvo prema profesiji, a zatim i prema društvenim procesima. Zapravo, savremeno obrazovani socijani radnik, koristeći znanost socijalnog rada treba vidjeti stvari na način kako ih nitko drugi ne vidi i biti spreman u skladu s tim znanjem praktično djelovati (Sing, 2002). U svemu tome posebno je važno uložiti napore u kreiranju nastavnih programa koji će biti u službi osposobljavanja stručnjaka spremnih odrgovoriti na sve izazove koje im nameće turbulentno društvo, a koji će zaustaviti trend „instant“ educiranja stručnjaka. Iako navedeni zahtjev pred kreatore obrazovnih programa za stručnjake iz oblasti socijalnog rada postavlja mnoge izazove, činjenica je da je to put kome se mora stremiti.

Posljedice zaddnje recesije nisu zaobišle ni područje Zapadnog Balkalna. Štaviše, posljedice u posljednjih nekoliko godina su izraženije nego u vremenu samog začetka recesije, a ekonomski oporavak, koji još uvijek traje, pretrpio je mnoge zastoje. Prema nekim autorima (Bartlet; Uvalić, 2016:47) strukturalne reforme su ključni element politika koje su potrebne za podršku oporavku, a unaprjđenje vještina stručnjaka, među kojima nesumnjivo važnu ulogu imaju socijalni radnici, je važan dio tog procesa. Posljedice krize, kao i globalni procesi u ekonomiji i društvu, čini se da su, kako u ostatku svijeta, tako i na području Zapadnog Balkana, potakli niz promjena i u sistemu visokog obrazovanja koje danas u svijetu, kako je i navedeno, postaje sistem zasnovan na otovorenosti, povezanosti sa tehnologijom i kulturom što nasumnjivo nameće nužnost dograđivanja njegove strukture i prilagođavanja promjenama u okruženju, a pritom ulažući napore da specifične profesije, među kojima je i socijalni rad, zadrže svoju autonomiju kako bi educirani profesionalci mogli biti uključeni na rješavanju socijalnih problema sprecificčnih za određeno područje. Ono što je obilježilo obrazovni sistem Zapadnog Balkana, posebno u prvoj deceniji 21. vijeka, jeste povećanje broja institucija visokog obrazovanja, a samim tim i odsjeka na kojima se obrazuju socijalni radnici. Tako danas postoji 240 aktivnih institucija visokog obrazovanja na području Zapadnog Balkana¹⁰. Bolonjska reforma je, kao i u ostatku svjeta, uvela sistem studijskog programa sa tri ciklusa u mnogim institucijama

¹⁰ Ilustracije radi u 2015. godini broj institucija u Bosni i Hercegovini dosegao je cifru od 47. Od toga je 10 državnih i 37 privatnih institucija. U odnosu na BiH na području Zapadnog Balkana jedino Srbija, sa 85 institucija visokog obrazovanja, prednjači u broju. Na trećem mjestu je Kosovo s 41, Albanija s 39, Makedonija s 16 i Crna Gora s 12 institucija (Barlet; Uvalić, 2016:48).

viskog obrazovanja. Sadašnji sistem uglavnom nudi trogodišnji studij na nivou „prvog ciklusa“ (Bachelor), mada postoje institucije koje nude i četverogodišnje studijske programe. Skoro polovina studijskih programa „drugog ciklusa“ (Master) traje dvije godine, iako postoje programi koji traju jednu godinu i to u situacijama gdje je prvi ciklus studija trajao četiri godine. Treći ciklus studija, tzv. doktorski studij uglavnom traje četiri semestra (dvije godine). Ono što možda najviše određuje smjer razvoja obrazovnih programa za socijalni rad na području Zapadnog Balkana, a što je prevladalo u odnosu na ono što se zagovara u suvremenom određenju socijalnog rada, jeste naglašena akcijska komponenta socijalnog rada. Razlog možda leži u činjenici što su na području Zapadnog Balkana prve škole za socijalne radnike osnovane mnogo kasnije nego u ostatku svijeta. Tako je prva institucija za obrazovanje socijalnih radnika osnovana u Zagrebu pod nazivom Viša stručna škola za socijalne radnike krajem 1952. godine, a od 1957. škola se vodi pod nazivom Viša škola za socijalne radnike. Obrazovni program bio je dvogodišnji. Škola je također mogla organizirati i provoditi nastavu za stručno usavršavanje osoba koje već rade na poslovima koji zahtijevaju stručni socijalni rad (Milinković i sur., 1977, prema Ajduković, 1994:344). Razlog zašto se u balkanskim zemljama profesija socijalnog rada počela razvijati znatno kasnije, tačnije, tek u drugoj polovini 20. vijeka, je dominantna uloga države u svim aspektima društvenog i profesionalnog života, a što je uticalo i na obrazovanje za socijalni rad, tako da se o nastavnim planovima i programima, kao i metodama podučavanja odlučivalo na državnom nivo, bez spremnosti za diskusije ili moguće promjene. Istovremeno, proces modernizacije obrazovnog sistema je realizovan na osnovu vladinog dekreta koji je rijetko donošen (Vidanović, 2005:287). S tim u vezi osnovne karakteristike prvih škola za socijalni rad na području Zapadnog Balkana uzrokovane su sličnošću u formalnoj strukturi institucija socijalne zaštite u republikama bivše Jugoslavije.

Prema nekim autorima (Brkić; Jugović, 2013:110) dominantno obilježje obrazovanja za socijalni rad u 21. vijeku u Srbiji, ali i u drugim državama Zapadnog Balkana, je nedovoljna usklađenost nastavnih planova i programa s obujmom literature, brojem sati, sa zahtjevom za ispunjenjem predviđene „prolaznosti“. Takav ambijent čini da se uglavnom inzistira na minimalnoj reprodukciji gradiva, pri čemu se zanemaruju praktične komponente u obrazovanju socijalnih radnika što rezultira to da diplomirani studenti socijalnog rada nisu u dovoljnoj mjeri osposobljeni za neposredni rad s korisnicima. Zapravo, kao zaključak nameće se činjenica da dominiraju teoretska nad praktičnim znanjima što nikako ne bi smio biti slučaj u savremenim programima za obrazovanje socijalnih radnika, posebno u vremenu kada

recesija i globalizacija pridonose usložnjavanju već postojećih problema. Također čini se da se u većini važećih programa potencira učenje o „savjetodavno-terapeutiskim“ intervencijama, a da se minimalan naglasak stavlja na razvijanje novih usluga i suradnje među socijalnim akterima, odnosno onim aktivnostima koje bi bile usmjerene ka razvijanju kvalitativnih i kvantitativnih promjena u životu svih stanovnika određene države.

Ono na što treba obratiti pažnju jeste isticanje vrijednosno-etičke komponente kao osnovnog obilježja, ali i kao temeljnog aspekta profesije socijalnog rada. S tim u vezi socijalni rad kao profesionalna aktivnost treba da bude usmjerena ka zaštiti, osnaživanju i uključivanju u društvo onih koji su u poziciji margine ili su na neki drugi način žrtve represije. Zapravo, socijalni rad ima odgovornost da svoju pažnju usmjerava ka svim nivoima društva mikro, mezo, egzo, makro (Hessle, 2005:19).

Prateći sve dosada navedeno smjer obrazovanja socijalnih radnika na Zapadnom Balkanu treba da prati trendove razvijenih zemalja, pri tom vodeći računa o aktuelnim poteškoćama koje pogađaju ovo područje. Zapravo, pristup edukaciji iz socijalnog rada treba da se temelji na podržavanju ljudskih prava, socijalnoj pravdi i koheziji, te osnaživanju pojedinaca, grupa i zajednica. Također je bitno da se kroz obrazovanje za socijalni rad razvija posvećenost ličnom i profesionalnom razvoju studenata socijalnog rada, s posebnim naglaskom na razvoj samoreflektirajućeg praktičara, koji djeluje temeljem kritičkog preispitivanja i praćenja učinaka svog djelovanja, a ne temeljem uvjerenja što se može postići. Dakle, izrada programa, koji prateći specifični kontekst i prilike države ili regiona u kojem se obrazuju socijalni radnici, treba da:

- odražava vrijednosti i etička načela socijalnog rada,
- ima jasno određene obrazovne ciljeve i očekivane obrazovne ishode,
- koristi metode poučavanja koje pridonose ne samo kognitivnom već i emocionalnom razvoju studenata socijalnog rada,
- odražava nacionalno ili/i regionalno određene profesionalne ciljeve, te razvojne potrebe i prioritete zajednice uz osiguravanje temeljnih sadržaja koji trebaju biti univerzalno prisutni u svim obrazovnim programima socijalnog rada,
- razvija internu i eksternu evaluaciju; ima jasne pokazatelje kako se usvajaju i primjenjuju u specifičnom kontekstu temeljena znanja, procesi, vrijednosti i vještine profesije socijalnog rada,
- osigurava razvoj kritičkog mišljenja i intelektualni stav otvorenosti prema novim iskustvima i paradigmatama, te posvećenost cjeloživotnom učenju,
- razvija okruženje za terensku nastavu i osigurava jasne i svrsishodne ciljeve terenske nastave; osigurava sudjelovanje terenskih instruktora u razvoju

- programa, posebno dijela koji se odnosi na terensku nastavu,
- razvija kritičnog i samoreflektirajućeg, moralno aktivnog i svjesnog stručnjaka, jer lična životna iskustva i vrijednosni sistem utiču na praksu socijalnog rada,
 - minimalizira i osvještava sve stereotipe i predrasude (Ajduković, 2003:9).

Zbog svega navedenog na području Zapadnog Balkana, ali i šire postoji potreba za uvođenjem novih modela u obrazovni sistem koji vode postizanju veće individualne i socijalne efikasnosti, a glavni cilj treba da budu promjene i prilagođavanja u strukturi, organizaciji i funkcijama sistema obrazovanja socijalnih radnika.

ZAKLJUČAK

Obrazovanje za socijalni rad ima dugu tradiciju na što ukazuje bogat razvojni proces nastavnih planova i programa za obrazovanje profesionalaca iz te oblasti. Međutim, treba imati na umu da proces reforme programa za obrazovanje socijalnih radnika nije još završen, a najveći uticaj na taj kontinuirani proces imaju društveni kontekst i teorijske ideje. Također odnos na relaciji država - profesija je segment koji ima značajan uticaj na karakter socijalnog rada.

Posebno je važno istaknuti da su kroz historiju krize bile glavni „krivci“ za prisutnost sve većeg jaza između „moćnih“ i „nemoćnih“, a da je prva ideja za obrazovanje za socijalni rad bila osposobljavanje profesionalaca za pružanje pomoći/podrške u suočavanju i nadilaženju kriznih situacija, odnosno smanjenje jaza između te dvije skupine. Danas se zagovara osnaživanje korisnika usluga socijalnog rada kao i ostvarivanje sveopćeg socijalnog razvoja, odnosno blagostanja. Navedeni cilj jedino je moguće ostvariti kroz inoviranje nastavnih programa u čijem fokusu treba da bude kako razvijanje snage, tako i razvijanje vjere i strasti kod budućih profesionalaca za osmišljavanje ideja koje trebaju dovesti do općeg prosperiteta uz poseban naglasak na značaj praktične nastave za vrijeme studija. U tom duhu neophodno je kreirati nastavne planove i programe za edukaciju socijalnih radnika s fokusom na cjeloživotno učenje, odnosno spremnost da se stiču nova znanja, vještine i vrijednosti. Zapravo, usluge educiranih socijalnih radnika treba da se temelje na strategijama koje su usmjerene ka povećanju nade, samopoštovanja i kreativnih potencijala ljudi, sve u cilju lakšeg suočavanja sa društvenim nepravdama, a pri tom pazeći da programi za obrazovanje za socijalni rad ne smiju postati statični, nego

dinamični, kao ključni sastavni dio procesa kroz koji se izgrađuje okvir kojem se teži. Za kraj, imajući u vidu najnovije definicije socijalnog rada, obrazovanje za socijalni rad treba da bude organizovano tako da u svakoj prilici, pa i u vrijeme recesija, podržava ljudska prava, socijalnu pravdu i suštinsku privrženost pažnji i osposobljavanju pojedinca, grupa, organizacija i zajednica za suočavanje s poteškoćama.

LITERATURA

1. Ajduković, Matina (1994), „Obrazovanje socijalnih radnika u Hrvatskoj i svijetu“, *Revija socijalne politike*, br. 4, 339-346
2. Ajduković, Matina (2003), „Obrazovanje socijalnih radnika: Kako dalje?“, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 10 No. 1, 5-20
3. Ajduković, Marina, Branica, Vanja (2006), „Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata“, *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 13(1), str. 29-45
4. Austin, M. D. (1997), „The profession of social work in the second century“. In: Reisch, M. & Gambrill, E. (eds), *Social work in the 21 st Century*. Thousands Oaks, California, London, New Delhi. Pine Forge Press
5. Barker, Robert Lee (2003), *The social work dictionary*. Washington: NASW Press
6. Barket, Vil; Uvalić, Milica (2016), „Visoko obrazovanje i tržište rada na Zapadnom Balkanu“, *Kvartalni monitor* br.47
7. Benolić, Martina (2012), „Svjetska ekonomska kriza: razvoj, uticaj na Republiku Hrvatsku i subjektivni stavovi studenata“, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, vol.46 No. 92, 119-138
8. Dervišbegović, Muhamed (2001), *Socijalni rad: teorija i praksa*, Zonex, Sarajevo
9. Felton, A., Reinhart, C. (2008), *Prva globalna finansijska kriza 21. stoljeća*, Novum, Zagreb
10. Hessle, S., Lorenz, W., Payne, M., Završek, D. (2001), *Uspostavljanje međunarodnih standarda u visokom obrazovanju za socijalni rad*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banja Luci
11. Hessle, Sven (2005), *Održivi razvoj i socijalni rad*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci

12. Howe, David (1987), „An interduction to social work theory: Making sense in practice“. England: Aldershot Hants, Wildwood house Ltd. Publishing
13. IASSW; IFSW (2002), Globalni standardi obrazovanja i obuke u socijalnom radu
14. Jugović, Aleksandar, Brkić, Miroslav (2012), „Socijalni rad u Srbiji u kontekstu ekonomske krize i društvene transformacije“, u: Ljetopis socijalnog rada 2013., 20(1), 91-112
15. Knežević, Mladen (2013), „Socijalni rad - profesija krize: Je li vrijeme i za krizu profesije?“, u: Ljetopis socijalnog rada 2013., 20 (1), 31-50
16. Lakićević, Mira, Gavrilović, Ana (2009), *Socijalni razvoj i planiranje*, Filozofski fakultet, Banja Luka
17. Miković, Milanka (2007), *Socijalni rad i mentalno zdravlje*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
18. Mowat, Charles Loch (1961), „The charity organisation society“, 1869-1913: Its ideas and work. London: Methuen
19. Payne, Malcon (2001), *Savremena teorija socijalnog rada*, Filozofski fakultet, Banja Luka
20. Ronby, A. (1990), „Teaching social work“, *Social Work Education*, 9(3), 44-59
21. Savez, Emanuel (2008), *Striking it richer: The Evolution of Top Incomes in the United States*, Berkeley
22. Sing, Horst (2002), „Utjecaj globalizacije na manje zemlje te uloga manjih zemalja u procesu globalizacije: Primjer socijalne politike i socijalnog rada“, *Revija za socijalnu politiku*, 9, (1), 23-32
23. Steen, A.A., Mathiesen, S. (2005), „Human right education: Is socijal work behind the curve?“ *Journal of Teaching in Social Work*, 25 (3-4), 143-156
24. Vidanović, Ivan (2006), „Rečnik socijalnog rada“, Tiro-Erc, Beograd
25. Vidanović, Vojin (2005): „Studentski parlament – osnaživanje studenata na putu razvoja u stručnjake“, u: *Održivi razvoj i socijalni rad*, Filozofski fakultet Univerziteta Banja Luka, str. 287-298
26. Wenocur, S., Reich, M. (2001): *From charity to entrprise: the development of american socijal work in a marcet economy*, Urbana: University of Illinois Press
27. <http://www.hrleksikon.info/definicija/kriza.html>
28. <https://www.iassw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>
29. www.ifsw.org

SOCIAL WORKERS EDUCATION IN THE 21ST CENTURY: CHALLENGES AND DIFFICULTIES

Summary:

Social work as an academic discipline and helping profession has gone through many stages of development. The aim of this paper is to point to social work still going through the development process. The reason for this is the impact of globalization and economic crisis which resulted to move the focus of action of social workers to improve overall social development and well-being to solve the "traditional" problems such as poverty and unemployment. All this is happening despite the basic mandates adopted with the Global definition, 2013 (promotion of social change, social development, social cohesion, and the empowerment and liberation of people). In all this we must not forget that modern society imposes many challenges and difficulties in spite of which social workers must create ambience where marginalized groups have minimum requirements for life.

Keywords: social crisis, economic crisis, social work, education, academic discipline

Adresa autora

Authors' address

Sabira Šašić Gadžo

Fakultet političkih nauka Sarajevo

sabira.gadzo.sasic@fpn.unsa.ba

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji "Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija", Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UDK 304(497.11)

Pregledni rad

Review paper

Natalija Perišić

ANALIZA SOCIJALNE POLITIKE ZA PRAKSU / U PRAKSI – STUDIJA SLUČAJA SRBIJE

Obnovljeni naglasak na analizi politika u čitavom svetu ima implikacije i po Srbiju, naročito u kontekstu nezavršene tranzicije njene socijalne politike. Teorijske perspektive o analizi politika i njihova praktična prilagođavanja se umnogome razlikuju. Međutim, postoje i izvesni zajednički elementi u logici analize politike. Klasteri aktivnosti analitičara politike opisani su u teoriji, te predstavljaju korisnu smernicu za poređenje sa samom praksom u analizi politike. U radu je iskustvo u analizi socijalne politike u Srbiji predstavljeno u istorijskom kontekstu.

Ključne reči: javna politika, socijalna politika, analiza socijalne politike, analitičar socijalne politike.

1. UVOD

Socijalna politika Srbije prošla je tranziciju i transformaciju iz nekada dominantno socijalističke doktrine u miks liberalizma i konzervativizma, sa preživelim elementima etatizma. Brojne mere i programi donošeni su ad hoc i proviziono, bez prethodnih istraživanja njihove efikasnosti, efektivnosti i pravičnosti. Time su doprineli nerazrešenim socijalnim problemima, a samu socijalnu politiku učinili izuzetno osetljivom na rizike i izazove, ne opremivši je potrebnim instrumentima i metodama analize.

U anglo-saksonskoj literaturi i praksi postoji zvanje social policy analyst (analitičar socijalne politike). Iako ovakav naziv profesije može ukazati na sužavanje opsega posla isključivo na analizu socijalne politike u smislu „istraživanja u konvencionalnom smislu“ (Spicker 2006: 13), ovo zvanje prepoznato je kao objedinjujuće za opis poslova koje praktičari u oblasti socijalne politike obavljaju. U nacionalnom kontekstu, analitičar socijalne politike je nepostojeća profesija, čiji razvoj eventualno tek predstoji. To, međutim, ne znači da se pripadnici različitih profesija ne bave analizom socijalne politike. U zavisnosti od nivoa analize (mikro, mezo i/ili makro), njihovo teorijsko obrazovanje i praktični rad najčešće potiču iz oblasti socijalnog rada, sociologije, ekonomije, prava i političkih nauka. Za analizu socijalne politike, značajna su saznanja iz oblasti analize politike uopšteno, s obzirom na to da socijalna politika predstavlja jednu od javnih politika. S druge strane, za analizu socijalne politike važna su znanja iz socijalne politike.

Neka od najvažnijih pitanja u vezi sa konceptom obrazovanja za analizu socijalne politike u Srbiji odnose se na potrebu da analitičari socijalne politike imaju multidisciplinarna znanja, pristupe i veštine, kao i na dileme o njihovoj ekspertizi, odnosno differentia specifica ove profesije.

Istraživački cilj ovog rada je identifikovanje glavnih aktivnosti koje se sprovode u analizi socijalne politike u Srbiji, odnosno opis modela analize, kao „rigoroznog i sistematičnog načina analize socijalne politike“ (Blau 2003: 13). U tu svrhu, uvodni deo rada praćen je pregledom komparativnih pristupa analizi socijalne politike, nakon čega sledi jedan od uobičajenih opisa aktivnosti analitičara javnih politika uopšteno, prilagođen analizi socijalne politike. Pitanja koja se postavljaju u ovom delu su pitanja koja je potrebno rešiti u nacionalnom kontekstu, što ne znači da njihova primena ne može biti i šira. Finalni deo rada predstavlja autorkino preispitivanje aktivnosti analize socijalne politike u Srbiji.

2. TEORIJSKI I PRAKTIČNI OSNOV ANALIZE SOCIJALNE POLITIKE

Varijetei i višestruka priroda analize politike jasno ukazuju na to da ne postoji samo jedan, a kamoli „najbolji“ način sprovođenja analize politike. Ova disciplina sastoji se iz različitih škola, pristupa, uloga i metoda (Mayer, van Daalen, Bots 2004: 170).

Analiza javne politike, kao disciplina, suštinski je doprinela dekonstrukciji procesa i ciklusa politike uopšteno, kao i informisanju kreatora politika, zainteresovanih strana

i učesnika, o najvažnijim socijalnim problemima.¹ Sve veći broj naučnika bavi se ovom problematikom, tako da se oblast analize politike sve više i brže razvija, kako teorijski tako i praktično.

Jedan od ilustrativnih pristupa analizi socijalne politike je pristup Donalda Čembersa (*Donald Chambers*) predstavljen u njegovoj knjizi *Social policy and social programs: A method for the practical public policy analyst*. Čembers je definisao tzv. ključne elemente politike, koji treba da predstavljaju osnov analize:

1) ciljevi i zadaci; 2) oblici naknada ili pruženih usluga; 3) prava i pravila o uslovima koje je potrebno ispuniti za ostvarivanje prava; 4) administrativna ili organizaciona struktura pružanja usluga; 5) način finansiranja i 6) interakcije između svih navedenih elemenata, sa različitim pod-vrstama unutar elemenata (Chambers 2000: 71).

Prema mišljenju ovog autora, prilikom opisa navedenih elemenata, što treba da predstavlja posao analitičara socijalne politike, neophodno je rukovođenje određenim vrednostima i procenama, i to adekvatnošću, pravičnošću i efikasnošću ishoda politika po korisnike (Chambers 2000).

Pristup sličan Čembersovom, razvili su Nil Gilbert (*Neil Gilbert*) i Pol Terel (*Paul Terrell*)² u svojoj knjizi *Dimensions of social welfare policy*. Autori su smatrali da se elementi analitičkog okvira nalaze u dimenzijama izbora, koje su preveli u četiri pitanja:

1) šta je u osnovi socijalnih alokacija; 2) koje vrste socijalnog obezbeđenja treba alocirati; 3) koje se strategije primenjuju za realizaciju obezbeđenja i 4) kako se obezbeđenje finansira? (Gilbert, Terrell 2002: 61).

Oni dalje argumentuju da svako od navedenih pitanja treba evaluirati kroz tri dimenzije: alternative, potporne vrednosti i potporne teorije ili pretpostavke (Gilbert, Terrell 2002). Njihova namera bila je da se okvir, koji su predložili, primenjuje na socijalnu politiku u celini, a ne isključivo na njene specifične programe i mere.

Alternativni izbori aktivnosti i njihova evaluacija, predstavljaju početnu tačku i u procesu analize socijalne politike u knjizi Pola Spikera (*Paul Spicker*) *Social policy: Theory and practice*. Najvažnija stavka analize, prema mišljenju ovog autora, jeste

¹ Javne politike uopšteno imaju za cilj rešavanje javnih problema. Neophodno je dodati, međutim, da je javni problem ono što se identifikuje kao takvo u vladinoj agendi, odnosno ono što se smatra politički neprihvatljivim od strane javne vlasti. I tada, simptom socijalnog problema "predstavlja početnu tačku debate o potrebi za nekom politikom" (Knoepfel, Larrue, Varone, Hill 2011: 21).

² Uticaj Evelin Birn (*Eveline Burn*) vidljiv je i kod Čembersa, i kod Gilberta i Terela.

razlaganje kompleksnih problema na manje kompleksne, zbog čega analizu socijalne politike treba da sačinjavaju najmanje tri koraka:

1) definisanje kriterijuma procene – kako bismo znali da li neka politika funkcioniše ili ne; 2) identifikovanje ishoda ili efekata i 3) poređenje efekata i kriterijuma (Spicker 2013: 209).

Nacionalne perspektive o analizi socijalne politike se međusobno razlikuju (kao što je ubedljivo i opsežno prezentovano u pregledu koji su 2007. godine uredili Frenk Fišer (*Frank Fischer*), Džerald Miler (*Gerald Miller*) i Mara Sidni (*Mara Sidney*)), umnogome sa stanovišta primenjene metodologije. One, međutim, imaju sve više i neke zajedničke karakteristike, od kojih su najvažnije empirijska orijentisanost analize politike, dominantan uticaj ekonomije, tranzicija od državnih ka ne-državnim akterima kao onima koji se bave analizom socijalne politike itd.

Današnje sličnosti u pristupima, svakako su delimično proizvod zajedničkih korena analize politike kao naučne discipline, s obzirom na to da je razvoj analize politike „iznedren kao američki fenomen“ (Fischer, Miller, Sidney 2007: xix)³. Američki pristup najvećim delom ima fokus na praćenju efekata politike, u svrhu fasilitacije donošenja odluka, prilikom opredeljivanja između različitih opcija za politiku. Kao što Pol Spiker argumentuje,

analiza politike u SAD češće se tretira kao analiza za politiku – pružanje pomoći da se donese odluka o tome, koji kurs pratiti, kao i preispitivanje efekata, koje bi različite mere mogle imati (Spicker 2006: 5).

Sličnosti među državama u analizi socijalne politike još više su potencirane gotovo univerzalnim budžetskim ograničenjima te izvesnim konvergiranjem socijalnih modela u konfrontaciji sa sličnim izazovima do kojih dovode globalizacija i udruživanje u supranacionalne organizacije.

Osim toga, pad socijalističkih režima, u kojima je marksistički pristup imao ogroman uticaj na obrasce analize socijalne politike u nekim delovima sveta,

³ S tim u vezi, svakako je relevantno postaviti pitanje o podesnosti ovog pristupa, u krajnjem slučaju, i za analizu socijalne politike Srbije, s obzirom na to da se socijalna politika Sjedinjenih Američkih Država nedvosmisleno ubraja u različite varijante modela koji se u teoriji označava kao liberalni (kod Esping-Andersena, te Kastelsa i Mičel), rezidualni (kod Vilenskog i Leboa, te Titmusa) i/ili model osnovne sigurnosti (kod Korpija i Palmea) (Perišić 2016a), zbog čega se uočavaju suštinske razlike sa stanovišta dizajna socijalne politike u odnosu na Srbiju konkretno. Treba naročito biti obazriv i prema fenomenu “ne transfera, već pre prevodenja [politike / modela]” (Lendvai, Stubbs 2007: 174).

rezultovao je diskontinuitetom u razvoju modela. On je praktično čitavo ovo polje ostavio američkim doktrinama o analizi socijalne politike. Međutim, prilagođavanja američke doktrine analize socijalne politike u Kanadi, kao i u brojnim evropskim zemljama, sa Holandijom i Velikom Britanijom kao istaknutim primerima, ukazuju na to, da razlike između analitičkih pristupa u praksi itekako postoje. Ove specifičnosti imaju svoje važne refleksije na obrazovanje praktičara za analizu socijalne politike, kao i što prebojavaju njihove praktične orijentacije, tj. gde tražiti rešenja. Različiti pristupi analizi socijalne politike mogu biti međusobno i komplementarni i konkurentni, čineći kontekst i planirane ishode politike primarnim faktorima prilikom opredeljivanja za neki pristup i njegova prilagođavanja.

3. OBLASTI AKTIVNOSTI ANALITIČARA SOCIJALNE POLITIKE

Interpretacije analize socijalne politike, kao što se može uočiti iz prethodnog dela rada, rezultuju različitim i bogatim, istovremeno kompleksnim setom aktivnosti analitičara socijalne politike, iako bez konačnog opisa posla. „Ne postoji sporazum oko toga, šta radi ili šta jeste 'analitičar socijalne politike'“ (Spicker 2006: 7). Igor Majer (*Igor Mayer*), Els van Dalen (*Els van Daalen*) i Piter Bots (*Pieter Bots*) identifikovali su šest klastera aktivnosti u analizi svake javne politike (koji su navedeni u nastavku teksta), te preispitali njihove međusobne interakcije (Mayer, van Daalen, Bots 2004). Značaj njihovog popisa aktivnosti proističe između ostalog i iz toga što ne sadrži ideološke konotacije zbog čega se čini primenljivijim na različite kontekste. Preklapanje nekih klastera ne može se izbeći, ali time se ne minimizira značaj same klasifikacije. Prilagođavanje opisanih aktivnosti na oblast nacionalne socijalne politike čini se vrlo prikladnim, iz najmanje dva razloga: moglo bi da predstavlja osnov kreiranja obuhvatne ček-liste domena angažovanja analitičara socijalne politike, a zatim i ček-liste znanja, veština i kompetencija u celini, potrebnih za analizu socijalne politike.⁴

3.1 ISTRAŽIVANJE I ANALIZA

Aktivnosti *istraživanja i analize* usmerene su u pravcu davanja odgovora na pitanja, poput: koji su efekti mera u borbi protiv siromaštva? da li je prosečna penzija porasla

⁴ Navedeni aspekti neće biti predmet ovog rada.

ili opala u realnoj vrednosti, u odnosu na prethodnu godinu? da li je uvođenje privatnih domova za stare korisno po klijente i ukoliko jeste, u kojim aspektima? itd. Ove aktivnosti odnose se na cifre i činjenice, na uzroke i posledice, zbog čega zahtevaju primenu naučnih i/ili primenjenih metoda istraživanja, bez obzira na formu, u primarnu svrhu poimanja i razumevanja fokusa analize politike. Stoga je potrebno da analitičar socijalne politike „razume kontekst primene socijalne politike; [te da] bude u stanju da identifikuje verovatne efekte politika“ (Spicker 2006: 12). Veza između aktivnosti istraživanja i analize s jedne strane i (dominantne) političke agende, s druge strane, može biti kontroverzna, sa stanovišta njihovih međusobnih uticaja, tj.

„moguće je da politička agenda utiče na prioritete istraživanja, ali i rezultati nezavisnih istraživačkih aktivnosti mogu isto tako uticati na političku agendu“ (Mayer, van Daalen, Bots 2004: 174).

3.2 DIZAJNIRANJE I DAVANJE PREPORUKA

Aktivnosti *dizajniranja i davanja preporuka* su aktivnosti koje su povezane sa pitanjima poput: kako se može unaprediti zadovoljstvo zdravstvenim uslugama? šta bi trebalo uraditi da bi se smanjile stope prevremenog napuštanja srednjoškolskog školovanja? kakav je optimalan dizajn sistema dugotrajne zaštite starih? itd. Suprotno prvoavedenom klasteru aktivnosti, koji ima za cilj proizvođenje dodatnih znanja i informacija, ovaj klaster usmeren je ka praktičnim rešenjima za ono što je u fokusu analize socijalne politike. Međutim, neophodno je obezbediti vezu sa postojećim pulom pouzdanih informacija da bi se proizvele izvodljive opcije. Na taj način procena različitih opcija zahteva, pre svega, uzimanje u obzir različitih aspekata i perspektiva o fokusu analize, pri čemu perspektiva(e) korisnika mora imati primarni značaj. Drugo, navedeno zahteva poređenje efekata koje proizvode predložene alternative, na šta potencijalno mogu uticati konkurentne vrednosti. Pojedini autori sve više naglašavaju značaj politika zasnovanih na dokazima, kao načina za pevažilaženje „uskih grla“ do kojih dovode pristupi koji se rukovode ideologijama (Strassheim, Kettunen 2014). S druge strane, sve češće postavljaju se pitanja o tome, čiji su dokazi, ko ih je proizveo, za koga itd. te je potrebno biti izuzetno predostrožan i prema njima, na šta se upućuje i u opisu sledećeg klastera aktivnosti.

3.3 RAZJAŠNJAVANJE ARGUMENATA I VREDNOSTI

Aktivnosti *razjašnjavanja argumenata i vrednosti* odnose se na pitanja, kao što su: koje su vrednosti u osnovi opstajanja ciljanog prava na dečiji dodatak? zašto se ne bi očuvale fleksibilne forme radnih odnosa? zašto se perspektive o inkluziji Roma toliko razlikuju među akterima? itd. S jedne strane, s obzirom na to da su politike gotovo univerzalno lišene, direktno ili indirektno, odsustva vrednosti, vrednosti se moraju predstaviti, dekonstruisati i razumeti, naročito kada posledično kreiraju jednostrane argumente. Naime, „analitičar politike treba da bude predostrožan prema tome koji kriterijumi za procenu zasluga politike se koristi i kako se koriste“ (Caputo 2014: 57). Bez obzira koliko objektivni, argumenti se mogu upotrebljavati i zloupotrebljavati u politikama. Stoga je nužno da se elaboriraju u analizi politike, i to bar tako, da budemo svesni njihovih brojnih aspekata:

Treba napomenuti, kao što čine Kraft i Furlong, da s vremena na vreme kreatori politika, interesne grupe i analitičari favorizuju upotrebu jednog kriterijuma u odnosu na ostale, bez obrazlaganja razloga iz kog to čine, kao i da partizanska ili ideološki podstaknuta vremena mogu eksplicitno privilegovati jedan kriterijum, tvrdeći na primer, da se samoodređenje ili sloboda nalaze ispred svega ostaloga (Caputo 2014: 59).

Štaviše, argumentovanje je proces, ne statična stavka ili jedna faza, a razvijanje argumenata zahteva vreme. S druge strane, može nastati neusklađenost između politike i deklariranih vrednosti politike. Ovde je „jasno šta analitičar politike treba da uradi: o ovom konfliktu treba sačiniti izveštaj, kako bi se on razmotrio“ (Spicker 2006: 47). Konačno, analiza socijalne politike je proces koji se rukovodi vrednostima, što upućuje na potrebu za uspostavljanjem mehanizama koji onemogućuju stvaranje predrasuda.

3.4. STRATEŠKO SAVETOVANJE

Aktivnosti *strateškog savetovanja* stavljaju pod lupu pitanja poput: koje promene donosioci odluka treba da unesu u zakonodavstvo kojim se regulišu odnosi na tržištu rada? kako treba da izgleda politika usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza, da bi generisala postavljene ciljeve? koje strategije bi mogle dovesti do smanjenja siromaštva kod starih? itd. Ovaj klaster aktivnosti mogao bi se razumeti kao davanje

smernica i podrške, od strane analitičara socijalne politike, povrh saveta. On se odnosi na to da je „analiza politike uvek strateška aktivnost orijentisana prema klijentu“ (Mayer, van Daalen, Bots 2004: 176). Posledično, preduslov za strateško orijentisanje i savetovanje je poznavanje konteksta. Svaki kontekst je dinamičan, a osim svojih postojećih karakteristika, on ima i dve dodatne važne dimenzije: prošlost i budućnost. Važnost prošlosti, između ostalog, proističe iz putne zavisnosti (i povezanih i mogućih promena), a budućnost je još važnija, usled promene koju očekujemo da proizvedemo. Osim toga, savet o najefektivnijem rešenju, tj. strategiji, poklanja nužno pažnju komparativnim praksama, sa stanovišta njihove podesnosti i izvodljivosti u datom kontekstu.

3.5 DEMOKRATIZACIJA

Aktivnosti *demokratizacije* mogu se ilustrovati posredstvom pitanja, poput: kako se socijalna prava građana mogu poštovati, kako na kolektivnoj, tako i na individualnoj bazi? kako se stigma povezana sa psihijatrijskom bolešću može minimizirati? kako se glasovi o značaju pristupa od dna ka vrhu u eliminisanju apsolutnog siromaštva mogu zaista čuti i implementirati u politike? itd. U vezi sa ovim, analiza socijalne politike praktikuje se kao etična i na principima zasnovana aktivnost. Štaviše,

analitičari politika su moralno odgovorni da uzmu u obzir neželjena dejstva onoga što čine, da budu svesni da su njihove preporuke predmet neizvesnosti i da ispitaju rizike kojima izlažu ljude (Spicker 2006: 24).

Ove aktivnosti često su povezane sa aktivnostima osnaživanja onih na dnu, kao i senzibilisanjem javnosti o (in)direktnim diskriminatornim efektima politika i potrebi za uključivanjem tzv. mera pozitivne akcije, a zatim i informisanjem donosioca odluka o neravnomernim posledicama planiranih mera. Često je prostor koji analitičar ima za promenu politike ekstremno mali. To, međutim, ne znači da promenu ne treba zagovarati ili promovisati. Istovremeno,

glavni način na koji se promene mogu izazvati je rad u zvaničnom procesu – ukazivanje na neželjene implikacije politike, davanje saveta koji favorizuju bolju politiku i obezbeđivanje fokusa za zainteresovane strane koje dele analitičareve bojazni o vršenju njihovog uticaja (Spicker 2006: 24).

3.6 MEDIJACIJA

Aktivnosti *medijacije* ili *posredovanja* obuhvataju pitanja poput: šta su podudarni interesi vlade i sindikata, kada su u pitanju otpremnine? kako se mogu uskladiti različita viđenja inkluzivnog obrazovanja? šta uraditi sa sve većim brojem onih kojima je potrebna palijativna zaštita u situaciji smanjenja resursa za negu? itd. Proces analize socijalne politike često otkriva postojanje tenzija i konflikata unutar jedne politike, između različitih politika (sa najčešćim suprotstavljanjima ekonomske i socijalne politike), a zatim i različitih strana:

Svaka politika ima više od jedne funkcije, a te socijalne, ekonomske i političke funkcije nemaju uvek istu agendu. S obzirom da agende predstavljaju interese različitih grupa u društvu, napori da se unapredi jedan set interesa često generišu otpor grupa koje imaju koristi od druge funkcije politike (Blau 2003: 32).

Stoga se aktivnosti medijacije mogu interpretirati sa stanovišta fasilitacije, pregovaranja (sa nužnim osnaživanjem izvesnih grupa za pregovore) i konačno, zajedničkim dolaskom do rešenja. Sa ključnim rečima, poput: konsenzusa, neutralnosti i objektivnosti, medijacija „nije samo forma analize politike, nego mora imati implikacije i po unapređenje šire prakse analize politike“ (Laws, Forester 2007: 513).

4. ANALIZA SOCIJALNE POLITIKE U SRBIJI

4.1 PREDRATNI PERIOD

Krajem XIX i početkom XX veka inicirane su zakonodavne mere koje su se odnosile na socijalno osiguranje u Srbiji, na nivou čitave države,⁵ i to u skladu sa Bizmarkovim postavkama (Vuković 2009). Međutim, ne samo da su programi i mere socijalne politike iz tog perioda bili ograničeni nego je isto tako, ako ne i više, njen teorijski osnov bio nerazvijen, da ne pominjemo analizu socijalne politike. Dominantni principi i faktori kreiranja socijalne politike bili su ekonomski, a ekonomska ograničenja bila su toliko velika, da je javnom agendom dominirala,

⁵ Zakon o socijalnom osiguranju radnika, donet 14. maja 1922. godine, uveo je prava na socijalno osiguranje na nivou države. Međutim, njegova implementacija odložena je čak do 1937. godine (Čekerevac, Perišić 2015).

ukoliko je to uopšte i bilo moguće, problematika socijalne sigurnosti sveukupnog stanovništva,

u nameri da se utiče na društvenu akciju, naročito na delatnost države normiranjem i ostvarivanjem socijalne sigurnosti pojedinaca i pojedinih društvenih skupina (Lakićević 1976: 11).

Uticaj saznanja iz oblasti socijalne politike, filozofije, sociologije, medicine, ekonomije, psihologije i pedagogije, na praksu socijalne politike, bio je samo indirektan. Potreba za proširenjem perspektiva javnih politika informisanim saznanjima iz društvenih nauka ilustruju reči Miloša Đ. Popovića iz knjige *Naša socijalna politika, opšta razmatranja* iz 1924. godine:

Za svako od ovih pitanja [prirodna bogatstva, fizičke i duhovne potrebe čoveka, sistem podele dobara, komunikacije, uvoz i izvoz, upotreba radne snage, ekonomija radne snage, učenika, pedagogija i zbrinjavanje dece, pitanje zdravstvene prevencije i suzbijanje socijalnih bolesti] potrebno je mnogo iscrpnih studija. Tek njihovim proučavanjem i dobrim poznavanjem može se izaći iz ovog haosa, u kome danas živimo bez ikakvog plana rada, vođeni trenutnim interesima i mnogim prohtevima. Naši političari koji su našu državu imali da urede ušli su u taj posao bez ikakve spremne i smisla za takav rad (Popović 1924: 15).

4.2 SOCIJALISTIČKI PERIOD

Period nakon Drugog svetskog rata uneo je promene u sferi socijalne politike, u kontekstu baziranja na novoj, marksističkoj paradigmi. Usled socijalističke orijentacije u Srbiji u periodu od 1945. do 1990. godine, dizajniranje i istraživanje u socijalnoj politici, uokviravano je u obrasce razvoja i planiranja. Time se analiza socijalne politike odnosila uglavnom, ako ne i u potpunosti, na planiranje u različitim sektorima socijalne politike: socijalnom osiguranju, obrazovanju, stanovanju, zapošljavanju, borbi protiv siromaštva itd.

Iako je opšta odlika socijalističkog perioda bilo (barem deklarativno) izjednačavanje socijalnih i ekonomskih politika,⁶ on se ipak može podeliti u nekoliko faza,

⁶ Međutim, postoje i drugačija shvatanja, prema kojima je odnos socijalne i ekonomske politike u periodu socijalizma bio izuzetno kompleksan. Za ekonomiste, „socijalna politika bila je jedna vrsta reziduuma i stoga su je potcenjivali“ (Šefer 1991: 19), dok su se donosioci odluka u sferi socijalne politike retko osvrtni na ekonomska ograničenja. Stoga se ekonomskim i socijalnim politikama upravljalo međusobno zasebno kao i što su „teorijske osnove ekonomskog razvoja i ekonomske politike razvijane nezavisno od socijalnog razvoja i socijalne politike“ (Šefer 1991: 19).

u analitičke svrhe, koje su pratile opšte političke promene u društvu. Prva faza, faza administrativnog (centralističkog) planiranja, pratila je osnovnu logiku i principe sovjetskog stila planiranja. Ona je implementirana u posleratnim uslovima, pod jakim uticajem Komunističke partije. Savezna planska komisija bila je jedan od glavnih aktera u procesu. Njena uloga sastojala se u koordinisanju planova koje su donosili različiti aktera, na različitim nivoima planiranja, i njihovog upućivanja Saveznoj vladi, a zatim i Narodnoj skupštini, u svrhu prevođenja ovih planova u zakone (Lakićević, Gavrilović 2012).

Naredna faza poklopila se sa uvođenjem jugoslovenskog koncepta radničkog samoupravljanja tokom 1951–1952. godine, u sprezi sa prekidom odnosa sa SSSR-om 1948. godine. Ova faza, tzv. globalnog planiranja, trajala je od 1953. do 1965. godine i odlikovala se manje rigidnim procedurama u poređenju sa periodom koji je prethodio (Lakićević, Gavrilović 2012). U oblasti socijalne politike, navedeno se reflektovalo, između ostalog, u okretanju države od ugledanja na politike SSSR-a i njihovo uvoženje, ka podsticanju unutrašnjih, domaćih kapaciteta za razvijanje politike. Interesantno, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, Jugoslavija je uvela novu profesiju, koja je imala uticaj na analizu socijalne politike (na mikro nivou) – socijalne radnike.⁷

Istovremeno, u ovom periodu, analiza socijalne politike počela je da dobija istaknutiju ulogu i na makro nivou. Naime, svaki plan generisan je kroz nekoliko faza, od kojih je prva bila istraživanje ekonomskih i socijalnih trendova, zajedno sa evaluacijom budućih. Istraživanje i evaluacija predstavljali su osnov za koncipiranje probnog plana koji je sadržao stope ekonomskog rasta, stope rasta bruto nacionalnog proizvoda, stope ulaganja, nivo životnog standarda itd. U tom periodu, analiza je pre svega bila kvantitativne prirode, dok je glavni akter u socijalnoj politici i njenoj analizi ostala Komunistička partija. Stoga je proces kreiranja socijalne politike bio zatvoren. Druga prepreka, koja je sprečavala stvarne analitičke aktivnosti, bilo je proširenje procesa kreiranja politike isključivo na birokratske strukture u zemlji, otporne na promene i kritike.

Tehnokratski obrazac analize socijalne politike prevaziđen je do izvesne mere u narednoj fazi, društveno dogovornog planiranja. U ovoj fazi, Vlada je „otkrila“ da socijalistički poredak neće rešiti socijalne probleme *per se* nego da je potrebno uključiti društvene nauke u debate o javnim politikama. Uporedo sa osnivanjem više

⁷ Darja Zaviršek ovu promenu u pravcu uvođenja obrazovanja socijalnih radnika, objasnila je na sledeći način: “kada su jugoslovenski komunisti okončali svoje bliske odnose sa Staljinom, bili su prisiljeni da pronađu druge političke saveznike, te su se povezali sa SAD u socijalnoj sferi” (Zaviršek 2008: 739).

instituta za različite društvene nauke, i socijalna politika postala je deo univerzitetskog kurikuluma, kroz osnivanje Odeljenja za socijalnu politiku i socijalni rad na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, u cilju profesionalizacije prakse. I samo planiranje postalo je sveobuhvatno dizajnirano, tako da obuhvati sve zainteresovane strane, u svrhu podsticanja razvoja društva u celini. Međutim, „implementacija sistema dogovornog planiranja u prva dva petogodišnja perioda” (1946–1980 i 1980–1985) imala je izuzetno loše rezultate (Lakićević, Gavrilović 2012: 213). Od ovoga perioda naovamo, Srbija se konstantno nalazi u deficitu implementacije. Usled ekonomskih problema, planovi su postajali sve nerealističniji i neizvodljiviji, dok je kritična analiza socijalne politike izostajala.

4.3 POSTSOCIJALISTIČKI PERIOD

Nova ideološka prekretnica nastala je sa tranzicijom devedesetih. Razmišljanja u i o socijalnoj politici, nastavila su da se suočavaju sa izazovima. Oni su postali drugačije prirode, u odnosu na period socijalizma. Planiranje je napušteno, ostavljajući prostor brojnim, ponekad i suprotstavljenim strategijama u oblasti socijalne politike.

Period devedesetih često se naziva blokiranom tranzicijom u Srbiji, u smislu zadržavanja *statusa quo*,⁸ dok se period nakon 2000. godine smatra periodom deblokirane tranzicije (Vuković, Perišić 2011). Shodno tome, naročito su dve hiljadite svedočile o važnim trendovima u analizi nacionalne socijalne politike. Prvi trend je promenjena uloga državnih aktera u analizi socijalne politike i tranzicija od državnih ka ne-državnim akterima. Nakon 2000. godine, vlade su preuzimale brojne obaveze u vezi sa evaluacijom politika, u kontekstu aspiracija ka pridruživanju Evropskoj uniji. Ponekad je ocena Evropske unije predstavljala glavni motivacioni faktor za analizu socijalne politike. S druge strane, ne-državni akteri angažovani su u različitim oblastima analize socijalne politike, pri čemu su finansije često poticale od Vlade. Stoga nezavisne analize nisu prava norma, kao i što duži vremenski period nekoliko think-tenkova ima vlasništvo i „monopol“ nad analizom socijalne politike, uz snažnu podršku međunarodnih finansijskih institucija prisutnih u Srbiji. S tim u vezi, čini se primenljivom opaska koja se odnosi na globalni nivo:

⁸ Ako se period razvoja socijalne politike tokom socijalizma može nazvati paternalističkim, onda je period njenog razvoja tokom devedesetih period kvazipaternalizma. Tada se država formalno, u zakonodavstvu, nije odrekla svojih obaveza prema građanima i dalje garantujući širok opseg socijalnih prava, gotovo nepromenjen u odnosu na period socijalizma ali nije ih implementirala (Perišić 2016b).

Aktivisti i lideri nevladinih organizacija (NVO) često se percipiraju kao „eksperti“ u oblasti analize politike [...] „Projektna logika“ gura ih u pravcu vertikalne participacije na gore, a ne u pravcu horizontalne participacije na dole, te može dovesti do dalje koncentracije moći u rukama administracije i tehnokrata. NVO-izacija vodi ka transformaciji uzroka socijalne promene u projekat sa planom, vremenskim rokovima i ograničenim budžetom, koji je zatim osnov za izveštavanje i koji se koristi u svrhe odgovornosti vis-a-vis prema finansijerima (Jad 2010: 200).

Drugi važan trend povezan je sa uključenošću brojnih međunarodnih institucija u analizu socijalne politike, ne samo sa stanovišta finansiranja nego i nuđenja profesionalne ekspertize i razvijanja nacionalnih kapaciteta za analizu socijalne politike. Istovremeno, njihova uključenost je u najvećoj meri (re)afirmisala neoliberalnu teoriju i praksu i ekonomske pristupe analizi socijalne politike. Na makro nivou, ovakva situacija dovela je do jedne vrste *pačvorka*, u kom su neke oblasti analize socijalne politike prenatrpane (tamo gde su prisutne međunarodne finansije), a neke se sporo razvijaju. Prva se odnosi na penzijski sistem i sistem socijalne zaštite, kao i na zdravstvo, iako u manjoj meri. Druga se odnosi na dugotrajnu zaštitu i na politike zapošljavanja.

Izuzev dominantne zabrinutosti za finansiranje programa i mera socijalne politike, izuzetno zastupljen pristup analizi socijalne politike u Srbiji jeste sa stanovišta sociologije. U tome veliki značaj ima odlična pozicioniranost periodike iz oblasti sociologije u nacionalnim okvirima, nasuprot periodici iz socijalne politike. Dodatno, u Srbiji ne postoji profesija analitičara socijalne politike. Obrazovanje za socijalnu politiku predstavlja segment obrazovanja diplomiranih socijalnih radnika, dok titula mastera u oblasti socijalne politike (master – politikolog), koja se nipošto ne može izjednačiti sa analitičarem socijalne politike, postoji tek poslednjih desetak godina. Istovremeno, ni univerzitetsko obrazovanje po sebi ne mora predstavljati garanciju široke primene znanja, odnosno prevođenja u politiku. Kao što je dobro argumentovano, „akademske i službeničke kulture i prakse su zapravo izuzetno različite“ (Head 2015: 5), te je neophodno unapređivati njihove zajedničke interese i sfere preklapanja.

5. ZAKLJUČAK

Analiza politike i analiza socijalne politike su termini koji se teško pronalaze u društvenim naukama u Srbiji, iako ima napretka u ovoj oblasti. Neki od aspekata analize socijalne politike, koje su definisali Majer, Van Dalen i Bots, prisutni su. Oni u Srbiji, međutim, predstavljaju međusobno izolovane, a ne povezane faze, dok o kontinuumu klastera aktivnosti ne može biti nikakve reči. U tom smislu, opravdano se može postaviti pitanje postojanja analize socijalne politike u celini. Oblasti istraživanja i analiziranja se šire, kako sa stanovišta uključenih aktera, tako i obuhvaćenih oblasti, kao i što se može očekivati njihovo širenje u budućnosti. Međutim, postoji snažan jaz između kvalitativnih i kvantitativnih studija u nacionalnom kontekstu. Sve do skoro, nedostajali su i neki osnovni statistički i drugi podaci. Naročito brojne nacionalne metodologije nisu bile usklađene sa evropskim i međunarodnim standardima. Može se očekivati da pozitivne promene u tom smislu omoguće pristup pouzdanim podacima potrebnim za valjana istraživanja i analize. Njihov značaj za najpodesniji dizajn socijalne politike ne može se prenglasiti. U vezi sa tim, preporuke umnogome slede zajedničku logiku, i to ekonomsku, što može predstavljati podjednako veliki problem, koliko i postojanje izuzetno diverzifikovanih preporuka za politike. Velika prepreka koju je potrebno savladati je uključivanje perspektive korisnika i samih korisnika u i dalje prilično zatvorene procese kreiranja socijalne politike, uprkos pomacima. Glasovi koji govore o argumentima i vrednostima koji su udaljeni od ekonomije, teško se čuju. Strateško savetovanje uslovljeno je sa dve konkurentne, ali podjednako negativne stavke: jedna je inercija institucija i putna zavisnost, a druga nekritičko prevođenje međunarodnih normi i propisa u nacionalne politike i programe. Konačno, demokratizacija i medijacija u analizi socijalne politike su u statu nascendi.

Nije izgledno zaključiti da analiza socijalne politike ima ogroman uticaj na proces kreiranja politike. Štaviše, nije sigurno ni da je analiza socijalne politike nezavisna u svakom trenutku, od vladajućih partija. Donosioci odluka kontinuirano potcenjuju racionalno razmišljanje i njegov uticaj na kreiranje politike. Razlozi tome su brojni, od kojih su neki nepodnošljiv rast rashoda za javne službe, kao i zakasneo ulazak Srbije u procese tranzicije i transformacije. Ova dva razloga i pojedinačno i zbirno ozbiljno ograničavaju kapacitete svih zainteresovanih strana da uvode nove paradigme u oblast socijalne politike, kao i njene analize.

LITERATURA

1. Blau, Joel (2003), *Social Welfare Policy*, Oxford University Press, Oxford
2. Caputo, Richard (2014), *Policy Analysis for Social Workers*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi
3. Chambers, Donald (2000), *Social policy and social programs: A method for the practical public policy analyst*, 3rd Edition, Allyn & Bacon, Boston
4. Čekerevac, Ana, Natalija Perišić (2015), "Emerging of the Socialist Welfare States in Serbia and Montenegro", *Serbian Political Thought* 11(2), 149–171
5. Fischer, Frank, Gerald Miller, Mara Sidney (Eds.) (2007), *Handbook of Public Policy Analysis – Theory, Politics and Methods*, CRC Press, Boca Raton, London, New York
6. Gilbert, Neil, Paul Terrell (2002), *Dimensions of social welfare policy*, 5th Edition, Allyn & Bacon, Boston
7. Head, Brian (2015), „Relationships between Policy Academics and Public Servants: Learning at a Distance?“, *Australian Journal of Public Administration* 74(1), 5–12
8. Jad, Islah (2010), „NGOs: between buzzwords and social movements“, in: Andrea Cornwall and Deborah Eade, Eds., *Deconstructing Development Discourse: Buzzwords and Fuzzwords*, 193–203, Practical Action Publishing Ltd. in association with Oxfam GB, Oxford
9. Knoepfel, Peter, Corinne Larrue, Frederic Varone, Michael Hill (2011). *Public Policy Analysis*, Policy Press, Bristol
10. Lakićević, Dušan (1976), *Misao i praksa socijalne politike Jugoslavije između dva svetska rata*, Institut za socijalnu politiku, Beograd
11. Lakićević, Mira, Ana Gavrilović (2012), *Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka, Beograd
12. Laws, David, John Forester (2007), "Public Policy Mediation: From Argument to Collaboration", in: Frank Fischer, Gerald Miller, Mara Sidney, Eds., *Handbook of Public Policy Analysis – Theory, Politics and Methods*, 513–534, CRC Press, Boca Raton, London, New York
13. Lendvai, Noemi, Paul Stubbs (2007), "Policies as Translation: situating transnational social policies", in: Susan M. Hodgson and Zoë Irving, Eds., *Policy Reconsidered: meanings, politics and practices*, 173–189, Policy Press, Bristol

14. Mayer, Igor, Els van Daalen, Pieter Bots (2004), "Perspectives on policy analyses: a framework for understanding and design", *Int. J. Technology Policy and Management* IV, 169–192.
15. Popović, Miloš (1924), *Naša socijalna politika, opšta razmatranja*, Zemljoradnička knjižica, Beograd
16. Perišić, Natalija (2016a), *Socijalna sigurnost – pojmovi i programi*, Fakultet političkih nauka, Beograd
17. Perišić, Natalija (2016b), "The Serbian Welfare State – A Transition Loser", in: Klaus Schubert, Palloma de Villota, Johanna Kuhlmann, Eds., *Challenges to European Welfare Systems*, 647–669, Springer, Heidelberg, New York, Dordrecht, London
18. Spicker, Paul (2006), *Policy Analysis for Practice: Applying Social Policy*, Policy Press, Bristol
19. Spicker, Paul (2013), *Social Policy: Theory and Practice*, Policy Press, Bristol
20. Strassheim, Holger, Pekka Kettunen (2014), "When does evidence-based policy turn into policy-based evidence? Configurations, contexts and mechanisms", *Evidence & Policy* 10(2), 259–277
21. Šefer, Berislav (1991), *Socijalna politika i tržišno privređivanje*, Institut za socijalnu politiku, Beograd
22. Vuković, Drenka (2009), *Socijalna sigurnost*, Fakultet političkih nauka, Beograd
23. Vuković, Drenka, Natalija Perišić (2011), "Social Security in Serbia – Twenty Years Later", in: Marija Stambolieva and Stefan Dehnert, Eds., *Welfare States in Transition – 20 Years after the Yugoslav Welfare Model*, 228–261, Friedrich Ebert Stiftung Sofia
24. Zaviršek, Darja (2008), "Engendering Social Work Education under State Socialism in Yugoslavia", *British Journal of Social Work* 38/4, 734–750.

SOCIAL POLICY ANALYSIS FOR/IN PRACTICE – CASE STUDY FROM SERBIA

Summary

(Re)newed emphasis on policy analysis worldwide has had its implications in Serbia, especially potentiated by unfinished transition of its social policy. Theoretical perspectives on policy analysis and their adaptations differ among the countries, however, certain common elements of the policy analysis logic can be found. Also, a description of the activities of a policy analyst can be agreed upon, to serve as guidance, for the purpose of its comparing with the actual social policy analysis practice. The experience in social policy analysis in Serbia is presented within the historical context.

Key words: public policy, social policy, social policy analysis, social policy analyst.

Adresa autora

Authors' address

Natalija Perišić

Fakultet političkih nauka u Beogradu

natalija.perisic@fpm.bg.ac.rs

Rad prezentiran na Naučnoj konferenciji “Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija”, Filozofski fakultet u Tuzli, april 2017. god.

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Niveoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite niveoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od

drugih imena i prezimena);

- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

